VII

ZAHVALA

Najviše žalim što nisam imao prilike raditi u sarajevskim knjižnicama dok je to još bilo moguće. Duboko sam zahvalan osoblju knjižnica u kojima sam obavio veći dio istraživanja potrebnih za ovu knjigu:

Bibliotheque Nationale u Parizu, Bodleian Library u Oxtfordu, Cambridge University Library, School of Oriental and African Studies u Londonu, a nadasve School of Slavonic and East European Studies u Londonu.

Za pomoć u dobavljanju ili pronalaženju publikacija do kojih je teško doći, posebice sam zahvalan Anthonyju Hallu. Johnu Laughlandu, Johnu Londonu, Branki Magaš i Georgeu Starnkoskom. Isto tako dugujem zahvalnost Andrewu Gwatkinu što mi je pomogao oko kompjutorske obrade, a Marku Willingaleu i Chrisu Burkeu što su nacrtali i izradili zemljovide za ovu knjigu. Moje dugovanje onima koji su prije mene pisali o Bosni razvidno je iz mojih napomena na kraju knjige, ali bih želio ovdje posebno spomenuti lucidnog znanstvenika Johna Finea koji mi je pružio dragocjenu potporu. Isto bih tako želio izra/iti zahvalnost Johnu Yarnoldu, Sabi Risaluddinu, Benu Cohenu, Georgeu Starnkoskom i Maji

Topoloveu za sve ono što su u posljednjih godinu dana učinili da ponude točne informacije britanskim medijima i svijetu o onome što se doista zbivalo u Bosni.

Za ovo izdanje, unio sam neke manje ispravke u sam tekst i dodao više posebnih napomena. U tom poslu oko ispravaka i dopuna pomogli su mi svojim komentarima mnogi čitatelji koji su mi dali svoja mišljenja i zapažanja o izvornom engleskom tekstu.

Posebno bih želio zahvaliti Slavku Goldsteinu, Danielu Ivinu, Ivanu Lovreno-viću, Branki Magaš, Anti Kneževiću, Vladimiru Jamnickom, Maji Topoloveu, Branku Franoliću, Billu Tribeu i Dimitriju Obolenskom.

Riječ je, naravno, o zemljovidima u izvornom, engleskom izdanju knjige (op. ur.).

VIII

PREDGOVOR

HRVATSKOM I BOSANSKOM IZDANJU

Ovu sam knjigu pisao u kolovozu i rujnu 1993. obuzet gotovo posvemašnjim očajem zbog budućnosti Bosne. Činilo se daje vanjski svijet odustao od svakog ozbiljnijeg pokušaja da spasi Bosnu od propasti; činilo se isto tako da su srpski političari i vojni zapovjednici koji su isplanirali osvajanje teritorija i masovno protjerivanje pučanstva gotovo postigli sve svoje ciljeve. Pa ipak, danas, u veljači 1995., kad pišem ovaj predgovor, Bosna je još tu. Njezina budućnost, iako neizvjesna, ulijeva sada više nade nego prije 18 mjeseci. Zasluga je to hrabrosti i odlučnosti samih naroda Bosne i Hercegovine - Muslimana, Hrvata, demokratskih Srba i

ostalih - koji su odbili poslušati savjet vanjskog svijeta neka se pomire s "neminovnim" porazom. Prva i posljednja lekcija koju odatle može izvući svaki povjesničar glasi: ništa nije uistinu neminovno u ljudskoj povijesti.

Kako je jedan britanski povjesničar uopće došao na to da piše o povijesti upravo ove balkanske zemlje? Odgovor se krije u spoju mojih povjesničarskih i publicističkih interesa koji su se iznenada poklopili zbog tragičnih okolnosti ovoga rata. Gotovo od prvoga dana ratovanja u Bosni, zapadni su mediji bili puni mitova, laži i zabluda o naravi povijesti Bosne općenito i o uzrocima rata posebice.

Dok sam proučavao te mitove (nastojeći ih suzbiti člancima koje sam pisao za britanske novine), uočio sam da se u mnogima od njih odražava sličan način razmišljanja; svrha im je bila opravdavanje srpskog napada na Bosnu i osporavanje bosanske vlasti, štoviše, osporavanje i same ideje bosanske države. Tako se zbog tvrdnje da su ovaj rat izazvale vjekovne etničke mržnje ne samo činilo da je rat neminovan (kao rezultat prastarih povijesnih sila) nego je bosanska vlast svedena na isti status kao i agresor - na status obične "etničke skupine". (Još i danas, nakon gotovo tri godine rata. na vojnim zemljovidima UNPROFOR-a u Sarajevu, položaji bosanske vojske označeni su kao "muslimanski".) Isto tako, mišljenje da je Bosna "umjetna tvorevina" koju je "izmislio" Tito, osporavalo je

bosansku državu i stvaralo dojam da bosanska vlada ne predstavlja pravu državu nego samo arbitrarno područje na zemljovidu. (Prije svega dva-tri tjedna prosrpski zastupnik u Britanskom parlamentu, Harold Elletson, rekao je u govoru svojim kolegama da je

Bosna "umjetna država kojoj je granice odredio Tito".) Stoga je opća tendencija svih ovih mitova bila da opravda srpski napad na Bosnu i Hercegovinu i ujedno pribavi kakvo-takvo opravdanje politici zapadnih zemalja, čiji je stav podrazumijevao da treba prihvatiti osvajanje 70 posto ukupnog bosanskog teritorija kao svršeni čin i izvršiti pritisak na bosansku vladu da prizna poraz.

Najprije sam kanio napisati knjižicu pod naslovom "Mitovi i zablude o povijesti Bosne", u kojoj sam se htio okomiti na najekla-tantnije primjere tih pogrešaka. Ali, kako je vrijeme prolazilo, sve sam više uviđao da toliki mitovi slobodno kruže zapadnim medijima zato što nema jednostavnog, objektivnog i koliko-toliko iscrpnog pregleda sveukupne povijesti Bosne i Hercegovine na engleskom jeziku (pa ni na drugim jezicima, koliko znam). Stoga sam nakanio napisati takav pregled. Smatrao sam da je takva nakana u isti mah i nužna i pomalo paradoksalna. Da nije bilo rata, ja ne bih napisao ovu historiju Bosne. Pa ipak, mislim da su jedine bitne historijske činjenice koje treba znati da bi se razumjeli uzroci ovoga rata činjenice iz političke povijesti Jugoslavije (nadasve političke povijesti Srbije) u posljednjih sedam-osam godina. Osnovni razlog radi kojeg pišem i o drevnoj povijesti Bosne jest taj što mislim da se uzroci ovoga rata ne kriju u drevnoj povijesti Bosne - i daje stoga potrebno opovrgnuti sve one pseudohistorijske teorije koje tvrde suprotno.

Iznosim ove činjenice zato što želim da čitatelji u Bosni i Hercegovini (pa, nadam se, i u drugim dijelovima bivše Jugoslavije) shvate i okolnosti u kojima sam pisao ovu knjigu i vrstu čitateljstva kojem sam je namijenio. Čitateljstvo kojem sam se obraćao nije bilo stručno, akademsko, nego široko

čitateljstvo u Engleskoj i Americi. Imajući na umu takve čitaoce, morao sam tumačiti neke osnovne činjenice iz jugoslavenske povijesti koje su dobro poznate gotovo svakome u republikama bivše Jugoslaviji. Iz istog razloga, u nekim sam dijelovima ove knjige posvetio više prostora kazivanju o bosanskim muslimanima nego o ostalim vjerskim zajednicama. Mnogi čitatelji na Zapadu nisu uopće znali, prije nego što je izbio rat u Bosni i Hercegovini, da tako brojno muslimansko pučanstvo živi u.

X

bilo kojoj europskoj zemlji: za takve je čitaoce kulturna i politička povijest muslimana bila nešto kao tamna strana Mjeseca - nešto neviđeno i nepoznato. Istodobno, moj očaj zbog ugroženog opstanka Bosne naveo me je na mišljenje da će muslimani, od svih naroda u Bosni i Hercegovini, izgubiti najviše kad ta zemlja bude zbrisana sa zemljovida. Stoga svoju knjigu nisam zamislio samo kao pokušaj da suzbijem mitove i zablude, nego i kao svojevrstan spomen na povijest i kulturu kojima prijeti uništenje. Ova je knjiga u biti politička historija i ne može biti sveobuhvatna kad je riječ o kulturnoj historiji. Ipak, za ovo sam izdanje naknadno dopisao stanovit broj napomena (označenih zvjezdicama i dodanih uz tekst pojedinih poglavlja), od kojih neke sadrže preporuke za čitanje nekih drugih djela o područjima kulturne povijesti Bosne koja nisu dostatno obuhvaćena u mom prvobitnom tekstu.

Možda se okolnostima u kojima sam pisao ovu knjigu može objasniti još nešto što je izazvalo kritiku nekih čitalaca: način na koji pišem o Titu. Svi oni na Zapadu koji govore o "vjekovnoj etničkoj mržnji"

i "neminovnosti" rata u Bosni i Hercegovini svagda su skloni govoriti i o Titovim zaslugama, o kome tvrde da "barem nije dopuštao da se odigne poklopac s kotla". Po tome bi se reklo da je Tito našao pravo rješenje za jugoslavenske probleme; i zaista, sve do posljednjeg mogućeg trenutka u lipnju 1991., europski i američki političari nastojali su očuvati Titov jugoslavenski sistem na okupu zato što su mislili da je to jedino rješenje koje može funkcionirati. Moje me vlastite analize upućuju na suprotan zaključak. Ja ne mislim da je Tito našao pravo rješenje; naprotiv, on je stvorio dobar dio problema. Višenacionalne federacije mogu funkcionirati samo ako posjeduju istinske demokratske institucije i tradicije. A ono što je Tito stvorio bilo je sve duboko nedemokratski. Politička struktura koju je on stvorio pripremila je najmanje na tri načina teren za nasilje u devedesetim godinama. Prvo, oduzela je običnim nacionalnim osjećajima pravu demokratsku mogućnost izražavanja; stoga su se neke vrste nacionalizma, poglavito u Srbiji, na kraju izrodile u ekstremizam i nasilje. Drugo, upravo je komunistički sistem proizveo onaj tip političara manipulatora koji nastupa s pozicija moći, čiji je karakteristični predstavnik Slobodan Milosevic. I treće, gospodarski neuspjesi Titova sistema ostavili su za sobom siromašno i razočarano pučanstvo, savršen materijal kojim se političar kao

Milosevic mogao poslužiti da provede u praksi svoju demagošku politiku.

Proučavajući Titovu karijeru kao političara koji je nastupao s pozicija moći, došao sam do zaključka da njegovu ulogu u ratu ne treba prikazivati u onom

herojskom svjetlu kako je bilo uobičajeno u jugoslavenskoj historiografiji. I dalje vjerujem da sam u biti ispravno prikazao u ovoj knjizi i njegovu strategiju i njegove zasluge. Međutim, za ovo sam izdanje naknadno dopisao više napomena u kojima sam pokušao proširiti i objasniti svoje prethodne komentare. Ja držim da je Tito od samog početka ratovanja u Jugoslaviji bio najviše zaokupljen borbom za vlast s potencijalnim političkim suparnicima u Jugoslaviji, i da mu je ta borba bila važnija od ratovanja s okupatorom. (Ovo moje mišljenje dotiče i historijski mit kojim se političari na Zapadu služe u posljednje tri godine kao isprikom za nepoduzimanje vojne akcije u Bosni: mit prema kojem je Tito "vezao" u Jugoslaviji 30 do 40 njemačkih divizija.)

Gledana u ovom svjetlu, Titova moralna superiornost nad njegovim protivnikom Mihailovićem nije više tako očigledna. Ipak, htio bih istaknuti da se moji komentari u ovoj knjizi o toj dvojici u Drugom svjetskom ratu odnose isključivo na političku i vojnu strategiju te dvojice vođa kao pojedinaca. Dakako da mnogi obični borci u partizanskim redovima nisu bili komunisti i da im nije bilo stalo do toga da se u zemlji uspostavi komunistička vlast kao takva. Njih je u Titovu programu posebno privukao onaj aspekt po kojem je bila predviđena neka vrsta federativnog sistema za različite narode u Jugoslaviji, a to je doista bila izbalansiranija zamisao od svega onoga što su druge političke snage u Jugoslaviji nudile u to vrijeme. S druge strane, mnogi od običnih boraca u redovima Mihailovićevih snaga (i mnogi njihovi lokalni zapovjednici) bili su opterećeni radikalnim velikosprskim mentalitetom, prema kojem je ubijanje nesrba bilo važan element u vojnim aktivnostima. Ipak, kao povjesničar i kao vanjski promatrač rata u Bosni i Hercegovini, mislim

da ne bi trebalo dopustiti da sadašnja zbivanja bitno utječu na tumačenje Drugog svjetskog rata. To historijski ne bi bilo ispravno zato što su mnogi u?roci i uvjeti tog ratnog sukoba bili različiti od današanjih. Isto tako mislim da je politički pogrešno neprestano povezivati današnje događaje s događajima koji su se zbili prije pedest godina. Postupati na taj način znači samo služiti probicima onih propagandista

XII

u Beogradu i na Palama koji žele uvjeriti svijet daje sve ono što se danas događa neminovna posljedica mržnje koja seže sve do Drugog svjetskog rata, mržnje koja se sad očituje "prirodnom" željom žrtava iz tog rata da se osvete Muslimanima i Hrvatima.

Međutim, jedna je od lekcija koje se mogu izvući iz Drugog svjetskog rata i ova: koliko god bile užasne rane nanesene Bosni, one se na kraju ipak mogu zaliječiti. Između 1941. i 1945. Bosanci su počinili zvjerstva nad Bosancima - pa ipak, u desetljećima nakon rata ljudi su se u Bosni naučili ponovo živjeti zajedno. Taj se proces viđanja rana možda može i pospješiti i intenzivirati ako se poduzmu prave sudske mjere da se optuže i kazne svi oni koji su počinili najteže zločine u ovom ratu. Ma koliko to potrajalo, vjerujem daje reintegracija Bosne i Hercegovine (zajedno sa srpskim pučanstvom) jedino trajno rješenje problema u Bosni i Hercegovini.

Jedna je od tema koje se provlače kroz ovu knjigu i to daje Bosna i Hercegovina zemlja koja ima svoj povijesni identitet - daje zapravo jedna od povijesnih zemalja u Europi, s gotovo neprekinutom poviješću kao izrazita geopolitička cjelina od srednjega vijeka do dana današnjega. U većem dijelu

razdoblja od 1180. do 1463. bila je nezavisna kraljevina; od 1580. do 1878. bila je ejalet (izraz koji označava najveću teritorijalnu jedinicu u Otomanskoj Carevini); od 1878. do 1918. "krunska zemlja" u sklopu Austro-Ugarske; a od 1945. do 1992. federalna republika. Prema tome, otprilike 650 od posljednjih 800 godina postojao je na zemljovidima entitet zvan "Bosna". (Ovo je u prilično velikoj opreci s poviješću Srbije koja od otomanskog osvajanja u 14. i 15. stoljeću i oslobađanja od oto manske vladavine u 19. stoljeću nije uopće postojala kao entitet.) Svi Bosanci, Muslimani, Hrvati i Srbi, nasljednici su posebne povijesne baštine koja se ne može olako odbaciti.

Ali nastojeći istaknuti povijesni identitet Bosne i Hercegovine u ovoj knjizi, nadam se da moja argumentacija neće biti pogrešno shvaćena. Ja ne tvrdim da bosanski Hrvati i bosanski Srbi moraju prestati smatrati sebe "Hrvatima" i "Srbima", i da se umjesto toga imaju smatrati samo "Bosancima". Premda držim daje do uvođenja srpskog i hrvatskog nacionalnog identiteta u Bosni i Hercegovini došlo u povijesnom smislu prilično kasno, dakako da se slažem da je do toga ipak došlo i da se kotač povijesti ne može okrenuti unatrag. Ja samo želim reći da bosanski Hrvati i bosanski Srbi moraju isto tako priznati činjenicu da njihova kultura i povijest imaju i posebnu,

bosansku dimenziju. Razlozi zašto oni to moraju priznati nisu samo historijski nego i moralni i praktični.

Moralni i praktični razlozi proistječu sasvim jednostavno iz njihove etničke geografije, iz

kaleidoskopske izmiješanosti svih triju zajednica na zemljovidu. Tri zajednice u Bosni i Hercegovini ne mogu se podijeliti na tri etnički čiste države bez golemih praktičnih poteškoća i moralnih nepravdi. Dakako da je dosad bilo takvih pokušaja dijeljenja, najprije su to u većim razmjerima učinili srpski politički i vojni čelnici, a potom u manjim, lokalnim okvirima, ostale dvije zajednice. Na taj su način stotine tisuća nedužnih ljudi protjerane iz svojih domova. Osnovna provjera svakog "mirovnog rješenja" mora se provoditi na mogućnosti da se ti ljudi vrate na svoja ognjišta i da mogu obnoviti svoje kuće i živote. Takav će proces nužno uključiti i obnovu Bosne i Hercegovine kao demokratske države u njenim prirodnim granicama. Ni jedan pokušaj komadanja Bosne i Hercegovine ili otkidanja od nje manjih dijelova teritorija neće donijeti ni pravdu ljudima koji ondje žive ni trajnu stabilnost u toj regiji.

Višeput sam čuo kako ljudi govore: "Bosna može postojati samo u sklopu Jugoslavije; ako Jugoslavija propadne, nestat će i Bosne." Ja mislim da je upravo suprotno istina. U sklopu jugoslavenske države bilo je moguće (ne poželjno; nego moguće) da Bosna prestane postojati kao posebna cjelina - što se i dogodilo u Kraljevini Jugoslaviji u godinama pred Drugi svjetski rat. Ali čim je Jugoslavija prestala postojati, bilo je prijeko potrebno da se Bosna i Hercegovina očuva, jer bi ljudska cijena dijeljenja pučanstva i njihova teritorija bila naprosto previsoka. Takvo je dijeljenje već pokušano, i cijeli je svijet vidio kolike je užasne patnje ono izazvalo. Pa ipak, Bosna je još tu i njeni narodi neće odustati od svoga ideala da obnove demokratsku državu Bosnu i Hercegovinu u njenim prvobitnim granicama. Ja vjerujem da je to ideal za koji se vrijedi boriti - radi svih ljudi u Bosni i

Hercegovini.

XIV

SREDNJOVJEKOVNA BOSNA

za vladavine BANA KULINA za vladavine KRALJA TVRTKA DANAŠNJA BOSNA ——

BOSANSKI PAŠALUK
(oko 1606)
PAKRAC
SMEDEREVO

DRAVSKA
SAVSKA
DUNAVSKA
VRBASKA
DRINSKA
PRIMORSKA
ZETSKA
MORAVSKA
VARDARSKA
Ljubljana
Zagreb
Novi Sad
Beograd
Banja Luka
Sarajevo
Cetinje
Skopje
BANOVINE 1929
BANOVINA HRVATSKA 1939.

NJEMAČKA OKUPACIJSKA ZONA
TALIJANSKA OKUPACIJSKA ZONA
Varaždin
Zagreb
Osijek
Bakarac
Zemun
Banja Luka
Zadar
Knin
Sarajevo
Split
Mostar
Dubrovnik
NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
1941.

AUSTRIJA
MAĐARSKA
RUMUNJSKA
ITALIJA
SLOVENIJA
Ljubljana
Zagreb
HRVATSKA
VOJVODINA
Novi Sad
Beograd
BOSNA
I
HERCEGOVINA
Sarajevo
SRBIJA
CRNA GORA
Titograd
Priština
KOSOVO
Skopje
MAKEDONIJA
ALBANIJA
BUGARSKA
GRČKA
JUGOSLAVIJA
1945-1991.

UVOD

Godine 1992. i 1993. pamtit će se kao godine u kojima je razorena jedna europska zemlja. Bijaše to zemlja s političkom i kulturnom poviješću različitom od bilo koje druge zemlje u Europi. Tu su se preklopile i udružile velike religije i velike sile u europskoj povijesti: carstva Rima, Karla Velikoga, Osmanlija i Austro-Ugar-ske, te religije zapadnog kršćanstva, istočnog kršćanstva, judaizma i islama. Već bi same ove činjenice bile dostatan razlog da se povijest Bosne proučava kao predmet koji je sam po sebi od jedinstvenog interesa. Ali rat što je zahvatio ovu zemlju 1992. godine dodao je još dva tužna razloga da se njena povijest potanje prouči: prvi je od njih potreba da se dokuče uzroci sukoba, a drugi potreba da se odagnaju oblaci nerazumijevanja, namjernog stvaranja mitova i pukog neznanja kojima su obavijene sve rasprave o Bosni i njenoj povijesti.

Od te dvije potrebe, ova potonja je kudikamo preča.

Paradoksalno je daje najvažniji razlog za proučavanje povijesti Bosne upravo to što nam ono omogućava da shvatimo kako povijest Bosne sama po sebi ne objašnjava uzroke ovoga rata. Dakako da do rata ne bi bilo došlo da Bosna nije bila ona čudnovata stvar što je bila, zbog čega je postala predmet posebnih ambicija i interesa. Ali te su ambicije bile usmjerene na Bosnu izvana. Najveća je zapreka svakom razumijevanju tog sukoba pretpostavka da je ono što se zbilo u toj zemlji posljedica - prirodna, spontana i u isti mah nužna - sila koje djeluju unutar povijesti same Bosne. To je mit koji su brižljivo širili oni koji su izazvali taj sukob, koji su željeli uvjeriti svijet da ono što rade oni i njihovi "revolveraši" ne rade oni nego neke bezlične i neumitne povijesne sile koje su izvan bilo čije moći.

I svijet im je povjerovao. Na budućim je povjesničarima da prosude koji su argumenti uistinu prevagnuli u glavama državnika Europe i Amerike da reagiraju na ratne sukobe u Bosni potezima kojima ne samo što nisu riješili krizu nego su je još mnogo više produbili. Bjelodano je jasno da su im glave bile već tada pune magle historijskog neznanja. Evo, na primjer, promišljenog istupa-

nj a britanskog premijera Johna Majora pred Donjim domom više od godinu dana nakon izbijanja rata u Bosni:

Najvažniji pojedinačni element koji stoji iza onoga što se dogodilo u Bosni jest raspad Sovjetskog Saveza i stege u kojoj je on držao vjekovne mržnje u bivšoj Jugoslaviji. Kad je jednom te stege nestalo, vjekovne su se mržnje opet pojavile, a njihove smo posljedice vidjeli kad su započele borbe. Bilo je tu

i nekih drugih elemenata, ali je taj raspad bio kudikamo najvažniji. (Hansard, 23. lipnja 1993., stupac 324).

Teško je reći odakle bi trebalo početi komentirati ovakvu tvrdnju. "Stega" u kojoj je Sovjetski Savez držao Jugoslaviju naglo je prekinuta, kao što je dobro poznato, 1948. godine kad je Staljin i/bacio Tita iz Kominforma. Možda je g. Major želio aludirati na odluku komunističkih rukovodilaca kao što je Slobodan Milosevic u Srbiji da iskoriste izvore nacionalizma za svoje političke ciljeve; ali taj je proces u Srbiji bio na djelu već u ljeto 1989. godine, dvije godine prije "raspada Sovjetskog Saveza", a umnogome se jedva razlikovao od načina na koji su nacionalizam koristile prijašnje političke vode u komunističkom sistemu kao, primjerice, Nicolae Ce-ausescu. Misao da je komunizam općenito provodio djelotvornu "stegu" kako bi držao nacionalizme na uzdi dvojako je pogrešna. Komunističke su vlasti ili same raspirivale nacionalizam i manipulirale njime za svoje vlastite ciljeve, ili su ga gušenjem još više razbuktavale i trovale stvarajući politički frustrirano i otuđeno pučanstvo, ili su često radile i jedno i drugo. Taj je dvostruki učinak danas jasno vidljiv u većini istočnoeuropskih zemalja, u kojima stranke takozvane "krajnje desnice" privlače obične glasače, jer ih potiču vjerski i historijski simboli iz pretkomunističkog doba i političari koji su svoje ranije karijere gradili u komunističkoj partiji i službi državne sigurnosti. To se manje-više dogodilo i u Srbiji.

Druga velika netočnost koju je u tim svojim napomenama izrazio John Major, a koju je za njim ponavljala većina zapadnih čelnika u svojim javnim komentarima o ratu u Bosni, jest tvrdnja da je sve

ono što se zbilo u Bosni od proljeća 1992. godine zapravo očitovanje "vjekovnih etničkih mržnji" što su se nagomilale same od sebe. Svakako je istina da je u prošlosti Bosne bilo mržnje i suparništva, a oni koji su u posljednje dvije godine prikazivali ne-

XXI!

kadašnju Bosnu kao čudesnu zemlju nepomućenog meduvjerskog sklada jamačno su pretjerali. Ali kad se malo bolje promotri povijest Bosne, zapaža se da postojeće nesnošljivosti nisu bile apsolutne ni nepromjenljive, niti su bile neminovna posljedica izmiješanosti različitih vjerskih zajednica. Glavna osnova neprijateljstava nije bila etnička ni religiozna nego ekonomska: kivnost koju su osjećali uglavnom (ali ne isključivo) seljaci kršćani prema svojim muslimanskim zemljoposjednicima. To neprijateljstvo nije bila nikakva apsolutna i nesmanjiva sila, nego se mijenjalo kao što su se mijenjale ekonomske prilike, a bilo je podložno i političkim pritiscima koji su znatno izmijenili držanje zemljoposjedničke klase u prvoj polovici 19. stoljeća. Isto je tako neprijateljstvo između katoličke i pravoslavne zajednice bilo podvrgnuto promjenljivim utjecajima: suparništvu dviju crkvenih hijerarhija, političkom pritisku iz susjednih zemalja, i tako dalje.

Te nesnošljivosti nisu bile trajno ugrađene u psihu ljudi koji su živjeli u Bosni, nego su bile povijesna posljedica i mogle su se mijenjati kako se povijest razvijala. Ekonomski uzroci mržnje gubili su se pod utjecajem promjena i reformi pri kraju 19. stoljeća i na početku 20. stoljeća dok se nisu gotovo posve izgubili. Vjerski uzroci mržnje smanjili su se u drugoj polovici 20. stoljeća zahvaljujući procesima sekularizacije (od kojih su

neki bili prirodni a neki i neprirodni). Većim dijelom razdoblja poslije 1878. godine različne vjerske i etničke zajednice u Bosni živjele su zajedno u miru: dvije glavne erupcije nasilja - prva u Prvom svjetskom ratu i neposredno nakon njega, a druga u one četiri godine koliko je trajao Drugi svjetski rat - bile su iznimke, izazvane i raspaljene uzrocima izvan granica Bosne. Od drugog od tih užasnih razdoblja odrasla su puna dva naraštaja, pa većina bosanskog pučanstva nema osobnih sjećanja na borbe u tom ratu, niti osobite želje da ih obnove.

Dakako daje lako u povijesti zemlje kao stoje Bosna pronalaziti primjere regionalnih podjela, nasilja i neposluha. Dokazi postoje i mnoge će od njih čitatelji naći i na stranicama ove knjige. Ipak, politička povijest Bosne potkraj 20. stoljeća nije predodređena onim što se dogodilo u 13. ili 18. stoljeću. Komentatori koji vole svom pisanju pridati neki na brzinu skalupljeni historijski autoritet uvijek rnogu izvući dvije-tri krvave epizode iz prošlosti i reći: "Eto, oduvijek je tako bilo!" Nešto bismo slično mogli napraviti, recimo, i s

poviješću Francuske, izvući vjerske ratove u 16. stoljeću, barbarski pokolj u Bartolomejskoj noći. česte regionalne pobune. Frondu, zvjersko postupanje s hugenotima 1685. godine, užasna nasilja i masovna ubojstva koja su slijedila nakon Francuske revolucije, nepostojanu politiku u 19. stoljeću, pa čak i svu povijest kolaboracije i pokreta otpora u Drugom svjetskom ratu. Ali kad bi sutra stanoviti političari i vojni zapovjednici, potpomognuti izvana, počeli bombardirati Pariz teškim topovima, ne bismo ipak sjedili skrštenih ruku i rekli da je

to samo neminovna posljedica "francuske vjekovne mržnje". Ipak bismo radije malo bolje proučili pravu narav i uzroke te određene krize. Upravo sam to isto i ja pokušao u ovoj knjizi.

Velika je prednost Francuske pred Bosnom u tome što je njena povijest već dobro poznata i do u tančine proučena. O Bosni se općenito toliko malo zna da je u ove dvije godine bilo teško lučiti maglu neznanja od dimne zavjese propagande. Neki autori osporavaju i samo postojanje Bosne kao povijesne cjeline, samopouzdano tvrdeći kako "Bosna nije nikad bila država". Kad je lord Owen 1992. godine postavljen na mjesto pregovarača Europske zajednice u bivšoj Jugoslaviji, jedan gaje britanski kolumnist sasvim ozbiljno upozorio da su unutarnje granice u Jugoslaviji bile puke administrativne granice, isto tako umjetne kao i one koje su kolonijalni administratori nametnuli Africi. Neki su autori često tvrdili daje granice Bosne izmislio Tito; istina je pak daje Tito samo obnovio povijesne granice Bosne kakve su bile potkraj otomanskog razdoblja i u doba Austro-Ugarske. Čitatelji će se uvjeriti da su jedni dijelovi tih granica utvrđeni međunarodnim ugovorima u 18. stoljeću, a da drugi dijelovi odražavaju mnogo sta.ije povijesne granice, kao što je podjela Bosne i Srbije duž rijeke Drine, koju spominje Ijetopisac Kinam još potkraj 12. stoljeća.

Djeliće historijskih netočnosti koje su se pojavile u zapadnim medijima u posljednje dvije godine nanijela je plima nacionalne i političke mitologije iz bivše Jugoslavije. Više od jednog stoljeća Hrvati pišu knjige u kojima dokazuju da su Bosanci "zapravo" Hrvati; Srbi isto tako neumorno tvrde da su svi oni "zapravo" Srbi. U novije vrijeme hrvatska propaganda naziva sve srpske nacionaliste

"četnicima", a vodu četnika u Drugom svjetskom ratu Dražu Mihailovića prikazuje kao monstruma koji je provodio genocid. Srpska propaganda naziva sve hrvatske nacionaliste "ustašama" .i

XXIV

iskopala je slučaj muslimanske SS divizije u Drugom svjetskom ratu kao primjer kojim daje na znanje da su bosanski muslimani ili nacisti ili fundamentalisti, ili i jedno i drugo. A onima koji su zatečeni usred tih raspri, muslimanima i/ili onima koji vjeruju u pluralističku Rosnu, prepušteno je da njeguju one utješne mitove koji su im preostali: mit o bogumilima, mit o trajnom miru i harmoniji u Bosni ili mit o Titu. Komentator ili povjesničar ne može se probijati kroz sve te proturječne mitologije a da ne nanese ideološke uvrede gotovo svima zainteresiranima; a to nije baš ugodno kad čovjek upozna i zavoli ne samo Bosnu nego i mnoge posebne vrline Hrvatske i Srbije. Istodobno, činjenica da postoji gotovo simetričan odnos između protuslovnih tvrdnji i opravdanja ne znači da se može doći do ispravnog zaključka tako da se sve tvrdnje podjednako prihvaćaju i da se samo izjednačavaju. Ja ne dvojim da teret odgovornosti za razaranje Rosne leži pretežito na jednoj strani, a u posljednjim poglavljima ove knjige nastojao sam izložiti razloge za takvo svoje mišljenje.

Jedini pouzdan način prosudbe povijesnih prava glavnih izvršitelja nasilja u Rosni jest u tome da se razmotri što su učinili od materijalnih svjedočanstava same povijesti. Oni ne samo što upropaštavaju budućnost te zemlje nego se i sustavno trude da zatru njenu prošlost. Nacionalna i univerzitetska biblioteka u Sarajevu uništena je zapaljivim granatama. Orijentalni institut, sa

svojom nenadoknadivom zbirkom rukopisa i ostalog materijala što ilustrira otomansku povijest Rosne, također je uništen koncentričnim granatiranjem. U cijeloj zemlji razorene su brojne džamije i minareti, medu kojima i neki od najljepših primjeraka otomanske arhitekture iz 16. stoljeća na zapadu Ralkana. Te građevine nisu bile samo zahvaćene unakrsnom paljbom vojnih postrojbi; u gradovima kao što su Rijeljina i Ranja Luka razaranja nisu imala nikakve veze s borbama - džamije su noću dignute u zrak eksplozivom, a sutradan buldožerom poravnate sa zemljom. Ljudi koji su isplanirali te akcije i zapovjedili da se izvrše obično tvrde da je povijest na njihovoj strani. Ono što oni svojim djelima pokazuju jest da ratuju s poviješću svoje zemlje. Ja sam u ovoj knjizi sumo htio iznijeti neke pojedinosti te povijesti prije nego što sama zemlja bude posve uništena.

1. RASE, MITOVI I PORIJEKLO:

BOSNA DO 1180. GODINE

Nacionalne su povijesti prokletstvo Balkana. Kao što svatko tko je boravio ili putovao u tom dijelu Europe dobro zna, ondje nema nacionalno homogene pokrajine, a kamoli nacionalno homogene države. Malo je pojedinaca na cijelom Balkanskom poluotoku koji mogu iskreno tvrditi da imaju nacionalno čisto porijeklo. Pa ipak, više puta u posljednja dva stoljeća u nacionalnim politikama balkanskih zemalja prevladavale su izmišljene teorije o rasno-etničkom identitetu. Jedan je od razloga za proučavanje rane povijesti te regije i taj što nam ona omogućava da uvidimo da naprosto, kad bi i bilo pravo voditi modernu politiku na temeljima drevnog nacionalnog porijekla, takvo što nije naprosto moguće.

Nigdje to ne vrijedi više nego u povijesti Bosne, zemlje koju često nazivaju mikrokozmosom Balkana. Tipičnog bosanskog lica nema: Bosanaca ima svijetle i tamne kose, maslinaste i pjegave puti, krupnih i sitnih kostiju. Tom ljudskom mozaiku

pridonijeli su geni nebrojenih različitih naroda. Zemlja je pretežito brdovita, a krajolika ima u rasponu od guste prašume i bogatih pašnjaka na visoravnima u sjevernoj i srednjoj Bosni do neplodnog i pustog kamenjara u zapadnoj Hercegovini; podijeljena je rijekama od kojih većina nije plovna. Neprohodni masiv što stoji između dva glavna cestovna pravca kojima su nadirali narodi na zapadni Balkan: dalmatinskog obalnog pojasa i prometnice u ravnici što vodi od Beograda dolje kroz Srbiju do Makedonije i Bugarske..Stoga je izravan učinak tih prodora u Bosnu zacijelo bio mnogo manji nego njihov utjecaj na plodnu ravnicu u Srbiji ili na dalmatinske gradove na morskoj obali izvrgnute pljačkama. Međutim, neizravan učinak, što se tiče akumulacije rasnih tipova, bio je vjerojatno veći. Brdovita područja obično su služila kao utočište ljudima koji bi u ravnici inače bili istrijebljeni ili prognani. Treba se samo sjetiti kako su preživjeli Baski u Pirenejima, treba se samo sjetiti Kavkaza, tog bogatog rasnog muzeja. Sto se Bosne tiče, najezde Slavena u 6. i 7. stoljeću uspostavile su jezični identitet koji je na kraju zamijenio sve ostale. Ali svatko tko ima oči u glavi može lako zapaziti znakove rasne raznolikosti.

Zbog jezičnih i kulturnih razloga, i zbog više od tisuću godina zajedničke povijesti, današnje se pučanstvo u Bosni može mirne duše smatrati slavenskim. Stoga je dolazak Slavena na Balkan prirodno polazište za svaku historiju Bosne. Ipak, u povijesti čovje-

---

čanstva nema apsolutnih polazišta; treba znati

понešto i o stanovnicima Bosne koje su Slaveni zatekli kad su došli, i koji su se poslije asimilirali s njima.

Najstariji stanovnici o kojima imamo kakve-takve historijske podatke jesu Iliri, skup plemena što su zauzimala veći dio današnje Jugoslavije i Albanije (uključujući tu bar južni dio Bosne) i govorila indoeuropskim jezikom srodnim današnjem albanskom.' Ime plemena po kojem je Dalmacija dobila ime, Dalmati, vjerojatno vuče porijeklo od albanske riječi koja znači "ovca", *delme.* To je pleme nastavalo dio zapadne Bosne, a arheološki nalazi s nekoliko mjesta u Bosni pokazuju da su se ilirska plemena bavila stočarstvom, napose uzgojem ovaca, svinja i koza.[2] Medu ostalim plemenima na koja su Rimljani naišli šireći svoju vlast u unutrašnjost Balkana u drugom i prvom stoljeću prije Krista, bilo je miješano ilirsko-kelt-sko pleme Skordisci na sjeveroistočnom rubu Bosne, i ratničko pleme u srednjoj Bosni Desitijati, čija je posljednja pobuna protiv Rimskog Carstva konačno ugušena 9. godine poslije Krista. Otada su sve ilirske zemlje bile pod čvrstom vlašću Rimljana, a malo-pomalo je izgrađena mreža putova i rimskih naselja.[3] Kroz Bosnu je prolazilo nekoliko cesta od grada na obali, Salone (nedaleko od današnjeg Splita); te ceste nisu bile toliko potrebne radi trgovine koliko radi vojnih operacija što su se vodile dalje na istoku, ali su isto tako služile za otpremu zlata, srebra i olova iz rudnika u istočnoj Bosni.[4] Veći dio Bosne pripadao je rimskoj provinciji Dalmaciji, ali je dio sjeverne Bosne pripao provinciji Panoniji, koja je obuhvaćala današnju sjeveroistočnu Hrvatsku i južnu Mađarsku. Kršćanstvo je rano prodrlo u

rimske gradove: prvi se biskupi spominju već potkraj prvoga stoljeća u Sirmiumu u Panoniji (današnja Srijemska Mitrovica, svega nekoliko kilometara udaljena od sjeveroistočnog vrha današnje

[1] Najbolji suvremeni pregled arheološke, povijesne i filološke grade nalazi se u knjizi Wilkes, *Illyrians.* Vidi također Stipčcvić, *Iliri;* Russu, *Illirii;* i Stadtmuller, *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte.*

[2] Wilkes, *Illyrians,* str. 244; Stipčcvić, *Illyriuns* ("Iliri"), str. 137.

[3] Vidi Wilkes, *Illyrians,* str. 205-213.

[4] Vidi Wilkes, *Dalmulia,* str. 266-280; Klaić, *Geschichte Bosniens* ("Povijest Bosne"), str. 48-49; Jireček, *Die Handelsstrassen;* Miller, *Essays on the Latin Orient,* str. 462.

Bosne), a najmanje je dvadeset bazilika iz rimskog doba iskopano na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine. Jedna je od njih, nedaleko od Stoca u Hercegovini, spaljena ruševina u kojoj su pronađeni novčići iz četvrtog stoljeća: slikovita potvrda činjenice da je ta najranija faza kršćanstva u Bosni naprasno prekinuta najezdom Gota.[5]

Upotreba latinskoga vjerojatno se brzo proširila Bosnom u rimsko doba. Bijaše to jedini zajednički jezik doseljenika iz raznih dijelova carstva koji su se naselili u provinciji Dalmaciji: ponajviše iz današnje Italije, ali i iz Afrike, Španjolske, Galije, Njemačke, Grčke, Male Azije, Sirije, Palestine i Egipta. Većina je tih kolonista prebivala u gradovima na obali, ali su azijska imena ljudi zabilježena u dolini Neretve (u zapadnoj Hercegovini) i na području Jajea na

sjeverozapadu Bosne.[6] Od sredine drugog stoljeća poslije Krista i mnogobrojni vojni veterani naseljavali su se kao kolonisti u Bosni: karakterističan je znak njihove važnosti to što u rumunjskom jeziku, koji se razvio iz latinskoga što se govorio u tom kraju, riječ koja znači "starac", *batrin,* potječe od latinske riječi *veteranus.* Rimske legije uvelike su novačile same Ilire za svoje potrebe, i od kraja drugog stoljeća ilirske su zemlje bile izvor žive vojne sile za brojne provincijske guvernere i generale koji su poslije postali rimski carevi. Prvi od njih, Septimije Sever, raspustio je pretorijansku gardu kad je došao u Rim 193. godine, i zamijenio je ilirskim postrojbama: "šarolikim čoporom vojnika", kako je napisao jedan rimski historičar, "divljačke vanjštine, jezovitog načina govora i posve neotesanih u razgovoru".[7]

I drugi rimski i grčki izvori zauzimaju sličan superioran stav spram tih provincijskih balkanskih urođenika. Posljedica je toga da nemamo pravih, podrobnih izvješća o njihovoj društvenoj strukturi, o njihovoj religiji i načinu života. Ipak, posebno je zanimljiva usputna napomena grčkog geografa Strabona (63. prije Krista - 25. poslije Krista): on spominje kako je među Ilirima bilo uobičajeno tetoviranje. Njegovo je svjedočanstvo potvrđeno otkrićem igala za teto-

5 Markolić, "Archaeology", str. 45-46.

6 Altbldy, *Bevölkerung der Provinz Dalmalien,* str. 184-188.

7 Dio Cassius, navedeno u Wilkes, *Illyrians,* str. 260.

viranje u ilirskim grobnim humcima u Bosni.[8] Premda nije poznato daje tetoviranje bio slavenski običaj u bilo koje doba i u bilo kojem drugom dijelu slavenskih zemalja, tetoviranje se očuvalo sve do ovoga stoljeća medu katolicima u srednjoj Bosni i medu muslima-nima i katolicima na sjeveru Albanije. U dvadesetim godinama ovog stoljeća engleska putnica i balkanologinja Edith Durham potanko je proučila taj običaj i prekopirala mnoge bosanske uzorke -jednostavne geometrijske likove kružnice, križa i polumjeseca što očito predstavljaju sunce i mjesec s njihovim zrakama. "Žene nose", zapisala je između ostaloga, "kudikamo složenije uzorke nego muškarci. Podlaktice i nadlaktice često su im pokrivene kojekakvim šarama... One koje su medu njima bile pristupačnije rekle su mi da se tetoviraju 'zato što je takav naš običaj', 'zato što smo katolici', 'zato što je to lijepo', i tvrdite da bi i moje ruke bile ljepše tetovirane".[9] Ovaj je običaj začudan dokaz kulturnog kontinuiteta u Bosni koji se proteže sve tamo do ilirskih plemena. To je. na žalost, i *jedini* takav pouzdan dokaz; tvrdi se doduše da su ilirskog porijekla i neki drugi očito neslavenski običaji što su se očuvali u Bosni, primjerice polifonijska narodna glazba, ali zato nedostaju potvrde rimskih i grčkih autora.[10]

Uzmemo li u obzir ne samo dokaze o tetoviranju nego i sve ono što znamo o povijesti balkanskih najezda i naseljavanja, možemo mirne duše ustvrditi da su neki Iliri preživjeli sve kasnije najezde i da su se asimilirali s onim što je postalo slavensko pučanstvo. Ali romantične teorije nekih južnoslavenskih ideologa iz 19.

stoljeća koji su tvrdili da su Srbi i Hrvati "zapravo" Iliri (i stoga jedinstvena, posebna, vjekovna nacionalna cjelina) govori nam više o tadašnjoj južnoslavenskoj politici nego o staroj povijesti Balkana."11

8 Stipčević, Illyrians, str. 80.

9 Durham, Some Tribal Origins, str. 102. Vidi također Truhelka, "Die Tatowi-rung".

10 Vidi Slipčcvić. Illyrians, str. 241, n teoriji o politbnoj glazbi koju je postavio sarajevski ctnomuzikolog Cvjetko Rihiman. Klasični iy\itri govore samo da su Iliri voljeli glazbu.

11 Povijest uporabe naziva "Iliri" za Južne Slavene vrlo je dug", seže čak do humanističkih pisaca 15. stoljeća: vidi Hadžijahić, "Die Anlange der nationalen Entwicklung", str. 171-172.

Ponekad se čini da nijedan narod nije mogao stupiti na Balkan a da ne dade povoda kasnijim naraštajima za nekakvu sličnu teoriju. To pogotovo vrijedi za sljedeće osvajače Balkana, germanska plemena Gota, koja su počela harati Balkanom u trećem stoljeću, nanijela teške poraze rimskoj vojsci potkraj četvrtog stoljeća i osvojila tvrđavu Singidunum (današnji Beograd) potkraj petog stoljeća, ali su se uglavnom povukla u kraljevstvo što su ga osnovali uskoro zatim u današnjoj Italiji i Dalmaciji. Napokon ih je na početku šestog stoljeća istjerao s Balkana car Justinijan. (Nakon Justinijano-vih pohoda Bosna je postala - barem u teoretskom smislu - dio Bizantskog Carstva; prvobitno je bila na zapadnoj strani razdjelnice između Zapadnog i Istočnog Rimskog Carstva.) Svi Goti koji su još ostali na tom tlu ubrzo su se asimilirali s lokalnim pučanstvom.[12]

Premda su Goti bili istodobno kolonisti i pljačkaši, čini se da nisu ostavili nikakav trag svoje kulture u balkanskim zemljama: ni u jednom balkanskom jeziku nema, na primjer, nijedne jedine riječi za koju bi se moglo ustvrditi da potječe iz. gotskog jezika.

Pa ipak se poslije razvila čudnovata mitomanija prema kojoj su Goti pravi preci Hrvata i/ili Bošnjaka. U korijenu toga mita leži srednjovjekovni rukopis na latinskom jeziku, *Ljetopis popa Du-kljanina,* u koji je po svoj prilici uključen i jedan stariji slavenski ljetopis poznat pod latinskim naslovom *Libellus Gothorum,* "Knjiga o Gotima", koja počinje od doseljenja Gota u Panoniju i koja govori o njima kao o prvobitnim precima Slavena.[13] *Ljetopisom* se služilo nekoliko povjesničara kasne renesanse u Dubrovniku. Najveći među njima, benediktinac Mavro Orbini, izmislio je grandioznu teoriju o povijesti naroda prema kojoj su gotovo svi narodi koji su učinili bilo što zanimljivo u kasnom klasičnom i ranom srednjovjekovnom razdoblju bili Slaveni (uključujući tu i Vandale, Avare, Normane, Fince, Tračane i Ilire), a svi su Slaveni bili Goti: "Svi su oni pripadali istoj slavenskoj naciji i govorili isti slavenski

12 Stadtmüller, *Geschichte Südosteuropas,* str. 21.

13 O *Libellus Gothorum* vidi uvod Ferde Šišića u njegov prijevod *Ljetopisa popu DiMjanina,* i Jireček, *Istorija Srha,* sv. I, str. 166-167. Tekst *Ljetopisa* tiskanje u Schwandner, *Scrip/ores rerum hungaricarum,* sv. 3,
str. 476-509; vidi str. 476-477 o seobi Gota.

jezik; a kad su najprije krenuli iz svoje zajedničke prapostojbine Skandinavije, svi su prozvani (osim Ilira i Tračana) zajedničkim imenom 'Gota'."[14] U Orbinijevu djelu to poistovjećivanje s Gotima bijaše dio nekakve panslavenske ideologije, kojom se dokazivalo da su Goti-Slaveni bili najdjelatnija i najmoćnija rasa u povijesti Europe. Međutim, u nekim kasnijim verzijama te "gotske" teorije ljudi na zapadu Balkana identificirali su se s Gotima da bi se razlikovali od Slavena.

Iz razumljivih razloga, taje teonja postala osobito omiljena u Bosni u Drugom svjetskom ratu, kad su Bošnjaci tražili za svoju zemlju samostalnost od hrvatske fašističke države i nastojali utvrditi svoj bošnjački identitet na izdvojenoj nacionalnoj bazi. U studenom 1942. skupina bošnjačkih muslimanskih autonomista uputila je Hitleru "memorandum" u kojem je isticala svoju rasnu superiornost nad slavenskim susjedima:

"Po svojoj rasi i krvi mi nismo Slaveni; mi smo gotskog podrijetla. Mi Bošnjaci doselili smo se na jug, na Balkan, u trećem stoljeću kao germansko pleme."[15] Međutim, čini se da je čak i Hitler teško mogao progutati tu njihovu teoriju.

Goti nisu jedini pohodili zapadni Balkan i možda ostavili za sobom neke potomke, negdje između Rimljana i Slavena. Huni iz Azije (mongolsko-turanski narod) i Alani iz Irana (preci današnjih Ose-ta na Kavkazu) također su se pojavili ondje u četvrtom i petom stoljeću. U šestom stoljeću došle su na Balkan dvije nove rase: Avari

(mongolsko pleme iz krajeva sjeverno od Kavkaza) i Slaveni. Njihova je povijest u početku bila tijesno isprepletena, bilo da su

14 Orbini, // *Regno de gli Slavi,* str. 97. O Orbiniju vidi Radojčić, *Srjiska isto-rija Mavra Orbinija,* str. 5-11; o "gotskoj teoriji" u njegovu djelu i u djelima drugih dubrovačkih pisaca vidi Zlatar, *Our Kingdom Come,* str. 365-37!. Bit će daje Or-binijeva teorija djelovala pomalo ishitreno, čak i u ono doba; ali ona se mora promatrati u kontekstu drugih teorija iz tog razdoblja koje su pripisivale posebnu snagu i značenje germansko-skandinavskim rasama. Nizozemski znanstvenik Grotius tvrdio je da su domorodačke rase Sjeverne Amerike bile skandinavskog porijekla, a flamanski teoretičar Goropius Becanus tvrdio je da se prvobitno u rajskom vrtu govorio njemački jezik.

15 Redžić, *Muslimansko autonomaštvo,* str. 72. (U memorandumu se isto tako tvrdilo, kao priđe, da su 90 posto Bošnjaka plavokosi.) Nešto je slično za Hrvate tvrdio Ante Pavelić 1941. godine: Dedijer i dr., *History of Yugoslavia* ("Istorija Jugoslavije"), str. 577.

---

bili saveznici ili suparnici; čini se da su Avari, iako malobrojniji, bili nadmoćniji u tom odnosu zbog izvanredne vojne vještine. Te su mongolske urođenike na kraju protjerali s Balkana na početku sedmog stoljeća bizantska, hrvatska i bugarska vojska. Povjesničari su nekad pretpostavljali da su Avari bili prilično efemerna pojava u toj regiji, u biti vojna sila kojoj je bilo samo do pljačke. Međutim, novija istraživanja (u arheologiji i u proučavanju imena mjesta) pokazuju da je bilo trajnijih avarskih naselja u mnogim dijelovima zapadne Bosne, Hercegovine i Crne Gore.[16] Na nekim mjestima, recimo na područjima sjeverno i sjeverozapadno od Bosne, određene skupine avarskih doseljenika zadržale su se možda i kroz više naraštaja: Slaveni su Avare zvali *Obri,* a mnoga imena mjesta kao stoje Obrovac svjedoče o njihovoj prisutnosti

na tom tlu.[17] Isto je tako moguće daje i sama riječ *ban,* koja se od najranijeg doba rabi kao titula hrvatskih vladara, avarskog porijekla.[18]

Ipak su na kraju, naravno, prevladali Slaveni. Oni su se potkraj šestog stoljeća doselili u velikom broju na Balkanski poluotok; nisu bili samo pljačkaši nego i kolonisti i poljodjelei, i osnovali su svoja naselja sve tamo do južnog vrha Grčke. (Ondje je bilo sve do 15. stoljeća sela u kojima se govorilo slavenski.)19 Do dvadesetih godina sedmog stoljeća Slaveni su se bili naselili u današnju Bugarsku i Srbiju, a vjerojatno su na mnogim mjestima prodrli i u Bosnu. Zatim su, u roku od nekoliko godina, stupila na scenu još dva slavenska plemena: Hrvati i Srbi. Sudeći po zapisima bizantskog historičara i cara Konstantina Porfirogeneta (koji je pisao 300 godina kasnije, ali se služio carskim arhivima), Hrvate je na Balkan pozvao tadašnji bizantski car da istjeraju napasne Avare. Srbi, prema Kon-stantinu, nisu bili angažirani da se bore protiv Avara, ali su bili povezani s Hrvatima i došli su na Balkan u isto doba.[20]

16 Kovačcvić, *Istorija Crne Gore,* str. 282-288.

17 Markotić, "Archaeology", str. 49. Malo avarsko kraljevstvo održalo se u Panoniji (u južnoj Mađarskoj) dok ga nije napokon uništio Karlo Veliki u devedesetim godinama 8. stoljeća.

18 Andclić, "Periodi u kulturnoj historiji", str. 200.

19 Malingoudis, *Slavoi ste mesaionike Ellada,* str. 39.

20 U Konstantinovoj knjizi postoje zapravo dvije različite verzije tih događaja. Vidi raspravu o tome u Fine, *Early Medieval Balkans,* str. 49-59.

Tko su zapravo bili ti Srbi i Hrvati?

Znanstvenici odavno znaju da riječ *Hrvat* nije slavenska. Smatra se da je to ista riječ kao i iransko ime *Choroatos,* pronađeno na natpisima nadgrobnih spomenika nedaleko od grčkoga grada Tanaisa u donjem toku rijeke Don, na jugu Rusije. Cijelo je to područje sjeverno od Crnog mora bilo napučeno u prvim stoljećima naše ere raznim plemenima, medu kojima su bili i Slaveni i Sarmati: ovi potonji bijahu iranski nomadi koji su u drugom stoljeću prije Krista zaobišli sa zapada sjevernu stranu Kavkaza. Sarmati su zadobili političku prevlast nad ostalim plemenima, pa su neka od tih slavenskih plemena na taj način po svoj prilici dobila vladarsku elitu koja je govorila iranski.[2]' Jedna teorija povezuje riječi Hrvat i Choroatos s riječju *hu-urvatha,* koja je značila "prijatelj" na jeziku Alana (koji su u to vrijeme bili dio sarmatskog skupa iranskih plemena).[22] Jedna druga teorija nagađa da se korijen imena "Srbin", *serv,* pretvorio u iranskome u *charv,* što je skupa sa sufiksom *at* dalo Choroatos i Hrvat.[23] Bjelodano je jasno da su Srbi i Hrvati imali sličnu i povezanu povijest od najstarijih vremena: Ptolemej, koji je pisao u drugom stoljeću naše ere, također spominje *Serboi* medu sarmatskim plemenima sjeverno od Kavkaza. Većina znanstvenika vjeruje da su i Srbi i Hrvati bili slavenska plemena s iranskom vladajućom kastom, ili da su prvobitno bili iranska plemena koja su stekla slavenske podanike.[24] Negdje na početku sedmog stoljeća oba su plemena osnovala svoja kraljevstva u srednjoj

Europi: "Bijelu Hrvatsku", koja je obuhvaćala dio današnje južne Poljske, i "Bijelu Srbiju", u današnjoj Češkoj. Odatle su se i jedni i drugi doselili na zapad Balkana.

Moderne ideologije ponovo su se poigrale drevnom poviješću. Neki hrvatski nacionalistički teoretičari selektivno su prihvatili dokaze o iranskom porijeklu svoga naroda, ali su ih uskratili Srbima i tako konstruirali vjekovnu povijesnu podjelu između ta dva naroda. Ta je teorija također bila omiljena u Drugom svjetskom ratu, kad su drevni Iranci zauzimali viši položaj u nacističkoj rasnoj hije-

21 Rostovtscff, *Iranians and Greeks,* str. 135-146. " Kaulfuss, *Die Slawen,* str. 6-9. [23] Gimbutas, *Slavs,* str. 60. *[4] Fine, *Ear/v Medieval Balkans,* str. 56.

22 Kaulfluss, Die Slawenen, str,6-9

23 Gimbutas, Slavs, str.60

24 Fine, Early Medieval Balkans, str.56

---

rarhiji od običnih Slavena. S druge strane, neki južnoslavenski ili panslavenski ideolozi odbacili su, radi svojih vlastitih političkih razloga, sve dokaze o ranim vezama s Irancima. Međutim, historijska je istina prilično jasna: Srbi i Hrvati bili su od najranijih vremena različiti ali tijesno povezani, živeći i seleći se u tandemu, a i jedni i drugi imali su neku vrstu iranske komponente. Isto je tako jasno da je u vrijeme kad su oni došli na Balkan ondje već postojalo brojno slavensko pučanstvo - brojnije

od svih Srba i Hrvata zajedno. Taj se glavni slavenski supstrat ne može podijeliti na razdvojene subetničke grupacije; stoga je neminovno uzaludan sav projekt iz-mišljanja prastarih etničkih podjela medu njihovim potomcima. A taj slavenski supstrat zacijelo je asimilirao ostatke pučanstva čiji su preci možda bili Iliri, Kelti, Rimljani, pojedinci iz svih dijelova Rimskog Carstva, Goti, Alani, Huni i Avari.

Srbi su se naselili na području koje odgovara današnjoj jugozapadnoj Srbiji (teritoriju koji je poslije, u srednjem vijeku, postao poznat pod imenom Raška ili Rascia), i malo-pomalo proširili svoju vlast na teritorije Duklje ili Diocleje (Crna Gora) i Huma ili Zahu-mlja (Hercegovina). Hrvati su se naselili otprilike na području koje odgovara današnjoj Hrvatskoj, u koje je vjerojatno bio uključen i veći dio same Bosne, osim istočnog pojasa doline rijeke Drine.[25] Lokalno je slavensko pučanstvo bilo organizirano na tradicionalnoj plemenskoj osnovi: hijerarhija jedinica počinjala je od porodice (vjerojatno one vrste proširene obitelji koja se očuvala u nekim dijelovima Balkana do dana današnjega, a poznata je pod slavenskim nazivom *zadruga);* porodice su bile udružene u *rodove,* a rodovi u *plemena;* teritorijem jednog plemena zvanom *župa.* vladao je teritorijalni poglavar zvani *župan.* [26] Stari Slaveni bijahu pogani koji su se klanjali raznim bogovima, čija su se imena očuvala do dana današnjega u imenima mjesta u bivšoj Jugoslaviji: bog rogate marve Veles, na primjer, ili bog gromovnik Perun ili Pir.[27] Bizantski su

25 Obolensky, *Byzantine Commonwealth,* str. 136; Guldcscu, "Political History", str. 86.

26 Gimbutas, *Slavs,* str. 140-141. O zadrugama vidi Sicard, *La Zadruga sud-slave,* i Byrncs, ur., *Communal Families in the Balkans.*

27 Gimbutas, *Slavs,* str. 165-168; Markotić, "Archaeology", str. 52.

---

vladari već u sedmom stoljeću pokušavali pokrstiti Hrvate uz pomoć latinskih svećenika iz ono malo gradova na dalmatinskoj obali što su još bili pod vlašću Bizanta.[28] Ali glavnina je Hrvata pokrštena tek u devetom stoljeću, a možemo samo pretpostaviti da su udaljenija i nedostupnija područja u Bosni posljednja podvrgnuta tom procesu, koji je do njih zacijelo dopro iz priobalja potkraj devetog ili na početku desetog stoljeća.[29] Ima mnogo tragova poganskih običaja koji su uneseni najprije u kršćanstvo, a poslije i u islam u Bosni - primjerice, uporaba gorskih vrhunaca za bogoslužje. Imena poganskih bogova kao što su Pir, Oganj i Tur očuvala su se u usmenoj tradiciji sve do dvadesetog stoljeća (jedan je istraživač zabilježio pjesmicu o njima koju mu je priopćio neki starac u Sarajevu 19.33. godine), a očuvana su i u bošnjačkim osobnim imenima kao što su Tiro i Pirić.[30]

Politička povijest zapadnog Balkana od sedmog do jedanaestog stoljeća prilično je zapetljana i zbrkana, s nizom osvajanja i promjena podaničke privrženosti. Najstarija uspostavljena vlast na Balkanu, Bizantsko Carstvo, nije ondje izravno vladalo, ali je uspijevalo prisiliti pučanstvo da

od vremena do vremena prizna njegovu vrhovnu vlast. Bizant je održavao veze s dalmatinskim gradovima na obali i na otocima: oni su ustrojeni kao *theme* (vojni okrug) u devetom stoljeću, ali je bizantska vlast u Dalmaciji postajala sve više simbolična - dobrim dijelom i zato što su crkve u Dalmaciji bile pod jurisdikcijom Rima. Potkraj osmog i na početku devetog stoljeća sjevernu Hrvatsku, pa i dobar dio sjeverne i sjeverozapadne Bosne, osvojili su Franci Karla Velikog. Ti su teritoriji ostali pod franačkom vlašću sve do sedamdesetih godina devetog stoljeća. Vjerojatno se baš u tom razdoblju stari plemenski poredak u Bosni i Hrvatskoj počeo mijenjati po uzoru na zapadnoeuropski feudalizam.[31]

[29] Dvornik, *Byzantine Missions in the Stava,* str. 9-20. [29] Ćorović, *Historija Bosne, utr.* 133-134.

[30] Hadžijahić, "Sinkretistićki elementi", str. 304-305 (gorski vrhunci), 309-313 (imena božanstava).

[31] Andclić, "Periodi u kulturnoj historiji", str. 2U2-203.

Dotle su Srbi bili uspostavili vlast nad dijelovima teritorija u današnjoj Hercegovini i Crnoj Gori, a istočna skupina srpskih župa u današnjoj jugozapadnoj Srbiji okupljena je u neku vrstu srpske kneževine (pod vlašću "velikog župana") oko sredine devetog stoljeća. Na početku desetog stoljeća Hrvatska je bila moćna i nezavisna država pod kraljem Tomislavom; opet je veći dio sjeverne i zapadne Bosne pripadao njegovu kraljevstvu. Nakon njegove smrti

(vjerojatno 928. godine) Hrvatska je bila razdirana građanskim ratom i kratko vrijeme (između tridesetih i šezdesetih godina desetog stoljeća) veći dio Bosne prigrabila je obnovljena i trenutačno snažna srpska kneževina, koja je priznavala vrhovnu vlast Bizantskog Carstva32

Ove pojedinosti daju nam povijesni kontekst u kojem se prvi put spominje Bosna kao teritorij. Riječ je o p9litičko-geografskom priručniku koji je 958. godine napisao bizantski car Konstantin Porfi-rogenet. U dijelu posvećenom zemljama srpske kneževine piše: "u pokrštenoj Srbiji nalaze se napučeni gradovi Destinikon (itd.)... a na tlu Bosone Katera i Desnik."[33] Odavde jasno proizlazi da se Bosna (manja od današnje Bosne i koncentrirana uz rijeku Bosnu koja teče od mjesta blizu Sarajeva na sjever) smatrala zasebnim teritorijem, iako je u to vrijeme pripadala Srbima. U šezdesetim godinama desetog stoljeća ponovo je potpala pod Hrvatsku i ostala pod hrvatskom vlašću otprilike pola stoljeća.

Zatim je, 1019. godine, ponovo moćno Bizantsko Carstvo pod carem Vasilijem II., "zatornikom Bugara", prisililo srpske i hrvatske vladare da priznaju bizantsku vrhovnu vlast. Nominalno podaništvo Hrvata postupno se pretvorilo u nešto kao savezništvo, pa je u 11. stoljeću Bosnom neko vrijeme vladao hrvatski namjesnik, a u istočnom dijelu stanovito vrijeme srpski vladari koji su bili neposrednije

32 Fine, *Earlv Medieval Balkans,* str. 159, 262-265, *Byzantine Commonwealth,* str. 159-160.

33 Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperil),* str. 160 ("kai cis to chörion Bosona to Katcra kai to Desnćk"), Pretpostavlja se daje Desnck današnji

Dcsnik (iako je Jireček držao da je to današnji Tcšanj na rijeci Usori), a Katcra je vjerojatno današnje selo Kotor ili Kotorac, pokraj Sarajeva: vidi Jiračck, *Die Han-Jehstrassen,* str. 29-30; Skarić, *Sarajevo i njegova okolina,* str. 32; Corović, *Historija Bosne,* str. 112.

---

pod bizantskim nadzorom.[34] Nešto više nezavisnosti uživali su krajevi južno od same Bosne, teritorij Duklje, inače poznat pod imenom Zeta (Crna Gora) i Hum ili Zahumlje (Hercegovina), gdje su lokalni srpski knezovi odolijevali vladavini Bizanta. Ti su krajevi ujedinjeni u jedinstvenu srpsku kneževinu, koja se u sedamdesetim godinama 11. stoljeća proširila i na srpski teritorij Rašku. U osamdesetim godinama proširila se pod kraljem Bodinom još više pa je obuhvatila veći dio Bosne, ali je nakon Bodinove smrti 1101. godine kraljevstvo uskoro propalo.

Kraj 11. stoljeća označava prekretnicu u povijesti zapadnog Balkana. Nakon Bodinove smrti težište srpskih političkih težnji premjestilo se na istok, na Rašku, koja je postala srce srednjovjekovne Kraljevine Srbije. Dotle je hrvatske zemlje prigrabila Ugarska, a 1102. godine ugarski kralj Koloman okrunjen je za kralja Hrvatske - tako je uspostavljen odnos između te dvije države, ponekad odnos izravnog podložništva, a ponekad personalne unije i savezništva, koji će trajati (uz nekoliko prekida i preinaka) sve do 1918. godine. Ugarska je vlast 1102. godine protegnula i na Bosnu, ali je Bosnom kao udaljenijim i nedostupnijim teritorijem vladao *ban,* čija je vlast u toku 12. stoljeća bivala sve samostalnija.[35] U šezdesetim i

sedamdesetim godinama 12. stoljeća Hrvatska i Bosna potpale su nakratko opet pod bizantsku vlast, nakon uspješnog vojnog pohoda ekspanzionističkog cara Manuela Komnena, ali su nakon njegove smrti 1180. godine svi njegovi vojni uspjesi ubrzo pali u vodu. Hrvatska je obnovila svoju uniju s Ugarskom. Bosna se, međutim, u biti oslobodila ugarske vlasti; a kako njome nije više vladalo ni Bizantsko Carstvo ni Hrvatska, uspjela je prvi put postati manje-više nezavisna država. Odatle onaj glasoviti opis Bosne iz pera tajnika Manuela Komnena, Ijetopisca Kinama, koji je vjerojatno u osamdesetim godinama zapisao: "Bosna ne sluša srpskog velikog župana; to im je tek susjedni narod koji ima svoje običaje i vlast."[36] Kinam je također pribilježio da Bosnu od Srbije dijeli rijeka Drina - crta raz-

[34] Fine, *Early Medieval Balkans,* str. 201, 278-280; Obolensky, *Byzantine Commonwealth,* str. 2X7-288.

[35] Fine, *Earlv Medieval Balkans,* str. 288.

[36] Cinnamus (Kinam), *Epitome,* str. 104 (knj. 3, pog. 7).

---

djelnica koja je ostala istočna granica Bosne u većem dijelu njene kasnije povijesti.

Iz zamršene povijesti rane slavenske Bosne, od dolaska Hrvata i Srba u dvadesetim godinama sedmog stoljeća pa do utemeljenja nezavisne bosanske države u osamdesetim godinama dvanaestog stoljeća, ne mogu se izvući nikakvi jednostavni zaključci. Sama Bosna bila je u više navrata pod

srpskom vlašću, napose oko sredine 10. i potkraj 11. stoljeća. Ipak, bilo bi pogrešno kazati daje Bosna ikad bila "dio Srbije", zato što srpske kraljevine koje su obuhvaćale i Bosnu nisu u ono vrijeme obuhvaćale veći dio onoga što danas zovemo Srbijom. Uistinu je za većeg dijela ovog ranog srednjovjekovnog razdoblja Hercegovina bila srpski teritorij, ali je sama Bosna bila mnogo tješnje povezana s hrvatskim zemljama, a u 12. stoljeću, baš kad je stekla nezavisnost, čini se da je sve više težila hrvatsko-ugarskom kulturnom i političkom prostom.[37] Što se tiče vjerske organizacije, Bosna je u ranom srednjem vijeku bila vezana za Hrvatsku, a ne za srpske zemlje: biskupija bosanska spominje se kao rimokatolička biskupija uli. stoljeću (nakon vjerskog raskola između Rima i Carigrada 1054. godine), i čini se daje potpala pod jurisdikciju Splitske nadbiskupije prije nego što je u 12. stoljeću pripojena Dubrovačkoj dijecezi.[38] (Međutim, kao što ćemo uskoro vidjeti, crkva je u Bosni imala neke svoje osebujne značajke po kojima se zacijelo vrlo rano počela razlikovati od latinskih crkava na dalmatinskoj obali.) Jedan od simbola političkih veza Bosne s hrvatskim svijetom jest činjenica da su njeni vladari nosili hrvatsku titulu *ban* od najranijih vremena; vrhovni poglavar Srba oduvijek se pak zvao "veliki župan", a nikad *ban.*^

A na pitanje jesu li stanovnici Bosne 1180 godine bili zapravo Hrvati ili zapravo Srbi ne može se odgovoriti iz dva razloga: prvo, zato što nam nedostaje dokaza, a drugo, zato što to pitanje nema smisla. Možemo samo reći da je veći dio bosanskog teritorija vjerojatno bio u hrvatskim rukama - ili bar u slavenskim rukama pod

hrvatskom vlašću - u sedmom stoljeću, ali je to plemenska oznaka

37 Andclić, "Periodi u kulturnoi historiji", str. 204-205. " Ćirkmić. "Die bosnische Kirche", str 547-548. >; Corović, *Historiju Bome,* str. ! 13: D Mandić, *Etnička povijest Bosne,* str. 33.

38 Ćirković, "Die bosnische Kirche",str.547-548

39 Ćorović, Historija Bosne, str.113;D.Mandić, Etnička povijest Bosne str.33

---

koja pet stoljeća kasnije nema mnogo smisla, ili ga uopće nema. Bosanci su u svojoj vjerskoj i političkoj povijesti općenito bili bliži Hrvatima, ali primjenjivati današnji pojam hrvatskog identiteta (nešto što je nastalo u novije doba na osnovi vjere, povijesti i jezika) na nekoga u ono doba jest puki anakronizam. Jedino razborito što bi se moglo kazati o etničkom identitetu Bosanaca jest ovo: oni su bili Slaveni koji su prebivali u Bosni.

2 SREDNJOVJEKOVNA

BOSANSKA DRŽAVA

1180.-1463.

Povijest Bosne oko sredine srednjeg vijeka često je zbrkana i dovodi čovjeka u nedoumicu. Ipak, ističu se trojica moćnih vladara: Kulin ban (koji je vladao od 1180. do 1204.), ban Stjepan Kotromanić (1322-1353) i kralj Stjepan Tvrtko (1353-1391). Pod drugim od ove trojice Bosna se proširila i na kneževinu Hum (Hercegovinu), a pod trećim se proširila još dalje na jug i domogla se velikog dijela dalmatinske obale. Za druge polovice Tvrtkove vladavine Bosna je uistinu bila najmoćnija država na zapadu Balkana. Jedini dio današnje Bosne koji nije bio uključen u Tvrtkovo kraljevstvo jest pojas zemlje na sjeverozapadu gdje se danas nalazi grad Bihać, što je tada pripadao hrvatsko-ugarskom teritoriju.

To su bili vrhunci srednjovjekovne bosanske moći i nezavisnosti. U različnim razdobljima između vladavine te trojice vladara, Bosna je bila podijeljena, bilo službeno bilo *de facto,* kao posljedica borbe za vlast među lokalnim plemićkim porodicama. Premda je društveni i politički

sustav u Bosni bio u osnovi feudalan, ipak nije riječ o strogoj formi feudalizma u kojoj bi plemićki posjedi pripali kruni kad plemići ne bi izvršili svoju vojnu dužnost: plemići su bili samostalni zemljoposjednici i često su sa svojih pozicija teritorijalne moći diktirali tko će naslijediti bosansku krunu.[1] Tu leže korijeni stalne nepostojanosti u bosanskoj politici u srednjem vijeku.

Ugarska je za sve to vrijeme bila dominantna susjedna zemlja. U 13. i na početku 14. stoljeća Srpska je Kraljevina također prerasla u moćnu državu u vojnom smislu; ipak, začudo, srpski kraljevi nisu nikad ozbiljno pokušali osvojiti Bosnu.[2] Ugarski kraljevi imali su pak višeput priliku ustanoviti kako je teško domoći se Bosne zbog nepristupačnosti njena terena, a kad se jednom i osvoji, sumnjiva je bila vrijednost tog posjedovanja zbog neposlušnosti zemljoposjed-ničke vlastele.

Udaljenost Bosne bila je i glavni razlog najizrazitijoj i najzagonetnijoj značajki njezine srednjovjekovne povijesti: šizmatičnoj Crkvi bosanskoj. Čini se da se ta crkva otcijepila od Katoličke crkve

1 Truhelka, "Das mittelalterliche Staatswcscn", str. 72; Fine, *Late Medieval Balkana,* ^. 18-21.

2 Orbini spominje jedan neuspjeli pokušaj za vladavine Stjepana Kotromanića: *Regna de gli Slavi,* str. 354-355.

u trinaestom stoljeću, i daje bez konkurencije djelovala u Bosni sve do dolaska franjevaca, koji su pokušali obnoviti vlast Rimske crkve u četrdesetim godinama 14. stoljeća. Otada se Crkva bosanska oko jednog stoljeća natjecala s Rimokatoličkom crkvom dok joj svećenici nisu, uoči turske najezde, bili protjerani ili silom preobraćeni na katoličanstvo. Za sve vrijeme postojanja te crkve papinski su pisari optuživali Bosnu zbog hereze; a neki su od tih autora identificirali tu herezu kao dualističku ili manihejsku. Zbog tih optužbi, Crkva bosanska obično se smatrala kasnim plodom jedne ranije balkanske manihejske sekte, bogumila iz Bugarske. Međutim, suvremena znanost iznijela je ozbiljne zamjerke na račun te tradicionalne teorije. Ali ta je tema toliko složena da ćemo se njome posebno pozabaviti u sljedećem poglavlju.

Kuiin ban stekao je legendarni status u bosanskoj povijesti. "Čak i dan-danas", pisao je povjesničar William Miller 1921. godine "narod ga smatra za ljubimca vila a njegovu vladavinu kao zlatno doba, a 'pričati o Kulinu banu' omiljena je uzrečica o nekome tko govori o dalekoj prošlosti, kad su šljive u Bosni vječito stenjale pod teretom plodova a žuta žitna polja neprestano lelujala u plodnim dolinama."[3] Dvadeset četiri godine mira zacijelo je bilo dobro došla promjena za običnog Bošnjaka u ono doba. Sačuvani djelići svjedočanstava govore o tome kako se Kulin posebice trudio oko ekonomskog razvoja svoje zemlje: sklopio je trgovački ugovor s Dubrovnikom 1189.[4] godine i poticao dubrovačke trgovce da eksploatiraju bogate bosanske rudnike. Uspostavio je i dobre odnose s vladarom Huma (Hercegovine), koji je Kulinovu sestru uzeo za ženu, i sa

srpskim velikim županom Stevanom Nemanjom, utemeljiteljem dinastije Nemanjića, koja će od Srbije napraviti velesilu u sljedeća dva stoljeća. Ali odnosi sa druge dvije države nisu bili tako prijateljski: s Ugarskom, koja je još držala da ima vrhovnu vlast nad Bosnom, i sa Zetom (koja se prije zvala Duklja ili Dioclea: današnja Crna Gora), koja se udružila s Ugarskom iz taktičkih političkih razloga.

3 Essays on the Latin Orient, str. 468; uzrečicu "Za Kulina bana" zabilježio je i Orbini 1601. godine: *Regno de gli Slavi,* str. 351.

4 Miller, *Essays on the Latin Orient,* str. 468; Coquelle, *Histoire du Montenegro,* str. 82.

Sukob nije poprimio oblik rata nego crkvene politike. Bosna je (nasuprot pravoslavnom Humu) bila katolička zemlja i podložna vlasti nadbiskupa dubrovačkog. Crkvena hijerarhija u Dubrovniku nije se zbog velike udaljenosti mnogo miješala u poslove Katoličke crkve u Bosni: njoj je bilo u biti dopušteno da sama imenuje svoga biskupa (čija se dijeceza protezala na sjever, čak i na hrvatsko-ugar-ske zemlje). Ugarska je željela uspostaviti stroži nadzor nad bosanskom biskupijom pa se u Rimu na početku devedesetih godina 12. stoljeća zauzimala da bosanska biskupija potpadne pod jurisdikciju prougarskog nadbiskupa u Splitu. Tada je vladar Zete, kojem je bilo stalo do toga da diskreditira i Bosnu i Dubrovnik, počeo obasipati papu poslanicama u kojima se tužio da su Kulin ban, njegova žena i na tisuće njihovih podanika postali heretici.[5]

Možda su te pritužbe bile i način da se od pape ishodi odobrenje da se prigrabi nešto od bosanskog teritorija. Međutim, Kulin ban je na kraju neutralizirao krizu tako što je sazvao skup poglavara Katoličke crkve u Bosni (takozvani skup na Bilinom polju) 1203. godine, na kojemu je javno žigosan niz pogrešaka. Čini se da su se te pogreške više odnosile na nemar u vršenju vjerskih obreda nego na ozbiljnu doktrinarnu herezu. Ipak, uspostavljena je tradicija da se Bosna žigoše optužbama zbog hereze.[6] Sam Kulin ban, koji je oduvijek tvrdio daje dobar katolik, umro je sljedeće godine.

U idućih pola stoljeća Bosna je neprestano bila pod pritiskom svoga moćnog susjeda Ugarske. Mađari se nisu odrekli nauma da zadobiju nadzor nad bosanskom biskupijom. Pape su u tridesetim godinama 13. stoljeća neprekidno upućivale ugarskim vladarima i biskupima zahtjeve da iskorijene herezu u bosanskoj dijecezi.[7] To je djelomice bila i reakcija na neobično nisku razinu bosanskog klera: u jednom papinskom pismu iz 1232. godine rečeno je za katoličkog biskupa u Bosni da je nepismen, da ne poznaje čak ni obred

[5] Vidi pismo Vuleanusa (Vukana) od Zete Inocentu III, rujan 1199., u Fermen-džin, ur., *Ada Bosnae,* str. 5.

6 Fine, *Late Medieval Balkans,* str. 18, 43-47; za detaljnu analizu skupa na Bilinom polju vidi Fine, *Bosnian Church,* str. 126-134. Sam čin odreknuća tiskanje u Mignc, ur., *Patrologia latina,* sv. 215, stup. 153-155.

[7] Fermendžin, ur., *Ada Bosnae,* str. 8-11.

krštenja, i da je, što nije potrebno valjda ni spominjati, u dosluhu s hereticima. A možda se iza ,-vega toga krila i zabrinutost koju su vješto poticali ugarski vladari, koji su tražili vjersko opravdanje za upad u Bosnu. Do upada je i došlo potkraj tridesetih godina 13. stoljeća; do 1238. godine Mađari su osvojili južni i srednji dio Bosne, Vrhbosnu, i trudili se svim silama da utemelje u Bosni dominikanski red.[8] Bosanski ban Ninoslav zadržao je ipak nešto teritorija; pa kad se ugarska vojska 1241. godine iznenada povukla na sjever da se suprotstavi prijetnji mongolske najezde na Ugarsku, uspio je ponovo zadobiti vlast u Bosni. Mongoli su hametice potukli ugarsku vojsku i nastavili put pljačke i razaranja kroz sjevernu Hrvatsku sve do Dalmacije. Međutim, kad su doznali da im je umro Veliki Kan, vratili su se na istok, preko Zete (Crne Gore) i Srbije. Na taj su način zaobišli Bosnu pa joj nisu nanijeli gotovo nikakve štete.

U drugoj polovici 13. stoljeća čini se daje Bosna bila prilično izdvojena od ostalih. Ugarska je 1252. godine nagovorila papu da podvrgne bosansku biskupiju vlasti nadbiskupije u Mađarskoj; međutim, glavna je posljedica te promjene bila u tome da je bosanski biskup stolovao izvan Bosne (u Slavoniji koja je bila pod ugarskom vlašću), pa je ukinuta gotovo svaka mogućnost bilo koje crkvene vlasti da utječe na Katoličku crkvu u samoj Bosni.[9] Ugarska je još jedanput pokušala zauzeti Bosnu 1253. godine, ali čini se daje otada pa sve do kraja stoljeća ostavila na miru prvobitnu banovinu Bosnu - nasljednicu države Kulina bana.[10] Međutim, nekoliko sjevernih dijelova današnje Bosne, recimo Soli, ili područje rudnika soli kod Tuzle, dodijeljeno je

članovima ugarske kraljevske porodice. Sjeveroistočni dio tih krajeva združen je s teritorijem u sjevernoj Srbiji u ugarsko vojvodstvo poznato pod imenom Mačva."

8 Fine, *Lute Medieval Balkans,* str. 144-145. Profesor Fine je to identificirao kao grad Vrhbosnu (današnje Sarajevo), ali se taj spomen jamačno odnosi na oblast Vrhbosnu jer grad još nije postojao. U jednom izvještaju iz 1244. godine kaže se da je središte *župe* Vrhbosne bilo u gradu Brdo, gdje su stolovali ban i katolički biskup (vjerojatno je to današnje selo Ban-Brdo): vidi Jirećck, *Die Handelsslmssvn,* str. 31.

[9] Fine, *Late Medieval Balkans,* str. 146. [111] Fine, "Was the Bosnian Banale Subjected to Hungary?" " Miller, *Exsavs on the Latin Orient,* str. 473; Fine, *Late Medieval Balkans,* str. 14K.

10 Fine "*Was the Bosnian Banate Subjected to Hungary*?"

11 Miller,*Essays on the Latin Orien*t, str.473;Fine,*Late Medieval Balkans*,str.146

Upravo su ti sjeverni krajevi iznjedrili sljedeću vladarsku poro dicu u Bosni. Stjepan Kotromanić naslijedio je svog oca u osamdesetim godinama 13. stoljeća kao vladar jednog od tih teritorija na sjeveru Bosne i oženio se kćerkom vladara Mačve. Nakon toga je vodio dugotrajnu borbu za vlast, čije su pojedinosti vrlo mutne, s jednom drugom bosanskom plemićkom porodicom, Šubićima, iz bribirskog kraja u sjevernoj Dalmaciji. Čini se da su Šubići vladali starom banovinom Bosnom za većeg dijela prvih dvaju desetljeća 14. stoljeća i da su jedno vrijeme bili u prijateljskim odnosima s Kotromanovim sinom, Stjepanom Kotromanićem.[12] Ali negdje na početku dvadesetih godina Kotromanić je slavio pobjedu: Subić je bio bosanski banjoš 1318. godine, ali je Kotromanić 1322. došao na njegovo mjesto. Kad se jednom

domogao vlasti, počeo je proširivati bosansku državu pripojivši staroj banovini nekoliko oblasti na sjeveru. Osvajanjem je dodao tome područja zapadno od banovine, koja su prije pripadala Hrvatskoj a ubuduće će ostati u sklopu Bosne. Nakon toga je osvojio i oko dvjesto milja dalmatinske obale između Dubrovnika i Splita. Godine 1326. anektirao je veći dio Huma (Hercegovine) te je tako prvi put stvorio od Bosne i Hercegovine političku cjelinu. Do tada je Hum bio poprilično samostalan pod vlašću lokalnih vladarskih porodica; pa i u vjerskom je pogledu bio izdvojen jer mu je pučanstvo bilo uglavnom pravoslavne vjere.[13]

Kotromanić je njegovao prijateljske odnose sa stranim silama. Imao je veliku sreću što je Kraljevina Srbija, koja je upravo bila u izvanrednom usponu pod vladavinom Dušana Silnog, bila zaokupljena planovima da proširi vlast na jug, na Makedoniju, Albaniju i sjevernu Grčku. Kotromanić je sklopio ugovore s Dubrovnikom (1334.) i s Mlecima (1335.) i dobro surađivao s ugarskim kraljem šaljući mu bosanske postrojbe u pomoć u njegovim pohodima protiv neposlušnih plemića u Hrvatskoj. Ali dok je god Kotromanić prihvaćao i podupirao opstojnost šizmatičke Crkve bosanske (što je bila činjenica, premda je sam vjerojatno bio pravoslavne vjere), njegovi odnosi s papom nisu mogli biti dobri. Godine 1340., da bi

12 O razdoblju Subića vidi Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens,* str.

13 Fine, *Late Medieval Balkans,* str. 275-279.

popravio odnose s papom, pristao je da franjevci osnuju misiju u Bosni: oni su se već bili udomaćili na dalmatinskoj obali, ali su do tada vrlo neodlučno pokušavali prodrijeti u Bosnu.[14] Čini se daje i negdje prije 1347. godine sam Kotromanić prešao na katoličku vjeru: u travnju te godine osobno je pisao papi i zamolio ga da uputi u Bosnu veći broj školovanih svećenika koji će biti "vični u poučavanju vjere i koji će znati narodni govor".[15] Svi potonji vladari Bosne, osim jedne eventualne iznimke, bit će također katolici.[16]

Franjevci su uskoro osnovali "Bosansku vikanju", administrativnu jedinicu koja je poslije obuhvatila mnogo veće područje jugoistočne Europe i protegnula se sve do Rumunjske. (To je proizvelo dodatne komplikacije u sporu oko bosanske hereze jer se ime Bosne u franjevačkim spisima moglo odnositi, tako reći, na bezbroj grijeha.) Godine 1385. Vikanja je obuhvaćala 35 franjevačkih samostana, iako ih je u samoj Bosni bilo svega četiri: u Visokom, Lašvi, Sutjesci i Olovu. Do godine 1463. podići će se još 12 samostana u granicama bosanske države. Međutim, nijedan samostan nije smio imati više od 12 fratara, a prosječno su u svakom samostanu zapravo bila svega četvorica. A kako su prva tri od četiri spomenuta samostana bila blizu jedan drugome u središnjem dijelu Bosne, franjevačka težnja da ponovo zadobiju duše za Rimsku crkvu nije mogla imati bogzna kakav uspjeh u većem dijelu zemlje u toj prvoj fazi njihova pohoda.[17] Crkvi bosanskoj, kao što ćemo vidjeti, također je nedostajalo pravog teritorijalnog ustrojstva, pa je po svoj prilici veći dio pučanstva na selu

prakticirao tek najnižu formu pučkog kršćanstva, uglavnom bez svećenika.

Kad je Stjepan Kotromanić pokopan u franjevačkom samostanu u Visokom 1353. godine, on je ostavio za sobom bosansku državu nezavisnu, bogatu i moćnu. Ipak, njena je stabilnost još ovisila o suradnji plemićkih porodica koje su imale svoja snažna uporišta u različitim dijelovima zemlje. Sinovcu koji je naslijedio Kotromani-ća, Stjepanu Tvrtku, bilo je svega petnaest godina pa nije imao ni autoriteta ni vojne snage da održi na okupu sve te centrifugalne sile. Istodobno je ugarski kralj jedva čekao priliku da iskoristi podjele u

[14] D. Mandić, *Franjevačka Bosna,* str. 17, 39.

[15] Fermendžin, ur., *Acta Bosnae,* str. 28.

[16] Fine, *Late Medieval Balkans,* str. 281. [n] *Ibid.,* str. 281-282.

17 Ibid. str.281-282

Bosni kako bi se ponovo domogao izgubljenih teritorija. U prvih 14 godina svoje vladavine Tvrtko je morao suzbijati pobune u Bosni i ugarska presezanja; godine 1366. bio je čak prisiljen potražiti utočište na ugarskom dvoru jer je skupina bosanskih plemića ustoličila na njegovo mjesto njegova brata Vuka. Ali već 1367. godine - očito uz pomoć ugarskog kralja, koji je shvatio daje izazvao nemire od kojih ni Tvrtko ni on neće imati nikakve koristi - Tvrtko je opet u

Bosni na vlasti."[18] Otada mu ugarski kralj ne zadaje više mnogo briga jer je zaokupljen događajima na sjevernim granicama Ugarske. Zatim je Tvrtko obratio pozornost na jug. Veliko srpsko carstvo raspalo se bilo vrlo brzo nakon smrti svoga tvorca Stevana Dušana 1355. godine. Jedan od srpskih plemića koji su nastojali prigrabiti što više teritorija od ostataka carevine bijaše *Lazar* Hrebljanović, koji je vodio zamršenu borbu za vlast s ostalim plemićima u jugozapadnoj Srbiji, u Humu (Hercegovini) i Zeti (Crnoj Gori). Tvrtko je pružio Lazaru potrebnu pomoć, pa je bio nagrađen pri kasnijoj razdiobi plijena širokim pojasom teritorija južno i jugoistočno od Bosne: dijelovima Huma, Zete i južne Dalmacije (uključujući i dio morske obale između Dubrovnika i Boke Kotorske) i onim što je poslije postalo Novopazarski sandžak. U ovom posljednjem dijelu nalazio se i manastir Mileševa u kojem su se čuvali posmrtni ostaci Svetoga Save, jednog od najvažnijih svetaca u povijesti Srpske pravoslavne crkve. Godine 1377. Tvrtko je proslavio svoj uspjeh tako što se u Mileševi okrunio za kralja - ne samo Bosne nego i "Srblji-ma".* Međutim, ovaj je posljednji detalj bio samo znak prilično pompozne dinastičke samohvale, u skladu s impozantnim dvorom u bizantskom stilu što ga je ustrojio u svojoj kraljevskoj tvrdi na Bobovcu. Tvrtko je doista bio potomak utemeljitelja srpske dinastije Nemanjića, ali nikad nije ozbiljno pokušao zavladati Srbijom.[19]

* Ovdje iznosim tradicionalnu teoriju prema kojoj je Tvrtko okrunjen u Mileševi. Međutim, nedavna su istraživanja pokazala da se on nije okrunio u Mileševi, nego u mjestu Mile, nedaleko od VLsokog, u središnjoj Bosni. Vidi Andclić, *Bohovac i Kraljeva Sutjeska,* i Džaja, *Konfesionalnog! i nacionalnost Bosne i Hercegovine,* Dodatak I.

18 *Ibid.*, str. 368-370.

19 *Ibid.*, str. 384-386; Klaić, *Geschichte Bosniens*, str. 201-203; Ćirković, *Istori-ja bosanske države, str.* 135-140.

Njegove političke i teritorijalne ambicije ležale su na drugoj strani. Najprije je pokušao razviti novu trgovačku luku na sjevernoj strani Boke kotorske: nazvao ju je Novi (današnji Herceg-Novi, prije poznat i pod imenom Castelnuovo). Međutim, to je naljutilo dubrovačke trgovce, a Bosna je odveć ovisila o Dubrovčanima u gospodarskom smislu da bi bilo mudro prkositi im, pa se prešutno odustalo od nauma da se trgovački putovi skrenu s Dubrovnika na Novi. Dotle je, nakon smrti ugarskog kralja 1382. godine, izbio građanski rat u Hrvatskoj, pa je tu mogao doći do bogatijeg plijena. Udruživši se s jednom od najmoćnijih hrvatskih porodica u sukobu, Tvrtko je poslao svoje postrojbe u Dalmaciju i zauzeo svu morsku obalu (pa i nekoliko otoka), osim Dubrovnika, koji je očuvao svoju nezavisnost, i Zadra, koji je bio pod mletačkom vlašću. Mleci su imali velike ambicije u toj regiji pa će nakon Tvrtkove smrti osvojiti veći dio dalmatinske obale. Međutim, trenutačno je Tvrtko bio na čelu znatno proširenog Bosanskog Kraljevstva koje je prigrabilo i neke dijelove sjeverne Hrvatske i Slavonije: u posljednju godinu--dvije prije smrti 1391. godine nazivao je sam sebe i "kraljem Hrvatske i Dalmacije".[20]

U osamdesetim i na početku devedesetih godina 14. stoljeća dolazimo do još jedne velike prekretnice

u povijesti zapadnog Balkana. Od pedesetih godina otomanska turska vojska kretala se na zapad kroz Trakiju i Bugarsku, a 1371. godine suprotstavile su im se u Bugarskoj snažne srpske oružane snage i doživjele težak poraz. U osamdesetim godinama Turci su počeli upadati u samu Srbiju, a 1388. godine velika skupina turskih pljačkaša upala je u Hum (Hercegovinu), koji je bio pod bosanskom vlašću, ali ih je tu dočekao i do nogu potukao lokalni plemić Vlatko Vuković. Godine 1389. Tvrtkov stari saveznik Lazar (koji je skromno nosio titulu "kneza" dok se Tvrtko kitio kraljevskom krunom) nije htio prihvatiti tursko vrhovništvo nego je pozvao susjede i saveznike u pomoć. Kralj Tvrtko mu je poslao jake bosanske snage pod vodstvom Vlatka Vu-kovića, koje su se borile rame uz rame s vojskom kneza Lazara na Kosovu polju u lipnju 1389. Iako su srpski mitovi i narodna pjesma

20 Fine, *Late Medieval Balkans,* str. 394-398; Coquclle, *Histoire du Montenegro, str.* 113-118.

---

prikazali tu bitku kao kataklizmički poraz u kojem je na bojnom polju izginuo cvijet balkanskih vitezova, nakon čega su Turci pregazili ostatak Srbije, istina nije baš tako dramatična. Obje strane pretrpjele su velike gubitke, a knez *Lazar* je zarobljen i smaknut, ali su se ostaci i jedne i druge vojske nakon bitke povukli i neko vrijeme srpske i bosanske postrojbe vjerovale su da su izvojevale pobjedu. Nije sama ta bitka prouzrokovala pad Srbije, nego činjenica da su Srbi morali prikupiti sve svoje snage da izvuku skup i privremen neriješen ishod,

a Turci su se nakon toga vraćali iz godine u godinu sa sve većim snagama.[21] Do 1392. godine sve srpske pravoslavne zemlje, osim Huma koji je bio pod bosanskom vlašću, priznale su osmanlijsko vrhovništvo.

Nakon Tvrtkove smrti 1391. godine u Bosni je nastalo dugo razdoblje bezvlašća i političke zbrke. Izvješće o Bosni koje je u to doba napisao francuski hodočasnik Gilles Le Bouvier na temelju kazivanja drugih putnika pruža zaista žalosnu sliku: "Prehranjuju se isključivo divljači, ribom iz rijeka, smokvama i medom, čega imaju u izobilju, kreću se u bandama iz šume u šumu i pljačkaju ljude koji putuju iz jedne zemlje u drugu."[22]

Bosanska država nije se raspala nakon Tvrtkove smrti kao što se bila raspala nakon smrti Stjepana Kotromanića, ali su se plemići s jakim regiortalnim uporištima ponovo osilili i vladari Bosne bili su izručeni na milost i nemilost promjenljivim savezništvima i suparništvima među glavnim plemićkim porodicama. Ugarski kralj također se ponovo zainteresirao za zbivanja u Bosni, iako je težak poraz koji su ugarskoj vojsci nanijeli Turci 1396. godine ograničio na nekoliko godina sposobnost Ugarske da vojno intervenira u Bosni. Međutim, 1404. godine, kad su plemići protjerali iz Bosne kralja Ostoju i zamijenili ga nezakonitim sinom kralja Tvrtka (Tvrtkom II.), Ostoja se vratio u Bosnu s ugarskom vojskom i ponovo osvojio dio zemlje. U idućih desetak godina on je, uz ugarsku potporu, ponovo zadobio vlast u Bosni

21 Fine, *Late Medieval Balkans,* str. 408-41 1; Emmcrt, "The Battle of Kosovo". Jezgrovit pregled kosovske tradicije u usmenoj narodnoj poeziji (srpskoj, hrvatskoj,

bošnjačkoj i albanskoj) vidi Lord, "The Battle of Kosovo".

22 Le Bouvier, *Le Livre de la description,* str. 22.

---

i pripomogao da se poprave odnosi između Ugarske i najmoćnijeg bosanskog plemića Hrvoja Vukčića Hrvatinića.**

Tada, 1414. godine, pojavio se novi čimbenik koji je poremetio ravnotežu sila, i vojnu i političku: Turci su proglasili izgnanog Tvrtka II. za zakonitog kralja Bosne i poslali oružane snage da pljačkaju po Bosni. Kad su sljedeće godine u Bosnu nahrupile mnogo jače turske postrojbe, nastao je nov raspored snaga: na jednoj strani bili su kralj Ostoja i ugarska vojska, a na drugoj Turci i bosanski plemić Hrvoje. Ugarska je vojska doživjela težak poraz u srednjoj Bosni, i premda je Ostoja sklopio nekakvu nagodbu s Turcima da će on, a ne Tvrtko II., biti potvrđen za bosanskog kralja, bilo je jasno da će ubuduće utjecaj Otomanskog Carstva u Bosni biti ravan utjecaju Ugarske.[23] Imajući na umu konačno tursko osvajanje Bosne, neki su današnji povjesničari, osobito srpski, instinktivno zauzeli neprijateljski stav prema bosanskim vladarima i plemićima koji su na taj način surađivali s Turcima. Ali njihovi potezi u to doba nisu se ni po čemu razlikovali od poteza prijašnjih sudionika u toj bosanskoj političkoj igri, koji su se obraćali Ugarskoj za pomoć; glavna je razlika zacijelo u njihovim glavama bila u tome što im se činilo da Turci predstavljaju dalju i

možda prolaznu opasnost, te da im po svoj prilici neće nametati neku svoju neposrednu vladavinu.

Ostoja se održao na vlasti još nekoliko godina i zapravo je proširio teritorij kojim je vladao. Ali nakon njegove smrti 1418. godine njegov se sin suočio s istim problemima - suparništvom plemićkih porodica i turskim upletanjem. Na kraju je 1420. godine protjeran, a ovaj put je turska potpora pomogla Tvrtku da se još jednom ustoliči kao bosanski kralj. Na početku dvadesetih godina 15. stoljeća Bosna je uživala još nekoliko godina mira, ali onda je Tvrtko II. opet promijenio saveznika i obratio se Ugarskoj za pomoć protiv

**** Ovaj kratki spomen ne odgovara važnosti Hrvoja Vukčića Hrvatinića, koji je bio jedna od najvažnijih političkih figura potkraj 14. i na početku 15. stoljeća. Vidi prikaz njegova života kod Šišića, *Vojvoda Hrvoje.***

23 Fine, *Late Medieval Balkans,* str. 453-169; Fine, *Bosnian Church,* str. 210-241

Turaka, a upustio se i u teritorijalni rat sa srpskim snagama za bogato rudarsko područje oko Srebrenice u istočnoj Bosni. Na početku tridesetih godina njegovi glavni suparnici u samoj Bosni, plemić Sandalj i sin kralja Ostoje Radivoj, primali su pomoć i potporu i od srpskih plemića i od Turaka, pa su zauzeli dobar dio Bosne. Između 1433. i 1435. godine ugarska i turska vojska osvojile su i preotele jedna drugoj dijelove južne i srednje Bosne uključujući i Vrhbosnu (oko današnjeg Sarajeva). Turske su snage, uz pomoć Sandaljeva nećaka Stjepana Vukčića Kosače i moćnog gospodara Huma, odbacile

Madare. U to vrijeme Turcima je više bilo stalo do pljačke nego do izravnog pripajanja teritorija. Većina povjesničara pretpostavlja da je Vrhbosna, sa svojom važnom tvrđavom Hodidjedom, ne samo pala u turske ruke nego da je i ostala pod njihovom neposrednom vlašću 1435. ili 1436. godine, iako ima svjedočanstava koja govore u prilog tezi da se to nije dogodilo prije 1448. godine.[24]

Tvrtko II. zadržao se na vlasti u Bosni sve do svoje smrti 1443. godine. Posljednje godine njegove vladavine obilježene su daljnjim turskim upadima (uključujući i zauzimanje Srebrenice 1440. godine) i neprestanim usponom Stjepana Vukčića, gospodara Huma. Vukčić je u prvi mah odbio priznati Tvrtkova nasljednika Stjepana Tomaša pa se nekoliko godina vodio građanski rat. Godine 1446. sklopili su primirje, ali je Vukčić i dalje potpomagao srpskog vladara Đurada Brankovića, koji je, kao polunezavisni turski vazal, još ratovao s bosanskim kraljem oko oblasti Srebrenice u istočnoj Bosni. Vukčić se, da bi istaknuo svoju nezavisnost, okitio 1448. godine novom titulom: "Herceg od Huma i Primorja". Poslije je titulu izmijenio u "Herceg od Svetog Save", prema svecu pokopanom u Mileševi, na njegovu teritoriju. Riječ "herceg" nastala je od njemačke riječi *Herzog* (vojvoda), a od te titule potječe i ime "Hercegovina".[25] Stjepan Vukčić uživao je još nekoliko godina

24 O tradicionalnom stajalištu vidi Skarić, *Sarajevo i njegovu okolina,* str. 35-36 (gdje se također tvrdi da su Vrhbosna i Hodidjed najprije ustupljeni Turcima prema sporazumu 1428. godine, a da su ih onda Turci izgubili i iznova osvojili 1435). O revidiranom stajalištu vidi Šabanović, "Pitanje turske vlasti". Šabanović opisuje razvoj ovoga područja u "Bosanskom krajištu".

25 Thallöezy, *Studien zur Geschichte Bosniens*, str. 146-159; Fine, *Late Medieval Balkans*, str. 577-578.

---

moći i blagostanja, ali se na početku pedesetih zapleo ne samo u rat s Dubrovnikom nego i u građanski rat sa svojim najstarijim sinom. Ovaj obiteljski spor razbuktao se ponovo 1462. godine, kad mu je sin zatražio pomoć od Turaka i potaknuo Turke da uz Bosnu uključe i Hercegovinu u svoje planove za masovni napad 1463. godine.

Posljednje godine kršćanske Bosne protekle su neminovno u sjeni turske grožnje. Obuzet očajničkom željom da osigura pomoć izvana, kralj Stjepan Tomaš obratio se papi u pedesetim godinama 15. stoljeća. Rim se posljednjih godina sve više zanimao za Bosnu, pogotovo pošto su franjevci ondje razvili živu djelatnost u tridesetim godinama pod vodstvom revnog bosanskog vikara Jakova Markijskog. Ali papinska je vlast isto tako bila opsjednuta pitanjem hereze u Bosni, pa je u četrdesetim godinama uputila bujicu spisa u kojima je optuživala Crkvu bosansku za cio niz pogubnih doktrinarnih zabluda, medu njima i za manihe-izam. U pedesetim godinama franjevci su obnovili kampanju protiv krivovjernika: u izvještaju papinskog legata u Bosni iz 1451. godine kaže se da se "u mjestima u kojima prebivaju heretici, čim se fratri pojave, heretici tope kao vosak na vatri".[26] Tada je, 1459. godine, kralj Stjepan Tomaš pristao da prijeđe na izravne progone krivovjernika. Sazvao je svećenstvo šizmatične Crkve bosanske i ponudio im da biraju: ili da se preobrate na

katoličanstvo ili da napuste Bosnu. Prema jednom kasnijem papinskom dokumentu, dvije tisuće njih odlučilo je da se preobrate, a samo su se četrdesetorica sklonila u Hercegovinu.[27] Tako je sam bosanski kralj slomio kičmu Crkvi bosanskoj, svega četiri godine prije propasti Bosanskog Kraljevstva.

Kad je Stjepan Tomaš 1461. godine umro pa ga je naslijedio sin Stjepan Tomašević, na pomolu očito bijaše propast Bosne. Tomašević je 1461. godine u poslanici papi predvidio tursku najezdu velikih razmjera i zamolio ga za pomoć. Na početku 1463. godine obratio se opet Mlecima upozoravajući ih da Turci smjeraju tog ljeta zauzeti svu Bo-

26 Fermendžin, ur., *Ada Boxnae,* str. 211.

27 Fine, *Bosnian Church,* str. 332-333. Raniji povjesničari (npr. Miller, *Esxuvx mi the Latin Orient,* str. 485) pogrešno su protumačili ovaj podatak navodeći broj od 40 000 izbjeglica umjesto 40.

---

snu i Hercegovinu, a da će nakon toga zaprijetiti i mletačkim posjedima u Dalmaciji.[2*] Ali pomoći niotkuda. Velika turska vojska pod vodstvom Mehmeda II. okupila se u proljeće 1463. u Adriano-polu (Edirnu). i krenula na Bosnu. Prva bosanska tvrđava koja je pala (20. svibnja) bijaše stari kraljevski tvrdi grad Bobovac. Kralj Stjepan Tomašević izbjegao je na sjever, u Jajce, i sklonio se u obližnju tvrđavu Ključ. Opkoljen Turcima, predao se, uz tursko obećanje da će mu poštedjeli život. Poslije su nastale kojekakve zamršene priče o tome kako je izdan i zatim smaknut. Ali slučajno imamo iskaz svjedoka o tome

u uspomenama turskog janjičara srpskog porijekla, od čijeg se stvarnosnog opisa ledi krv u žilama: "Kad su kraljeve sluge koje su bile u tvrđavi vidjele da im je gospodar zarobljen, predale su se. Sultan je zauzeo tvrđavu i zapovjedio da se kralj i njegovi sudnizi pogube. I zatim je zauzeo svu njegovu zemlju."[29]

Usprkos povremenim građanskim ratovima i vojnim upadima, Bosna je sredinom srednjeg vijeka uživala u stvarnom blagostanju. Ključ je njenu bogatstvu bio u riidarstvii: u Kreševu i Fojnici kopali su se bakar i srebro, u Olovu olovo, u Zvorniku zlato, srebro i olovo, a nadasve u Srebrenici srebro. Možda je još u srednjem vijeku bio aktivan i rimski zlatni rudnik u selu Krupa (sjeveroistočno od Gornjeg Vakufa). Potkraj 13. i na početku 14. stoljeća stigli su u Bosnu prvi njemački rudari iz Ugarske i Transilvanije poznati pod imenom *Sasi* i počeli eksploatirati njeno rudno bogatstvo.[30] Još je više Šaša pristiglo u 14. stoljeću jer su Stjepan Kotro-manić i kralj Tvrtko poticali razvoj rudarstva. Rudnici su bili u pri-

2[8] Fine, *Late Medieval Balkans,* str. 5X3-584 (papi); Fermendžin, ur., *Acta Bih snae,* str. 252 (Mlecima).

[29] Lachmann, ur., *Memoiren eines Janilxcharen,* str. 139-140. Kraljeva udovica, kraljica Katarina, uspjela je pobjeći u Rim, gdje je i umrla 1478. godine, a grobnica joj se još može vidjeti u crkvi Santa Maria in Aracoeli na Kapitolu: vidi Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens,* str. 110-120; i J. Turčinović, ur., *Po-vijesno-leoluški simpozij.*

30 Jirečck drži da su oni stigli u 13. stoljeću *(Die Haiulels.itmsseii.* str. 43). Šaški rudari svakako su došli u Srbiju do druge polovice 13. stoljeća: vidi Takacs, "Sächsische Bergleute im mittelalterlichen Serbien"', str. 34. Ali u najiscrpnijoj suvremenoj studiji o rudarstvu u srednjovjekovnoj Bosni navedena su kao najranija dokumentirana svjedočanstva tek *u* 1312. godine (o rudniku u Trcšnjici) i 1319.

godine (u Lipniku): Dimć, Za *istoriju rudarstva,* str. 46.

31

---

valnom vlasništvu mjesnih zemljoposjednika, a vodili su ih Sasi kojima je zakon dopuštao da sijeku šume i podižu rudarska naselja gdje god ima kakve rude. Neki su od tih Šaša postali i uglednici: jedan od njih čije se ime često spominje u službenim spisima, Hans Sasinović (dakle, Sasov sin), dobio je u "trajan" zakup veliki komad zemljišta i putovao je višeput u Dubrovnik kao predstavnik kralja Tvrtka.[31] Već 1339. godine izvozilo se zlato iz Bosne. Olovo se otpremalo u Mletke i na Siciliju; zacijelo na krovovima mnogih najljepših srednjovjekovnih i renesansnih crkava u Italiji ima i bosanskog olova. Na nekim mjestima kopao se i bakar, ali je najvažniji izvor bogatstva bilo srebro, a Srebrenica je (čije je latinsko ime glasilo "Argentaria") postala najveći rudarski i trgovački grad u cijeloj toj regiji zapadno od Srbije. Kad se prvi put spominje u ljetopisima 1376. godine, Srebrenica je bila već važno trgovačko središte s uglednom dubrovačkom kolonijom. Dubrovčani su imali poseban monopol na trgovanje srebrom u Bosni, a i sav prekomorski izvoz kovina išao je preko Dubrovnika. Za uzvrat su Dubrovčani uvozili u Bosnu gotove prerađevine kao što je bio kvalitetni tekstil, a kako su 1422. godine Bosna i Srbija zajedno proizvodile više od jedne petine ukupne produkcije srebra u Europi, bilo je mnogo bogatih Bosanaca koji su mogli sebi priuštiti takve tkanine.[32]

Dubrovačke kolonije nisu samo dominirale (sa

Sasima) u spomenutim rudarskim mjestima nego i u takvim važnim trgovačkim središtima kao što je bila Foča. Dubrovačka je kolonija postojala i u Visokom, političkoj prijestolnici banovine Bosne za većeg dijela srednjega vijeka. Ti važni gradovi, sa svojim katoličkim zajednicama Šaša, Dubrovčana i drugih Dalmatinaca, prirodno su privlačili franjevce kad su počeli osnivati samostane u Bosni: tako su ti gradovi zadobili izrazito katolički značaj. Medu ostalim srednjovjekovnim gradovima na trgovačkim putovima u Bosni isticali su se još Jajce, Travnik, Goražde i Livno. Uz ta glavna središta bilo je i mnogo manjih utvrđenih mjesta (otprilike 350 u cijeloj srednjovjekovnoj Bosni).[33] Medu njima je bila i Vrhbosna, koja se potkraj srednjeg vijeka sa-

31 Dinić, *Zu istoriju rudarstva,* str. 7-8.

32 O svim prethodnim pojedinostima vidi Jireček, *Die Handelsstrassen,* str. 41-49; Fine, *Late Medieval Balkans,* str. 282-284.

33 Benac i Čović, *Kulturna ixtiirija Bosne,* str. 411.

---

stojala isključivo od tvrđave i sela, a koju su Turci ubrzo poslije 1448. godine razvili u grad Sarajevo.

Na selu su većinu pučanstva sačinjavali *kmetovi,* koji su obavljali vojne i ratarske poslove za svoje gospodare i plaćali desetinu (bar teoretski) kralju.[34] Bilo je tu vazda i robova, uglavnom ratnih zarobljenika, od kojih su se neki

kupovali ili prodavali na velikoj tržnici robija u Dubrovniku; ondje su se prodavali i mnogi Bosanci kao robovi koji su se zatim izvozili u Mletke, Firencu, Genovu, na Siciliju, u južnu Francusku i Kataloniju.[35] U višim bosanskim planinama bilo je čobana od kojih su neki bili Vlasi (vidi 6. poglavlje). Čobane je bilo teže uključiti u feudalni poredak. U bosanskom je društvu postojala bitna razlika između puka i plemstva, ali je bilo i razlika između viših i nižih plemića, iako tamošnji plemići nisu bili propisno svrstani u zapadnoeuropski poredak nasljednog ranga. Stvarna je moć, naravno, ovisila o količini zemlje, ali je rang više ovisio o službi: oni koji su obavljali najvažnije državne službe zvali su se *velmože,* a niži dužnosnici nosili su titulu *kneza.* Ondje gdje se još očuvala stara slavenska titula za pokrajinskog poglavara, *župan,* taje čast bila negdje između te dvije razine.[36] Viši su plemići, kao što smo vidjeli, imali veliku političku moć, mogli su postavljati i svrgavati banove i kraljeve. Negdje potkraj srednjega vijeka, između devedesetih godina 14. i dvadesetih godina 15. stoljeća, okupljali su se na manje-više službena državna "vijeća" da raspravljaju o tome tko će naslijediti vladara, i o drugim važnim poslovima unutarnje i vanjske politike.[37]

Neki su od najviših plemića živjeli na dvorovima koji su se mogli mjeriti s dvorom samog kralja, a dolazili su im u goste, često o velikom trošku, iz Dubrovnika i još daljih mjesta, frulaši, svirači

[34] Riječ *kmet* potekla je iz latinskoga *comitatus*, što znači posjedi (eventualno samostanski) na kojima su kmetovi prvobitno radili. U Srbiji se razvilo drukčije

značenje: poglavar sela.

[35] Verlinden, "Patarins rćduits cn csclavagc".

[36] O svim tim klasama i rangovima vidi Truhelka, "Daš mittclaltcrlichc Staat-svvcscn", str. 90-105.

[37] Značenje tog vijeća ističu Ćirković *(Istnrija srednjovjekovne države,* str. 224-225) i Andelić ("Bnroncs Rcgi i državno vijeće"), a osporava ga Fine *(Late Me-ilieval Balkans,* str. 453^454).

---

lutnje, trubači, žongleri, "pajaci" i drugi zabavljači.[38] Kraljevski dvorovi imali su i dobro organizirane državne kancelarije, u kojima su često, poslije četrdesetih godina 14. stoljeća, uredovali franjevci. Spisi su se pisali na slavenskom ili latinskom jeziku, a iz ćirilice se razvila i specifična bosanska vrsta pisma zvana "bosančica".[39] U Bosnu su dolazili raditi i umjetnici i obrtnici iz Dubrovnika i Mletaka. Na žalost, malo je njihovih djela sačuvano, ali se vješto kle-sarenje može razabrati na fragmentima skulpture s dvora kralja Tvrtka na Bobovcu, kao i na kapitelu stupa ukrašenog bosanskim kraljevskim simbolom, ljiljanovim cvijetom.[40] Dakako da Bosna nije bila važno središte europske kulture u srednjem vijeku, ali ne bi trebalo preuveličavati ni njenu provincijalnost. Plemićke i vladarske porodice bile su orođene sa širim svijetom srednjoeuropskoga plemstva: na bosanskim srednjovjekovnim dvorovima bilo je princeza iz Ugarske, Pruske, Bugarske, Poljske, Srbije, Italije i Grčke.[41] Možda je Bosna bila mrtav rukavac prema zapadnoeuropskim mjerilima, ali je to bio mrtav rukavac u koji je dotjecalo nešto i

od plime europske kulture.***

***** Ovaj prikaz srednjovjekovne bosanske kulture vrlo je kratak. Opširnije podatke o bogatoj kulturnoj baštini iz tog razdoblja (napose o stećcima, rukopisima i pečatima) čitatelj može naći u sljedećim djelima: Andelic, *Periodi u kulturnoj historiji Bosne* i *Srednjovjekovni pečati iz Bosne',* Benac i Ović, *Kulturna istorija Bosne;* Bogi-čcvić, *Pismenost u Bosni;* Wenzel, *Ukrasni motivi na slećcima.***

[38] Truhelka, "Das mittelalterliche Staatswcscn", str. 110. Truhelka isto tako bilježi nazočnost "istrioncsa" na dvoru Tvrtka 11. 1440. godine, i pita se što li ta riječ znači; jamačno je tu riječ o "histrioncs" ili kazališnim glumcima.

[39] Andelic, "Periodi u kulturnoj historiji", str. 209. Narav "bosančice" bila je predmet složene znanstvene debate; vidi Truhelkinu klasičnu studiju "Die Bosančica" i nedavnu Lchtcldtovu raspravu *Das serbokroatische Aljamiado-Schhfl-tum,* str. 43-45. Tandarić podastire neke dokaze da se u ranom srednjem vijeku u Bosni rabila i glagoljica (rana alternativa ćirilice na zapadu Balkana), "Glagoljska pismenost", str. 43; ali svjedočanstva koja on navodi o njenoj uporabi u Bosni u 15. stoljeću potječu iz područja koja su tada pripadala Hrvatskoj-Ugarskoj.

[40] Benac i Ović, *Kulturna istorija Bosne,* str. 422-431.

[41] Ćorović, *Historija Bosne,* str. 9.

3 CRKVA BOSANSKA

Ni oko jedne teme u bosanskoj povijesti nisu se toliko koplja lomila koliko oko šizmatičke Crkve bosanske u srednjem vijeku.' Ni dan-danas se ne može o toj temi raspravljati a da se ne dotaknu i suvremeni mitovi i ideologije kojima je ona poslužila, ili koje je ona proizvela. Srednjovjekovna je hereza, baš kao i povijest seljačkih buna, tema koja sama po sebi nuka povjesničare na nekakvu podsvjesnu romantičnu identifikaciju s njom: krivovjernici se često doimlju kao hrabriji, originalniji i zanimljiviji od običnih pravovjernika. A nacionalna heretička (ili navodno heretička) crkva budi u historičara poseban osjećaj identifikacije s njom; za mnoge povjesničare Bosne ovaj osebujni bosanski fenomen leži u samom srcu bošnjačke nacionalnosti. Nije čudo što su se oni koji su pisali o toj temi s vremena na vrijeme ponašali kao daje u pitanju nešto važnije od puke znanstveničke objektivnosti.

Utemeljitelj svih modernih proučavanja Crkve bosanske bio je znanstvenik Franjo Rački, najugledniji hrvatski povjesničar 19. stoljeća. U nizu napisa što ih je objavio 1869. i 1870.

godine prikupio je svu tada raspoloživu gradu i pokušao dokazati da je Crkva bosanska bila izdanak bogumila.[2] Bogumilstvo bijaše bugarski heretički pokret koji je u 10. stoljeću osnovao svećenik po imenu Bogumil i koji se u potonjim stoljećima proširio u Carigrad i na druga područja na Balkanu, pa i u Makedoniju i u dijelove Srbije. Propovijedao je manihejsku, "dualističku" teologiju prema kojoj je Sotona gotovo isto toliko moćan koliko i sam Bog. Vidljivi je svijet djelo Sotonino, a ljudi se mogu osloboditi kužnosti materijalnoga svijeta samo asketskim življenjem, odricanjem od mesa, vina i spolnih odnošaja. Identifikacija materijalnog svijeta sa Sotoninim carstvom imala je dalekosežne teološke implikacije: utjelovljenje Krista moralo se smatrati samo nekom vrstom iluzije, a do njegove tjelesne smrti na križu nikako nije moglo doći; stoga su se morali odbaciti razni obre-

1 Dobar noviji pregled argumenata pojedinih povjesničara nalazi se u knjizi Džaja, *Die "bosnische" Kirche, str.* 1-68; dobar raniji historiografski izvještaj predstavlja Šidak, "Problem 'bosanske crkve' u historiografiji". Bogata bibliografija može se naći kod Fine, *Bosnian Church,* str. 393-434, koja se može još nadopuniti drugim naslovima u napomenama kod Okie, "Les Kristians de Bosnic".

2 Rački, *Bogumili i patareni.*

---

di u kojima materija igra određenu ulogu, recimo krštenje vodom, a sam je križ postao mrski simbol lažnog vjerovanja. Isto je tako odbačena uporaba crkvenih građevina, pa i svekolika organizaciona struktura tradicionalne crkve, pogotovo njenih bogatih samostana. Utvrđena su dva bitna stupnja bogumila: obični vjernici i pročišćeni

"izabranici".[3] Slična struktura razvila se i medu katarima u južnoj Francuskoj u 12. i 13. stoljeću, na čiju su herezu bogumilska učenja neposredno utjecala.[4] Rački je ustvrdio da je isto takva podjela postojala i u Bosni i da su tajanstveni nazivi *gost, starac* i *strojnih,* koji se javljaju u bosanskim dokumentima kao zvanja starijih članova Crkve bosanske, posebni nazivi za posvećene vjernike, "izabranike" ili "savršene" iz bogumilske tradicije.

Ovo je tumačenje snažno utjecalo na način na koji su bosanski povjesničari i drugi Južni Slaveni razmišljali o povijesti Bosne. Rački nije prvi povezao Crkvu bosansku s bogumilima; dakako da je bilo i starijih katoličkih autora koji su, proučavajući izvore iz 15. i 16. stoljeća, držali daje ona sadržavala dualističku ili "manihejsku" herezu.[5] Međutim, svojim savjesnim radom u arhivima Dubrovnika i Venecije, i svojom metodom da se služi poznatim činjenicama o vjerovanjima i običajima nebosanskih bogumila kako bi popunio praznine u bosanskim svjedočanstvima, Rački je dao mnogo potpuniju i zaokruženiju sliku Crkve bosanske kao korpusa posve različitog od crkve u Hrvatskoj i Srbiji, s vlastitim načelima ustrojstva i teologije. Prema jedinom drukčijem tumačenju u to doba, tumače-

3 Klasični opći prikazi bogumila mogu se naći kod Runciman, *Medieval Mani-chee,* str. 63-93, i Obolensky, *Bogomils.* O bogumilstvu u Srbiji vidi Solovjev, "Svedočanstva pravoslavnih izvora". Klasičnu studiju o bogumilstvu u Bugarskoj predstavlja Angelov, *Bogumilstvoto',* ali Bosnu obrađuje (str. 420-428) površno i nekritično. O manihejskim vjerovanjima vidi Licu, *Manichaeism:* Mani je bio Perzi-janac iz trećeg stoljeća čija su dualistička učenja bila kombinacija zoroasterizma, grčko-židovskog gnosticizma i kršćanstva.

4 O katarima vidi Borst, *Kathurer,* i Duvcrnoy, *Le Calharisme.* Ratarstvo nije bilo samo oblik bogumilstva prenesen u Zapadnu Europu: crpao je iz snažne lokalne

tradicije kvazignostičkc hereze (vidi Pucch, "Catharismc ct Bogumilismc").

[5] Čini se da je prvi autor koji je povezao Crkvu bosansku s bogumilima bio Chaumettc-dcs-Fosséś, u djelu objavljenom 1816. godine (Šamić, *Les Vovageurs f'ram-ai.i,* str. 131). O prvim katoličkim autorima vidi Matasović, "Tri humanista o patarenima", i Fine, *Bosnian Church,* str. 63-73.

---

nju Božidara Petranovića, Crkva bosanska bila je tek jedna od istočnih pravoslavnih crkava, vjerojatno srpska, koja se odcijepila i prihvatila neka heretička vjerovanja.[6] Ova je teorija ostala omiljena među srpskim autorima kojima je najviše bilo stalo do toga da dokažu kako je Bosna u svim bitnim aspektima bila tek prirepak Srbije, pa se propagirala još u prvoj polovici ovoga stoljeća, ali je onda izgubila gotovo svu znanstveničku vjerodostojnost, barem izvan Srbije.[7] S druge strane, teorija Račkoga nije nikad općenito odbačena, a u posljednjih pedesetak godina snažno su je podupirali vodeći znanstvenici u samoj Bosni, recimo Aleksandar Solovjev i Dragutin Kniewald." Glavna teorija koja joj se suprotstavlja i koja je stekla podršku u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata tvrdi daje Crkva bosanska u osnovi bila ogranak Katoličke crkve, vjerojatno samostanski red, koji je zapao u šizmu i stekao neke heretičke sklonosti. Nije čudo što je ova teorija posebice omiljena među katoličkim autorima.[9] Najuvjerljivije tumačenje, kao što ćemo vidjeti, sadrži važne elemente i istočne pravoslavne i katoličke teorije. Ipak, pokazalo se da je teorija koja je bila više od jednog stoljeća općenito prihvaćena, identifikacija Crkve

bosanske s bogumilstvom, uglavnom tek plod pustih želja.

Bogumilska teorija Franje Račkoga bila je omiljena iz više razloga. Ne samo što je objašnjavala tajanstvene značajke Crkve bosanske nego je nudila i ključ za tumačenje dviju drugih najvećih misterija u bosanskoj povijesti. Jedan je od njih prelazak na islam velikog dijela bosanskog pučanstva pod Turcima - znatno veći postotak nego i u jednoj drugoj balkanskoj zemlji osim Albaniji. Činilo se prirodnim da se to protumači kao masovno preobraćanje bogumila, koji su stoljećima trpjeli suparništvo i/ili progone Katoličke i Pravoslavne crkve pa su na kraju radije prihvatili islam. Na

[6] Petranović, *Btignmili, crkva bosanska i krstjani.*

7 Tu je teoriju podržao Glušac 1924. godine ("Srednjovckovna crkva"), ali ju je napao Šidak 1937. godine ("Problem 'bosanske crkve' u historiografiji").

[8] Vidi bibliografiju u ovoj knjizi; potpuniji popis Solovjevljevih brojnih publikacija vidi kod Fine, *Bosnian Church,* str. 428-429.

[9] Glavni zastupnici ove teorije bili su otac Leo Petrović *(Kršćani bosanske crkve)* i, premda sa sve većim priznavanjem heretičkih tendencija u njegovim kasnijim djelima, Jaroslav Šidak *(Studije o "crkvi bosanskoj").*

---

taj način "bogumilska" teorija postala je osobito privlačna bosanskim muslimanima u 20. stoljeću. Umjesto da se smatraju pukim otpadnicima katoličanstva ili pravoslavlja (u čije su ih okrilje Hrvati i Srbi u više navrata nukali da se "vrate"), oni su se sad mogli držati potomcima

pripadnika autentične i osebujne Crkve bosanske, a njihovo prevjeravanje moglo se procijeniti ne kao čin slabosti nego kao konačna gesta prkosa spram njihovih kršćanskih progonitelja. Međutim, na žalost, suvremena je znanost temeljito pobila tvrdnju da se islamizacija Bosne pretežito sastojala od masovnog prevje-ravanja članova Crkve bosanske. Možda su doista neki članovi te crkve bili skloniji prijeći na islam zbog svoje otuđenosti od matice Katoličke i Pravoslavne crkve. To se psihološki čini vjerojatnim, ali nedostaje pravih dokaza za takvu tvrdnju. Dan-danas se smatra da su mnogi čimbenici utjecali na širenje islama u Bosni, a ako je poseban odnos Crkve bosanske uopće bio jedan od tih čimbenika, jamačno nije bio medu najvažnijima.[10]

Drugi veliki misterij koji je "bogumilska" teorija naoko riješila bijaše misterij srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika pronađenih u mnogim dijelovima Bosne. Poznati su pod nazivom *stećci,* a ima ih dvije vrste: kamene ploče, što je uobičajena forma u mnogim dijelovima Europe, i uspravni kameni blokovi koji su manje-više karakteristični za bosansku regiju. U suvremenim popisima zabilježeno ih je više od 58 000, a od njih je gotovo 6000 ukrašeno uklesanim figurama, često ljudskim. Ti ukrašeni stećci, od kojih mnogi potječu iz 14. i 15. stoljeća, nalaze se ponajviše u Hercegovini, južnoj Bosni i obližnjim dijelovima Dalmacije, iako su neki od njih pronađeni i u udaljenijim krajevima, u Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori.[1]' Budući da je to područje u najmanju ruku poznato kao središte aktivnosti Crkve bosanske, bilo je prirodno povezati ta dva fenomena. Na nekoliko ukrašenih i ispisanih stećaka zaista piše da su to spomenici *gostima*

(titula starijih članova Crkve bosanske).

10 Vidi moje izlaganje o islamizaciji Bosne u 5. poglavlju.

11 Jezgrovit pregled statističkih i geografskih podataka vidi kod M. Wenzel, "Bosnian Tombstones", str. 102-115. Dr. Wenzel je dala i detaljnu geografsku analizu različitih obrađenih motiva: *Ukrasni motivi.* O rasporedu stećaka na perifernim područjima vidi napomenu kod Fine, *Bosnian Church,* str. 104, u fusnoti br. 42.

Kad je jednom Crkva bosanska poistovjećena s bogumilima, povjesničari su mogli početi tumačiti likove na ukrašenim stećcima kao iskaze bogumilskih teoloških vjerovanja. Prvi je takvo što pokušao mađarski autor Jänos Asböth u osamdesetim godinama 19. stoljeća, a oko sredine 20. stoljeća nastavio je u nizu studija tumačiti "bogumilske" spomenike Aleksandar Solovjev.[12]

Ponovo je suvremena znanost - udružena sa zdravim razumom - iznijela niz prigovora "bogumilskoj" teoriji. Nema dvojbe da su neki od stećaka podignuti u spomen na pripadnike Crkve bosanske, ali je sve teže vjerovati da je sav fenomen stećaka, kao takav, iskaz vjerovanja te crkve. Znamo daje potkraj 14. i na početku 15. stoljeća, kad su mnogi od tih spomenika izrađeni, velik dio pučanstva u samoj Bosni bio katoličke vjere, a znatan dio pučanstva u Hercegovini pravoslavne. U svim ostalim katoličkim i pravoslavnim zemljama podizali su se također nadgrobni spomenici, barem bogatijim ljudima. Poistovjećivati sve stecke kao takve s bogumilstvom značilo bi zamijeniti jedan misterij drugim - misterijem nepostojećih katoličkih ili pravoslavnih nadgrobnih

spomenika.[13] S druge strane, ako su stećci svojstveni bogumilstvu, čudno je što nema dokaza da su ih podizali i bogumili u Bugarskoj, Trakiji ili drugim poznatim područjima bogumilske djelatnosti.[14] Odlučnost nekih autora da sav taj fenomen pošto-poto poistovjete s bogumilstvom dovela je do čudnog iskrivljavanja argumenata: toj je teoriji oduvijek smetala prisutnost križeva (simbola mrskog bogumilima) na mnogim od tih stećaka, ali Jänos Asböth pokazao je kako se tome može doskočiti tvrdnjom da to nisu *zapravo* križevi u kršćanskom smislu nego obični "uzorci" slični geometrijskim križevima u egipatskoj ili babilonskoj umjetnosti.[15]

Malo-pomalo je "bogumilska" teorija o stećcima demontirana i odbačena. Većina znanstvenika danas ne vjeruje da svi motivi na

[12] Vidi von Asböth, *Bosnien und die Herzegovina,* str. 94-118; Solovjev, "Lc Symbolismc" i "Bogumilentum und Bugomilengräber".

[13] Džaja, *Die "bosnische Kirche.",* str. 25-26. [4] M. Wenzel, "Bosnian Tombstones", str. 103.

[15] *Bosnien und die Herzegowina,* str. 101. Solovjev priznaje da se križ pojavljuje na najmanje 85 stećaka: "Simbolika srednjovckovnih spomenika", str. 17.

---

tim kamenim blokovima pripadaju jednom jedinom doktrinarno-sli-kovnom jeziku. Jedni od njih možda odražavaju ostatke lokalnih poganskih mitova i obreda, drugi su tek obični grboslovni crteži koji izražavaju status lokalnog slavenskog plemstva, a treći zacijelo prikazuju djelatnost

kojom se bavio pokojnik, kao primjerice slika konjanika na grobovima istaknutih Vlaha u Hercegovini koji su se obogatili kao vodiči karavana i trgovci konjima.[16] I dakako - premda je takvo što obično posljednja mogućnost koju razmatraju povjesničari - možda je svrha nekih od tih ukrasa bila naprosto dekorativna.

Nemogućnost "bogumilske" teorije da objasni islamizaciju ili stecke ne opovrgava samu teoriju, ali prisiljava povjesničare da ne puštaju na volju mašti kad je riječ o ikonografiji ili kasnijoj povijesti, nego da pomnije proučavaju pismena svjedočanstva o samoj Crkvi bosanskoj. Tu je osnovni problem u tome što većina svjedočanstava ne potječe iz same Bosne. U slučajevima kad su katolici iz Dalmacije ili Bosne pisali u Rim, obično je očuvana samo papinska polovica korespondencije. Postoje papinski spisi, denuncijacije bosanske "hereze", vjerojatno iz pera ljudi koji nisu nikad bili u Bosni; a postoje i spisi koje su pripremili franjevci u Italiji, ili su pripremljeni za njih, za koje je također prilično nepouzdano koliko su poznavali stvari iz prve ruke.[17] Nema, na žalost, pravog opisa, iz same Bosne, ustrojstva, ceremonija ili teologije Crkve bosanske.

Čak i imena koja se spominju u tim starim spisima izazivaju sporove i zbrku. Ipak je nešto postalo posve jasno, a to je da se sama Crkva bosanska u ono doba nikad ne naziva "bogumilskom". Ni bosanski ni katolički izvori nikad ne rabe taj izraz kad govore o Bosancima; a jedini navodni primjer srednjovjekovnog izvora gdje se spominju "bogumili" u Bosni gotovo je sigurno falsifikat.
[18] S

[16] O poganskim crtežima vidi M. Wenzel, "Medieval Mystery Cult"; o grboslov-nim crtežima i Vlasima vidi njeno djelo "Bosnian Tombstones". (O identitetu Vlaha vidi dalje u 6. poglavlju.) Solovjevljevu je teoriju nadalje kritizirao S. Radojčić, "Reljefi bosanskih stećaka". Fine rezimira širok raspon prigovora u *Bosnian Church,* str. 88-93.

[17] Fine, *Bosnian Church,* str. 48-62.

[18] Izvor je bio srpski rukopis iz 15. stoljeća koji je citirao jedan Rus 1859. godine. Ruski znanstvenik nije nikad objavio originalni tekst, koji je potom netragom nestao; ni jedan drugi sačuvani rukopis istog djela ne navodi na tom mjestu riječ "bogumil" *(ibid.,* str. 44).

---

druge strane, kad se u nekim srpskim pravoslavnim spisima baca prokletstvo na bosanske heretike, proklinju se istodobno i "babuni" (naziv koji se u Srbiji rabi za bogumile) i pravi se jasna razlika između ta dva pojma.[19] Katolički autori u 15. stoljeću doista su katkad spominjali "manihejee" u Bosni, ali čini se da je taj naziv bio podsvjesno arhaizirana etiketa kojom su se služili historijski svjesni pisci što su željeli oplemeniti svoja djela izrazima koji su se rabili u ranoj kršćanskoj historiji.[20] U dubrovačkim dokumentima, pa i u nekim talijanskim - ali nikad u samoj Bosni - obično se rabila riječ "patareni" ili "patarini".[21] Historijat ovoga naziva također izaziva donekle nedoumicu. Najprije je upotrijebljen u Milanu uli. stoljeću da bi označio izrazito puritanski, reformistički pokret u Katoličkoj crkvi, a zatim se, do kraja tog stoljeća, počeo odnositi i na druge borce protiv etablirane crkve, uključujući tu i heretike.

Potkraj 12. stoljeća rabio se kao stvarni sinonim za hereze koje teže za nekom superiornom vrstom čednosti ili duhovnim prosvjet-Ijenjem kao što su, primjerice, valdenzi i katari. U 13. stoljeću "pataren" bijaše uobičajen naziv za katare u sjevernoj Italiji, iako značenje te riječi nije nikad j^sno definirano u teološkom smislu.[22]

19 *Ibid.,* str. 212-213.

[20] Matasović, "Tri humanista o patarenima". Možda je u nekim slučajevima posrijedi i svjesna igra riječi pa umjesto "monachi" stoji "manichci": vidi Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva,* str. 154. Naziv "manihejski" *zadržao* se, iako u sasvim općem značenju, u bizantskim djelima; u jednom pregledu Justinijanovih zakona iz 14. stoljeća rabi se praktički kao sinonim riječi "heretički" (Licu, *Manichaeism,* str. 177). Pojavljuje se i u deklaraciji s Bilinog polja (1203), kao naziv za heretike, kojima bosanski redovnici, kako su obećali, neće pružiti utočište.

[21] Fine navodi jedan očit primjer kako se ta riječ primjenjivala na Bosance *(Bosnian Church,* str. 248), ali je pogrešno protumačio latinski tekst. Sporna rečenica ne znači: "Sami Bosanci zovu svećenike Kraljevine Bosne patareni", nego: "Sami Bosanci zovu 'rcligiosi' [tj. redovnike, monahe] Kraljevine Bosne patareni". Glede originalnog latinskog teksta vidi Miletić, / *"Krsljani" di Bosnia,* str. 52; isto tako i glede značenja riječi "rcligiosi", str. 56-62.

22 O historijatu tog naziva vidi Thouzellier, *Herexie et heretiques,* str. 204-221. Lambert kaže da se taj naziv upotrebljava u antiheretičkoj papinskoj buli iz 1184. godine kao "tehnički izraz za talijanske heretike koji se najčešće odnosio na katare" *Medieval Heresy,* prvo izd., str. 84); u spomenutoj je buli riječ o katarima, valdenzima i humilijatima, a svih je njih bilo na talijanskom tlu, pa vjerojatno nije bilo "tehničkog" teološkog poistovjećivanja "patarena" s dualističkim doktrinama koje su bile karakteristične za katare.

Prvi put se javlja u vezi s Bosnom u poslanici splitskog nadbiskupa upućenoj papi 1200. godine, u kojoj ga izvješćuje: kad je nedavno protjerao neke "patarenske" heretike iz Splita i obližnjeg grada Trogira, oni su se sklonili u Bosnu gdje ih

je objeručke prihvatio Kulin ban.[23] U jednom drugom dokumentu (ljetopisu pisanom u Splitu sredinom 13. stoljeća) stoji kako su dva brata iz Zadra, koji su u devedesetim godinama 12. stoljeća boravili u Bosni kao umjetnici i zlatari, širili herezu gdje god su stigli, a kad ih je nadbiskup kaznio, pokajali su se i vratili pod okrilje katoličanstva.[24] U katoličkim spisima iz 12. i 13. stoljeća spominje se na dva-tri mjesta neko središte dualističke hereze u "Sclavoniji". Ovaj bi se naziv mogao odnositi na bilo koju južnoslavensku zemlju, ali ima razloga za mišljenje da je baza hereze bila na dalmatinskoj obali.[25] Lako je moguće da su jedna ili obje spomenute heretičke epizode bile povezane s tim dualističkim pokretom, i daje na taj način postojao neki doticaj dualizma s Bosnom potkraj 12. stoljeća.

Sami Bosanci nisu rabili izraz "pataren" nego jednostavno "kršćanin": na latinskome *christianus* a u bosanskome govoni *h-stja-nin.* Taj se izraz pojavljuje već u prvom dokumentu koji potječe iz same Bosne. Slijedom drugih pritužbi o herezi u Bosni (od kojih su neke, kao što smo vidjeli u 2. poglavlju, bile potaknute političkim suparništvom), papa je 1203. godine poslao u Bosnu svoga legata. Njegova je zadaća bila da ustanovi da lije istina što tvrdi Kulin ban da njegovi podanici "nisu heretici nego katolici". Posljedica toga bijaše skup bosanskoga svećenstva na Bilinom polju u travnju iste godine, gdje su potpisali deklaraciju kojom su se obvezali da će se popraviti. Zajamčili su da će priznavati vrhovnu vlast Rima, primati katoličke svećenike u svoje samostane, obnoviti oltare i križeve na mjestima bogosluženja, prakticirati ispovijed i

pokoru, držati se

[23] Thouzellier, *Heresie et heretiques,* str. 216: to je zapravo sažetak nadbisku- j pova pisma iz jednog drugog papinog pisma. i

[24] O povjesničarskom sporu o ovoj priči vidi Fine, "Aristodios and Rastudije".

[25] Šidak, *Studije o "crkvi bosanskoj",* str. 177-209; Fine, *Bosnian Church,* str. 118-121; Lambert, *Medieval Heresy,* drugo izd., str. 128-131. Dragojlović je ustvrdio daje "ccclesia sclavoniac" Crkva bosanska, a da se "ccclesia dalmatiac" odnosi na Srbiju *(Krstjani i jeretička crkva,* str. 124-127); ali navedeni dokazi djeluju suviše zbrkano da bi mogli poduprijeti takav precizan međuodnos.

---

blagdana i posta prema rimskom kalendaru, pričešćivati se najmanje sedam puta na godinu, da neće dopuštati da muškarci i žene žive u samostanima zajedno i da će uskraćivati utočište hereticima. Isto su tako obećali da neće više svojatati samo za se ime "krstjanin" nego da će se umjesto toga nazivati *fratri,* "braća".[26]

Najčudnija je stvar u toj deklaraciji što se nitko u njoj ne odriče hereze pod prisegom. Možda neke od točaka podrazumijevaju he-retičko ponašanje, recimo odsutnost oltara i križeva, ali možda podrazumijevaju i običan nemar i nebrigu. Hereza se izričito spominje samo najednom mjestu, kad se obećava da će se uskraćivati utočište hereticima, po čemu se dade zaključiti da legat nije same bosanske svećenike smatrao hereticima. S obzirom na to da se ovdje izričito spominje uporaba riječi "christianus", i s obzirom na uporabu naziva "krstjanin" u kasnijim stoljećima (kad je Rim svakako Crkvu bosansku smatrao heretičnom), mnogi su povjesničari bili u napasti

da u ovu deklaraciju učitaju svekoliki sustav "bogumilskog" vjerovanja i ustrojstva što ga u mislima povezuju sa *krstjanima* potpuno razvijene šizmatičke Crkve bosanske. To je istraživačka metoda koja povjesničarima osigurava da otkriju samo ono što već znaju. Do najboljeg rješenja misterija Crkve bosanske doći ćemo ako pođemo u suprotnom smjeru: ako pogledamo što je naziv "christianus" mogao značiti u ono vrijeme, pa onda razmotrimo koja se skrivena značenja mogu unijeti u njenu kasniju povijest.

Mnogi su autori uočili da je osnovna struktura crkve čiji su se predstavnici okupili na Bilinom polju bila redovnička. Starješine koje su se ondje sastale bili su "priori" koji su predstavljali svoje "bratovštine" i koji su obećali da će se ubuduće nazivati "braća". Neka su se od njihovih obećanja izrijekom odnosila na životne običaje u samostanima. Ali kakvi su to bili samostani? Osnovni je red u zapadnom kršćanstvu bio benediktinski, pa su neki znanstvenici (osobito katolički) pretpostavili da su ti bosanski redovnici bili neka vrsta rustikalnih benediktinaca, samo što nema nikakve potvrde o djelatnosti benediktinaca u Bosni.[27] Rješenje je pronašla jedna suvremena povjesničarka, Maja Miletić, koja je shvatila da je zajed-

26 O tom tekstu vidi Migne, ur.,Patrologija latina, sv.215

27 Džaja, *Die "bosnische Kirche"*, str. 55.

nički život muškaraca i žena što se spominje u deklaraciji ostatak ranokršćanske prakse "dvojnih samostana", koji su bili dopušteni u redu svetog Vasilija, osnivača samostanske tradicije u istočnom kršćanstvu.* (Deklaracija nije jedina potvrda takve prakse: u starijoj literaturi, koja počinje spisima pape Pija II. iz 15. stoljeća, spominju se i neki zabačeni samostani u Bosni u kojima žive žene što dvore isposnike.)[2]" Takvih je samostana bilo u ranoj Keltskoj crkvi, a njihovi su se članovi često nazivali *christiani.* U njima su mogle obitavati cijele obitelji, što je dovelo do stanovitog poliranja razlike između samostanskog i laičkog života. (Potpisnici deklaracije na Bilinom polju obećali su i da će nositi pravi redovnički habit kako bi se razlikovali od svjetovnjaka.) Takvi su samostani često igrali ulogu u laičkom društvu *hospitia* - bilo kao svratišta za putnike ili bolnice za bolesnike. (U deklaraciju je uključena i obveza da će se osnovati posebna groblja za putnike koji umru u samostanu.) Ravnatelj je hospitiuma bio *hospitalarius* ili, kraće rečeno, *hospes:* gost. A to je i doslovno značenje titule *gost* koju poslije nalazimo da je rabe istaknuti pripadnici Crkve bosanske.[29]

Sad odjednom, jednim udarcem, mnogo toga što je bilo zagonetno u kasnijoj povijesti Crkve bosanske dolazi na svoje mjesto. Kao što se vidi iz nekoliko kasnijih izvora, osnovno je značenje riječi "krstjanin" bilo "monah": sredinom 15. stoljeća, primjerice, herceg Stjepan Vukčić spominje znamenitog člana Crkve bosanske, gosta Radina, kao jednog od svojih "monaha".[30] Naprosto nije potrebno

*** Nije riječ o formalnom pravilniku kao u redu sv. Bencdikta, nego prije o nizu ustaljenih običaja u istočnoj manastirskoj tradiciji.**

[28] Fine, *Bosnian Church,* str. 64; Matasović, "Tri humanista o patarenima", str. 237, 240.

[29] Miletić, / *"Krstjani" di Bosnia,* str. 50-66, 117-121. Dragojlović također bilježi da se u početku slavenskog redovništva naziv *gust (-go.\t)* katkad rabi za igumana ili opata *(Krstjani i jereličku crkva,* str. 157). Fine daje nekoliko korisnih komentara o redovničkom karakteru deklaracije *(Bosnian Church,* str. 126-134), ali je glavni nedostatak njegove knjige taj što nije znao za Miletićkino djelo kad ju je pisao.

[30] Miletićka podastire dokaze u / *"Krstjani" di Bosnia,* str. 52-53; bilježi kako se "christianus" rabio u lom smislu i u nekim ranim slavenskim izvorima u Kijevu i Pragu (str. 65-66). Vidi također Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva,* str. 150-151.

---

prilagodavati strukturu Crkve bosanske, kao što je pokušao Rački, Prokrustovoj postelji bogumilske ili katarske hijerarhije. Posebne titule koje su ostale zapisane potpuno odgovaraju redovničkoj strukturi. Poglavar cijele crkve nazivao se *djed: nonnus,* latinska riječ koja to isto znači, rabila se i u istočnim i u zapadnim redovima za vrhovne priore ili opate.[31] Ostale dvije titule što se spominju u dokumentima odnosile su se na starije članove ili dužnosnike u samostanima: *starac* i *strojnik.* Te titule, kao i *gost,* nisu se međusobno isključivale; u kronikama misija u Dubrovniku u 15. stoljeću spominju se "dvanaest strojnika uključiv i gosta Radina" te "naši strojnici, starac Mišljen i starac Bilko".[32]

Riječ "strojnik" ima jak prizvuk značenja poslužitelja koji dvori goste; vjerojatno i ovo

treba da podsjeti na društvenu ulogu samostanskih *hospitia.* Aluziju na to nalazimo čak i na natpisu najednom bosanskom grobu: "Ovdje počiva dobri čovjek gost Mišljen za koga je Abraham, kako je i red, pripravio svoje veliko gostoprimstvo."[33] Spominjanje Abrahama možda je aluzija na dva mjesta u Novom zavjetu gdje se navješćuje da će pravednici, poslije smrti, sjediti uz Abrahama kao njegovi gosti.[34] A spominjanje "reda" ukazuje da se gostoljubivost smatrala bitnom dužnošću u samostanima Crkve bosanske. Iz mnogih dokumenata što se čuvaju u dubrovačkim arhivima jasno proizlazi da su bosanski samostani i dalje igrali važnu ulogu kao prenoćišta za putnike i trgovce: vlaški su trgovci često ostavljali u njima svoju robu, a neki su samostani možda bili i carinarnice.[35] U spisima se umjesto "samostan" govori *hiža,* što može značiti obična kuća ali i samostansku zdanje. Na mnogim mjestima gdje su stajale te hiže dade se iz očuvanih imena mjesta zaključiti

31 Miletić, / *"Krstjani" di Bosnia,* str. 102; Fine dodaje *(Bosnian Church,* str. 155) da se taj naziv rabio kao titula starijeg opata u Hrvatskoj uli. stoljeću.

32 Kniewald, "Hierarchic und Kultus", str. 588-589.

33 Vidi Miletić, / *"Krstjani" di Bosnia,* str. 112. radi originalnog teksta i prijevoda (bolje od prijevoda kod Fine, *Bosnian Church,* str. 262).

34 *Evanđelje po Mate/u* 8, 11 ("Zato vam velim da će mnogi doći s istoka i zapada te sjesti za stol s Abrahamom, Izakom i Jakovom u kraljevstvu nebeskom"); *Evanđelje po Luki* 16, 19-31 (priča o škrtom bogatašu i siromašnom Lazaru). Čini **mi** se da Fincova tvrdnja da taj natpis sam po sebi dokazuje prihvaćanje Starog zavjeta *(Bosnian Church,* str. 262) nije baš tako uvjerljiva.

35 Fine, *Bosnian Church,* str. 256-260.

daje uz njih obično stajala i crkva.[36] *Hiže* su vjerojatno bile skromna zdanja u kojima su prebivali i laici, pa se značenje možda donekle zamutilo, ali ne treba pretpostavljati da su to bile obične svjetovne kuće u kakvima se odvijala djelatnost katara u Francuskoj.[37]

Naposljetku, još jedna značajka Crkve bosanske dolazi na svoje mjesto ako shvatimo da je to bila redovnička organizacija zasnovana po uzoru na red svetog Vasilija i da je umnogome bila bliska istočnom pravoslavnom ustroju. Te manastire svetog Bazilija, koji su se pripojili Rimokatoličkoj crkvi i koji su (dok se Crkva bosanska nije otcijepila) priznavali vrhovništvo Rima, vjerojatno su osnovali ljudi što su pripadali istočnjačkoj tradiciji. Nije nemoguće daje dodir uspostavljen preko Dalmacije; veza između dalmatinskih gradova i Carigrada, koja je bila snažna u devetom stoljeću, namrla je mnoge bizantske vjerske tradicije lim gradovima u srednjem vijeku, između ostalog i kult nekih istočnjačkih svetaca.[311] Prema jednoj teoriji, učenici svetoga Ćirila i Metoda, kad su se potkraj devetog stoljeća vraćali iz Moravske, navratili su u Bosnu i utemeljili u njoj samostanski poredak.[39] Premda nemamo neposrednih svjedočanstava iz 10. i 11. stoljeća, možemo pretpostaviti da su održavane neke veze sa crkvenim redovima u susjednim zemljama na istoku. Iako je Bosna jedno i pol stoljeće prije toga, nakon raskola na istočnu i zapadnu crkvu, pripala Rimskoj crkvi, iz deklaracije 1203. godine jasno proizlazi da su se u bosanskim samostanima

očuvali neki običaji istočne crkve. Nisu se, recimo, držali blagdana i posta prema rimskom kalendaru; to vjerojatno znači da su se služili kakvim istočnim kalendarom (prije nego nikakvim). I doista, još 1466. godine, u oporuci *gosta* Radina, može se jasno razabrati da Crkva bosanska slavi blagdane prema istočnom kalendaru, blagdane koji nisu priznati na Zapadu.[40] Ne znamo da li je Rim dopuštao (možda

[36] *Ihitl.,* str. 176-177.

[37] Glede katarske teorije vidi Loos, *Dualist Heresv,* str. 298-302.

38 Vidi Jireček, "Die Romanen in den Städten Dalmaticns", dio prvi, str. 50-57.

[39] Knicvvald, "Hierarchie und Kultur", str. 600. Crkva je bila zabranila otvaranje bilo kakvih novih "dvojnih samostana" 787. godine (Miletić, / *"krstjani" di Bosnia,* str. 56 , ali možda se smatralo da je ta zabrana mrtvo slovo na papiru zato što su već postojeći dvojni samostani i dalje djelovali.

[40] Lambert, *Medieval Heresy,* prvo izd., str. 377-378.

---

i jest) uporabu istočne liturgije u Bosni u ranom srednjem vijeku, ali znamo da se liturgija služila na slavenskom jeziku, kao što se služila i u velikom dijelu katoličke Hrvatske, gdje je bila u uporabi "glagoljaška" verzija rimske liturgije.[41] Jedan od misterija u srednjovjekovnoj povijesti Bosne jest i pitanje što se dogodilo s katoličkim svećenicima koji nisu bili redovnici. Možda su se malo-po-malo izgubili, iako jedan

povjesničar vjeruje da je otkrio tragove "glagoljaškog" svećenstva u čitavom razdoblju srednjeg vijeka.[42] Svećenici koji su govorili slavenski u dalmatinskim gradovima znali su jamačno i talijanski i prošli su propisno teološko školovanje na latinskome. Ali većina onih svećenika (i u samostanima i izvan njih) koji su bili rođeni i odrasli u Bosni vjerojatno su govorili samo slavenski i teško da su im bila dostupna standardna djela rimokatoličke teologije. U onim razdobljima kad je Bosna bila odsječena od Rimske crkve, zacijelo je bila doista vrlo izolirana.

Kao što smo vidjeli, Bosna je bila odsječena od centralne crkve od sredine 13. stoljeća, kad je sjedište bosanske biskupije premješteno u Slavoniju koja je bila pod ugarskom vlašću, pa do sredine 14. stoljeća kad su u Bosnu stigli franjevci. Crkva bosanska vjerojatno je bila izvan katoličke jurisdikcije još od tridesetih godina 13. stoljeća, a kako je postupno jačala svoju samostalnost, zacijelo je morala kad-tad nastupiti točka na kojoj je *de facto* došlo do raskola s Rimom.[43] Za veći dio ovoga razdoblja stoje trajalo više od jednog stoljeća, imamo vrlo malo podataka o Crkvi bosanskoj. Od osamdesetih godina 13. stoljeća sporadično se spominju, u nebosanskim izvorima, bosanski "heretici". Kako nikad nije došlo do formalnog raskola, možda se taj izraz slobodno rabio u smislu "šizmatika" a da u pitanju nisu bile doktrinarne razlike većih razmjera. (Kad se u katoličkim dokumentima uistinu spominju "šizmatici", onda se to uvijek odnosi na članove Istočne pravoslavne crkve, koja je formalno bila u raskolu s Rimom.) A možda je bila riječ i o pravim

[41] Džaja, *Die "bosnische Kirche"*, str. 35. Glagoljska se liturgija očuvala u mnogim dijelovima Dalmacije i Hrvatske sve do Proturcformacije: vidi Zimmcr-mann, *Reformation bei den Kroaten,* str. 5, 20.

[42] Džaja, "Fincova interpretacija", str. 58-59.

[43] Fine, *Bosnian Church,* str. 137-150.

---

hereticima kakvi su bili sljedbenici dualističkog krivovjerja na dalmatinskoj obali, koji su zacijelo postali djelatniji u Bosni kad se jednom Bosna izvukla iz djelokruga dalmatinskih katoličkih biskupa. Dakako da je moguće da su neki dualisti djelovali u Bosni. Pitanje je samo koliko su utjecali na Crkvu bosansku. Postoji samo jedno svjedočanstvo iz same Bosne koje, čini se, potvrđuje daje taj utjecaj bio doista velik. Riječ je o bosanskom rukopisu na slavenskom jeziku (dva kratka niza odgovora, iz molitvenika i citata iz Ivanova Evanđelja), koji vjerno slijedi tekst katarskog rituala za koji se zna da se rabio u Lyonu u 13. stoljeću.[44] Ali taj ritual možemo nazvati heretičnim samo zato što mislimo daje heretičkog porijekla. Sadržaj mu nipošto nije heretičan: u njemu nema ničega što bi se protivilo matici katoličke ili istočne pravoslavne teologije. On se zapravo sastoji, kao stoje uočio Dragoljub Dragojlović, od odlomaka iz liturgije Istočne pravoslavne crkve i onoga dijela Ivanova Evanđelja što se u Pravoslavnoj crkvi čita pri bogosluženju na Uskrs. Isto je tako, na temelju lingvističke analize, zaključio da je taj ritual prvobitno sročen u pravoslavnoj arhiepiskopiji u Ohridu (u Makedoniji) najkasnije

na početku 11. stoljeća - u vrijeme kad katari kao takvi nisu ni postojali.[45] Umjesto tvrdnje da bosanski tekst potječe iz Lyona, mnogo je razboritija pretpostavka daje lion-ski tekst izveden iz nekog ranijeg istočnog pravoslavnog izvornika. Isti ovakav znanstveni pristup opovrgnuo je i ideju da je Crkva bosanska usvojila "katarski" obred blagoslivljanja, lomljenja i dijeljenja kruha - svojevrsnu heretičku pričest. Znamo da su katari zaista tako radili u svojim kućama prije jela; u nekim ranim dokumentima spominje se kako "svećenici" Crkve bosanske čine nešto slično.[46] Ali isto je tako bilo uobičajeno u istočnim manastirima da se prije zajedničkog obroka izmoli Očenaš i da se blagoslivlje, lomi i dijeli

[44] Glede ta dva teksta vidi Solovjev, "La Messe catliarc"; važan ispravak njegova tumačenja jedne rcčeniec vidi Wakcficld i Evans, *Heresies,* str. 78!. U rukopisu se spominje "doba *djeda* Ratka", pa zacijelo potječe iz same Crkve bosanske. Vjerojatno je nastao sredinom 15. stoljeća, ali je tcksl prepisan iz ranijeg izvora.

[45] Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva,* str. 208-213.

[46] Lambert, *Medieval Heresy,* drugo izd., str. 109 (o katarima); Orbini, *Regno de g/i Slavi,* str. 354 (o Crkvi bosanskoj).

---

kruh.[47] Kad su katolici izvan Bosne doznali za to, možda su doista pretpostavili da je riječ o heretičkom obredu. Ali gotovo je sigurno da su upravo katari kopirali (doduše, u svjetovnom ambijentu i prožeti pravim heretičkim vjerovanjima) jedan stariji neheretički istočni običaj.

Može se na kraju pretpostaviti da su neki heretici što su bili pod utjecajem dualizma u toj regiji prolazno utjecali na Crkvu bosansku za dugih godina njene izolacije od ostalih crkava. Ali od te skromne pretpostavke trebalo bi u mašti izvesti golem skok da bi se stiglo do uvjerenja da su dualisti preuzeli Crkvu bosansku u svoje ruke, preobrazili njenu redovničku hijerarhiju u katarsku svjetovnjačku strukturu i zamijenili rustikalnu ali u biti pravovjernu kršćansku teologiju u radikalno heretički sustav vjerovanja.

Većina očuvanih svjedočanstava u suprotnosti je s takvom tvrdnjom. Katari i bogumili grozili su se od simbola križa, a križ se pojavljuje u zaglavlju nekolikih dokumenata Crkve bosanske. Katari i bogumili nisu priznavali Stari zavjet, a jedan od sačuvanih biblijskih nikopisa Crkve bosanske sadrži i Knjigu psalama. Katari i bogumili nisu priznavali misu, a u oporuci *gosta* Radina izrijekom se zahtjeva da se odsluže mise za njegovu dušu. Katari i bogumili bili su protiv uporabe crkvenih građevina, a ima valjanih dokaza da se Crkva bosanska i dalje služila samostanskim zdanjima uz koja su stajale i crkve. Katari i bogumili odricali su se vina i mesa, a u prvim otomanskim katastarskim knjigama u Bosni zabilježeno je da su neki *krstjani* posjedovali vinograde, a nema razloga vjerovati da su ikad bili vegetarijanci. (Pokazalo se da je jedini tobožnji dokaz koji je na to upućivao potekao od pogrešnog čitanja jedne riječi u oporuci *gosta* Radina: ta riječ ne glasi *mrsni,* nego *mrski.)* Katari i bogumili nisu priznavali kalendar svetaca, a u dokumentima Crkve bosanske, pa i u oponici *gosta* Radina, spominje se proslavljanje

nekoliko svetaca. I tako dalje.[48]

47 Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva,* str. 173-174.

48 O svim ovim točkama (i o drugima) raspravlja se kod Fine, *Bosnian Church,* str. 357-361, osim o podacima izvučenim iz oporuke gosta Radina (o tome vidi Lambert, *Medieval Heresy,* prvo izd., str. 374-380) i podacima izvađenim iz turskih dcftcra (vidi Okie, "Les Kristians de Bosnic", str. 125). O drugim razlikama vidi Dragojlović, *Krstjani i /eretička crkva, str.* 165-172, 199-201.

Opći značaj Crkve bosanske bio je također vrlo različit od onoga što obično dovodimo u vezu s bogumilima ili katarima. Te su heretičke sekte bile asketske i puritanske, suprotstavljene bogatstvu i svjetovnoj moći crkava, i odricale su se zemaljskih dobara. Crkva bosanska u svom punom procvatu (u 14. i na početku 15. stoljeća) posjedovala je veliku moć, a njeni su velikodostojnici potpisivali povelje i obavljali diplomatske misije. Kraljevi kao što su Stjepan Kotromanić i Tvrtko, iako nisu bili pripadnici Crkve bosanske, održavali su s njom prijateljske odnose; čini se da su i neke velike plemićke porodice pripadale toj crkvi.[49] Najpoznatiji velikodostojnik Crkve bosanske *gost* Radin bio je stariji savjetnik hercega Stjepana Vukčića i očito je i sam bio bogataš: u oporuci je ostavio 5000 dukata u gotovini, konje, srebrne i zlatne tanjure, "plašt ukrašen krznom i zlatom" i "crveni plašt od svile sa šesterostrukim nitima ukrašen krznom i samurovinom a što mi ga je podario Gospodar Kralj Matijaš".[50] To je zaista daleko od onih skromnih prvih katara koji su sami o sebi govorili da su *patiperis Christi -*

Kristovi siro-mašci.

Kad su jednom franjevci zasukali rukave u Bosni sredinom 14. stoljeća, Rimokatolička se crkva uhvatila ukoštac sa Crkvom bosanskom. Imamo nekoliko izvješća o neprijateljstvu "heretika" spram franjevaca: prema jednoj poznatoj priči o energičnom franjevačkom vikaru Jakovu Markijskome, koja je navedena u postupku za njegovu kanonizaciju 1609. godine, "heretici" su otpilili noge propovjedaonice u samostanskoj crkvi u Visokom dok je on s nje propovijedao. (Zauzvrat je on prokleo krivce pa su se svi njihovi potomci rodili s defektnim nogama.)[51] Na žalost, nije sačuvan nijedan franjevački izvještaj o vjerovanjima pripadnika Crkve bosanske. Jedan zahtjev za upute franjevačkog vikara u Bosni ponukao je papu da mu odmah potanko odgovori poslanicom u kojoj se spominju heretici, šizma-tici i nepropisno zaređeni svećenici, ali nema ni riječi o dualističkim

[49] Fine, *Bosnian Church,* str. 264-275.

[50] Lambert, *Medieval Heresy,* prvo izd., str. 375-376; kralj Matijaš bio je Matthias Corvinus iz Ugarske.

[51] Lasić, Dt- *vita et "peribus S. lacobi,* str. 438. To je najzloćudnije od četiri čuda koja je sv. Jakov učinio u Bosni.

---

vjerovanjima.[52] Ipak, katolici su u Italiji opet pričali o Bosni kao o mjestu punom "heretika" prilično neodređene vrste. Naziv "pataren", koji se obično rabio kao opća etiketa za Crkvu

bosansku u izvještajima što su pristizali preko Dubrovnika i drugih dalmatinskih gradova, zacijelo je budio sjećanje na katarske krivovjernike u sjevernoj Italiji. A naglo širenje franjevačke vikarije u Bosni značilo je, kao što smo vidjeli, da se i kojekakvi istočnoeuropski heretici mogu označiti kao "bosanski". U dokumentu koji je 1372. godine potpisao papa Grgur XI. zahtijeva se hitno preobraćanje "nevjernika" u Bosni, navlastito onih koji žive u Transilvaniji; u jednom drugom katoličkom spisu nabrajaju se zablude husita koji žive u "Moldaviji" (Moravskoj?) i završava ovako: "ovo je kraj kratkog pregleda sastavljenog protiv zabluda i heretičkih postavki Kraljevine Bosne".[53]

U ovom kontekstu moramo gledati na talijanske dokumente iz toga razdoblja u kojima se spominju katari ili dualizam u Bosni. Zagonetno svjedočanstvo predstavlja inkvizicijski izvještaj iz 1387. godine u Torinu, koji sadrži priznanje (iznuđeno mučenjem) Giaco-ma Becha da je stupio u katarsku sektu u planinama zapadno od Torina. Rekao je da je jedan član te sekte bio iz "Sclavonije", a da je nekoliko članova Talijana putovalo u "Bosnu" da ondje usavrše svoje poznavanje katarskog nauka. Bech je tvrdio da je i on dobio novac da tamo otputuje, ali da se nije mogao otisnuti preko mora zbog loših vremenskih prilika.[54] Spominjanje "Sclavonije" upućuje na vezu s dualističkom tradicijom na dalmatinskoj obali. Nije teško zamisliti Talijane da su putovali onamo (gdje se talijanski uvelike govorio) radi vjerskih uputa, a neće biti naodmet prisjetiti se da je u to vrijeme velik dio primorja pripadao bosanskom kraljevstvu, ali je mnogo teže povjerovati da su putovali u daleku

unutrašnjost Bosne gdje se govorio samo jedan jezik. Osim toga, Bechova priča o tome kako je želio otputovati onamo ali mu to nije pošlo za rukom, zvuči ipak nekako nategnuto, poput priznanja na suđenju vješticama, kad su optužene tvrdile da se vještice sastaju i da su i one bila

[52] Kniewald, "Vjerodostojnost latinskih izvora", str. 156-163.

[53] Fermcdžin, ur., *Acta Bosnae,* str. 38, 248.

[54] Loos, "Les Dernicrs Catharcs".

---

pozvane na takav skup, ali da su pukim slučajem bile spriječene -spašavajući se tako od rizika da puste mašti na volju.

Isto je tako teško povjerovati popisima "zabluda bosanskih heretika", koje su sastavljali franjevci u Italiji potkraj 14. stoljeća i koji su prikazivali Bosance kao tvrdokorne dualiste katarskog ili bogumilskog tipa. Jedan od tih popisa počinje ovako: "Prvo, da postoje dva boga i da je veći bog stvorio sve duhovne i nevidljive stvari, a manji bog, Lucifer, sve tjelesne i vidljive stvari." Nadalje se odbacuju Stari zavjet, misa, crkvene građevine i slike, a "napose križ".[55] To je možda moglo vrijediti za neku malu sektu "sclavon-skih" ili "dalmatinskih" heretika, ali, kao što smo vidjeli, ima valjanih razloga vjerovati da to nije bio istinit izvještaj o Crkvi bosanskoj. Zapravo se ti popisi "zabluda" tako dobro slažu s katarskim modelom da se nameće prilično očito objašnjenje: kad je od

talijanskih klerika zatraženo da iznesu analize ili opovrgnuća "patarenskih" zabluda, oni bi jednostavno potražili u svojim knjižnicama traktate napisane protiv "patarena" (drugim riječima, talijanskih katara) i najposlije sročili pregled katarskih vjerovanja.[56] Slične se sumnje neminovno javljaju i kad je riječ o sustavnom popisu "manihejskih" zabluda kojih su se morala odreći tri bosanska plemića na zahtjev inkvizitora, Juana de Torquemade, 1461. godine u Rimu. Isto je tako upitna i sva osnova nenadane provale papinskih pogrda na račun "manihejaca" u Bosni u četrdesetim i pedesetim godinama 15. stoljeća.[57]

U četrdesetim godinama franjevačka je ofenziva (kao što smo vidjeli u prethodnom poglavlju) bila već u punom zamahu. Negdje pred proljeće 1453. godine *djed* ili glavar Crkve bosanske napustio je teritorij same Bosne i potražio utočište kod hercega Stjepana Vukčića. Nešto kasnije te iste godine, sudeći po pismu patrijarha Gennadiosa II. u Carigradu, *djed* je prešao na pravoslavnu vjeru.[5*]

[55] Kniewald, "Vjerodostojnost latinskih izvora", str. 168-169.

[56] Vidi Fineove komentare: *Bosnian Church,* str. 56-58.

[57] *Ibid,* str. 58, 308-309; i vidi Matasović, "Tri humanista o patarenima". Tvrdnja Nicolasa Lopcza Martincza daje Torqucmada zacijelo imao detaljne informacije o Bosni vrlo je neuvjerljiva (Torqucmada, *Symboluni pro informativne manichaeo-rum,* "Introducciön", str. 20-23).

[58] Dragojlović, *Krsljani i jereličku crkva,* str. 109-111.

Ako je taj podatak točan, valja pretpostaviti da je Crkva bosanska bila već znatno oslabljena tim *djedovim* postupkom, još prije nego što je kralj Tomaš 1459. godine počeo službeno progoniti Crkvu bosansku. Došlo je do oštrog nadmetanja između Katoličke i Pravoslavne crkve oko toga koja će od njih dvije primiti pod svoje okrilje više bivših pripadnika Crkve bosanske. Jedan je franjevac zapisao da su mnogi "heretici" prešli na katoličku vjeru, ali da im je episkop Srba ("Rascianorum": žitelja Raške) zabranio da se pomire s Rimom.[59] Pošto je pridobio bosanskog *djeda* na svoju stranu, možda je računao da i on ima pravo na svoje stado? Stoga je akcija koju je poduzeo 1459. godine kralj Tomaš vjerojatno imala za cilj spriječiti daljnji odljev vjernika u krilo Pravoslavne crkve. Prisilno preobraćanje 2000 *krstjana i* odlazak četrdesetorice najtvrdokornijih u Hercegovinu zacijelo su slomili kičmu Crkvi bosanskoj. Premda ne znamo točan broj njihovih samostana, jamačno je riječ o glavnini Crkve bosanske. Kad je 1466. godine *gost* Radin pismeno zatražio od Mlečana odobrenje da se skloni u Mletke ako ga Turci natjeraju u bijeg, zapitao je usput da li može povesti sa sobom i pedeset-šezdeset članova svoje sekte. To je vjerojatno bio ukupan broj preostalih pripadnika Crkve, uključujući tu i onu četrdesetoricu najtvrdokornijih.[60]

Što se tiče običnih, laičkih članova, moguće je da ih Crkva bosanska nikad nije mnogo imala, jer kao posve redovnički ustrojena organizacija nije imala potrebnu teritorijalnu strukturu župa. Osim toga, koliki god bio broj laičkih pripadnika u

doba njena procvata, taj je broj morao znatno opasti za više od jednog stoljeća katoličkog prozelitizma potpomognutog državom. Stoga se čini da se u vrijeme kad su Turci preuzeli vlast, Crkva bosanska bila već raspala i stvarno ugasila. U otomanskim katastarskim knjigama u Bosni za 15. i 16. stoljeće, u kojima su ljudi razvrstani po vjerskoj pripadnosti, neki su bili uneseni i kao *kristian* (nasuprot uobičajenoj riječi za kršćane, *gebr* ili *käßr,* što znači nevjernik, kojom bijahu označeni i katolici i pravoslavni). U prvim takvim knjigama navedena su dva-

59 Fermendžin, ur., *Ada Bosnae,* str. 225.

60 Fine, *Bosnian Church,* str. 334.

-tri čitava sela kao *kristian,* ali je njihov ukupan broj neznatan: u svom tom razdoblju pojavljuje se manje od 700 takvih pojedinaca.[61] Povjesničar koji je proučio tu građu (i koji je pristaša "bogumilske" teorije) drži da su ti *kristianlar* samo "izabranici" Crkve bosanske, a da su obični članovi navedeni pod oznakom *gebr* ili *kafir.* Ipak, neće biti da ima pravo. Turci su tu navodili samo vjersku pripadnost: musliman, židov, nevjernik i *kristian.*[62] U cijelom razdoblju od 1468. godine (prve katastarske knjige) do potkraj 16. stoljeća samo dva imena nose titulu *gost.* Reklo bi se da je na taj način očuvan sićušan ostatak tradicije održavajući se nasljeđivanjem zare-denja u stilu "sam svoj

majstor". Jedan katolički svećenik, Albanac Peter Masarechi, koji je obišao Bosnu u dvadesetim godinama 17. stoljeća, spominje u svom izvješću "patarene" koji žive bez pravih svećenika i sakramenata, "sa svećenikom koga je izabrao sam puk, bez ikakva zaređenja".[63] Ali čak se i taj ostatak napokon zatro ne ostavljajući za sobom ništa do nepouzdana skupnog sjećanja, pučke historije i mitova.

[61] Okie, "Les Kristians de Bosnic", str. 129-130.

[62] *Ibid.,* str. 115. Neki od ovih *kristianlar* navedeni su u popisima sa svojim sinovima (str. 131), a znamo da su i bosanski redovnici i bogumilski "izabrani" morali biti neoženjeni.

[63] Draganović, "Izvješće apostolskog vizitatora", str. 44. Međutim, Masarechi je uključio u svoj izvještaj i građu koju je napabirčio o patarenima iz ranije pisanih izvora (Fine, *Bosnian Church,* str. 65-68); nije jasno koje je od svojih komentara dao iz prve ruke a koje su tadašnje informacije.

4 RAT I OTOMANSKI POREDAK 1463.-1606.

Turska je vojska vrlo brzo osvojila Kraljevstvo Bosnu na početku ljeta 1463. godine. Otada je središnji dio stare Banovine Bosne, zajedno s uporištem koje su Turci već bili uspostavili u kraju oko Sarajeva, ostao pod stalnom turskom vlašću, iako su Osmanlije iste jeseni povukle odatle glavninu svojih oružanih snaga. Međutim, ono što je turska vojska bila osvojila u sjevernoj polovici Bosne ubrzo je opet preoteo ugarski kralj Matijaš Korvin. Janjičar srpskog porijekla, čija se autobiografija očuvala do današnjih dana, ostavljen je bio sa svega osam ljudi da brani tvrđavu Zvečaj nedaleko od Jajea. Čim se sultan povukao, ugarske su postrojbe opsjele i Zvečaj i Jajce, pa su se posade naposljetku predale.[1] Kralj Matijaš osnovao je novu "banovinu" Bosnu pod ugarskom vlašću na tim sjevernim teritorijima, a godine 1471. dodijelio je banu naslov "kralja Bosne". Premda se to "kraljevstvo" ubrzo znatno smanjilo pod turskim naletima, torzo koji je preostao odolijevao je još više od 80 godina. Međutim, u dvadesetim godinama 16. stoljeća grad Jajce bio je gotovo neprestano pod turskom opsadom, a hranu mu je

dostavljao oružani konvoj iz ugarske Slavonije svega četiri puta na godinu.[2] Turci su napokon osvojili Jajce 1527., pošto su prethodne godine bili potukli ugarsku vojsku u sudbonosnoj bici na Mohačkom polju.

Sve manji torzo Hercegovine također je odolijevao Osmanlijama i poslije 1463. godine. Herceg Stjepan Vukčić Kosaca uspio je iznova zadobiti svoj teritorij potkraj te godine, ali su Turci veći dio ponovo zauzeli nakon dvije godine: herceg se morao skloniti u utvrđenu luku Novi (koja je poslije preimenovana u Herceg-Novi), gdje je i umro 1466. godine.[3] Njegov drugi sin Vlatko, koji je naslijedio od njega titulu hercega, učinio je sve što je mogao da osigura ugarsku i mletačku pomoć ne bi li obranio preostali teritorij. Ali na kraju se samo zapleo u daljnje sukobe s drugima, Dubrovčanima i lokalnim plemićima. U sedamdesetim godinama 15. stoljeća plaćao

1 Lachmann, ur., *Memoiren eines Janitscharen,* str. 140.

2 O jednom dramatičnom izvještaju o ekspediciji koja je dopremila hranu u Jajce 1525. godine vidi G. Wenzel, ur., *Marino Sanuto világkrönikajanak tmlösitäxai,* sv. 3 (=25), str. 332-342.

3 Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača,* str. 260-267.

---

je danak Osmanlijama, a 1481. i 1482. godine turska je vojska zauzela i posljednje tvrđave na hercegovačkom tlu.[4]

Iz svih se ovih događaja vidi da Otomansko Carstvo bijaše strahovita i vrlo djelotvorna vojna mašinerija. Za vladavine Mehme-da II. (1451-1481) uslijedio je izvanredan niz osvajanja i izazova susjednim silama: postoje 1453. godine osvojio Carigrad, produžio je dalje i zauzeo sjevernu Srbiju, dijelove Anadolije, Vlaške, Bosne i Hercegovine, porazio mletačku vojsku u Grčkoj, upao u Moldaviju i Ugarsku, opsjedao otok Rodos i spremao se-na veliku invaziju Italije kad je umro. Njegov nasljednik Bajezid II. (1481-1512) više se posvetio sređivanju carstva, ali je svejedno ratovao s Moldavi-jom, Poljskom, Ugarskom i Mlecima. Sulejman Veličanstveni (1520-1566) ponovo je udario na sjeverozapad: u prvih 13 godina svoje vladavine sveo je veći dio Ugarske na status vazalnog teritorija i samo što nije osvojio Beč. Mirovni ugovor koji je 1533. godine sklopio s Austrijom označava početak dugog razdoblja gdjekad krvavog ali uglavnom statičnog sučeljavanja otomanske i habsburške carevine; do kraja tog stoljeća obje strane izgradile su jedna nasuprot drugoj pograničnu zonu koju je čuvala mreža utvrda i ratobornih seljaka kojima se samo donekle moglo vladati.[5] Sporadični pljačkaški upadi postali su normalna stvar, ali vojna aktivnost na bosanskoj granici bivala je intenzivnija kad god bi sultan poveo rat širih razmjera protiv Habsburgovaca - kao što je, primjerice, bilo za Sulejmanova posljednjeg pohoda na Ugarsku 1566. godine. Posljednji veliki otomansko-habsburški rat, koji se vodio od 1593. do 1606. godine, zapravo su izazvali okršaji što su ih zapodjele lokalne snage na sjeverozapadnoj granici Bosne: Turci su bili oteli od Habsburgovaca važnu tvrđavu Bihać 1592. godine, ali je sljedeće godine bosanski paša doživio

neugodno iznenađenje dok je opsjedao neprijateljsko uporište Sisak - bio je teško poražen. U prvom velikom obračunu u sljedećem ratu Osmanlije su nanijele težak poraz habs-

4 Šabanović, *Bosanski pašaluk,* str. 44-47; Fine, *Late Medieval Balkans,* str.585-589. *s*

5 Jezgrovit ali podroban prikaz otomanske ekspanzije vidi kod Shaw, *History oj the Ottoman Empire,* sv. I, str. 55-94. O stvaranju Vojne krajine vidi Rothen-berg, *Austrian Military Border,* str. 17-39.

---

burškoj vojsci u Mezökeresztesu 1596. godine. Nakon toga su uspjeli učvrstiti svoju vlast u većem dijelu Ugarske za idućih osamdesetak godina.[6]

Otomansko je Carstvo, dok nije počelo zaostajati i propadati - što bijaše proces koji je počeo sredinom 16. stoljeća - bilo u svojoj biti vojna organizacija. Težilo je za pljačkom i ubiranjem danka, a upravni je sustav imao za cilj da mu osigurava dvije stvari: ljudstvo kojim će voditi ratove, i novac kojim će plaćati te ljude. Oružane snage dijelile su se na dvije osnovne kategorije. Postojala je regularna vojska koju je direktno plaćala otomanska država, a sastojala se od janjičara (regularnog pješaštva) i stalno plaćenog konjaništva poznatog pod nazivom "spahije Porte". ("Porta" bijaše tradicionalno ime carske vlade u Istambulu.) S druge strane, postojalo je i feudalno konjaništvo: vojnici na konjima koji su obavljali svoju vojnu obvezu radi posjeda što su ih dobili od države. (Riječ "spahija" sama po sebi označava taj tip feudalnog

zemljoposjednika.) Te dvije kategorije vojnika zajedno tvorile su goleme armije koje su vodile pojedine ratove od ranog proljeća do kasne jeseni. Činjenica da se vojska morala svaki put okupljati oko Istambula i marširati do periferije carstva postavljala je određeno geografsko ograničenje (kao što su pokazali ratni pohodi Sulejmana Veličanstvenog na Ugarsku) na ekspanziju carevine. Ali bilo je i raznih pomoćnih snaga koje su igrale važniju ulogu u pograničnim oblastima kao što je Bosna, gdje je bila potrebna vojna aktivnost tijekom cijele godine. To su bili takozvani *azapi,* neka vrsta gradske milicije koja je sačinjavala posade tvrđava i djelovala kao pogranično pješaštvo, i *delije* ili *akindžije,* neka vrsta neregularnog lakog konjaništva stoje upadalo radi pljačke na neprijateljski teritorij. Svi su ti vojnici bili muslimani: pripadnici pokorenih naroda uglavnom nisu smjeli nositi oružje. Međutim, za neke posebne namjene, napose u pograničnim područjima u Bosni, koristile su se i lokalne kršćanske snage: kao čuvari cesta i prijevoja, dobavljači konja i nadasve kao neka vrsta opasnog teritorijalnog

6*Shaw, History of the Ottoman Empire,* sv. l.str. 184-187; Rothenberg, *Austrian Military Border,* str. 52-61; i vidi ovdje 6. poglavlje.

---

pljačkaškog pješaka poznatog pod nazivom *vojnuk* ili *martoloz.*[1] O njima će biti više riječi u poglavlju o bosanskim Srbima.

Janjičarska vojska, zajedno sa sistemom plaćanja

danka u dječacima (poznatom pod turskom riječju *devoirme* /devširma/: "skupljanje") kojim se ona popunjavala, bijaše najvažniji način na koji su se ljudi iz kršćanske Europe novačili u mašineriju osmanlijske države. U 15. i 16. stoljeću, kad je sistem *devširme* bio u punom zamahu, skupljali su se u različitim ali čestim vremenskim razmacima po selima kršćanske Europe dječaci i odvodili u Istambul. Ondje su ih preobraćali na islam i vježbali za janjičarske postrojbe, ili za sultanovu osobnu poslugu, ili za službenike u raznim državnim ministarstvima.[8] (Sva su državna ministarstva bila u biti ogranci carske porodice.) Visoki dužnosnici u otomanskoj državnoj upravi imali su također velik broj takvih ljudi zaposlenih u svojim kućama: jedan od njih koji je umro u Istambulu 1557. godine posjedovao je 156 robova, od kojih su pedeset dvoje bili Bosanci, a pretpostavlja se da su svi sakupljeni nekom vrstom privatne *devširme,* možda čak i na dobrovoljnoj bazi.[9]

Iako je otimanje djece bilo u biti bezdušan postupak, pružalo je očite prednosti ne samo dječacima (od kojih su mnogi poslije postajali velike paše i veziri) nego i njihovim obiteljima s kojima su kasnije mogli obnoviti vezu. Dinastija Sokollu (Sokolovića) u Istambulu, koja je dala niz velikih vezira, nije izgubila vezu sa svojom srpskom porodicom u Bosni i koristila se svojim utjecajem da zaštiti probitke Srpske pravoslavne crkve. U 16. i 17. stoljeću bilo je ukupno devet velikih vezira bosanskog porijekla, a već od 1488. godine Bosanci su vraćani u Bosnu da njome upravljaju.[10] Premda su kršćanski roditelji kadikad podmićivali svoje muslimanske

susjede da zamijene kršćanske dječake svojom još neobrezanom djecom,

7 O potpunijem prikazu vojnog poretka vidi Shaw, *History of the Ottoman Empire,* sv. I, str. 122-131. O poretku u Bosni vidi Šabanović, "Vojno uređenje Bosne", napose str. 216-219 o pomoćnim snagama.

8 Najbolji prikaz tog poretka nalazi se u knjizi Papoulia, *Ursprung und Wesen der "Knahenlese".*

9 Kunt, "Transformation of *Zimmi* into *Askeri",* str. 62.

10 Pelletier navodi popis velikih vezira i napominje daje između 1488. i 1858. godine bilo u Bosni 65 namjesnika rodom iz Bosne: *Sarajeva,* str. 75.

---

bilo je i suprotnih slučajeva, da su roditelji obiju vjera podmićivali službenike da im uzmu rođenu djecu. Dakako da su prednosti tog sistema bile jasne bosanskim muslimanima, koji su 1515. godine sklopili poseban sporazum da se po 1000 njihove djece šalje godišnje u učilišta carske palače.''

Sistem redovite *devširme* ukinut je negdje u prvoj polovici 17. stoljeća. U šezdesetim godinama toga stoljeća, kad je engleski diplomat Paul Rycaut pisao svoje-klasično djelo o Otomanskom Carstvu, *devširma* je već bila "potpuno pala u zaborav".[12] Ali utjecaj je te institucije bio golem. Najmanje 200 000 djece s Balkana bilo je prošlo kroz taj sistem u ona dva stoljeća koliko je postojao.[13] Budući da su velika većina te djece bili Slaveni, jezik kojim su u Bosni govorili Bošnjaci, Srbi, Hrvati (sa svojim susjedom, bugarskim, s kojim se uzajamno prilično dobro razumiju) usađen je bio u

samo srce otomanske države. Jedan zapadni komentator zabilježio je 1595. godine da je "slavenski jezik" bio treći po zastupljenosti u carstvu (iza turskog i arapskog), zato što je bio jezik janjičara. A jedan je drugi promatrač 1660. godine zapazio da se "turski jezik gotovo i ne čuje na sultanovu dvoru" zato što su "sav dvor i većina velikaša" - "otpadnici" iz zemalja u kojima se govore slavenski jezici.[14] Taj je sistem imao još jednu važnu društvenu i političku posljedicu: stvorio je klasu moćnih državnih dužnosnika i njihovih potomaka koji su dolazili u sukob s feudalno-vojnim spahijama i malo-pomalo prisvojili njihovu zemlju ubrzavajući proces udaljavanja od feudalnog davanja zemlje u zakup u smjera privatnih posjeda i otkupa od države prava na ubiranje poreza. Stoga je Stanford Shaw napisao: "U biti je to bio trijumf balkanskog elementa u otomanskoj

11 Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule,* str. 58; Shaw, *History of the Ottoman Empire,* sv. I, str. 114.

12 Rycaut, *Present State of the Ottoman Empire,* str. 197. Posljednji put je *devširma* provedena u Srbiji 1638. godine (Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change,* str. 27). Možda je bilo i pokušaja da se *devširma* obnovi: Sicur dc la Croix, tajnik francuske ambasade u Istambulu, zabilježio je 1684. godine da se *devširma* tada provodila svakih deset godina *(Memoires,* str. 201-202).

13 Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule,* str. 56.

14 Lehfeldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum,* str. 48; Hottingcr, *Historici Orientalin,* str. 463.

---

vladajućoj klasi zahvaljujući sustavu *devširme,*

što je dovelo do sloma financijskog i administrativnog aparata Osmanlija i izazvalo kasniju propast svekolikog carstva."[15]

Bosni je od samog početka bio nametnut otomanski feudalni poredak. Postojale su dvije osnovne vrste posjeda koji je spahija mogao dobiti od države: veća vrsta zvala se *zijamet,* a manja *timar,* koji je bio u posjedu *timariota.* (Treća i najveća vrsta poznata pod nazivom *has* dodjeljivala se samo najvažnijim pokrajinskim namjesnicima i članovima sultanove porodice.) Taj sustav, općenito poznat pod nazivom timarski sustav, bijaše strogo vojno-feudalan: zakup je ovisio o vojnoj službi, zemlja je ostajala u vlasništvu sultanovu, a *timariotovi* nasljednici nisu po zakonu mogli naslijediti *timar* (iako su ga u praksi obično nasljeđivali). Zakupnici tih posjeda morali su se odazivati s oružjem i konjima svakom pozivu na vojnu dužnost; isto su tako morali dovoditi i uzdržavati i druge vojnike u upravnom razmjeru sa svojim prihodima.[16] Okupljali su se za rat prema vojnom okrugu u kojem su prebivali *(sandžaku,* što na turskome doslovce znači "zastava"), a zapovjednik im je bio sandžak-beg, što je bio najniži vojni čin koji je imao pravo na titulu paše.

Budući da su *timarioti* često bili po šest do devet mjeseci godišnje na vojnoj dužnosti, njihov zakup nije morao previše opterećivati seljake (kršćane ili muslimane) koji su im obrađivali zemlju. Seljaci su plaćali desetinu u naturi, što je moglo iznositi između jedne desetine i četvrtine njihove ljetine, i još nekoliko manjih dažbina; isto su tako bili dužni obavljati još

neke poslove za *timariota,* iako to nisu bili tako teški poslovi kakve su obavljali kmetovi u većini drugih europskih feudalnih zemalja. Osim toga, plaćali su godišnju zemljarinu *(harač,* koji se poslije stopio s glavarinom zvanom *džizjd)* sultanu. Njihov se osnovni pravni položaj sastojao u položaju zakupnika koji nema pravo na samu zemlju nego samo na njeno korištenje (to su pravo njihova djeca mogla naslijediti). Oni su to pravo mogli i prodati i teoretski su se mogli i preseliti, iako su

15 Shaw, "Ottoman View of the Balkans", str. 69-70.

16 O pojedinostima vidi Sugar, *Southeastern Europe under Olloman Rule,* str. 37-3X; Rycaut, *Present Slate of the Ottoman Empire,* str. 172-173.

---

timarioti, naravno, nastojali da ih u tome spriječe.[17] Općenito, *ti-mariot* nije u pravnom smislu mogao ništa više zahtijevati od svojih seljaka nego da mu plaćaju desetinu i ostale dažbine, i da ga slušaju kad god nastupa kao državni dužnosnik: nije imao one pravosudne ovlasti kakve su imala vlastela u zapadnoj Europi.

Dakako da će se ti uvjeti poslije promijeniti, u onoj mjeri u kojoj feudalni poredak bude propadao. Ali u početku je seljak na timar-skom posjedu zacijelo bolje živio nego što je živio u feudalnoj Bosni prije dolaska Osmanlija - pogotovo uoči same turske najezde, kad je pučanstvo podnosilo dodatni financijski teret i radi obrane Bosne od Turaka i radi plaćanja danka

Turcima da ih ostave na miru. U jednom od svojih posljednjih apela prije predaje, kralj Stjepan Tomašević napisao je: "Turci... pokazuju dobrohotnost spram seljaka. Obećavaju im da će svi oni koji prijeđu na njihovu stranu biti slobodni i milostivo ih dočekuju... Ovakvim će podvalama lako navesti ljude da me napuste."[18] Te "podvale" nisu u svemu bile puke opsjene. A oni seljaci koji bi se preobratili na islam mogli su steći povoljnije uvjete zakupa zemlje - da budu punopravni vlasnici malog posjeda ili *čiftluka,* obično od pet do deset hektara zemlje.[19]

Dakako daje u otomanskoj državi bilo probitačno biti musliman. Ipak bismo pogrešno shvatili Otomansko Carstvo kad bismo pretpostavili -kao što se još pretpostavlja u mnogim standardnim djelima - da je to carstvo bilo strogo ustrojeno na vjerskim osnovama, da je bilo apsolutno podijeljeno s jedne strane na vladajuću klasu muslimana a s druge strane na podaničku klasu nevjernika, koji su bili razvrstani prema *miletit* (vjeri) kojem su pripadali. Carstvo je tek u potonjim godinama postalo takvo, a u prvom razdoblju turske vladavine na Balkanu podjela nije bila toliko kruta. Glavna razlika nije bila između muslimana i nevjernika, nego između Osmanlija (što će reći svekolike vojno-upravne klase u koju su ljudi mogli ući ako su prihvatili osmanlijske nazore i osmanlijska pravila ponašanja) i

[17] O limarskom sistemu vidi Tomasevich, *Peasants. Politics, and Economic Change,* str. 2X-33; Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule,* str. 98-99, 212.

18 Fine, *Laic Medieval Balkans,* str. 583.

19 Tomasevich, *Peasants. Politics, and Economic Change,* str. 24.

raje. Arapska riječ iz Kur'ana "raja" ("jato" ili "stado") bila je opća riječ *za* sav podanički narod: i muslimani su mogli biti raja, pogotovo ako su, kao Arapi, pokazivali značajke neosmanlijske kulture. Osnovni osmanlijski pravni sustav nije ovisio o islamskom svetom zakonu nego je proistjecao iz volje sultanove, pa je često potvrđivao svojim autoritetom lokalne zakone i povlastice i samo se predmnijevalo da nije u sukobu sa svetim zakonom ili *šerijatom.* Tek se postupno, u 16. i 17. stoljeću, islam bolje stopio s načelima osman-lijstva. Kad su Turci osvojili Bosnu, pa i u sljedećih nekoliko naraštaja, i kršćanin je mogao postati spahija i dobiti od države *timar,* a da se nije morao odreći svoje kršćanske vjere: jedino što se od njega zahtijevalo bijaše osvjedočena privrženost osmanlijskoj državi i prihvaćanje njenih zakona i običaja.[20]

Iako su Bosnom vladali muslimani, teško da bi se ona mogla nazvati islamskom državom. Nije bila državna politika preobraćati ljude na islam ili ih siliti da se ponašaju kao muslimani; državna je politika jedino bila da drži zemlju pod vlašću i da izvlači iz nje novac, ljudstvo i feudalne prihode kako bi mogla zadovoljiti potrebe i u ostalim dijelovima carstva. To znači daje osmanlijska vladavina u tom razdoblju mogla biti sasvim podnošljiva, jer je bilo područja života za koje jednostavno nije marila. Kršćanska i židovska vjera smjele su i dalje djelovati, iako

uz razna ograničenja, smjele su i dalje provoditi svoje vjerske zakone medu vjernicima, na svojim sudovima - barem u građanskim sporovima. Ali istodobno je ta ograničenost interesa osmanlijske vlasti za teritorije kojima je vladala očito vodila u korupciju i ugnjetavanje. Dok je god pokrajinski namjesnik osiguravao ljudstvo i prihode državi i držao povjereni teritorij čvrsto pod svojom vlašću, nitko iz carske uprave nije pobliže provjeravao kako se on ondje ponaša. Okrutni ili korumpirani paša uživao je veliku slobodu u svom djelovanju; namjesnici su mogli biti opozvani zbog nesposobnosti ili neposluha, ali nikad zbog same koaipcije. A činjenica da su pokrajinski namjesnici i vojni zapovjednici često premještani iz mjesta u mjesto, i da su obično provodili svega po dvije-tri godine na čelu neke pokrajine,

20 Kunt, "Transformation of *Ziinmi* into *Askeri*"

---

bijaše tako reći poziv da za što kraće vrijeme izvuku što više bogatstva iz povjerenih im teritorija. Bilo je nekoliko vrsta građanskog zakona u Otomanskom Carstvu, a postojao je i sveti zakon islama, koji je bivao sve važniji, ali bi teško bilo kategorički ustvrditi daje Otomansko Carstvo bilo pravna država.

O osmanlijskom je zakonu na lokalnoj razini brinuo *kadija* ili sudac. On je bio najvažniji lokalni administrator, a područje za koje je odgovarao zvalo se *kaza* ili *kadiluk.*[2] Određeni

broj kadiluka tvorio je sandžak, vojno-upravni okrug. Svaki je sandžak bio velika i važna teritorijalna jedinica, ali je on opet bio dio *ejaleta* ili pokrajine, najveće sastavne jedinice Carstva. Prvi sandžak koji su Turci osnovali nakon osvajanja Bosne bijaše sama Bosna, s upravnim sjedištem najprije u Sarajevu (do 1553. godine), onda u Banjoj Luci (do 1639.), pa opet u Sarajevu (do devedesetih godina 17. stoljeća), pa onda u Travniku. Sandžak Zvornik, na sjeveroistoku, osnovan je nešto kasnije, a sandžak Hercegovina 1470. godine. U 16. stoljeću osnovano je još pet sandžaka u obližnjim zemljama, djelomice od teritorija osvojenog u Hrvatskoj i Slavoniji. Do 1580. godine svi su ti sandžaci pripadali ejaletu Rumeliji, pokrajini koja je obuhvaćala veći dio Balkana.[22] Ali te je godine donesena odluka da se od njih napravi novi ejalet: Bosna. To znači da je tim područjem vladao paša najvišeg ranga, *beglerbeg:* gospodar nad gospodarom. Tako je nastala bosanska cjelina koja je obuhvaćala svu današnju Bosnu i Hercegovinu i neke susjedne dijelove Slavonije, Hrvatske, Dalmacije i Srbije.[23] Dok je, primjerice, stara Kraljevina Srbija ostala podijeljena na više manjih jedinica, od kojih je svaka bila tek jedna od mnogobrojnih sastavnica ejaleta Budima ili Rumelije, Bosna je uživala taj posebni status kao izdvojena cjelina sve do kraja osman-lijske vladavine.

21 *Kadilukje* mogao biti podijeljen na dvije ili više *nuhija,* kojima su na čelu bili zamjenici sudaca; u Bosni su granice *nahija* čcslo odgovarale starim granicama *župa.* Vidi Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni,* str. 9-10.

22 Osim Požeškog sandžaka (u Slavoniji) i Zvorničkog, koji su bili u Budimskom *ejaletu* od 1541. do 1580: *ibid.,* str. 10.

[23] O pojedinostima vidi *ibid.,* str. 9-10, i Đurdcv, "Bosna", str. 1263.

---

5 ISLAMIZACIJA BOSNE

Dolazak Turaka u 15. stoljeću vjerojatno nije bio prvi doticaj Bosne s islamom. Rana arapska ekspanzija na Mediteranu, koja je do devetog stoljeća utvrdila muslimansku vladavinu na Kreti, Siciliji, u južnoj Italiji i Španjolskoj, zacijelo je često dovodila muslimanske trgovce i gusare na dalmatinsku obalu. Trgovanja robljem s te obale, zbog čega su, kao što smo vidjeli, bosanski robovi dospjeli i • do zapadnog Mediterana potkraj srednjega vijeka, svakako je bilo i u tom ranijem razdoblju: porobljenih Slavena iz mediteranske regije fjbilo je već na početku postojanja muslimanske Španjolske, pa je poznato da su saracenski vladari Andaluzije imali u desetom stoljeću slavensku vojsku od 13 750 ljudi.[1] Ali možemo samo nagađati ¦ da li je itko od tih Bosanaca prešao na islam, dočepao se slobode i vratio u zavičaj. Isto tako možemo samo nagađati kakvi su bili odnosi između Bosne i muslimana u srednjovjekovnoj Ugarskoj -arapskih trgovaca, potomaka islamiziranih turanskih plemena i dru-| gih doseljenika. Zna se da su oni prebivali u mnogim ugarskim j krajevima, pa i u

Srijemu, pokrajini uz sjeveroistočnu Bosnu, sve ! dok nisu na kraju bili protjerani iz Ugarske, zajedno sa Židovima, ! u 14. stoljeću.[2] Razumljivo je što su se neki bošnjački muslimanski i znanstvenici posebno trsili da dokažu kako je islam odvajkada nazočan u Bosni, možda i dulje od same bosanske države. Ali povijesno je značenje tih prvih mogućih doticaja zapravo beznačajno. Doticaj je jedna stvar, a masovno provjeravanje druga.

Islamizacija velikog dijela pučanstva pod turskom vlašću ostaje najizrazitija i najvažnija značajka novije povijesti Bosne. O tome i kako i zašto se to dogodilo iznikli su mnogi mitovi. Neke od njih upile su glave prosječnih Bošnjaka još iz starije znanstvene literature (i iz nekih suvremenih djela za koja se baš i ne bi moglo reći da su l znanstvena). Mnoga bitna svjedočanstva nisu bila dostupna sve dok povjesničari nisu u četrdesetim godinama 20. stoljeća počeli ozbiljno analizirati osmanlijske administrativne dokumente. U posljednjih nekoliko desetljeća nastala je mnogo potpunija slika i napokon su odbačeni neki od najčešćih mitova i legendi o islamizaciji Bosne.

1 Mažuranić, *Südshiven im Dienste des Islams,* str. 21-27;Hukić, ur., *Islam i muslimani u Bosni,* str. 20-21.

2 Balić, *Das unbekannte Bosnien,* str. 84-89.

Najbolji su izvor informacija otomanski "defied", porezne knjige u kojima je popisano vlasništvo imovine a ljudi razvrstani po vjerskoj

pripadnosti. Iz njih se može steći vrlo dobar uvid u širenje islama u Bosni. Najstariji defteri, iz 1468. i 1469. godine, pokazuju daje islam u prvim godinama nakon osvajanja predobio tek šačicu ljudi za sebe: na području istočne i srednje Bosne koju te knjige obuhvaćaju bilo je 37 125 obitelji kršćanskih a svega 332 muslimanske. Pretpostavljajući daje svaka obitelj imala prosječno po pet članova, kršćana je bilo 185 625. Posebno su navedena imena gotovo 9000 pojedinaca, neženja i udovica kršćanske vjere. Polovica kršćanskih obitelji i dvije trećine muslimanskih (234) bijahu obična *raja* koja je živjela na običnim timarima, a ostali su živjeli na veleposjedima, *kasovima,* ili u gradovima, ili na svojoj zemlji. Znanstvenik koji je prvi analizirao te dokumente, Nedim Filipović, isto je tako uočio da je islamizacija vrlo sporo napredovala u Hercegovini a daje najviše uznapredovala, što nije nikakvo čudo, na malom području oko Sarajeva, koje su Turci držali u svojim rukama već od četrdesetih godina 15. stoljeća.[3] Jedni su od timariota u tim prvim defterima posebno označeni kao "novi muslimani"; drugi nose muslimansko ime i navedeni su u popisu kao "sin toga i toga..." koji je još nosio kršćansko ime.[4]

Sljedeći defter koji je temeljito raščlanjen obuhvaća sandžak Bosnu iz 1485. godine. Tu se već vidi daje islam znatno uznapredovao. U njemu ima 30 552 kršćanske obitelji, 2491 pojedinac, neženja i udovica kršćanske vjere, 4134 muslimanskih obitelji i 1064 neože-njenih muslimana.[5] Ako opet uzmemo da je svaka obitelj poprečno imala po pet članova, dobivamo ukupno 155 251 kršćanina i 21 734 muslimana. U usporedbi

s brojevima iz 1468. i 1469. godine zapa-njuje opadanje ukupnog broja stanovnika (što je u zbilji bilo još veće ako uzmemo u obzir normalan godišnji prirast stanovništva).

3 Filipović, "Napomene o islamizaciji"; Džaja, *Die "bosnische Kirche"*, str. 71-73. O drugim podacima, iz dokumenata i s nadgrobnih spomenika, koji pokazuju daje u Sarajevu bilo muslimana prije 1463. godine, vidi Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimanu,* str. 66.

[4] Okić, "Les Kristians dc Bosnie", str. 118-119.

[5] Džaja, *Die "bosnische Kirche"*, str. 74.

Za to vrijeme ljudi su se neprestano iseljavali iz Bosne, pa se i u popisima spominje veći broj napuštenih sela. Dakako da su bježali samo oni koji nisu prešli na islam, a novopečeni su muslimani svi ostajali. Ali u iduća četiri desetljeća, kad se ukupni broj stanovnika uglavnom nije mijenjao, znatno je porastao broj muslimana: u def-terima iz dvadesetih godina 16. stoljeća za sandžak Bosnu ukupan broj kršćana iznosi 98 095 a muslimana 84 675.[6] Kako znamo da u tom razdoblju nije bilo većeg doseljavanja muslimana u Bosnu, taj broj po svoj prilici predstavlja i broj bosanskih kršćana koji su primili islam.

Proces islamizacije postupno se ubrzavao i u Hercegovini. Sačuvan je zapis pravoslavnog monaha iz Hercegovine iz 1509. godine koji kaže da su mnogi pravoslavci drage volje prigrlili islam.[7] U sjevernoj i sjeveroistočnoj Bosni islam se nije

mogao tako brzo širiti jer su ta područja naknadno oteta od Ugarske. Tek pošto je osvajanje dovršeno negdje u dvadesetim godinama 16. stoljeća, proces islamizacije potekao je malo brže. Franjevački povjesničar otac Mandić tvrdi da je u razdoblju između 1516. i 1524. godine prvi put svjesno pokrenuta kampanja progona katolika i prisiljavanja da se preobrate na islam." Ipak, najiscrpnija studija o sjeveroistočnoj Bosni u tom razdoblju, koju je napisao Adem Handžić, ne potvrđuje tu Mandićevu tvrdnju, iako navodi da se mnogo katolika bilo iselilo s tog područja i da je od deset tamošnjih franjevačkih samostana njih pet prestalo djelovati. Handžić isto tako dokazuje da su iz razumljivih razloga više prelazili na islam oni katolici koji su stanovali dalje od katoličkih crkava. Najotpornije je mjesto bila Srebrenica, u kojoj je živjelo mnogo njemačkih i dubrovačkih katolika pa su sredinom 16. stoljeća još tvorili dvije trećine stanovništva. Inače su

[6] Fine, *Bosnian Church,* str. 384. Brojevi koje navodi D. Mandić *(Etnička povijest Bosne,* str. 154) nisu točni. Ukupan broj stanovnika izračunat na temelju *defte-ra* u dvadesetim godinama 16. stoljeća u sandžacima Bosne, Zvornika i Hercegovine iznosi 211 595 kršćana i 133 295 muslimana (Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana,* str. 165).

[7] Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana,* str. 78. D. Mandić također bilježi daje na početku 16. stoljeća islamizacija brže napredovala u Konjicu i Foči: *Etnička povijest Bosne, str.* 161.

8 D. Mandić, *Etničku povijest Bosne,* str. 153-158.

---

se gradovi obično brže islamizirali nego sela. U cjelokupnoj oblasti sjeveroistočne Bosne bila je

1533. godine otprilike jedna trećina pučanstva muslimanska, a već 1548. godine 40 posto.[9]

Za ostatak 16. stoljeća nedostaju točniji podaci, a nakon toga se odustalo od vođenja deftera. Ipak, čini se bjelodanim da su negdje potkraj 16. i na početku 17. stoljeća muslimani stekli apsolutnu većinu na teritoriju današnje Bosne i Hercegovine. Imamo doduše iskaze nekih katoličkih svećenika koji su posjetili Bosnu na početku 17. stoljeća i koji su sastavili podrobne izvještaje za Rim, ali se njihovi brojčani podaci zacijelo zasnivaju ponajviše na usmenim izvorima, njihova je uporaba imena Bosna vrlo elastična i očito im je bilo stalo do loga da istaknu brojčanu snagu Katoličke crkve ili stupanj ugnjetavanja koje ona trpi. Takav je jedan posjetilac naveo daje ukupan broj katolika 1626. godine u cijeloj Bosni iznosio 250 000 duša, i dodao da je broj muslimana veći od ukupnog broja kršćana.[10] Jedan dnigi, albanski svećenik i apostolski vizitator Peter Masarechi, uputio je pomnije sastavljen izvještaj 1624. godine. Na žalost, gotovo svi povjesničari koji su ga citirali pogrešno su protumačili cifre što ih je naveo o Bosni. Njegovi pravi podaci glase da je tada u Bosni bilo 150 000 katolika, otprilike 75 000 pravoslavaca i 450 000 muslimana."

Tako je proces kojim su muslimani postali većinsko stanovništvo u Bosni potrajao dobrih 150 godina. U svjethi dosad prikupljenih podataka, jasno je da možemo mirne duše odbaciti neke od

[9] Handžić, *Tuzla i njena okolina,* str. 118-122. Vidi i osvrt na to kod Džaja, *Die "bosnische Kirche",* str. 80-88.

10 D. Mandić, *Etnička povijest Bosne,* str. 211. Taj se svećenik zvao "Athana-sio

Ocorgiceo", a suvremeni povjesničari pišu njegovo prezime na različite načine, kao Grgičcvić (šio je jamačno netočno), Gcorgijević i Jurjević. U tim izvještajima iz 17. stoljeća "Bosna" znači čitavu istoimenu franjevačku provinciju koja je otprilike odgovarala tadašnjem *eja/etu* Bosanskom, mnogo većem području od Bosanskog sandžaka.

11 De Turehi saranno tre parti, et a pena dc Catholici una, Schismatici saranno per la meta di Chatolici, dc quali saranno cento cinquanta *[sic]* milla animc in circa" (Draganović, "Izvješće apostolskog vizitatora", str. 43). U sažetku na početku tog izvještaja (str. 10), koji je sastavio netko drugi, ova je rečenica pogrešno protumačena da znači 150 000 pravoslavaca i 300 000 katolika (i prema tome 900 000 muslimana); ovih su se podataka držali gotovo svi kasniji autori.

---

najstarijih mitova o islamizaciji Bosne. Neprihvatljiva je ideja da su se u tom razdoblju u Bosnu masovno doseljavali muslimani iz drugih zemalja. Iako su Osmanlije naselile neke Turcima srodne narode u drugim dijelovima Balkana, delteri potvrđuju da takva politika nikad nije vodena u Bosni. Možda su gdjekoji površni strani gosti u Bosni u osmanlijsko doba bili zbunjeni činjenicom što su bosanski muslimani sami o sebi govorili da su "Turci", ali to nije značilo da misle da su pravi Turci. Dapače, za otomanske Turke uvijek su rabili druge izraze: ili *Osmanlije* ili *Turkuše}*[2] Sigurno je da su se pojedini muslimani - trgovci, obrtnici, spahije - doseljavali u Bosnu i iz dragih dijelova Carstva. Neki su od njih, vjerojatno veći dio njih potkraj 15. i na početku 16. stoljeća, bili Slaveni muslimanske vjeroispovijesti iz drugih slavenskih zemalja. Od mnogih Neslavena koji su služili u bosanskim oružanim snagama u 16. i 17. stoljeću, gotovo da se nitko nije nastanio na bosanskom tlu.[13]

Isto je tako očito netočna prfetpostavka da je u prvim godinama nakon osvajanja Bosne bilo masovnog prisilnog provjeravanja: proces je preobraćanja bio u početku polagan i potrajao je više naraštaja. Premda nam nedostaje osobnih svjedočanstava o tome kako su se i zašto pojedinci odlučivali na provjeravanje, nailazimo gdješto na komentare, kakav je bio i komentar spomenutog monaha, koji pokazuju da su ljudi dobrovoljno mijenjali vjersku pripadnost. Def- teri isto tako svjedoče o prilično ravnodušnom držanju vlasti spram odlučnosti nekih kršćana da ustraju u svojoj vjeri: bilo je normalno da ljudi postanu muslimani i uzmu muslimanska imena a da i dalje žive sa svojom kršćanskom obitelji.[14] Ta nam praksa pomaže da shvatimo zašto su muslimani u Bosni zadržali slavenski način tvorbe prezimena po očevu imenu: u prvim defterima ima mnogo ovakvih primjera: "Ferhat, sin Ivanov", ili "Hasan, sin Mihailov". U

12 *Turkuša* potječe od turskih riječi *tiirk us takli,* što će reći "sin Turčinov".

[13] Kulišić, "Razmatranja o porijeklu Muslimana", str. 145-147; Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana,* str. 128-141; Fine, *Bosnian Church,* str. 382; Džaja, *Konfessionalitlit und Nationalität,* str. 57. Osnovu svekolikog proučavanja ovog predmeta čini istraživanje u istambulskim arhivima Omcra Lutfija Barkana, koji nije pronašao nikakva svjedočanstva o naseljavanju skupina Turaka ili Azijaca u Bosni; vidi njegovo djelo "Les deportations commc methodc de peuplement".

[14] Džaja, *Die "bosnische Kirche",* str. 84.

---

vrijeme kad su se ta imena po ocu ustalila kao prezimena, većini muslimana bili su očevi već muslimani, ali su i dalje tvorili obiteljska

imena na taj slavenski način pa su tako nastala prezimena kao što su Hasanović ili Sulejmanović.[15]

Kad kažemo da nije postojala neka generalna politika da se pojedinci prisiljavaju na provjeravanje, to ne znači da kršćanske crkve nisu bile ometane i šikanirane u svom radu. Pravoslavna je crkva bolje prolazila u tom razdoblju iz dva razloga: prvo, zato što su Osmanlije bile sklonije Pravoslavnoj nego Katoličkoj crkvi (crkvi njihova dušmanina Austrije), i drugo, zato što se u većem dijelu Bosne, izuzev Hercegovine, nije osobito osjećala nazočnost pravoslavlja prije turske okupacije. Zapravo se pravoslavno pučanstvo naselilo dobrim dijelom u Bosnu kao neposredna posljedica osmanlijske politike. (O tome će biti više riječi u 6. poglavlju.) Pravoslavna je crkva bila općeprihvaćena institucija u carstvu.[16]

S druge strane, na Katoličku crkvu gledalo se vrlo nepovjerljivo, iako je stekla osnovni legalni status potreban da nastavi svoju djelatnost.[17] Njene su svećenike smatrali potencijalnim špijunima stranih sila, i to sasvim opravdano: jedan mletački državni službenik zabilježio je 1500. godine izvještaj "nekih franjevaca koji su bili u Bosni", gdje se analiziraju vojne namjere Turaka.[18] Mnogi su katolici izbjegli u susjedne katoličke zemlje u prvih pola stoljeća osmanlijske vladavine - poglavito, valja pretpostaviti, oni koji su surađivali *s* Mađarima u njihovu pokušaju da zadrže sjeverni dio Bosne. Kao što smo vidjeli, pet od deset franjevačkih samostana u toj sjeveroistočnoj oblasti koju je proučavao Adem Handžić prestali su djelovati u procesu turskog

osvajanja. Prije nego što su Turci stupili u Bosnu, u samoj je Bosni bilo 35 franjevačkih samostana, a u Hercegovini četiri. Većina tih samostana nije zavedena u deftere,

15 Smailović, *Muslimanska imena,* str. 50-54; Blau navodi popis muslimanskih prezimena i napominje da neka od njih također potječu od imena mjesta: *Reisen in Bosnien,* str. 62-63.

16 Vidi Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule,* str. 45^6.

17 O odobrenju, *ahJnami* ili dekretu o zaštićenom statusu vidi Batinić, *Dje/o-vanje franjevaca u Bosni,* sv. I, str. 132.

18 G. Wenzel, ur., *Marino Sanuto vilagkronikajdnak tudositeisai,* sv. I (=14), str. 155.

---

jedni su razoreni u ratu a drugi su (u Foči, Jajeu, Zvorniku, Srebrenici i Bihaću) pretvoreni u džamije. U osamdesetim godinama 16. stoljeća franjevački general vizitator zatekao ih je samo deset u cijeloj Bosni. Isti taj broj (za teritorij današnje Bosne) navodi jedan drugi katolik, biskup Maravić, u svom izvješću iz 1655. godine.[19] Franjevci su bili jedini katolički svećenici koji su djelovali u Bosni. Katolička administrativna jedinica u Bosni podijeljena je 1514. godine na dvije provincije, Hrvatsku Bosnu (tj. neotomansku Bosnu) i "Bosnu Srebrenu", "Bosnia Argentina" (tj. samu Bosnu), koja je bila potpuno osiromašena i izolirana. Premda crkva u Bosni nije imala drugog izvora prihoda do novca iz inozemstva i darova svojih vjernika, lokalni otomanski upravljači nalazili su mnogo načina da izvuku od nje velike svote. Hirovitiji upravljači služili su se bilo kakvom izlikom da zatraže

novac. U jednoj pritužbi upućenoj iz Bosne u Rim 1603. godine opisano je kako su Turci držali franjevce u zatvoru i zlostavljali ih tražeći od njih 3000 aspri za odobrenje da mogu ostati u svojim samostanima.[20] Očito je da su katolički svećenici vrlo teško živjeli i da su ih Osmanlije vrlo često na razne načine tlačile. Ali svemu tomu je cilj bio novac, a ne provjeravanje. Druga omiljena teoriju o islamizaciji Bosne tvrdi da je islamizacija bila posljedica masovnog prevjeravanja pripadnika Crkve bosanske - koji su, prema svim verzijama ove teorije, navodno bili bogumili. Na prvi pogled ima nečega vjerodostojnog u toj tvrdnji: Crkva bosanska i velik porast islamskog pučanstva u Bosni dvije su najizrazitije značajke bosanske povijesti, a prva završava gotovo istodobno kada druga započinje. Što bi moglo biti prirodnije nego pretpostaviti da jedno objašnjava drugo? Ipak, ta je teorija u svojoj najjednostavnijoj formi očito netočna. Ta se dva fenomena mogu dovesti u neku vezu, ali je ta veza tek posredna. Proces islamizacije trajao je, kao što smo vidjeli, kroz više naraštaja. Ako su glavni izvor novopečenih muslimana u svom tom razdoblju bili pripadnici Crkve bosanske, onda bi valjalo očekivati da ćemo u defterima naći podatke o velikom broju tih pripadnika - koji se postupno smanjuje

19 Džaja, *Konjexxinnalität und Nationalität,* str. 159-164; Fermendžin, ur., *Ada Boxnae,* str. 477-478

20 Fermendžin, ur., *Acta Bosnae,* str. 341.

- ali delteri pokazuju daje za gotovo 150 godina bilo u Bosni manje od 700 registriranih pripadnika te crkve. Već smo vidjeli da ima valjanih razloga da vjerujemo da se Crkva bosanska uglavnom ugasila još prije dolaska Turaka, i da broj njenih svjetovnih pripadnika u godinama prije njene propasti ionako nije bio bogzna kako velik. Možda su neki od tih ljudi doista, kao što nekoliko suvremenika daje na znanje, objeručke prihvatili Turke kako bi napakostili svojim katoličkim progoniteljima.[21] Ali prihvaćanje Turaka objeručke bilo je nešto sasvim drugo od takvog prihvaćanja islama. Pojedinci koji su se tako ponijeli zbog svoje silne privrženosti Crkvi bosanskoj jamačno bi bili posljednji od svih ljudi koji bi se odrekli svoje vjere. Bilo je i pokušaja da se pronađu neke dublje duhovne veze između teologije bosanskih "bogumila" i mističke tradicije u islamu, navlastito u suftzmu derviških redova.[22] Međutim, ako odbacimo, kao što moramo, "bogumilsku" teoriju o Crkvi bosanskoj, onda i laj argument pada u vodu.

Jedina veza koja se može otkriti između Crkve bosanske i islamizacije jest posredna i prilično negativna. Ono što slučaj Crkve bosanske pokazuje, to je da je Bosna imala neobično krhku i izlomljenu crkvenu povijest u razdoblju prije dolaska Turaka. Na nekim područjima (u Hercegovini i u srpskom pojasu u istočnoj Bosni) nadmetale su se medu sobom tri različite crkve. U većem dijelu same Bosne nadmetale su se dvije: Crkva bosanska i Katolička crkva. Ni jedna od njih, sve do posljednjih desetljeća Bosanskog Kraljevstva, nije isključivo podupirala državnu politiku, i ni jedna nije imala pravu

teritorijalnu podjelu na župne crkve i župnike. Zacijelo su mnoga sela bila daleko i od franjevačkih samostana i od *hiža* Crkve bosanske, pa su ih u najboljem slučaju obilazili jedanput godišnje fratar ili *krstjanin.* Ako ovakvo stanje usporedimo s prilikama u Srbiji ili Bugarskoj, u kojima je postojala jedinstvena, snažna i dobro organizirana nacionalna crkva, uočit ćemo jedan od glavnih razloga velikom uspjehu islama u Bosni. Nesnošljivo nadmetanje katolika i pravoslavnih nastavilo se za sve vrijeme islamizacije Bosne. Dok su pripadnici i jedne i druge crkve postajali muslimani, neki su ka-

21 Džaja, *Die "hunnische Kirche"*, str. 93.

22 Balić, *Das iiiihekannlt' Bosnien,* str. 92-94.

---

tolici prelazili na pravoslavnu vjeru i obratno.[23] Znakovito je da je jedina druga balkanska zemlja (osim Trakije koja bijaše napučena Turcima) u kojoj je prevladala muslimanska većina bila Albanija, koja je također bila poprište nadmetanja kršćanskih crkava (katoličke i pravoslavne). Ali albanski je slučaj opet drukčiji. Čini se da se ta zemlja islamizirala zbog svjesne osmanlijske politike da suzbije otpor u njoj nakon Tursko-mletačkog rata u 17. stoljeću.[24]

Ako uzmemo u obzir da u mnogim dijelovima Bosne nijedna crkva nije odlučno zastupala kršćanske interese, bit će nam nešto jasnija psihologija

preobraćenja na islam. Nema smisla govoriti o tom preobraćanju onako kako bismo govorili, recimo, o Martinu Lutheru ili kardinalu Newmanu. Na seoskim područjima na kojima je bilo premalo svećenika, kršćanstvo (u bilo kojem obliku) vjerojatno se svelo samo na niz pučkih običaja i ceremonija, od kojih su jedni bili vezani uz rođenje, vjenčanje i smrt, a drugima je svrha bila da odvrate nesreću, izliječe od bolesti, osiguraju dobre prinose i tako dalje. Prelazak s pučkog kršćanstva na pučki islam nije predstavljao veliku promjenu; mnogi su se običaji mogli mirne duše nastaviti, samo uz malko drukčije riječi i imena. Bez nadzora crkve koja bi upozoravala vjernike na opasnost što prijeti besmrtnoj duši, taj prelazak nije uopće morao biti težak. Ozbiljni protestantski posjetioci na Balkanu bili su često zgranuti nad time kako ljudi nehajno shvaćaju to provjeravanje. Engleski liječnik George Wheler, koji je u sedamdesetim godinama 17. stoljeća posjetio Korint, zapazio je kako "ovdašnji kršćani, kojima nedostaje dobra poduka, sposobni i odani pastori koji bi ih podučili, otpadaju svakodnevno od vjere, odriču se svoje religije u korist turskog praznovjerja kad god ih snađe kakva god nezgoda ili neugodnost."[25]

Neki od običaja iz pučke religije koji se spominju u prvim izvorima, postoje odvajkada i u kršćanskoj i u islamskoj tradiciji. Vjerovanje u zaštitnu moć pločica ili papirića s religioznim natpisima -bilo kao amulet ili nešto što se zakapa u polju da štiti ljetinu - bijaše uobičajeno u srednjem vijeku i očuvalo se do dana današnjega i

[23] Fine, *Bosnian Chwch*, str. 3S4-385.

24 Džaja, *Die "bosnische Kirche", str.91*

25 Wheler, *Joumev into Greece,* str. 441.

---

medu kršćanima i među muslimanima.[26] Jedan je putnik 1904. godine bio iznenađen činjenicom što su i muslimani i kršćani podjednako "bili praznovjerni i vjerovali u moć amajlija, koje su muslimanima često blagoslivljali franjevci i koje djeca nose oko vrata, na odjeći ili na lesu: zmije, ribe, orlovske pandže, jelenske rogove i tako dalje."[27] Mnoge svetkovine i blagdane slave obje religije: medu njima Jurjevo i Ilinden, koji muslimani zovu Alidun. Kao što kaže jedna popularna uzrečica: "Do podne Ilija, a po podne Alija".[28] A ondje gdje je osnovni stav prema religiji praktično-magijski, jedna religija može posuditi od druge čak i najvažnije obredne elemente -ili, bolje reći, *pogotovo* one najvažnije jer se vjeruje da oni posjeduju najveću moć. Stoga možemo zateći muslimane kako ljube naj-štovanije kršćanske slike kao što je slika Blažene Djevice u Olovu, ili kako ulaze u kršćanske crkve da se pomole; isto su tako, na početku 19. stoljeća, plaćali katoličke mise da se služe ispred slike Majke Božje ne bi li se izliječili od neke teške bolesti.[29] Čini se da je osobito omiljena bila Blažena Djevica Marija. Jedan franjevac, gvardijan samostana u Olovu, zapisao je 1695. godine da tamošnju crkvu "muslimani duboko štuju zbog neprekidnog niza čudesa koja Bog tu čini, na zagovor Blažene Djevice".[30] l obratno, zabilježeni su slučajevi

kad su kršćani pozivali muslimanske derviše da čitaju iz Kur'ana nad njihovim teškim bolesnicima ne bi li ih izliječili. U

[26] Fine, *Bosnian Church, str.* 13.

[27] Bordeaux, *Lu Bosnia populaire,* str. 52. Detaljniju studiju o uporabi amajlija i zaštitnih natpisa medu muslimanima u Bosni vidi kod Kriss i Kriss-Heinrich, *Volks-glaube,* sv. 2, str. 99-103. Evans donosi reprodukcije nekih tipičnih amajlija i napominje (1X76) daje prodaja zaštitnih natpisa "redovit izvor prihoda franjevaca": *Through Bosnia,* str. 289, 292. O drugim pučkim navadama i vjerovanjima vidi Durham, *Some Tribal Origins,* str. 248-274, i Lilek, "Vjerske starine".

[28] Balagija, *Lex Musulwanx vougoslavas,* str. 31. Hadžijahić ("Sinkretistički elementi", str. 316-322) navodi različite načine na koje su muslimani koristili kršćanske svetkovine, i napominje da mnogi od njih vuku porijeklo iz pretkršćanskog doba.

[29] Hadžijahić, "Sinkretistički elementi", str. 326-327 (slika Blažene Djevice u Olovu); Gibbons, *London to Sarajevo,* str. 181 (o katoličkoj crkvi svetog Ante u Sarajevu: "U nju odlaze da se mole i pravoslavci i Židovi i muslimani"); Chaumet-le-des-Fossćs, *Voyage en Bo.tnie,* str. 74-75 (o misama za ozdravljenje, a napominje i da muslimani imaju "neku vrstu sklonosti" katoličkim obredima).

[3]0 Fermendžin, ur., *Acta Bosnae,* str. 525-526.

---

studiji o tom predmetu koja je obuhvatila svekoliko Otomansko Carstvo rečeno je: "Dakako daje tendencija suradnje... najjača ondje gdje se sve sekte susreću na zajedničkoj osnovi svjetovnog praznovjerja."[31]

U ovom kontekstu moramo gledati i na jedan drugi tajanstveni element u vjerskoj povijesti Bosne, koji, po mišljenju nekih autora, upućuje na vezu između islama i srednjovjekovne Crkve bosanske: poturi. Prvobitno značenje ove riječi nije jasno.

Obično se odnosilo na islamizirane ili poturčene bosanske Slavene prilično rustikalne i provincijalne sorte koji su možda zadržali neke kršćanske običaje. (U raspravi o poturima glavnu je riječ vodio u novije vrijeme engleski diplomat Paul Rycaut, koji im je, po svemu sudeći, pripisao atribute članova nekakve vjerske sekte, ali je, kao što ćemo vidjeti, bio na pogrešnom putu.) Neki su autori tvrdili da riječ "potur" potječe od riječi "pataren".[32] Ova se pretpostavka mora odbaciti iz jednostavnog razloga stoje "pataren" talijanski ili dubrovački izraz i što ga sami Bosanci nikad nisu rabili. "Potur" je, s druge strane, izraz koji su od 16. do 18. stoljeća rabili Bosanci i Turci. Pučka etimologija drži da je to skraćena verzija bosanske riječi *Polu-tur-čin,* što ima neke veze s načinom na koji se rabila u tom razdoblju. Drugo-je slično mišljenje daje riječ potekla od bosanskoga glagola *poturčiti se.*

Međutim, u najstarijim sačuvanim zapisima ta riječ nije navedena na hrvatskom ili srpskom, nego na turskom jeziku. Pošto su bosanski muslimani 1515. godine sklopili s državom poseban sporazum da šalju svoje sinove na izobrazbu u Istambul, osmanlijski su dužnosnici svrstali tu djecu pod zajednički naziv "potur" kad su ih upućivali u carsku palaču.[33] Više carskih ukaza iz razdoblja od 1565. do 1589. godine omogućilo je poturima da im sinovi postanu *acemi oglani,* članovi elite birane iz redova novaka sistema *devširme:* riječ

[31] F. W. Hasluck, *Christianity und Islam,* sv. 1, str. 77 (o dervišima), 69 (o citiranju). Hasluck bilježi i zapise o katolicima, pravoslavcima i muslimanima kako se obraćaju sliei Blažene Djevice radi ozdravljenja 1621. godine (str. 66).

32 Medu njima su i istaknuti znanstvenici Sar'vct-bcg Bašagić i Ćiro Truhelka: vidi Hadžijahić, *Porijeklo hosunskih Muslimana,* str. 91-92.

33 Shaw, *Historv of the Ottoman Empire, sv.* I, str. 114 (piše tu riječ "potor").

"potur" rabi se u tim ukazima kao opći naziv za islamizirane bosanske Slavene. Najraniji pisani izvor koji rabi taj naziv jest niz zakona što ih je sultan donio za Bosnu 1539. godine: i tu "potur" jednostavno znači muslimanski puk u Bosni. Jedan drugi turski izvor, zapisnik turske parnice vodene u Sarajevu 1566. godine, razlikuje poture, koji su očito lokalni stanovnici Bosne, od drugih muslimana koji mogu biti i Osmanlije. A jedan tursko-bosanski (tj. tursko-hrvatski ili srpski) rječnik iz 1631. godine prevodi riječ "potur" jednostavno kao "seljanin".[34] S obzirom na ovo svjedočanstvo, čudno je što ni jedan od znanstvenika koji su razbijali sebi glavu oko tog pitanja nije nikad ponudio najjednostavnije rješenje, a to je da izraz "potur" dolazi od turske riječi *potur.* Ta riječ označava vrstu vrećastih, naboranih hlača (turski *pot* znači bora) kakve nose seljaci i kakve su bile uobičajene na zapadu Balkana. Riječ je prešla i u albanski jezik kao *poture,* što albanski Akademijin rječnik definira kao "široke muške hlače kakve se nose u nekim dijelovima Albanije, izrađene od grubog bijelog pusta ili sukna".[35] Turska riječ *poturlu,* koja označava nekoga tko nosi *potur,* također ima opće značenje "seljak". Stoga se čini vjerojatnim da je to prvobitno bio

tek pogrdan izraz za one bosanske Slavene koji su, iako preobraćeni na islam, očito ostali primitivci i provincijalei u osmanlijskim očima.

Na temelju toga, i s obzirom na ono što znamo o mješavini kršćanskih i islamskih običaja u Bosni, neka kasnija spominjanja potura u Bosni ne izgledaju nam više tako tajanstvena. Jedan je katolik izvijestio habsburški dvor 1599. godine da u pograničnim oblastima Bosne ima mnogo potura koji su zadržali kršćanska imena i ostali "u duši" kršćani. Dodao je da bi se oni, kad bi se oslobodili Turaka, drage volje ponovo pokrstili.[36] Nije nikakvo čudo ako je to izjavio netko tko se nadao da će ga osloboditi susjedna kršćanska velesila; a ne smijemo smetnuti s uma ni činjenicu da je to zapisano negdje usred dugog otomansko-habsburškog rata, kad

[34] O svim tim turskim izvorima vidi Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimanu,* str. 87-90.

[35] Akadcmia c shkencavc, *Fjulor i g/'uhes* ,ve *sotme Shquipe.* Sliku albanskog *potura* vidi kod Durham, *Durham Collection of Garments,* str. 35.

[36] D. Mandić, *Etnička povijest Bosne,* str. 207-208, 225.

---

je bio znatno povećan teret nameta i vojnih obveza na bosanske muslimane. Jednostavno je izlišno u ovaj iskaz učitavati bilo kakav znak ezoterične kriptobogumilske vjerske tradicije. Jedan drugi katolik, koji je posjetio Bosnu u dvadesetim godinama 17. stoljeća, zapisao je nešto slično: "Malo koji od 'Turaka' koji obraduju zemlju [tj. muslimanska raja u Bosni]

zna turski; a kad se ne bi bojali ognja, gotovo bi se svi oni pokrstili jer dobro znaju da su im preci bili kršćani".[37] I taj je putnik sastavljao izvještaj za Habsburgovce nastojeći ih nagovoriti da ponovo osvoje Bosnu radi katoličanstva. Čini se daje povećі broj takvih izvještaja uvjerio Austrijance da će ih svekoliko pučanstvo dočekati raširenih ruku ako ikad poduzmu invaziju većih razmjera na Bosnu, ali su se grdno razočarali kad su napokon 1697. godine pokušali nešto slično. Dakako daje moguće da je u Bosni, kao i u drugim dijelovima osmanlijskog svijeta, bilo slučajeva pravog pritajenog kršćanstva - naime, da se iza vanjskog očitovanja islama skrivala osobna privrženost kršćanskim vjerovanjima i običajima.[38] Ali to je mnogo rjeđa pojava, posve različita od one vrste miješanja kršćanstva s islamom kakav smo netom^opi-sali. To se javlja samo onda kad postoji odlučna politika prisilnog preobraćanja - a vidjeli smo da se takva politika općenito nije u Bosni vodila.

Najposlije, tu je zagonetna primjedba Paula Rycauta iz 1668. godine o poturima. On ih spominje u onom dijelu svoje knjige u kojem govori o *Kadizadeleru,* puritanskom i ultraortodoksnom islamskom pokretu koji je bio vrlo utjecajan u Istambulu na početku 17. stoljeća, prije nego što su ga 1656. godine vlasti ugušile. Rycaut piše o krajnjoj ortodoksnosti toga pokreta ("oni su strogi i vrlo savjesni u pridržavanju vjerskih propisa"), ali dodaje da su uveli i posebne molitve za pokojnike. Radi toga su im se, kaže, pridružili i mnogi *"Rusi* i kojekakvi drugi kršćanski otpadnici koji su, među svojim zbrkanim i gotovo zaboravljenim pojmovima o kršćanskoj

37 Ibid., str. 211. "Oganj" je ovdje, naravno, kazna za otpadništvo od islama, a ne postupak s kršćanima kao takvima.

38 O drugim otomanskim primjerima vidi F. W. Hasluck, *Christianity and Islam,* sv. 2, str. 469^174; Dawkins, "Crypto-Christians of Turkey"; Amantos, *Sche-xeis Ellenon kai Tourk6n,str.* 193-196.

---

vjeri, sačuvali nekakvo sjećanje na pojedinosti čistilišta i molitve za pokojnike." Zatim nastavlja ovako:

Ali među pripadnicima sekte koji su na čudan način izmiješali kršćanstvo s muhamedanstvom *ima mnogo vojnika koji borave na granicama* Ugarske / Bosne, *i koji čitaju Evanđelje na* scla-*vonskom jeziku... osim toga, iz radoznalosti uče misterije* Ku'ra-na / *zakonitosti arapskog jezika; a da ih ne bi smatrali neotesanima i nepismenima, govore tobože dvorski* perzijski. *Piju vino u mjesecu posta zvanom* Ramazan... *Osjećaju milosrđe i naklonost prema kršćanima i spremni su ih braniti od pogrda i nasilja* Turaka. *Ipak vjeruju daje Muhamed Duh sveti koga je navijestio Krist... Ovoj sekti pripadaju* poturi *iz* Bosne, *ali oni plaćaju namete kao i kršćani; groze se slika i znaka križa; obrezuju se i navode Kristov primjer za takav postupak}***

Današnji vodeći zastupnik "bogumilske" teorije Aleksandar So-lovjev naveo je ovaj pasus kao dokaz da su poturi i bogumili bili isto.[40] Međutim, jedino što se ovdje slaže s bogumilskim

načelima jest rečenica "groze se slika i znaka križa", ali je smisao te rečenice jasan - poturi su u tom pogledu poštivali muslimanska načela (ili su bar tvrdili da poštuju kad je riječ o Rycautovim muslimanskim inibrmatorima).

Očito je daje Rycaut ovdje izmiješao tri sasvim različite skupine ljudi povezavši ih prilično proizvoljno onom zajedničkom oznakom na početku "kršćanski otpadnici". Prvu skupinu sačinjavaju ultra-ortodoksni *kadizädeler.* Druga se sastoji od vojnika u Ugarskoj i Bosni koji čine što nijedan ultraortodoksni musliman ne bi nikad ni u snu učinio, kao stoje recimo da pije vino o Ramazanu. S obzirom na njihovu pismenost i učenje arapskog i perzijskog jezika, mora daje riječ o janjičarima koji su stekli temeljitu naobrazbu u Istam-bulu. Nedvojbeno su neki od njih po svom porijeklu bili poturi u uobičajenom smislu te riječi. Sudeći po njihovoj nediscipliniranosti i zanimanju za kršćansku teologiju, reklo bi se da su bili bliski der-

[39] Rycaut, Present State of the Ottoman Empire, str. 129-131 (druga knjiga, 12. poglavlje).

40 Solovjev, "Lc Temoignage de Paul Rycaut".

---

viškom redu bektašija, najslobodoumnijem i najsinkretičnijem od svih sufističkih pokreta, koji je bio osobito popularan među janjičarima. Rycaut na jednom drugom mjestu napominje da su *kadizä-deler* žestoko osuđivali taj red zbog njihove nediscipliniranosti.[41] I treće, tu su

poturi, koje Rycaut ubacuje ovamo, čini se, bilo zbog geografske asocijacije s vojnicima "na granicama... *Bosne"*, bilo zbog toga što su i oni "kršćanski otpadnici" koji su sačuvali nekakvu pučku vezu s kršćanstvom. Rycaut nije nikad bio u Bosni pa navodi taj podatak zacijelo iz druge ruke; kod njega se čovjek ne može osloniti na svaki detalj.[42] Ali slučajno njegova tvrdnja da oni "plaćaju namete kao i kršćani" (tj. *džizju* ili *harač,* glavarinu koju plaćaju nemuslimani) možda je doista točna. Jedan službeni bosanski dokument iz 1644. i 1645. godine spominje kako poturi plaćaju *džizju,* a poznato je da se i od muslimana moglo zahtijevati da plaćaju taj namet kad bi se ukazala iznimna potreba za većim prihodima radi vođenja rata.[43]

Rycautov izvještaj nema nikakve veze s bogumilstvom, i premda je statistički moguće da su neki poturi bili nekad pripadnici Crkve bosanske, nikako se ta crkva ne može poistovjetiti sa svim seljačkim pučanstvom bosanskih muslimana. Isto tako ne može biti nikakve veze između ostataka te crkve i dalekih skupina nominalnih ili formalnih kršćana s kojima su se pokatkad susretali katolički posjetitelji: s ljudima "bijednih kvaliteta, toliko neosviještenim u vjerskim stvarima da samo zbog činjenice što nisu obrezani mogu smatrati *sebe* kršćanima."[44] Takvi su ljudi mogli biti ostaci bilo koje kršćanske zajednice koja kroz više naraštaja nije primala usluge svećenika ili crkve. Sto god oni inače bili, poturi nisu bili - poturi jednostavno bijahu obični slavenski muslimanski seljaci u Bosni.

[41] Rycaut, *Present State of the Ottoman Empire,* str. 149. O bcktašijama vidi F. W. Hasluck, *Christianity and Islam,* sv. 2, i Birgc, *Bektashi Order.*

[42] Godine 1676. George Wheler upoznao se s Poljakom muslimanske vjere koji je radio kao dragoman ili tumač i koji mu je rekao da je on bio jedan od glavnih Rycautovih informatora: *Journey into Greece,* str. 202.

[43] Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana,* str. 90-91.

[44] Stanojević, "Jedan pomen o kristjanima": u ovom izvještaju iz 1692. godine, koji se često citira u suvremenim studijama o Bosni, ne spominju se poturi, i zapravo potječu iz Dalmacije.

Valja spomenuti još jednu pogrešnu teoriju o islamizaciji Bosne, teoriju u koju još mnogi vjeruju iako su je opovrgnula historijska istraživanja u tridesetim godinama 20. stoljeća. Prema toj teoriji, kad su Turci osvojili Bosnu, lokalno kršćansko plemstvo prešlo je *en bloc* na islam kako bi zadržalo svoje feudalne posjede. Tu je teoriju popularizirao u 19. stoljeću franjevac i slavenski nacionalist Ivan Franjo Jukić, koji je 1851. godine objavio historiju Bosne pod pseudonimom "Slavoljub Bošnjak". U njoj je o muslimanskoj aristokraciji u Bosni ustvrdio: "Potekli su od loših kršćana koji su se pomuslimanili zato što su samo tako mogli očuvati svoju zemlju... Nova vjera osigurala im je vlasništvo i bogatstvo, oslobodila ih je svih nameta i dažbina i omogućila da se slobodno odaju svakom poroku, svakom zlodjelu, a sve radi toga da mogu živjeti kao velika gospoda bez truda i muke."[45] Vidjeli smo već kako ovo nipošto nije točan opis položaja nijednog bosanskog plemića koji je zadržao svoje imanje: zemlja mu je

pretvorena u timar, a on je bio dužan provoditi veći dio godine u aktivnoj vojnoj službi. (Zemlja kojom vlasnik može slobodno raspolagati ili *mulk* bijaše uglavnom ograničena bilo na male posjede bilo na veleposjede darovane Osmanlijama.) U tridesetim godinama 20. stoljeća povjesničar Vaso Cubrilović zapazio je da su manjina starih bosanskih zemljoposjednika doista postali spahije i zadržali neke od svojih posjeda, ali je isto tako napomenuo da nisu morali radi toga prelaziti na islam.[46] U prvim godinama otomanske Bosne bile su kršćanske spahije sasvim obična pojava. Jedan se od njih proslavio postavši *džerah basa* (glavni vidar) u kući bosanskog namjesnika u Sarajevu u sedamdesetim godinama 15. stoljeća, a zvao se Vlah Svinjarević, izrazito nemuslimansko ime i prezime.[47]

Jedna je od zabluda Ivana Franje Jukića bila njegova pretpostavka daje postojao neprekinut niz nasljednog plemstva iz predotomanske Bosne preko islamizacije do muslimanske zemljoposjedničke vlastele u njegovo doba. Cubrilović i drugi znanstvenici dokazali su

[45] Jukić, *Zemljopis i poviestnica Bosne,* str. 143. citira Andrić u *Developement of Spiritual Life in Bosnia* ("Razvoj duhovnog života u Bosni"), str. 20.

[46] Cubrilović, "Poreklo muslimanskog plemstva".

[47] Skarić, *Sarajevo i njegova okolina,* str. 42.

---

da je bilo toliko prekida i promjena u povijesti zemljoposjedništva u otomanskoj Bosni da ta

teorija nikako ne bi mogla objasniti nastanak veleposjeda u Jukićevo doba. Ti su veleposjedi bili posljedica kasnijeg društvenog i političkog razvoja i nastali su ponajvećma u 17. i 18. stoljeću. Ali, ako se vratimo i u 16. stoljeće, vidjet ćemo daje Jukićeva teorija više neispravna nego ispravna. Jedna suvremena povjesničarka detaljno je proučila porijeklo 48 obitelji koje su pripadale zemljoposjedničkoj vlasteli u Bosni 16. stoljeća. Na kraju je došla do zaključka da su pet od tih obitelji pouzdano, a dvije vjerojatno, pripadale starom (predotomanskom) visokom plemstvu, da ih je sedam pouzdano, a sedam vjerojatno, pripadalo starom nižem plemstvu, da je sedam tih obitelji bilo običnog bosanskog porijekla, da ih je četiri-pet bilo nebosanskog slavenskog porijekla, da ih je četiri-pet bilo neslavenskog porijekla, a u jedanaest slučajeva porijeklo se nije moglo točno utvrditi.[48] Mnogi su.pripadnici bosanskog plemstva izginuli ili izbjegli pred turskom najezdom; neki su od nižih plemića otjerani u roblje. Nije bilo nikakva sporazuma između "velike gospode" i Turaka o žrtvovanju kršćanstva za lagodan život i "vršenje zlodjela".

Teško je zanijekati opću pretpostavku da su ljudi prelazili na islam kako bi popravili svoj ekonomski ili društveni položaj, upravo zato što je tako općenita. Zacijelo je bilo mnogo slučajeva koji su se mogli podvesti pod taj nazivnik. Ali ekonomska motivacija ne može se ograničiti - kao što je učinjeno u jednoj popularnoj teoriji o islamizaciji Bosne - na puko pitanje izbjegavanja plaćanja poreza za nemuslimane, džizje ili harača. To je bio godišnji porez koji se pretvorio u neku vrstu

gradirane glavarine: u 16. stoljeću iznosio je četiri dukata za bogataše, dva dukata za srednje imućne ljude i jedan dukat za sirotinju.[49] (U to doba za mletački dukat moglo se kupiti otprilike 20 kilograma žita u Mlecima, a za austrijski dukat nešto malo više.)[50] U ratno doba ti su se iznosi mogli i povećati. Mnogi od najsumornijih izvještaja o patnjama kršćana pod otomanskim jarmom potječu iz onih razdoblja kad su porezi bili znatno povećani

[48] B. Zlatar, "O nekim muslimanskim feudalnim porodicama".

[49] Skarić, *Sarajevo i njegova okolina,* str. 76.

[50] Braudcl, *Mediterranean,* sv. I, str. 420-421, 595.

---

radi vođenja rata protiv Mletaka ili Habsburgovaca. A u nekim razdobljima, kako rekosmo, taj se porez mogao protegnuti i na muslimane. Izbjegavanje plaćanja tog nameta nije mogao biti glavni razlog za prevjeravanje; a ne smijemo zaboraviti ni činjenicu da su muslimani, za razliku od kršćana, plaćali i *zekjat,* godišnji vjerski porez koji je jedna od osnovnih obveza u islamu. (Nekakav su pandan ovome bile kod pravoslavnih vjernika pristojbe koje su plaćali svojoj crkvi; franjevci su se više oslanjali na dobrovoljne priloge.) Neki su muslimani isto tako mogli očekivati da će ih pozvati na vojnu dužnost, bilo u gradskoj miliciji bilo u sklopu ratnog doprinosa svoga spahije. Kršćani izvan graničnih područja obično su bili oslobođeni te obveze.

Nije istina da je čovjek morao biti musliman da bi se mogao obogatiti u Otomanskom Carstvu. Bilo je mnogo imućnih trgovaca - Grka, Vlaha, Armenaca - koji se nikad nisu odrekli kršćanske vjere. Ali istina je daje, barem nakon prvih desetljeća 16. stoljeća, bilo potrebno biti musliman da bi se napravila karijera u aparatu same otomanske države. Zahvaljujući sustavu *devširme* (plaćanje danka u djeci), potekla je, kao što smo vidjeli, silna bujica balkanskih mladaca u vojsku i u carsku upravu. Navodno su Bosanci medu njima bili posebno cijenjeni. Jedan austrijsko-slovenski pisac zapisao je 1530. godine daje sultan najvolio novačiti Bosance zato što je vjerovao da su "najbolji, najpobožniji i najprivrženiji od sviju", razlikujući se od drugih "Turaka" po tome što su "mnogo krupniji, pristaliji i sposobniji."[51] Premda su janjičari i upravni činovnici mogli na kraju završiti bilo gdje u carstvu, a janjičari ostajali neoženjeni do kraja svoje aktivne karijere, bilo ih je koji su se naposljetku vraćali u zavičaj i dobivali na dar velike komplekse zemlje. Nakon dvadeset godina janjičarskog života nije bilo kasno oženiti se i zasnovati obitelj. Sistem devširme bijaše jedan od glavnih pokretača islamizacije na svekolikom Balkanu, a njegov je utjecaj bio osobito jak u Bosni.[52]

51 Kuripašić, *Itinerarium der Botschaftsreise,* str. 44.

52 O općoj ulozi *devširme* u procesu islamizacije vidi Papoulia, *Ursprung und Wesen der "Knabenlese",* str. 98-108.

Dnigi socijalni čimbenik koji je pripomogao širenju islama bijaše privilegirani pravni status muslimana. Mnogo je pozornosti posvećeno *kanun-i rayi,* tradicionalnim diskriminatorskim zakonima koji su vrijedili samo za nemuslimanske podanike. Medu ostalim zabranama bila je tu i zabrana da jašu konje, nose oružje ili odjeću sličnu muslimanskoj. Izvori iz 17. stoljeća kazuju pak da su se kršćanski svećenici i trgovci u Bosni odijevali gotovo jednako kao i muslimani, da su jahali konje i nosili oružje. Neke klase kršćana, primjerice vlaški martolozi, bili su izuzeti od tih zakona, a neke druge zabrane iz *kanun-i raya,* kao što je zabrana da grade ili popravljaju crkve, nisu u praksi mnogo vrijedile - bilo zahvaljujući posebnom dopuštenju ili općem privilegiju koji je prvobitno franjevcima dao sultan a zatim ga njegovi nasljednici potvrđivali.[53] Ipak, općenito je vrijedilo pravilo da je kršćanska raja dužna iskazivati poštovanje i pokornost svojim muslimanskim poglavarima, ne samo zato što zauzimaju viši društveni položaj nego i zato što su muslimani. Možda najvažniji privilegij nije uopće bio naveden u *kanun-i raya,* a to je načelo da kršćani ne mogu podići tužbu protiv muslimana i da njihovi iskazi ne mogu biti upotrijebljeni pred sudom protiv muslimana. To je bila teška pravna diskriminacija koja se zacijelo i te kako osjećala kad su kršćani i muslimani bili zapravo u istom društvenom položaju - kao građani ili seljani.

Treba na kraju spomenuti još dva važna društveno-ekonomska čimbenika koja su pridonijela širenju islama u Bosni: ropstvo i razvitak muslimanskih gradova. Tjeranje robova u rat - ne samo

zarobljenih neprijateljskih vojnika nego i lokalnih žitelja - bijaše standardna otomanska praksa. Činile su to i kršćanske države, samo u nešto manjoj mjeri. Turci su porobili velik broj ljudi u ratovima protiv Habsburgovaca: 7000 su ih otjerali, na primjer, iz Hrvatske 1494. godine, a 200 000 (navodno) iz Ugarske i Slavonije 1526. godine.[54]

53 O tekstu *kanuna* vidi Andrić, *Development of Spiritual Life in Bosnia,* str. 23-24; objavljuje ga i Roskicwicz i napominje da se mnoge od njegovih odredaba nisu primjenjivale znatno prije njegova ukidanja 1839. godine: *Studien über Bosnien,* str. 251-252.

54 D. Mandić, *Etnička povijest Bosne,* str. 246-247. O tome kako su kršćanske snage otimale muslimansku djecu u 16. i 17. stoljeću vidi Klen, "Pokrštavanje 'Turske' djece".

Robovi koji bi prešli na islam mogli su zatražiti oslobođenje. Oni koji su dotjerani u Bosnu, pretežno iz okolnih slavenskih zemalja Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, vjerojatno su mnogo pridonijeli prirastu muslimanskog pučanstva. Preobraćeni i oslobođeni robovi ponajčešće su završavali u gradovima koji su se širili i koji su nudili nove mogućnosti zaposlenja. Godine 1528. ti oslobođeni robovi sačinjavali su gotovo 8 posto od ukupnog stanovništva Sarajeva.[55]

Većina gradova koji su se razvili na Balkanu pod Turcima bili su pretežito muslimanski, puni muslimanskih ustanova i muslimanskih građevina. Stari katolički gradovi u Bosni kao što su Srebrenica, Fojnica i Olovo, sa svojim dubrovačkim trgovcima i njemačkim rudarima, dugo

su odolijevali islamizaciji, ali su na kraju i oni dobrim dijelom islamizirani. (Njihova je gospodarska važnost opadala, iako se nastavilo rudarenje plemenitih kovina, unatoč dubrovačkoj zabrani uvoza srebra iz turskih zemalja.)[56] Gradovi koji su postali sjedišta sandžak-begova kao što su Banja Luka, Travnik i Livno, brže su poprimali muslimansko obilježje. A u gradovima kao što su Mostar i Sarajevo koji su se tek sredinom 15. stoljeća počeli pravo razvijati, osjećao se snažan utjecaj islama od samog trenutka kad su Turci stigli u njih. Brzina je njihova razvoja bila zaista izvanredna. U prvih 15 godina otomanske vladavine u Sarajevu (prije toga poznatog pod imenom Vrhbosna), do 1463. godine, Turci su podigli džamiju, *tekiju* (sjedište derviškog reda), *musaßrhanu* (svratiste), *hamam* (tursko kupalište), most preko Miljacke, uveli su vodovod i sagradili *šaraj* (namjesnikov dvor) po kojem je grad dobio novo ime. Isto je tako na samom početku osnovana usred grada i velika tržnica.[57] Premda je veći dio grada spalila 1480. godine ugarska vojna ekspedicija, ubrzo je iznova izgrađen i proširen. Stanovništvo mu je bilo gotovo isključivo muslimansko. Bijaše to važan garnizonski grad i već je u prvim desetljećima bio pun obrtnika i trgovaca nužnih za potrebe vojnih operacija. Poslije, u 16. stoljeću, stanov-

[55] Handžić, "O gradskom stanovništvu u Bosni", str. 252-253.

[56] Hrabak, "Izvoz plemenitih metala iz Bosne".

[57] Skarić, *Saraje\>o i njegova okolina,* str. 36-38; Pašalić i Mišcvić, ur., *Sarajevo; B.* Zlatar, "Une ville typiquement levantine".

nici su se dijelili na dvije klase, trgovce i vojnike - i jedni i drugi imali su svoga *kadiju* ili suca.

Procvat je Sarajeva nastupio pod vladavinom Gazi Husrev-bega, namjesnika u Bosanskom sandžaku u nekoliko navrata između 1521. i 1541. godine. Čovjek izvanredne energije i filantrop, on je bio sin preobraćenika s područja Trebinja iz Hercegovine.[51]* Podigao je lijepu džamiju koja nosi njegovo ime ("Begova džamija"), *medresu* (bogoslovnu školu), knjižnicu, hamam, dva hana (prenoćišta) i važan *bezistan* (natkrivena tržnica na kojoj se prodaje tekstil). Bilo je uobičajeno da bogataši dadu zemlju na trajno upravljanje vlastima kako bi se namaknuli prihodi za ovakve ustanove (ne samo džamije i škole nego i svratišta, kupališta i mostove). Takav tip vjersko-dobrotvorne zadužbine poznat pod imenom *vakuf* bijaše od vitalne važnosti za razvoj svih olomanskih gradova, a pomogao je i da se gradske ustanove isprepletu s islamskim institucijama. Gazi Husrev-begov vakuf bio je najbogatiji od svіju i očuvao se sve do 20. stoljeća.[59] Do godine 1530. stanovništvo je u Sarajevu bilo posve muslimansko. Širenje njegova utjecaja na okolno podničje vidi se i po tome što je 46 posto lokalne upravne oblasti bilo također muslimansko.[60] Sarajevo se razvijalo uglavnom tako što je privlačilo ljude iz okolnih sela. Mnoga od najstarijih imena ulica zapravo su imena bivših obližnjih sela. Potkraj 16. stoljeća u gradu je već bilo i nešto kršćana, pa i kolonija

dubrovačkih trgovaca, te mala židovska zajednica. Od 93 *mahale* (četvrti, a u svakoj je od njih prebivalo vjerojatno manje od 40 obitelji), dvije su bile kršćanske a 91 muslimanska. Bilo je i šest mostova, šest hamama, tri bezistana, nekoliko knjižnica, šest tekija, pet medresa, više od 90 *mekteba* (pučkih škola) i preko stotinu džamija. Stanovnici su uživali kojekakve povlastice i bili pošteđeni stanovitih nameta; neki povjesničari drže da je Sarajevo u to doba bilo pravi slobodni grad, ili grad--republika.[61] U to se vrijeme u tom gradu dobro živjelo, prema balkanskim mjerilima, ili uopće prema mjerilima toga doba. Razu-

58 Pelletier, *Sarajevo,* str. 76.

59 Skarić, *Sarajevo i njegova okolina,* str. 51.

60 Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule,* str. 51.

61 B. Zlatar, "Une ville typiquement levantine", str. 96.

---

mljivo je što su mnogi Bosanci rado prigrlili islam da bi mogli živjeti u Sarajevu.

Najposlije, još je jedan čimbenik odigrao stanovitu ulogu u islamizaciji Bosne: priljev već islamiziranih Slavena iz drugih zemalja. Spomenuli smo da su neki slavenski muslimani stigli u prvim godinama kao spahije iz Srbije, Makedonije i Bugarske. Ipak, najviše ih je pristiglo potkraj 17. stoljeća, kad je nakon povlačenja Osmanlija iz krajeva koje su dugo

držali pod svojom okupacijom, iz Dalmacije, Hrvatske, Slavonije i Ugarske, došlo za njima i mnogo muslimana iz tih zemalja. Neke su od tih obitelji svakako bile i same bosanskog porijekla - preci su im se bili naselili na osvojenim područjima kao spahije. Ovim je priljevom znatno porastao broj slavenskih muslimana u Bosni. Ta seoba u osamdesetim i devedesetim godinama 17. stoljeća nije bio jedini takav priljev, ali je jamačno bio najbrojniji. O okolnostima pod kojima se to dogodilo bit će više riječi u 7. poglavlju.

92

6 SRBI I VLASI

Dosad nije ovdje bilo mnogo riječi o Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Razlog je tome jednostavan - Pravoslavna crkva jedva da je bila nazočna na teritoriju same Bosne prije dolaska Turaka, samo je u Hercegovini igrala važniju ulogu. U svojoj ranoj srednjovjekovnoj povijesti Hercegovina (Hum) bijaše dio kulturnog i političkog svijeta srpskih župa i kneževina, zajedno sa Zetom (Crna Gora) i Raškom (jugozapadna Srbija). Veći dio hercegovačkog plemstva bio je u 14. i 15. stoljeću pravoslavne vjere, a vjerojatno je tako bilo i sa samim pučanstvom.' U stoljeću katoličke intenzivne djelatnosti prije dolaska Turaka, Katolička je crkva i u Hercegovini postigla značajne uspjehe u radu osnovavši ondje četiri franjevačka samostana, ali je u 16. i 17. stoljeću došlo do velikog nazadovanja, pogotovo u istočnoj Hercegovini. Godine 1624. bilo je još 14 katoličkih župnih crkava u istočnoj Hercegovini, a nakon petnaestak godina ostalo ih je još svega 11, od kojih su četiri navodno bile u ruševnom stanju.[2]

S druge strane, čini se da Srpska pravoslavna

crkva nije provodila organiziranu aktivnost u Banovini ili Kraljevini Bosni sve dok kralj Tvrtko nije proširio bosanski teritorij u sedamdesetim godinama 14. stoljeća na gornji tok rijeke Drine (jugoistočno od Sarajeva) i na dijelove današnje Crne Gore i Srbije uključujući tu i pravoslavni manastir u Mileševi. Iako se sam Tvrtko okrunio za kralja u Mile-ševi,* on je bio i ostao katolik, kao i svi bosanski kraljevi poslije njega (uz eventualnu iznimku Ostoje, koji je možda bio pripadnik Crkve bosanske). Dalje od gornjeg toka rijeke Drine nema u pred-otomanskoj Bosni jasnih tragova pravoslavnih crkava. Jedan srpski povjesničar umjetnosti ustvrdio je da nekoliko pravoslavnih manastira u sjevernoj Bosni potječe iz vremena prije dolaska Turaka, ali je njegovo datiranje vrlo nepouzdano.[3] Dakako da su se pojedini pripadnici Pravoslavne crkve možda nastanili u Bosni. Neki su se bosanski plemići oženili djevojkama iz srpskih vlasteoskih porodica,

*** Vidi bilješku na str. 25.**

1 Fine, *Bosnian Church,* str. 172.

[2] *Ibid.,* str. 305-307; Džaja, *Konfe.isionalität und Nationalität,* str. 158; D. Man-dić, *Etnička povijest Bosne,* str. 456-467.

[3] Džaja, *Konfessionalität und Nationalität,* str. 125-126.

---

a u dvadesetim godinama 15. stoljeća spominje se jedna pravoslavna obitelj u Vrhbosni (kraju oko današnjeg Sarajeva).[4] Neprijeporno je bilo

postupnog prožimanja pograničnih krajeva Bosne pravoslavnim vjernicima iz Hercegovine. Neki katolički izvještaji iz pedesetih godina 15. stoljeća govore o izravnom nadmetanju dviju crkava za duše - o prodorima franjevaca u Hercegovinu i o pokušajima obje strane da privuku bivše pripadnike Crkve bosanske.[5] Što se tiče teritorijalne crkvene organizacije, u predotomanskom razdoblju doista nema tragova nazočnosti Sipske pravoslavne crkve na tlu same Bosne.

Međutim, nakon dolaska Turaka slika se počinje naglo mijenjati. Od osamdesetih godina 15. stoljeća spominju se pravoslavni svećenici i vjernici u mnogim dijelovima Bosne u kojima prije nije bilo ni spomena o njima. Zna se da je nekoliko pravoslavnih manastira podignuto u 16. stoljeću (u Tavni, Lomnici, Papraći, Ozrenu i Gostoviću), a važni manastir Rmanj u sjeverozapadnoj Bosni prvi put se spominje 1515. godine. Te nove građevine još više iznenađuju kad se zna da je zakonom *kanun-i raya* bilo zabranjeno građenje novih crkava - očito je da su otomanske vlasti svaki put morale izdati posebno odobrenje.[6] Premda su pravoslavni vjernici bili i te kako ponižavani i ugnjetavani, nije pretjerano kazati da je otomanski režim favorizirao Pravoslavnu crkvu. Pravoslavci su imali svoju središnju vjersku vlast u samom Otomanskom Carstvu, a katolici izvan njega pa nije bilo dvojbe da bi se smatrali oslobođenim kad bi neka katolička sila ponovo osvojila Bosnu. Bosanski mitropolita (pravoslavni biskup) spominje se prvi put 1532. godine, a prva pravoslavna crkva u Sarajevu vjerojatno je sagrađena tek sredinom 16. stoljeća.[7]

Premda ima mnogo zabilježenih slučajeva preobraćanja katolika na pravoslavlje u Bosni 16. i 17. stoljeća, jasno je da se to širenje

[4] Fine, *Bosnian Church,* str. 379.

[5] O jednom izvještaju iz 1455. vidi Fermcdžin, ur., *Adu Bosnae,* str. 224-226.

[6] Fine, *Bosnian Church,* str. 379-380; Džaja, *Koiifexsionalität uiitl Nationalität,* str. 126-127.

[7] Džaja, *Konfessionalität und Nationalität,* str. 126-127; Skarić, *Sarajevo i njegova okolinu,* str. 56. Međutim, prvi pouzdani dokaz o postojanju jedne pravoslavne crkve u Sarajevu potječe iz 1616. godine: Skarić, *Srpski pravoslavni u Sarajevu,* str. 10.

Pravoslavne crkve ne može pripisati samo tim preobraćanjima.[8] U krajevima u kojima je pravoslavlje polučilo najveće uspjehe, navlastito na sjeveru Bosne, u tom se razdoblju nastanilo mnogo doseljenika iz pravoslavnih zemalja. Očito je posrijedi bila otomanska politika da naseli područja koja su bila opustjela, bilo zbog rata ili kuge. Već u prvim defterima pojavljuju se skupine kršćanskih čobana, koji se deklariraju kao Vlasi što su se naselili u opustošenim krajevima istočne Hercegovine. U defterima iz sedamdesetih i osamdesetih godina 15. stoljeća može se razabrati da se Vlasi šire po srednjoj Bosni, u krajevima oko Visokog i Maglaja. Negdje odmah iza 1476. godine, na primjer, oko 800 vlaških obitelji naselilo se u kraju oko Maglaja, zajedno sa dvojicom pravoslavnih svećenika.[9] U idućih pedesetak godina nastavio je rasti broj Vlaha u srednjoj i sjeveroistočnoj Bosni, a

počeli su se doseljavati i u sjeverozapadnu Bosnu. U ratovima na početku 16. stoljeća opustjelo je još više krajeva u sjevernoj Bosni jer su katolici bježali na habsburški teritorij. Budući da je Osmanlijama bilo važno da ne ostave prazan prostor blizu vojne granice, uslijedio je još jedan velik priljev vlaških doseljenika iz Hercegovine i Srbije. Za cijelog 17. stoljeća bilo je još doseljavanja na to područje, jer su ne samo rat nego i kuga ostavljali za sobom demogratske praznine koje je trebalo popuniti.[10]

Već 1530. godine, kad je habsburški službenik Benedikt Kuri-pešić putovao kroz Bosnu, izvijestio je da u toj zemlji žive tri naroda. Jedan su Turci, koji "krajnje despotski" vladaju kršćanima. Drugi su "stari Bosanci, koji su rimokatoličke vjere". A treći su "Srbi koji sebe nazivaju Vlasima... Doselili su se iz Smedereva i Beograda"." Taj je vlaški element bio toliko važan u nastanku

[8] O podacima o provjeravanju vidi D. Mandić, *Etnička povijest Bosne,* str. 467-494. Bilo je i prelazaka pravoslavaca na katoličku vjeru.

[9] Džaja, *Die "bosnische Kirche",* str. 75-82.

10 Vasić, "Etnička kretanja", str. 233-239; o izvještaju o izbijanju kuge velikih razmjera 1584. godine, kad je ta pošast navodno pokosila 200000 ljudi u Bosni i Hercegovini i u Srbiji, vidi Fermendžin, ur., *Ada Bosnae,* str. 338.

11 Kuripcšić, *Itinerarium der Botschaftsreise,* str. 34-35. Kuripcšić je nailazio na Srbe i u drugom dijelu svoga putovanja, između Sarajeva i Kosova; o njima jednostavno govori kao Srbima (str. 43).

bosanskog pravoslavnog pučanstva da se još i nakon tri stoljeća izraz "Vlah" rabio u Bosni u značenju "pripadnik Pravoslavne crkve".[12] Dakako da su u tom procesu naseljavanja sudjelovali i Srbi i Hercegovci koji nisu bili Vlasi. O problemu kako ih među sobom lučiti, i o tome što je izraz "Vlah" značio u ono doba, bit će još riječi. Ipak, jasno je da su Vlasi, kao posebna etnička i kulturna skupina, tu odigrali važnu ulogu. Vlasi su potpuno odgovarali ciljevima otomanske vlasti, ne samo zato što su bili pokretni (tipične su im poslovne djelatnosti bile stočarstvo, uzgoj konja i organiziranje prijevoza robe za trgovce), nego i zato što su imali izrazitu vojničku tradiciju. Odobrene su im posebne povlastice kako bi ih naveli da se nasele uz otomansko-habsburšku granicu - smanjen je porez na ovce za one koji žive u pograničnom području, a njihovim su glavarima dodijeljeni veliki timari.[13] Iako nisu primali vojnu plaću, imali su pravo nositi oružje i od njih se očekivalo da obavljaju vojnu funkciju; umjesto plaće, dopušteno im je pljačkanje neprijateljskog teritorija. Poznati pod nazivom "martolozi" ili "vojnuci", postali su najopasniji element u otomanskoj vojnoj mašineriji.

Istodobno su Vlahe i Srbe koji su pobjegli na sjever pred oto-manskom najezdom u 15. stoljeću i koji su njegovali sličnu vojničku tradiciju, Habsburgovci počeli koristiti s druge strane te nestalne i promjenljive granice. Pridružili su im se i neki Vlasi iz unutrašnjosti Bosne. Tri razloga koje navodi Benedikt Kuripešić za opustjelost Bosne na početku 16. stoljeća bijahu kuga, *devširma* i bježanje srpsko-vlaških martologa preko granice.[14] Godine 1527, pošto je

izabran za kralja Ugarske i Hrvatske, Ferdinand I. Austrijski utemeljio je za njih formalni sustav zakupa zemlje i vojnih dužnosti. Bili su oslobođeni feudalnih obveza, dopušteno im je sudjelovanje u diobi ratnog plijena, mogli su sami birati svoje zapovjednike *(vojvode)* i mirovne suce *(knezove)* i slobodno ispovijedati pravoslavnu vjeru.

[12] Roskicwicz, *Studien über Bosnien,* str. 77.

[13] Vasić, "Etnička kretanja", str. 238; Šabanović, "Vojno uređenje Bosne", str. 218-219.

[14] Kuripešić, *Itinerarium der Bolschafisreise,* str. 43. Nakon poraza Turaka pod Siskom 1593. godine mnogi su Vlasi prešli na austrijsku stranu (Gušić, "Wer sind die Morlaken'.'", str. 461).

Na taj je način izrastao pod Habsburgovcima poseban sustav držanja zemlje u posjedu i vojne organizacije, takozvana *Militärgrenze* ili Vojna krajina, koja je na kraju obuhvaćala pojas zemljišta između tridesetak i stotinjak kilometara širok i oko tisuću kilometara dugačak. Krajišnici ili *Grenzer* na sjevernoj i sjeverozapadnoj granici Bosne, podjednako poznati po svojoj vojničkoj odvažnosti i krvoločnosti, zvali su se "Vlasi" ili "Morlaci". Godine 1630. Ferdinand II. potvrdio je njihove privilegije u dokumentu poznatom pod imenom "Zakoni o Vlasima" - *"Statuta Valachorum".^* Uz pojedine velike ratne pohode, ratovanje Osmanlija i Habsburgovaca sastojalo se na ovoj granici uglavnom od vječitih

okršaja Vlaha s Vlasima. Tko su bili ti Vlasi, i gdje su ponikli? To je jedno od najspornijih pitanja u povijesti Balkana.[16] Vlasi su dan-danas raštrkani po mnogim dijelovima Balkana; najveća je njihova koncentracija u gorju Pindus na sjeveru Grčke, ali ima ih i u Bugarskoj, Makedoniji, Albaniji i Srbiji, a ostataka vlaškog žiteljstva naći ćemo i na Istarskom poluotoku. Po tradiciji su bili stočari i pastiri i moglo bi se reći da su napola bili nomadi jer su gonili stada, katkad i na velike udaljenosti, s redovite ljetne ispaše u planinama na redovitu zimsku ispašu na nekom drugom mjestu. Neki su se od njih obogatili prodajom svojih stočarskih proizvoda: vune, sira i marve. Mnogi su se pročuli u 18. i 19. stoljeću kao trgovci, domaći i međunarodni. Ti se poslovi nisu mnogo mijenjali u toku stoljeća; jedna bizantska pjesma iz 12. stoljeća spominje vlaški sir koji je bio na glasu u Carigradu, i vlašku kabanicu, širok, crn ogrtač bez rukava ili *talagan,* koji se još može vidjeti na plećima balkanskih čobana. Neki drugi bizantski pisci spominju vlaško tjeranje stoke iz jednog kraja u drugi, a srednjovjekovni srpski dokumenti govore o njima kao o pastirima i *kjelatorima* - ova je riječ potekla od latinske *calator,* što znači "konjovodac",

[15] Vidi Rothenberg, *Austrian Military Border,* a koristan sažetak nalazi se u njegovoj knjizi *Military Bonier in Croatia,* str. 6-11.

16 Postoji golema literatura o Vlasima, ali uglavnom ne zadovoljava. Opširnu bibliografiju vidi kod Nasturel, ur., *Bibliografie macedo-romana.* Najbolji opću uvodi još su uvijek Weigand, *Aromunen,* i Wacc i Thompson, *Nomads of the Balkans.* Najbolja je suvremena studija Winnifrith, *Vlachs;* a vrijedna je i studija Nandris, "Aromani".

riječ koja se očuvala i u suvremenom vlaškom u obliku *cälätor,* što će reći "putnik".[17] Njihovo jedino drugo zanimanje u to doba bilo je vojničko: kao žilavi gorštaci bili su cijenjeni zbog svoje srčanosti, a kao dobavljači konja bili su dobro došli u svakom ratnom pohodu. Čini se da im bizantske vlasti ipak nisu mnogo vjerovale i da su ih obično upotrebljavale kao pomoćne čete, a ponekad su djelovali i kao posve samostalne neregularne jedinice. Ipak, spominje se i cijela jedna vlaška pješačka pukovnija u bizantskoj vojsci na početku 14. stoljeća.[18]

U prvim zapisima Vlasi se često spominju kao prilično prolazna pojava nalik na sjenu. Selili su se iz jednog kraja u drugi, govorili lokalne jezike i stapali se s lokalnim pučanstvom. U dokumentima kasnog Bizanta govori se o "Bugaro-albano-vlasima", pa čak i o "Srbo-albano-bugaro-vlasima".[19] Medu ostalim njihovim imenima spomenimo bizantsko-grčko "Mavrovlachos", što će reći "crni Vlah", iz čega je potekao i naziv "Morlak", pa suvremeno grčko ime "Koutsovlachos" (Kucovlah), što doslovce znači "hromi Vlah", a to je valjda inačica koja je pučkom etimologijom nastala od turskog *kiifiik eflak,* "malog Vlaha". Samo ime "Vlah" potječe od riječi kojom su stari Slaveni nazivali narode što su govorili latinske ili romanske jezike - odatle i "Wallachian", "Walloon" i (tek posrednom primjenom) "Welsh".

Nema pouzdanih historijskih zapisa o Vlasima prije desetog stoljeća. Jedini dokazi o njihovu

postojanju prije toga lingvističke su naravi. Vlaški je jezik romanski, vrlo srodan s rumunjskim - lingvisti ga zovu "makcdo-rumunjski", a romanski koji se govori u Rumunjskoj "dako-rumunjski". Očito je daje taj jezik produkt starorimske kolonizacije Balkana, da je ondje trajno sačuvan i da su Slaveni naišli na nj kad su došli na Balkan u 6. i 7. stoljeću. Međutim, Rimsko Carstvo obuhvaćalo je na Balkanu golem prostor pa je to dušu dalo suvremenim nacionalnim povjesničarima da tvrde kako Vlasi potječu upravo s njihova područja. Tako, recimo, Grci vjeruju

[17] Györi, "La Transhumance des Vlaqucs".

18 Bartusis, *Late Byzantine Army,* str. 216, 256; Nasturcl, "Les Valaqucs balea-niqucs", str. 110.

[19] D. Radojičić, "Bulgaralbanitoblahos".

M

---

da su Vlasi romanizirani Grci, Bugari kažu da su romanizirani Iračani, a Rumunji inzistiraju da su romanizirani Dačani (i/ili potomci rimskih legionara u Daciji - nije važno jesu li potomci jednih ili drugih, glavno je da su bili ondje prije dolaska Mađara). Kudikamo je najslikovitija - i najbesmislenija - teorija koju je iznio istaknuti hrvatski povjesničar otac Mandić koji je, istražujući porijeklo Vla-ho-Srba u Bosni, zaključio da oni potječu iz Maroka. Na taj način misli on da je objasnio bizantskd-grčku riječ "Mavrovlachos" ili "crni Vlah" (Karavlah), što upućuje na njihovu tamnu maursku put. Prema toj

njegovoj teoriji, oni su potomci rimskih legionara iz Ma-uretanije (današnjeg Maroka) koji su bili stacionirani na Balkanu. Istina je da su Rimljani naselili ondje mnogobrojne legionare, ali su to bili, kao što smo vidjeli, ljudi iz cijeloga Carstva. Od jedine dvije vojne kolonije Mauretanaca koje spominje Mandić, jedna se nalazila u Besarabiji nedaleko od Crnoga mora a druga na rijeci Inn, nedaleko od Beča. Teško da je to moglo biti polazište za stvaranje čitavog jednog naroda na jugu Balkana. Iako će se, naravno, današnji anti-srpski nacionalisti u Bosni oduševiti kad saznaju da su bosanski Srbi zapravo Afrikanci (teorija koja svakako opovrgava suvremenu srpsku predrasudu prema Albancima kako su oni tobože tamnoputan narod iz Trećeg svijeta), ta teorija nikako ne drži vodu.[20]

Međutim, pravo porijeklo Vlaha može se izvesti iz lingvističke građe. Vlaško-rumunjski jezik (koji je bio jedan jezik dok se dva glavna oblika nisu počela račvati negdje na početku srednjega vijeka) ima velik broj posebnih značajki zajedničkih s albanskim jezikom. Medu te značajke spadaju osnovna pravila gramatike i sintakse, određen broj posebnih idioma i jezgra vokabulara vezanog za pastirski život.[21] Albanski, koji je jedini preživio od jezika ilirskih plemena, sadrži i znatan broj riječi posuđenih iz latinskoga pa upućuje na tijesne veze s romaniziranim pučanstvom za sve vrijeme

20' Moram priznati da nisam imao prilike pročitati potpuno izlaganje teorije oca Mandića, *Postanak Vlaha,* stoje objavljeno u Buenos Aircsu; oslonio sam se na sažetak njegova teksta u djelu "Etnička i vjerska povijest Bosne", str. 383-386.

21 Postoji znatna tehnička literatura o vezama između rumunjskog i albanskog jezika. Vidi posebice Barić, *Lingvističke studije;* dobre suvremene sažetke vidi kod Du Nay,

---

rimskog razdoblja.[22] Udružene snage historijske lingvistike, proučavanje imena mjesta i povijest Rimskog Carstva omogućuju nam da izvučemo prilično pouzdan zaključak da je središte u kojem su se oba ta jezika razvila područje što se proteže od sjeverne Albanije preko Kosova do jugozapadne Srbije, a možda je obuhvaćalo i neke dijelove sjeverne Makedonije i zapadne Bugarske. Veći dio romaniziranog pučanstva koji govori rumunjskim jezikom na tom području (na čiju je verziju latinskoga utjecao njihov vlastiti stariji jezik, ilirski) raspršile su, uništile ili asimilirale najezde u srednjem vijeku, napose najezde Slavena. Ostatak koji se bavio stočarstvom uspio je preživjeti u gorju nedirnut razvojem slavenske sjedilačke poljoprivrede, a u udaljenijim planinama (osobito na sjeveru Albanije) ostao je u tijesnoj vezi s još starijim ostacima koji su govorili ilirski jezik, doduše verziju ilirskoga duboko prožetu latinskim, nakon stoljetnih doticaja. Ovo objašnjenje prihvaćaju gotovo svi objektivni znanstvenici koji su izučavali to pitanje. Na žalost, u to proučavanje unio je nepotrebnu zbrku neumjesni nacionalni ponos rumunjskih autora koji se ne mogu pomiriti sa činjenicom da su prvi ljudi koji su govorili rumunjski porijeklom južno od Dunava.[23]

Budući da su sjeverna Albanija i južna Srbija bile prvobitno središte Vlaha, nije čudo što su se Vlasi vrlo rano proširili na obližnje gorske krajeve Hercegovine. Odatle su se preselili na

sjever, preko brdovitog zaleđa Dalmacije, gdje se već u 12. stoljeću spominje da čuvaju stada (a u zimu ih dovode u primorje). Između 13. i 15. stoljeća o njima je često riječ u kronikama Dubrovnika i Za-

22 Vidi Haarmann, *Der lateinische Lehnwortschatz.* Graša pokazuje da je varijanta kasnolatinskog jezika iz koje se razvio rumunjski bila tijesno povezana s albanskim jezikom, iako neke albanske posudenice potječu i iz ranijeg latinskog.

23 Medu najistaknutije nezavisne (tj. nebalkanske) znanstvenike spadaju Jirc-čck, Weigand i Stadtmüller. Koristan pregled (u kojem se, naravno, radi Albanaca naglašava albansko geografsko porijeklo) vidi kod Cabcj, "Problem of Place of Formation". Neki su rumunjski autori pokušali preokrenuti situaciju u svoju korist tvrdnjom da su Albanci došli iz Rumunjske. Najdovitljiviji rumunjski kompromis djelo je Mariencscua,koji je ustvrdio da su ilirske jezične karakteristike najprije bili preuzeli rimski legionari u Makedoniji, koji su se potom premjestili na sjever od Dunava ("Iliru, macedo-romänii si albanesii", str. 153-154).

---

dra.[24] Neki od tih vlaških čobana prodrli su i do srednje Bosne, gdje o njihovoj prisutnosti svjedoče srednjovjekovna imena mjesta u krajevima oko Sarajeva i Travnika: Vlahinja, Vlaškovo, Vlašić.[25] I mnoge vlaške riječi iz pastirskog života ušle su u bosanska narječja: primjerice *trže,* janje koje se vrlo kasno ojanji, u mjesecu srpnju, potječe od vlaške riječi *tirdziu,* ili *zarica,* vrsta sira, dolazi od vlaške riječi *žara.* Ova je potonja riječ zapravo inačica albanske riječi *dhalle,* što će reći "mlaćenica" -jedan od mnogih detalja koji upućuju na pastirsku simbiozu Vlaha i Albanaca, koja je vrlo dugo trajala.[26]

Čini se da je većina tih prvih dalmatinskih i bosanskih Vlaha živjela mirno i povučeno u gorju.[27] Ali u samoj Hercegovini, gdje se nalazila veća koncentracija Vlaha, razvila se vojna i agresivna tradicija. U dubrovačkim kronikama često se tuže na pljačkaške upade tih obližnjih Vlaha u 14. i 15. stoljeću.[28] Hercegovački Vlasi bili su uzgajivači konja i vodiči karavana, a kad se nisu bavili pljačkom, bogatili bi se trgovanjem između Dubrovnika i t>osanskih rudnika. Neki su od njih, kao što smo vidjeli, vjerojatno naručili one impozantne kamene nadgrobne spomenike ili stecke ukrašene

[24] Jireček, "Die Romanen in den Städten Dalmatiens", prvi dio, str- 35-40; Gu-šić, "Wer sind die Morlaken?"; Dragomir, *Vlahü si Morlacii,* str. 15-52. Vidi također Valentini, "L'elemento *vlah* nella zona scutarina", o mletačkim zapisima o Vlasima niže u primorju, na jugu Crne Gore i na sjeveru Albanije.

[25] Dragomir, *Vlahii din nordul peninsulei baleanice,* str. 49-52 i zemljovid 1.

[26] I. Popović, "Valacho-serbica", str. 372-373 (ispravio sam Popovićcvo pisanje riječi *tirdziu);* Huld, *Basic Albanian Etymologies,* str. 57. U današnjem rumunjskom *tlrziu* znači "kasno" *a žara-* "surutka" ili "kiselo mlijeko". O Albancima kao pastirima u Dalmaciji i u skupinama Vlaha albanskog porijekla u Hercegovini i Srbiji vidi Gušić, "Wer sind die Morlaken?", str. 456; Jireček, "Die Romanen in den Städten Dalmatiens", prvi dio, str. 41-43; M. Filipović, "Struktura i org"nizacija katuna", str. 50-58.

[27] Njihovi su potomci možda preživjeli kao islamizirani sezonski nomadi i pastiri, tradicionalno poznati pod nazivom *balije,* u zabačcnijim krajevima Bosne: vidi Balagija, *Les Musulmans yougoslaves,* str. 82-83; Kulišić, "Razmatrarmja o porijeklu Muslimana", str. 153. Pokazalo se da je jedna obitelj *balija* koju je proučavao Weigand vjerojatno turkmenskog porijekla ("Rumänen und Aromunen in Bosnien", str. 191-197); ali je očito da većinom potječu s Balkana.

[28] Gušić, "Wer sind die Morlaken?" str. 457. Vidi npr. tužbu iz 14O3. godine u Fermendžin, ur., *Acta Bosnae,* str. 85.

isklesanim konjanicima. Zacijelo su, zahvaljujući svojim trgovačkim vezama na istoku, stupili u doticaj s vlaškim pučanstvom u Srbiji i Bugarskoj, koje je imalo dugu tradiciju vojne aktivnosti u službi bizantskih careva i srpskih kraljeva.

Jedna je od još nerazriješenih tajni u ovom slučaju pravo značenje izraza "Morlak" ("Mavrovlachos", "Karavlah", "Crni Vlah"), i kako je došlo do njegove uporabe u Hercegovini i Dalmaciji. Očito je da se prvobitno značenje odnosilo na crne kabanice koje su nosili Vlasi na središnjem Balkanu (u Srbiji, Bugarskoj, Makedoniji i sjevernoj Grčkoj). U različitim su razdobljima bili poznati i pod imenom "Karagounides" ili "Crnogunjei".[29] Možda je poseban val tih Vlaha zapljusnuo Hercegovinu i Dalmaciju donijevši sa sobom i to ime (koje su zacijelo bili dobili na području gdje se govorio grčki).[30] Slavenska pučka etimologija uskoro ga je pretvorila u "Morovlah" (tj. "morski Vlah").[31] Iz Dalmacije se taj izraz poslije proširio na Vlahe u Hrvatskoj koji su bili naselili "Krajinu" sjeverozapadno od Bosne. "Morlacchi" je postao standardni mletački naziv za te ljude, a taj je kraj na mnogim zemljovidima 17. i 18. stoljeća označen kao "Morlacchia". Zbog svojih okrutnih metoda neregularnog četovanja

29 Novaković *(Selo,* str. 33) također poistovjećuje *Crnogunjee* sa Sarakačanima, čime ime možda potječe od turske riječi *Karakafan,* što znači "crni odstupnik"; ali Sarakačani, koji očito već poodavno govore grčki, predstavljaju još jedan misterij.

30 Povjesničar iz 17. stoljeća Ivan Lučić (Ioanncs Lucius) iz Trogira kaže da se ovaj naziv rabio kao suprotan izrazu *"Bili-Vlahi",* to jest *Albi Latini* ("Dc Rcgno Dalmatiae",

u von Schwandner, ur., *Scriptures rerum hungaricarum,* sv. 3, str. 459); ali nisam vidio nijednu rečenicu o "bijelim Vlasima" navedenu iz nekog ranijeg izvora. Jirećck misli da su Dubrovčani i Dalmatinci pravili tu razliku kako bi se razlikovali (jer i njih su gdjekad nazivali Vlasima zbog njihova latiniziranog jezika) od Vlaha iz unutrašnjosti, a Gušić misli da su oni lučili svoje mjesne Vlahe (koji su nosili bijelu odjeću) od vala pridošlica. Ni jedna ni druga teorija nisu uvjerljive jer nema razloga zašto bi Dubrovčani i drugi Dalmatinci govorili grčki. Lučić je bar bio svjestan ovog problema; on je predmnijevao da su naziv *Mavrovlachos* donijeli Mlečani iz Grčke.

[31] Riječ *Morovlah* rabi se u dubrovačkim dokumentima za mjesne Vlahe u 13. stoljeću (Jireček, "Die Romanen in den Städten Dalmaticns", prvi dio, str. 35), a pučka je etimologija utjecala na izgovor te riječi očito potkraj 12. stoljeća, kad je i pop Dukljanin pisao "Morovlachi" (premda je znao da ta riječ znači "nigri Latini"): von Schwandner, ur., *Scriptores rerum hungaricarum,* sv. 3, str. 478. Oba ova podatka kose se s Gušićcvom tvrdnjom u "Wer sind die Morlaken?" str. 459-460.

Morlaci su izišli na zao glas, smatrali su ih primitivnim i bešćutnim ljudima. Ali sve se to promijenilo potkraj 18. stoljeća, kad ih je posjetio talijanski svećenik, *abbe* Fortis. Nadahnut Ossianovom poezijom, i praćen još jednim zaljubljenikom u epsku narodnu pjesmu i folklor, profesorom novije povijesti na Cambridgeu, Fortis je obišao Morlake u Dalmatinskoj zagori tragajući za poezijom i primitivnim vrlinama. Našao je i jedno i drugo: "Iskrenost, povjerenje i čestitost ovih siromašnih ljudi... u svim svakodnevnim životnim postupcima proglasili bi se kod nas naivnošću i slabošću", zapisao je on. Čuo je i mnogo pjesama i pobilježio: "Morlak krstari po pustim planinama i pjeva, poglavito u noćno doba, o junaštvima starih slavenskih kraljeva i velmoža ili o nekom tragičnom događaju". Zapazio je isto tako da "bosanski dijalekt kojim govore Morlaci u unutrašnjosti skladnije zvuči, po mom mišljenju, od primorskog ilirskog jezika."[32] Pjesma koju je

objavio u prijevodu, *Hasanaginica,* bila je zapravo djelo bosanskih muslimana - kratka priča o tragičnoj ljubavi i nesporazumu postala je jedna od najomiljenijih narodnih pjesama u cijeloj Europi, pa su je preveli Goethe, Byron, Walter Scott, Merimee, Puškin i Ljermontov.[33]

U samoj Bosni naziv Morlak nije se toliko rabio za ratoborne Vlahe koji su se pod Turcima naselili u Krajini. Te su Vlahe, koji su došli i iz Hercegovine i iz Srbije, zvali ili Vlasi ili martolozi. Ova se potonja riječ odnosila na njihov vojni status, pa su to mogli biti i Nevlasi - bijaše to inačica grčke riječi za naoružana čovjeka, *armatolos.* Vlasi u Bosni i Hercegovini imali su svoje vlastito društveno i vojno ustrojstvo, koje je bilo jasno određeno već u prvim otomanskim dokumentima. Na čelu svake lokalne zajednice bijaše mirovni sudac ili *knez* (stari slavenski naziv), pod njim je bio načelnik *iprimikur* (od grčke riječi *primikerios);* pod njim je pak bio *lagator* (od grčke riječi *alagatör,* zapovjednik vojnog odreda), a osnovna vojna jedinica bijaše *gander* (od grčke riječi *kontarion,* što

32 Fortis, *Travels into Dalmatia* ("Put po Dalmaciji"), str. 53, 85. Mnoge od Fortisovih zapažanja (ali ne i ova) osporio je u kasnijem i vrednijem djelu autor koji je mnogo bolje poznavao mjesne prilike: Lovrieh, *Osservazioni.*

33 Balić, *Das unbekannte Bosnien,* str. 175; Wilson, *Life of Vuk Karadžić,* str. 192-194. Wilsonov vlastiti prijevod nalazi se na str. 361-363.

će reći koplje).[34] Svi ovi nazivi jasno pokazuju da su Osmanlije jednostavno preuzele sistem koji bijaše utvrđen u vojsci Bizantskog Carstva. Kao i bizantski i srpski vladari prije njih, oni su Vlasima odobrili posebne porezne olakšice radi njihovih vojnih usluga. Glavarima Vlaha dodjeljivali su timare i s njima su praktički postupali kao sa spahijama, a ljude su im oslobodili plaćanja osnovnog nameta na nemuslimane, harača. Vlasi su ipak plaćali poseban "vlaški porez" - *rusum-i eflak* - koji se uglavnom sastojao od jedne ovce i janjeta po obitelji što su se davali svake godine o Đurđevdanu.[35] Buduće da su bili drukčije oporezovani, bili su i drukčije razvrstani u turskim tefterima. To nam je omogućilo da ustanovimo daje potkraj 15. stoljeća bilo najmanje 35 000 Vlaha u Hercegovini, a daje u 16. stoljeću bilo čak 82 692 uglavnom vlaških obitelji (uključujući tu i neke nevlaške martoloze koji su uživali slične povlastice) u smederevskom kraju južno od Beograda.[36] (Mnoge Vlahe iz istočne Hercegovine preselili su Turci onamo da ponovo napuče područja opustošena ratovanjem u šezdesetim godinama 15. stoljeća.)[37] To su bili glavni rezervoari pučanstva iz kojih su se punili opustjeli krajevi na sjeveru Bosne. A kako su oni, prebivajući u Hercegovini i Srbiji, poodavno bili pripadnici Pravoslavne crkve, uveli su na te bosanske prostore pravoslavlje koje se ondje očuvalo do dana današnjega.

Koliko su se ti Vlasi razlikovali od susjednih Slavena? Očito je da su imali drukčiji status i drukčije društveno-vojno ustrojstvo. Oni koji su se naselili u sjevernoj Bosni nisu mogli

nastaviti tradiciju da gone svoja stada na velike udaljenosti, a očuvani otomanski dekreti o Vlasima u Bosni i Hercegovini iz 16. stoljeća pokazuju da većina Vlaha nije više živjela nomadskim životom, ali da su se i

[34] Beldiceanu, "Les Valaques de Bosnic".

[35] Beldiceanu, "Sur les valaques des balkans slaves", str. 97; Beldiceanu i Bcl-diccanu-Stcinherr, "Quatrc actes dc Mehmcd II", str. 118; vidi također Hadžibcgić, "Džizja ili harač", prvi dio, str. 68. Međutim, potkraj 18. stoljeća potomci Vlaha u Bosanskoj krajini plaćali su harač: Lovrich, *Osservazioni,* str. 83.

[36] Beldiccanu, "Sur les valaques des balkans slaves", str. 94; Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana,* str. 137. U fusnoti usporedi s Kuripešićevim *zapažanjem* u napomeni br. 11 u ovom poglavlju.

[37] Džaja, *Die "bosnische Kirche",* str. 75.

---

dalje ponajviše bavili stočarstvom.[38] Ivan Lovrić (Giovanni Lo-vrich) zabilježio je u sedamdesetim godinama 18. stoljeća da su hrvatski Morlaci svi imali stada po 200, 300 i 600 ovaca, a kad ih je pitao zašto se ne prihvate obrađivanja zemlje, odgovorili su mu: "Naši preci nisu to radili pa nećemo ni mi".[39] Neki su autori, napose srpski, tvrdili da riječ "Vlah" znači samo "čobanin" i da ne uključuje nikakvo posebno etničko ni lingvističko značenje - pa da su većina tih ljudi zapravo samo Srbi koji drže ovce.[40] Ovo mišljenje odbacuje vodeći suvremeni stručnjak za Vlahe na početku oto-manske vladavine na Balkanu, tvrdeći da su Vlahe oduvijek smatrali posebnim narodom.[41]

Vlasi su odvajkada govorili po dva jezika, a kako

sami nisu nikad bili u upravnom aparatu, jezik koji je očuvan u zapisima o njima nije nikad njihov. Ipak, imamo nekih svjedočanstava o njegovoj uporabi, uz pojavu vlaških osobnih imena u zapisima kao što su Ursul ili Šarban. Vlasi koji su se u 15. stoljeću naselili na jedan jadranski otok govorili su i nakon 400 godina vlaški. Jedan mletački pisac iz 16. stoljeća zapisao je da Vlasi u Dalmatinskoj zagori govore "latinski, doduše u iskvarenu obliku". Pastiri u tim planinama još su 1985. godine brojili na vlaškom.[42] Ima i drugih dokaza o njihovu bilingvizmu u 17. stoljeću, premda je povjesničar Ivan Lučić (Joannes Lucius) ustvrdio daje do tada već bio iščeznuo njihov

[38] Beldiccanu, "Sur les valaques des balkans slaves", str. 91. Trifunovski drži da su se nastanili u jednom selu u 15. stoljeću: "Geografske karakteristike katuna", str. 36-37.

[39] Lovrich, *Osservazioni,* str. 174, 179.

[40] Ovo je tumačenje prvi iznio povjesničar iz 19. stoljeća Stojan Novaković; vidi njegovo *Selo,* str. 29-30. I ruski povjesničar E. P. Nauniov tvrdi da su se Vlasi u velikoj mjeri poslavenili već u 13. stoljeću: "Balkanskyc vlakhi". Srpske autore koji priznaju da su Vlasi imali drukčiji etnički identitet nije sama ova činjenica pokolebala; tako je jedan suvremeni srpski historičar napisao i ove čudne riječi: "Čak su i Vlasi i njihovi običaji bili toliko ugroženi da su se pridružili Srbima da bi preživjeli, a u tom procesu su pomogli da se sačuva i održi srpski etnički, vjerski i kulturni identitet" (Pavlovich, *Serbians,* str. 78).

[41] Beldiccanu, "Les valaques de Bosnic", str. 123, u fusnoti.

[42] M. Filipović, "Struktura i organizacija katuna", str. 52 (o imenima); Jircček, "Die Romanen in den Städten Dalmaticns", prvi dio, str. 40 (o otoku); Niger, *Geo-grapahiae commentariorum libri,* str. 103 (o iskvarenom latinskom); Nandris, "Aro-mäni", str. 38 (o brojenju).

stari jezik.[43] Ali dakako da se ti Vlasi, živeći stoljećima među Slavenima u Hercegovini i Srbiji, ne mogu u prvi mah (svojim govorom i odijevanjem) razlikovati od autohtonih Slavena u tim krajevima. Pretpostavka da su nekad govorili samo vlaški zato što nisu donijeli sa sobom srpsku *ekavicu* kad su došli iz Srbije u sjevernu Bosnu, jamačno je netočna.[44] Oni su govorili onako kako su govorili Slaveni oko njih, a taj se govor mogao s vremenom lako promijeniti na području tako podložnom demografskim promjenama kao što je bila sjeverna Bosna, a Vlasi iz Hercegovine ionako su jamačno govorili *ijekavicom.*

Bilo je nedavno pokušaja da se dokaže kako je još na početku 20. stoljeća bilo u Bosni ljudi koji su govorili vlaški. U popisu stanovništva Bosne iz 1910. godine spominju se 16 sela u kojima se govori "rumunjski", a godine 1906. jedan zaneseni rumunjski vlahofil objavio je čitavu knjigu o "rumunjskim kolonijama" koje je ondje otkrio.[45] Međutim, kad je vodeći njemački ekspert za Vlahe, profesor Weigand, otišao sljedeće godine provjeriti te njegove tvrdnje, ustanovio je da u jedinim preostalim vlaškim selima žive ljudi koji su se doselili u 18. stoljeću iz Makedonije i koji su odonda zaboravili svoj jezik. A seljaci koji "govore rumunjski", poznati u tim krajevima pod nazivom "Karavlasi" ili "Crni Vlasi", doista govore rumunjski, ali samo zato što uopće nisu Vlasi nego rumunjski Romi iz Transilvanije.[46]

Na kraju, valja istaknuti da danas nema smisla tvrditi da su bosanski Srbi "zapravo" Vlasi. Tijekom stoljeća i mnogi obični pripadnici Srpske

pravoslavne crkve zacijelo su bili prešli preko Drine u Bosnu ili se iz Hercegovine preselili na sjever. U 18. i 19. stoljeću razvila se i srpska trgovačka klasa u bosanskim gradovima. Nisu baš svi ljudi koji su upućeni da se nasele u sjevernu Bosnu u 15. i 16. stoljeću bili Vlasi, a odonda je bilo toliko priljeva i odljeva u

[43] Jireček, "Die Romanen in den Städten Dalmaticns", prvi dio, str. 41.

[44] D. Mandić, *Etnička povijest Bosne,* str. 516.

[45] D. Mandić navodi taj popis stanovništva kao dokaz da se neprekidno govorilo vlaški *(Etnička povijest Bosne,* str. 516); Filipcscu, *Coloniile romane din Bosnia.*

[46] Weigand, "Rumänen und Aromuncn in Bosnien". O Karovlasima vidi dio o Romima u 9. poglavlju ove knjige.

---

povijesti Bosne da nikako ne možemo točno izračunati postotak "vlaških" predaka bosanskih Srba.[47] Uostalom, nisu Vlasi pridonijeli samo porastu srpskog pučanstva; neki su od njih (pretežno u Hrvatskoj) prešli i na katoličku vjeru, a mnogo ih se i islamiziralo u Bosni.[48] Nazivati danas nekoga Srbinom znači služiti se pojmom stvorenim u 19. i 20. stoljeću na temelju zajedničke religije, jezika, povijesti i osobnog osjećaja nacionalne pripadnosti. Današnji bosanski Srbi mogu se slobodno predstavljati kao Srbi, bez obzira na svoje vlaško porijeklo. Ipak, čovjeka pomalo draška pomisao, kad čuje takozvane desničare u današnjoj ruskoj politici kako govore o potrebi da zaštite svoju staru slavensku braću u Bosni, da su jedina komponenta bosanskog

pučanstva koja sadrži važan i izrazit element neslavenskog porijekla, upravo bosanski Srbi.

47 D. Mandić, sa čudesnom nazoviprcciznošću, navodi postotak od 50 do 52 posto *(Etnička povijest Bosne,* str. 518).

48 Džaja, *Konfessionalität und Nationalität,* str. 83.

---

7 RAT I POLITIKA U

OTOMANSKOJ BOSNI

1606. - 1815.

Povijest Bosne u 17. i 18. stoljeću bila je i dalje isprekidana i zasjenjivana velikim ratovima. I baš kao što je Otomansko Carstvo izraslo na ratu, tako su i samo ratovanje i društvene promjene što ih je ono izazvalo pridonijeli propasti carstva. U 17. stoljeću staro feudalno konjaništvo bivalo je u vojnom smislu pomalo već zastarjelo. Mnogo su važniji postali pješaci oboružani modernim oružjem, i topništvo. Razvila se regularna plaćena vojska za koju novačenje s pomoću *devširme* nije više bilo potrebno. Ali i dalje su bili potrebni novčani prihodi središnjoj vlasti da bi plaćala vojsku, a to je značilo daje trebalo preuzimati ispražnjene feudalne timarske posjede i pretvarati ih u stanovit spoj privatnih posjeda i prodavanja pojedincima prava na ubiranje poreza. Te su promjene, kao što ćemo vidjeti u 8. poglavlju, preobrazile narav otomanskog provincijskog društva. Samostalni ubirači poreza povećali su poreze, a Istambul je izmislio cio niz novih nameta - osiromašujući time pučanstvo i

izazivajući kivnost i česte nemire. Porezi u gotovini što ih je skupljala središnja vlast, poznati pod nazivom *avariz,* bijahu nekad tek izvanredne mjere, a sad su postali norma. Korupcija se povećala, a red i zakon su nazadovali. U Bosni su ipak prilike bile nešto sređenije nego na susjednom otomanskom teritoriju u Srbiji, gdje su seljaci bježali s posjeda i odmetali se u *hajduke.* Ali i u Bosni je bilo nemira u 18. stoljeću. Tada je već mnogim promatračima bilo jasno da carstvo trune iznutra.

Najmanje svaki drugi naraštaj sudjelovao je u velikim ratovima. Nakon rata s Habsburgovcima od 1593. do 1606. godine Bosna je ostala financijski iscijeđena i vojno iscrpljena. Slijedilo je nekoliko desetljeća oporavljanja što bijahu jedino pomućena grdnom devalvacijom nacionalne valute i inflacijom u cijelom Otomanskom Carstvu u razdoblju između 1615. i 1625. godine.[1] U četrdesetim godinama 17. stoljeća Turci su se zapleli u dugogodišnji rat s Mlečanima, koji je okončan tek 1669. godine. To je uključivalo česte vojne i pljačkaške upade s mletačkog teritorija na dalmatinskoj obali, a bilo je i nekoliko teških okršaja između mletačkih i bosanskih oružanih snaga. Godine 1645. cijela jedna bosanska armija prodrla je u Dalmaciju,

1 Kunt, *Sultan '.i Servants,* str. 82.

---

ali nije uspjela osvojiti mnogo teritorija.[2] Taj je dugotrajni rat silno opteretio Bosnu, kao i

nova povećanja poreza i inflacija što ih je rat izazvao u cijelom carstvu. Katolički biskup Marijan Maravić izvijestio je 1655. godine daje "u sadašnjem ratu" više od 2000 katoličkih obitelji pobjeglo iz Bosne, a u jednom drugom izvješću stoji da su četiri franjevačka samostana popaljena "u ratovima što se neprekidno vode u ovim krajevima".[3] Godine 1663. obnovljenje rat protiv Habsburgovaca, a sljedeće godine velika osmanlijska vojska prodrla je u Austriju. Nakon bitke za koju su Osmanlije smatrale da je završila neriješenim ishodom, a Austrijanci da su oni izvoje-vali pobjedu, potpisan je mirovni sporazum kojim su se obje strane obvezale da će odustati od graničnih incidenata dok god taj dogovor bude poštivala i druga strana.[4]
Najvažniji rat od kojeg se Otoman-sko Carstvo nije nikad potpuno oporavilo vodio se protiv Austrije od 1683. do 1699. godine. Godina 1683. bila je za Turke katastrofalna. Nakon neuspješne opsade Beča, odbile su ih i potukle u bici austrijska i poljska vojska. Turci su smaknuli u Beogradu velikog vezira koji je bio na čelu tog pohoda. Između 1684. i 1687. godine Austrijanci su malo-pomalo oslobodili cijelu Ugarsku od Osmanlija i otjerali na tisuće spahija i novopečenih muslimana s njihovih napuštenih posjeda na jug te su tako izbjeglice preplavile Bosnu. Dotle su i Mlečići poduzimali izravne napade na bosanski teritorij. Turci su doduše odbili glavnu mletačku ofenzivu na Bosnu 1685. godine, ali su oružane snage Habsburgovaca protjerale muslimane u Bosnu iz Like, koja je bila najzapadniji dio bosanskog ejaleta. Do 1687. godine otprilike 30 000 muslimana pobjeglo je iz Like, a njih 1700 koji su ostali silom su preobraćeni na katoličku vjeru.[5] Ovaj priljev

izbjeglica sa svih strana uvelike je utjecao na broj i sastav bosanskog pučanstva - računa se da je nakon tog rata čak oko 130 000 izbjeglica stiglo u Bosnu.[6] Najviše je među njima bilo muslimana

[2] Clissold, ur., *Short History,* str. 49.

[3] Fermendžin, ur., *Acta Bosnae,* str. 479, 501.

[4] Shaw, *History of the Ottoman Empire,* sv. I, str. 212.

[5] A. Popović, *L'Islam balquanique,* str. 259.

[6] Džaja, *Konfexsionalität und Nationalität,* str. 81; međutim, Pcleidija tvrdi daje ukupan broj muslimanskih izbjeglica iz zemalja koje su ponovo osvojili Habsburgovci, od kojih se izbjeglica nisu svi nastanili u Bosni, 130 000 *(Bosanski ejalel,* str. 50)..

---

iz Slavonije - bilo onih koji su se prvobitno bili doselili iz Bosne na sjever, bilo Hrvata koji su za dugotrajne turske vladavine bili prešli na islam. Neki od tih izbjeglica, pogotovo spahija koji su sve izgubili, bili su ogorčeni ljudi koji su sa sobom vjerojatno donijeli novo osjećanje kivnosti na kršćanstvo.[7]

Ali otomansku su vlast čekale još gore stvari. Godine 1689. austrijska je vojska pregazila Bosnu i prodrla u Srbiju, čak do Kosova, a mnogi su Srbi iskoristili priliku da ustanu protiv turske vladavine. Neko se vrijeme činilo da će Osmanlije izgubiti svu vlast na Balkanu, ali su već sljedeće godine Turci opet istjerali Austrijance zasvjedo-čivši začudnu sposobnost obnavljanja

snage i moći. Velik broj pravoslavnih Srba - najmanje njih 30 000 - pod vodstvom svoga patrijarha, pobjegao je na sjever s austrijskom vojskom kad se povlačila s Kosova, iz Makedonije i centralne Srbije. (Albanska brojčana nadmoć na Kosovu, bar u današnje doba, vjerojatno potječe još iz tog vremena.) S druge strane, međutim, mnogi pravoslavni Srbi dočekali su raširenih ruku povratak Turaka pošto su u međuvremenu bili iskusili revnost austrijskih katoličkih svećenika. Slijedilo je razdoblje u kojem su stvari praktički stajale na mrtvoj točki. Osmanlije su i dalje prilično neučinkovito upadale na ugarski teritorij preko Dunava, a odbijao ih je neučinkoviti austrijski feldmaršal Caprara. Ali kad je Capraru zamijenio najmlađi i najsposobniji časnik u austrijskoj vojsci princ, Eugen Savojski, situacija se počela naglo mijenjati. Princ Eugen nanio je težak poraz Turcima u bici kod Sente, u tadašnjoj južnoj Ugarskoj, u rujnu 1697. godine. A onda je, neobično brzo, nastavio napredovati sa svega 6000 ljudi sve do samog srca Bosne.

Na dan 22. listopada stigli su do Sarajeva, gdje su Turke zatekli potpuno nespremne za borbu. U svom vojnom dnevniku princ Eugen je ovako opisao ono što se dogodilo u sljedeća dva dana: *Na dan 23. listopada rasporedio sam postrojbe na uzvisini koja dominira samim gradom. Odatle sam uputio pojedine odrede da poharaju grad. Turci su već bili sklonili najvrednije stvari, ali su svejedno ostavili za sobom veliku količinu svakojake robe. Pred večer je grad planuo. Inače se nalazi na široku prostoru i potpuno*

7 7 Đurdev, "Bosna", str. 1267.

*je otvoren; ima 120 lijepih džamija. Sutradan sam još ostao u Sarajevu. Prepustili smo grad i svu okolicu vatri. Našjurišni odred koji je progonio neprijatelja vratio se s bogatim plijenom i mnogo žena i djece, nakon što su pobili svu silu Turaka. Kršćani nam jatimice dolaze i mole za dopuštenje da se sklone u naš tabor sa svojim stvarima jer žele napustiti ovu zemlju i poći s nama. I ja se nadam da ću povesti sve kršćane iz ove zemlje i prebaciti ih preko Save**

Većina su tih kršćana vjerojatno bili katolički trgovci, koji su, čini se, ovim ratom izgubili dominaciju u bosanskoj trgovini.[9] Kad je princ Eugen krenuo opet na sjever, s njim su doista pošle na tisuće katolika u Austriju. Ako pravoslavno pučanstvo nije već u drugoj polovici 17. stoljeća premašilo broj katolika u Bosni, onda su na kraju ovoga rata jamačno osigurali brojčanu premoć.[10] Nejasno je da li su ti katolici bili uvjereni (kao što je bio srpski patrijarh) da će se uskoro vratiti s oslobodilačkom vojskom. Po nekim se znacima dade zaključiti da su Austrijanci ozbiljno pomišljali ponovo osvojiti svu Bosnu. Godine 1687. i 1688. raspitivali su se preko posrednika u Dubrovniku bi li muslimani u Sarajevu (koji su, kao što je bilo dobro poznato, zauzimali nezavisno držanje spram oto-manske vlasti) prihvatili austrijsku vlast kad bi im bila zajamčena puna vjerska sloboda. Dvanaest je obitelji potvrdno odgovorilo na to pitanje, ali čini se da od svega toga nije na kraju bilo ništa." Princ Eugen nije imao ništa slično na

pameti kad je poveo vojnu ekspediciju u Bosnu - jer mu je bitni cilj bio tek pljačka i razaranje.

Karlovački mir (sklopljen u Srijemskim Karlovcima, sjeverozapadno od Beograda, nedaleko od Novog Sada) kojim je dokončan rat 1699. godine, potvrdio je da se Otomansko Carstvo povlači iz Europe. Ugarska i Transilvanija ustupljene su Habsburgovcima, a veliki dijelovi teritorija u Dalmaciji i Grčkoj Mlecima. U idućem stoljeću Bosna je na jugozapadu graničila s Mlecima. Psihološki udarac tih gubitaka bio je toliko snažan da je povrat tih teritorija

[8] Mraz, *Prinz Eugen,* str. 40.

[9] D. Mandić, *Etnička povijest Bosne,* str. 514.

[10] Ipak, neki su se katolici doista vratili, pošto su otomanske vlasti 1699. godine proglasile amnestiju: Pcleidija, *Bosanski ejalet,* str. 51. " Džaja, *Konfessionalilät und Nationalität,* str. 98.

---

postao opsesivan dugoročni cilj otomanske politike. Prilika se ukazala 1714. godine, kad su Mlečani grubo prekršili mirovni ugovor. U ratu koji je uslijedio, Austrija je obnovila savez s Mlecima, a princ Eugen je još jedanput (1716.) nanio težak poraz Turcima kod Petrovaradina. Ipak su bosanske obrambene snage uglavnom zadržale svoje pozicije. Požarevačkim mirom 1718. godine Austrija je dobila pojas bosanskog teritorija južno od tradicionalne granice, rijeke Save. Dalmacija pod mletačkom vlašću proširila se pak prema unutrašnjosti i dosegnula crtu koja je

odonda manje-više ostala jugozapadna granica Bosne.[12]

U tom ratu još je jedan val muslimanskih izbjeglica zapljusnuo Bosnu.[13] Prilike su bile nesređene, porezi nanovo povećani, a pobune zbog prevelikih nameta izbile su u Hercegovini 1727., 1728., 1729. i 1732. godine. Neotomanski izvori tvrde da su u dvije od tih pobuna (1728. i 1729. godine) sudjelovali i kršćani, ali su glavni akteri bili muslimani.[14] Tih su godina harale i pošasti: na početku tridesetih godina 18. stoljeća pomrlo je u Bosni od kuge 20000 ljudi.[15] Kad su Austrijanci prekršili Požarevački mir 1736. godine i prodrli u Bosnu, zacijelo su se bili ponadali da će je brzo osvojiti. Ali nedavno je prije toga bio postavljen za namjesnika u Bosni neobično energičan i odrješit čovjek, Ali-paša Hećimović, koji je vrlo vješto organizirao obranu.[16] Sljedeće godine potukao je austrijsku vojsku u bici kod Banje Luke, a mirovnim ugovorom koji je zatim sklopljen (Beogradski mir 1739. godine) Austrijanci su se odrekli čitavog teritorija južno od Save, osim jedne tvrđave.[17] Tom je nagodbom utvrđena sjeverna granica današnje Bosne.

Bijaše to jedan od najtrajnijih mirovnih ugovora u tom stoljeću. Gotovo 50 godina nakon toga nije bilo upada strane vojske u Bosnu.

[12] Ta je mletačko-bosanska granica bila na kraju utvrđena u razdoblju između 1721. i 1733. godine: vidi Clissold, ur., *Short History,* str. 45, 50. Shaw pogrešno tvrdi da je prema tom ugovoru uspostavljena granica na rijeci Savi *(History of the Ottoman Empire,* sv. 1, str. 232).

[13] A. Popović, *L 'Islam balkanique,* str. 259.

[14] Džaja, *Konfessionalität und Nationalität,* str. 96. Džaja također bilježi nemire prije rata, 1710. i 1711. godine.

[15] Handžić, "Bosanski namjesnik", str. 144-145.

[16] *Ibid.,* str. 152-163.

[17] Đurđev, "Bosna", str. 1267.

Međutim, Bosanski ejalet morao je snositi teret povećanih poreza kojima su se financirali ratovi na drugim stranama. Godine 1745., kad se Hekim-oglu Ali-paša vratio na položaj namjesnika Bosne, ogorčenje na povećane namete bilo je toliko da je bio prisiljen povući se iz Bosne na šest mjeseci. Kad se 1747. godine vratio, ponovo su izbili nemiri pa se sljedeće godine povukao u Grčku.[18] Nakon velike pobune u Mostaru 1748. godine, u kojoj su čak i janjičari sudjelovali, slijedile su u idućih nekoliko godina i druge pobune zbog velikih nameta u Bosni.[19] I muslimanski seljaci prosvjedovali su zbog promjena u sistemu zakupa zemlje. Napokon je novi namjesnik u Bosni, Mehmed-paša Kukavica, primio od sultana ferman u kojem je stajala samo jedna rečenica: "Bosna se mora iznova osvojiti."[20] Namjesnik je postupio beščutno i djelotvorno. U Bosni je uspostavio mir, iako je Mostar bio i dalje središte nezadovoljstva i otpora. Godine 1768. paša je morao poslati jaku vojsku na Mostar da ga pokori. Međutim, za razliku od nekih masovnih pobuna u četrdesetim godinama 18. stoljeća, ovaj je otpor potjecao od viđenih muslimana koji su nastojali zaštititi svoje porezne olakšice.[21]

Sljedeći rat protiv Austrije, koji je započeo 1788. godine, imao je ozbiljniju političku dimenziju od prethodnih. Austrijski car Josip II. i ruska carica Katarina Velika sporazumjeli su se da preotmu Osmanlijama balkanske zemlje i podijele ih među sobom. Tako je došlo do geopolitičke podjele interesa na Balkanu, što je na kraju dovelo do austrijske okupacije Bosne 1878. godine i do njene aneksije 30 godina nakon toga. Car Josip II. pokazao je da ne misli samo na osvajanje nego i na vladavinu kad je na početku rata izjavio da jamči slobodu vjeroispovijesti svim muslimanima koji odmah polože oružje.[22] Nastojeći predobiti na svoju stranu bosanske katolike (od kojih su neke doveli i na studije u Zagreb), Habsburgovci su se još nadali da će u Bosni izbiti opći ustanak bosanskih kršćana.[23] Na

[18] Handžić, "Bosanski namjesnik", str. 164-180.

[19] Hadžijahić, "Die Kämpfe der Ajane", str. 130.

[20] Sućeska, "Osmanli imparatorlugunda Bosna", str. 441.

[21] Hadžijahić, "Die privilegierten Städte", str. 156.

[22] Džaja, *Konfessionalität und Nationalität,* str. 98.

[23] B. Jelavich, *History of the Balkans,* sv. 1, str. 90.

---

početku 1788. godine austrijske su postrojbe stupile na bosansko tlo, ali im se nisu ispunili

snovi da će biti dočekani kao osloboditelji. Manji broj Bosanaca dobrovoljno se pridružio austrijskoj vojsci. Ipak, i bosanski kršćani i muslimani pružili su žilav otpor Austrijancima u prednjem pojasu obrane, pa je austrijska vojska zaglibila u peteromjesečnoj opsadi tvrđave u Bosanskoj Dubici.[24] (Stoga je taj rat ostao zabilježen u bosanskoj povijesti pod imenom Dubički rat.) Sljedeće godine Austrijanci su se bolje pripremili pa su pregazili veći dio Bosne i prodrli duboko u Srbiju. Ali opet je uslijedio nagovještaj načina na koji će se problemi sređivati u 19. stoljeću. Težnje Austrije i Rusije nije zapriječila otomanska vojna moć nego diplomatski i politički pritisci drugih europskih velesila. Godine 1791. Austrija je pristala vratiti sve što je bila osvojila u Bosni i Srbiji; za uzvrat je sultan dodijelio austrijskom caru službeni naslov "zaštitnika" kršćana pod otomanskom vlašću.[25]

Međutim, prije nego što se uspio potpuno oblikovati novi model političkog ponašanja u 19. stoljeću, došlo je do dugotrajnog i bitnog prekida u međunarodnom poretku: do napoleonskih ratova. Nakon Napoleonovih prvih pobjeda nad Austrijom, Francuzi su zauzeli Mletke, Istru i Dalmaciju (uključujući i Dubrovačku Republiku) 1805. godine - i tako je nastala francusko-bosanska granica. Većina europskih velesila željela se dodvoriti Otomanskom Carstvu iz strateških razloga. Napoleon je poslao pomoć sultanu da suzbije bunu u Srbiji, a Francuzi su se još izravnije upleli u lokalni spor u Hercegovini 1808. godine uputivši manji vojni odred u pomoć mjesnom paši Hadži-begu Rizvanbegoviću, koji bijaše opkoljen u tvrđavi Hu-

tovo nakon svađe sa svoja dva brata oko nasljedstva.[26] Godine 1809. Austrija je ponovo navijestila rat Francuskoj. Napoleon je potaknuo Bošnjake da upadnu u Slavoniju na početku ljeta te iste godine, a nakon bitke kod Wagrama u srpnju mjesecu Austrijanci su predložili mir. Habsburgovci su ponovo ustupili Francuzima neke teritorije: zapadnu polovicu Hrvatske (uz sjeverozapadnu granicu Bosne) i dobar dio današnje Slovenije. Sve je to bilo spojeno s osta-

[24] Rothenberg, *Military Border in Croatia,* str. 72-73.

[25] Shaw, *History of the Ottoman Empire,* sv. I, str. 259.

[26] Šamić, *Les Voyageurs franyais,* str. 146-149.

---

lim osvojenim teritorijima u novu "Ilirsku provinciju" pod francuskom upravom maršala Marmonta (koji je za ovu prigodu proglašen "vojvodom Dubrovačkim") u iduće četiri godine.

Kao i većina vladara Krajine prije njega, maršal je uskoro uvidio da se mora uhvatiti u koštac s pljačkaškim upadima iz Bosne. Potkraj 1809. godine francuska kaznena ekspedicija prešla je u Bosnu, gdje su je dočekale slabe turske snage, uglavnom neregularne konjice, pod zapovjedništvom age od Bihaća. Premda se nisu mogli mjeriti s dobro izvježbanim postrojbama *Grande Armee,* neregularni bosanski konjanici snažno su se dojmili jednog francuskog vojnika, koji ih je u svojim uspomenama opisao kao "ljudsko jato u

kojem nitko nije nosio odoru, na mršavim, neobično lakim konjićima koji su slušali jahačev glas i stisak njegovih koljena a da mu uzde i stremeni nisu bili ni potrebni". Francuzi su ih otjerali tridesetak kilometara, a onda su stali kod nekog sela i zapalili ga. Onaj se vojnik poslije prisjećao: "Otrčao sam s nekoliko časnika do najveće kuće. Zaključili smo da je u sobama s rešetkama na prozorima koji su gledali na dvorište bio harem pa smo ga zapalili u čast, ljepšeg spola".[27]

Kad su se 1813. godine Francuzi povukli iz "Ilirskih provincija", Austrijanci su ondje ponovo preuzeli vlast. Istodobno su se nastavili uobičajeni granični incidenti i sukobi. Sve se vratilo u normalno stanje. Ali najveća dugoročna prijetnja otomanskoj Bosni dolazila je s istoka, iz Srbije, gdje je 1804. godine izbio ustanak. Zapravo su izbila dva ustanka: prvi je izvela skupina mjesnih janjičara koji su prigrabili vlast ne bi li spriječili provedbu reformi koje je donio Istambul (dopuštajući Srbima kršćanima da osnuju svoju miliciju, ubiru svoje poreze i tako dalje), a drugi je bio velika buna kršćanskog puka. Premda je sultan u prvi mah stao na stranu svojih podanika protiv janjičara, narodni je ustanak uzeo previše maha pa je odlučio da ga uguši. Srbi su 1805. godine potukli osmanlijsku vojsku, a 1806. nanijeli težak poraz i vojsci koja je nadrla iz Bosne. Opća antiosmanlijska nasilja u Srbiji uključila su i mnogobrojne masakre, pljačke i prisilno pokrštavanje običnih slavenskih musli-

27 Desbocufs, *Souvenirs*, str. 132-133.

mana i pravih Turaka; oni koji su preživjeli počeli su bježati u Bosnu.[28] Izbilo je i nekoliko pobuna pripadnika Srpske pravoslavne crkve u Bosni i jedna ozbiljnija buna (proistekla iz lokalnih razmirica) u Hercegovini. Napokon, 1815. godine, sultan je pristao dati Srbima - ili bar onima u Smederevskom sandžaku, sjevernom dijelu Srbije kojem je pripadao i Beograd - autonomiju s velikim ovlastima, pravo na vlastitu skupštinu i slobodno izabranog kneza. Ipak, turske posade ostale su u gradovima, a turski je paša i dalje stolovao u Beogradu, ali su položeni temelji za kasniji razvoj Srbije kao nezavisne kraljevine - kraljevine koja će za Bosnu biti ili svjetionik slobode i nade ili središte ekspanzionističkih teritorijalnih težnji.

Dvije suprotstavljene bune koje su potaknule u Srba poriv za nezavisnošću izražavale su dvije tendencije koje su se već poodavno mogle zapaziti u balkanskim provincijama Otomanskog Carstva. Postojalo je narodno nezadovoljstvo čitavim poretkom, i postojala je želja mjesnih predstavnika toga poretka da obrane svoje privilegije od miješanja (nadasve reformi) iz Istambula. Moć lokalnih muslimanskih uglednika bila je dublje ukorijenjena u Bosni. To je značilo da je njihov otpor središnjim vlastima, otpor čije smo znakove vidjeli već oko sredine 18. stoljeća, imao čvrstu bazu i da će trebati nekoliko naraštaja da se skrši. U Bosni su bile izrasle posebne političke i društvene institucije koje su sve skupa tvorile neobično djelotvoran

poredak lokalne moći.

Najvažnija je od tih institucija bila *kapetanija.* Ponajprije, potkraj 16. stoljeća, *kapetan* je bio vojni administrator u pograničnom području. Njegova je *zadaća* bila da diže vojsku, pregledava putnike koji prelaze preko granice, da čuva ceste od razbojnika i obavlja kojekakve druge policijske i administrativne poslove. Teritorij kojim je upravljao, *kapetanija,* mogao je biti manji ili veći od *kadiluka* (osnovne upravne jedinice kojoj je na čelu bio *kadija* ili sudac), ali je bio manji od sandžaka.[29] U 17. stoljeću taj je poredak proširen i na unutrašnjost zemlje. Proširene su i ovlasti kapetana, a neke ugled-

28 Pavlowitch, "Society in Serbia", str. 144-145; A. Popović napominje da su se takvi postupci nastavili s još većom žestinom poslije 1815. godine *(L'Islam balka-nique,* str. 262).

29 Kreševljaković, *Kapetanije,* str. 13, 22.

---

ne porodice počele su tretirati kapetansku službu kao nasljednu. U vrijeme Karlovačkog mira (1699.) u Bosni je bilo 12 kapetanija, a potkraj 18. stoljeća bilo ih je 39 pa je tim poretkom bio obuhvaćen veći dio bosanskog teritorija. Na razmeđi 17. i 18. stoljeća, kad su počeli i porez ubirati, kapetani su bili na vrhuncu svoje moći.[30] Kapetanije su postojale samo u Bosni, pa su tu stvorile i društveno-poli-tičku strukturu kojom se Bosna razlikovala od svih ostalih balkanskih zemalja. Taje institucija, kad je dobro

funkcionirala, bila velik napredak naspram prvobitnog osmanlijskog poretka. Ljudi više nisu bili izručeni na milost i nemilost pohlepnim sandžak-begovima dovedenim izvana, koji su se za ono nekoliko godina koliko su boravili u Bosni nastojali obogatiti, nego su imali lokalne upravljače kojima su osobni probici ležali u dugoročnom blagostanju na svom području. Istodobno su mogli i ozbiljno ograničiti vlast namjesnika u Bosni koga je postavljao sultan.

Teoretski, namjesnik je dobio od sultana vrhovnu vlast nad svekolikom Bosnom. Kao vladar ejaleta imao je, kao što smo vidjeli, titulu begler-bega ili vezira i najviši od tri ranga paše zvani "paša od tri tuga", prema tradicionalnom vojnom stijegu ukrašenom sa tri konjska repa koji bi se nosio pred njim u bici.[31] Pod njim su bili sandžak-begovi (potkraj 17. stoljeća Bosna je bila podijeljena na četiri sandžaka: Bosnu, Hercegovinu, Zvornik i Klis), koje je također postavljao sam sultan. Na okružnoj razini, uz kapetanije, postojala su i četiri samostalna *agaluka,* a pojedinim područjima mogli su upravljati i *muselimi,* upravljači što ih je postavljao sam vezir.[32] Međutim, od početka 18. stoljeća sve je više slabila vezirova moć. Energičan vezir kao što je bio Ali-paša Hećimović mogao je mobilizirati Bosnu kad je mobilizacija bila u interesu samih Bošnjaka, ali je teško mogao vladati zemljom kad bi se pučanstvo okrenulo protiv njega. To se moglo postići samo grubom silom, a njoj se ipak

[30] *Ibid.*, str. 52-64.

[31] Bosna bi se mogla nazvati i "pašaluk", ali je to bio opći termin koji je obuhvaćao

sve teritorije kojima je mogao vladati paša. Na primjer, Bosna, kao cjalet, bila je nešto više od Beogradskog pašaluka, koji je bio samo sandžak. O povlasticama paše od tri tuga vidi kod d'Ohsson, *Tableau de l'Empire othoman,* sv. 7, str. 285.

32 Šamić, *Les Vovageurs fran$ais,* str. 186-187; Kreševljaković, *Kapetanije,* str. 17.

---

nije redovito pribjegavalo. Potkraj stoljeća većina se promatrača slagala u mišljenju da se vezirova moć proteže samo na područje oko grada Travnika gdje je bila njegova rezidencija i dvor.[33]

Bosanski veziri bili su se povukli iz Sarajeva nakon rata u devedesetim godinama 17. stoljeća i gotovo da više nisu mogli ni primirisati u taj grad. Razvoj Sarajeva i, u nešto manjoj mjeri, Mostara kao gradova koji su ljubomorno čuvali svoju političku samostalnost bijaše još jedan čimbenik koji je ograničavao centralnu vlast. U šezdesetim godinama 15. stoljeća Mehmed II. dodijelio je Sarajevu posebnu povlasticu ili *muafname* (što je obuhvaćalo i oslobođenje od nekih nameta) kao nagradu za pomoć koju su Sarajlije pružile Osmanlijama na početku osvajanja Bosne. To je postala osnova sve preuzetnijih zahtjeva Sarajlija za specijalni status grada - osobito su te zahtjeve isticali poglavari moćnih esnafa što su stekli pravo (koje je drugdje imala država) da imenuju gradonačelnika.[34] Nakon ukinuća sistema *devširme* u 17. stoljeću, narav janjičarskog korpusa degenerirala je u cijeloj carevini. U Bosni u 18. stoljeću janjičari su postali nešto nalik na ceh ili udrugu, koja se isto toliko (ako ne i više) bavila svojim društvenim privilegijima koliko i

vojnim obvezama. Jedan francuski promatrač iz 1807. godine uočio je da "većina muslimanskih građana nosi titulu 'janjičara'"; rekli su mu da od 78 000 janjičara u Bosni svega njih 16 000 prima plaću i obavlja stvarne vojne dužnosti, a da su svi ostali obrtnici koji samo uživaju pravo na tu titulu.[35] Budući da je u Sarajevu bilo najmanje 20 000 janjičara, od kojih su neki bili vojne osobe, nijedan vezir nije mogao olako prijeći preko njihovih privilegija. U Sarajevu je muselim zastupao vezira, ali je imao vrlo ograničenu vlast.

Sarajevo je bilo na čelu otpora centralnim vlastima. Jedan bosanski Ijetopisac zapisao je, kad je 1771. godine nametnut nov porez, da su druga mjesta čekala da vide hoće li Sarajlije priznati taj

33 Samić, *Lex Voycigeurs franyais,* str. 188.

34 Hadžijahić, "Die privilegierten Städte", str. 132-134. Cehove *(esnafe)* vodili su muslimani, ali su im članovi bili i kršćani i Židovi. Ncmuslimani su mogli imati u esnafima svoje sekcije. Vidi Krcševljaković, *Esnafi i obrti,* str. 49; Skarić, *Sarajevo i njegova okolina, sit.* 134.

35 Chaunicttc-des-Fosses, *Voyage en Boxnie,* str. 114.

---

porez prije nego što se sami odluče hoće li ga plaćati.[36] Ali i Mostar je igrao važnu ulogu. Premda nije imao nikakve povelje o nekim posebnim privilegijima, nastojao je izboriti sličan status kao i Sarajevo. Odupirao se svim pokušajima da se nad njim uvede nadzor, i često se suprotstavljao vezirovim postrojbama. Godine 1768. i 1796.

organizirani su pohodi na Mostar, a 1814. godine bila je potrebna vojska od 30 000 ljudi da uspostavi u gradu vezirsku vlast. Postavljen je odozgo muselim da upravlja gradom, ali su ga žitelji učas svrgnuli i izabrali na to mjesto svoga predstavnika.[37] Gradski oči koji su bili na čelu otpora u Mostaru imali su rang *ajana,* pa je i ta čast postala bedem protiv centralnih vlasti. Kad je ta dužnost prvi put uvedena u Bosni za rata koji se vodio između 1683. i 1699. godine, ajan je bio gradski dužnosnik koji je odgovarao za red i zakon, izabran između spahija, janjičarskih časnika i drugih uglednika. Premda je ta titula poprimila nešto šire značenje drugdje na Balkanu, gdje se obično odnosila na svakojake lokalne polusamo-stalne muslimanske poglavare, u Bosni je zadržala svoje prvobitno značenje upravnog službenika. U mnogim provincijskim dijelovima Bosne kapetan je ujedno obavljao i funkciju ajana. Ali ajani su posebnu ulogu imali u većim gradovima, gdje su ih stvarno birali, u većem dijelu 18. stoljeća, predstavnici građana - i kršćani i muslimani. Sami ajani bili su, naravno, muslimani, a i u Sarajevu i u Mostaru janjičarske organizacije imale su velik utjecaj na njihov izbor. U Sarajevu su i obični građani mogli postati ajani, a u Mostaru su mjesni koljenovići zemljoposjednici zauzeli te položaje i na kraju ih "feudalizirali", tako da su izbori bili puka formalnost. Upravo zahvaljujući toj funkciji, gradski oči Mostara, uz potporu drugih članova lokalne zemljoposjedničke vlastele, uspjeli su da grad neprekidno pruža otpor centralnim vlastima od šezdesetih godina 18. do tridesetih godina 19. stoljeća.[38]

36 Hadžijahić, "Die privilegierten Städte", str. 137.

[37] *Ibid.,* str. 156-157.

3[8] O bosanskim ajanima vidi *ibid.;* Sućcska, "Bedeutung des Begriffes A'yän"; Hadžijahić, "Die Kämpfe der Ajanc"; o prvobitnom karakteru tog položaja vidi kod Bowcn, "Ayan"; a o tome kako se drugdje rabio vidi Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule,* str. 238.

---

8 GOSPODARSKI ŽIVOT, KULTURA I

DRUŠTVO U OTOMANSKOJ BOSNI

1606. - 1815.

Povijest kapetana i ajana pomaže nam da shvatimo kako su se u 17. i 18. stoljeću zbivale u Bosni neobično važne društvene promjene. Stari poredak vojno-feudalnog držanja zemlje pod zakupom malo-pomalo se istrošio i umjesto timarske klase pojavila se nova vrsta lokalnog plemstva koje je držalo u vlasništvu veleposjede i prenosilo ih u nasljedstvo. Već smo naznačili neke od uzroka tim promjenama: razvoj klase državnih dužnosnika nastalih sistemom *devširme* koji su se u Istambulu u 17. stoljeću otimali za nevojne, privatne posjede; zamjenjivanje u vojnom smislu spahija plaćenim pješaštvom; opća i nezasitna potreba države za prihodima, što je dovodilo do toga da su se veliki kompleksi zemlje ustupali lokalnim zemljoposjednicima koji su za uzvrat ubirali i predavali državi porez u gotovini. U Bosni je navala spahija, janjičara i državnih službenika izbjeglih iz Ugarske, Slavonije, Hrvatske i Dalmacije između 1683. i 1697. godine povećala pritisak na državu da pretvori timare u privatne posjede (poznate pod općim nazivom *čiftluk):* mnogi su od tih ljudi tražili u

zemljoposjedništvu sigurnost, a od *čiftluka* su se, osim toga, mogli iscijediti veći prihodi jer su seljaci na njima imali manja zakonska prava.

Neki od posjeda koji su na taj način nastali bili su u Bosni poznati pod nazivom *agaluk,* a njihovi vlasnici *age.* Seljaci su na njima sačuvali neka prava korištenja zemlje, ali je znatno povećan teret desetina i zakonski obvezatnog kuluka. Oni posjedi koji su bili u neograničenu vlasništvu pojedinaca bijahu poznati pod nazivom *be-gluci,* a njihovi vlasnici pod nazivom *begovi.*' Mnogi su od tih be-gluka bili veleposjedi kojima su upravljali upravitelji imanja, koji su zahtijevali najviše što su mogli od seljaka na njima. Oni su mogli sklopiti sa seljacima i posebne sporazume koji nisu bili propisani zakonima. Općenito su nazivi *aga* (što se prvobitno odnosilo na janjičarske časnike) i *beg* naprosto poprimili značenje članova niže i više zemljoposjedničke vlastele. Kako su radni uvjeti na veleposjedima bivali sve teži, muslimanski su se seljaci, kojima je zakon oduvijek omogućavao da sami posjeduju nešto zemlje, sve više pri-

1 Tomasevich analizira posebnu uporabu ovih naziva u Bosni: *Peasants, Politics, and Economic Change,* str. 99-100. Sugar daje različit i općenitiji prikaz: *Southeastern Europe under Ottoman Rule,* str. 214-218.

---

klanjali takvom načinu obrađivanja. Tako je tekao dugotrajan proces društvene i vjerske polarizacije: od 15. stoljeća, kad su feudalni zemljoposjednici mogli biti i kršćani i

muslimani, a posjede su im obrađivali seljaci obje vjere, do 19. stoljeća, kad su svi veleposjednici bili muslimani, a velika većina seljaka bezemljaša bili kršćani.[2] Iako su se ti seljaci i dalje zvali "kmetovi", oni koji su radili na beglucima, strogo uzevši, nisu više imali pravni status kmetova. Bili su obični seljaci u nepovoljnu položaju, u sistemu u kojem nisu imali prave prilike da zahtijevaju nešto bolje. Životni su im se uvjeti sve više pogoršavali. Sve veći broj seljaka odlazio je sa zemlje u potrazi za poslom u veća mjesta.[3] U 16. stoljeću bilo je sasvim uobičajeno da seljaci pod otomanskom vlašću, pošto plate porez, zadrže za sebe višak uroda i iznesu ga na tržište.[4] Na čiftlucima koji su zahtijevali od seljaka više nego drugi, takvo je što postalo nemoguće, pa su seljaci živjeli na rubu egzistencije. Kad je francuski autor Fo-urcade putovao u Solun da ondje preuzme konzulske mjesto 1812. godine, prespavao je jednu noć u kmetskoj kući u Kožarcu. Kuća je bila šest i pol metara dugačka i četiri metra široka, u sredini je bilo ognjište, bez dimnjaka i bez prozora (samo otvori u zidovima i rupa na krovu); pod je bio zemljan a jedino pokućstvo bijahu škrinje; spavali su s nogama okrenutim vatri, umotani u kožuhe, na ležajevima od sijena, a gamad ih je žive izjedala.[5]

Na temelju takvih iskaza stječe se vrlo sumorna slika života na selu u Bosni. Pa ipak, jedno je od začudnih otkrića suvremenih povjesničara Balkana daje u 18. stoljeću znatno porastao broj stanovnika - navlastito u Bosni. U 17. je stoljeću došlo do općeg pada broja stanovnika iz razloga koji nisu posve jasni: jedan je od mogućih

2 Prelazak na čiftluke u cijeloj carevini golema je tema čiji mnogi aspekti ostaju nerazjašnjeni. Koristan pregled svih tih pitanja vidi kod McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe,* str. 57-79. Mutafchicva opisuje dva tradicionalna oblika u kojima su se čiflluci prvobitno dodjeljivali (musclimima i "gazijama" ili ratnim herojima); spominje i poseban oblik čiftluka stvorenog od starih feudalnih posjeda u Bosni ("K'm v'prosa za čiftlitsitc", str. 36-42).

3 Hottingcr spominje da ih je bilo u Adrianopolu (Edirnu) u pedesetim godinama 17. stoljeća: *Historia orientalis,* str. 463.

4 McGowan, "Food Supply and Taxation".

5 Šamić, *Lex Voyageurs fmncaix,* str. 248.

---

uzroka tifiis.[6] U toku cijelog 17. stoljeća priljev muslimanskih izbjeglica možda je tek nadoknadio odljev katolika: katolički izvori procjenjuju daje više od 50 000 katolika izbjeglo u ratu što se vodio između 1683. i 1699. godine, a vjerojatno se i egzodus za rata s Mlecima između 1645. i 1699. godine brojio na desetke tisuća.[7] Ipak je muslimansko pučanstvo snosilo najveći dio tereta ratnih napora - ne samo u obrani Bosne nego i u gotovo neprekidnom ratovanju Osmanlija u drugim krajevima carevine. Važnost bosanskih postrojbi vidi se i po popisu 1553 bosanskih spahija koji su služili u ratu protiv Rusije 1711. godine: svaki je od tih spahija imao u svojoj pratnji po nekoliko vojnika.[8] Mnoge tisuće bosanskih muslimana izginule su na tim dalekim bojištima. Od njih 5200 poslanih u Perziju da se bore u ratu od 1723. do 1727. godine, na primjer, vratilo ih se kući svega 500.[9] Medu ostalim uzrocima smrti bila je i kuga, koja je, kao što smo vidjeli, na

početku 18. stoljeća i dalje harala Bosnom. Razumljivo je što je nakon priljeva u devedesetim godinama 17. stoljeća broj muslimanskog pučanstva sporo rastao.

Broj kršćanskog pučanstva rastao je znatno brže. Niz poreznih knjiga u otomanskim arhivima pokazuje da je u 18. stoljeću broj kršćana porastao za 200 posto. Ovaj podatak treba ipak prihvatiti s rezervom, jer polazište za njegovo izračunavanje, registar dohoda-rine za 1700. godinu, čini se nevjerojatno nizak, ali je opća tendencija jasna. Ako broj odraslih muškaraca pomnožimo s tri, ukupan broj kršćana prema tim poreznim knjigama iznosi 1718. godine 118 000, 1740. godine 190000, 1788. godine 295 000 a 1815. godine 312 000. (Ti se brojevi ipak ne mogu pravo uspoređivati jer obuhvaćena administrativna područja nisu bila uvijek ista.)[10] Prema

[6] McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe,* str. 83-86.

[7] Džaja, *Konfexsionalität und Nationalität,* str. 105-106, 151, 168. Biskup Ma-ravić u svom izvještaju o Bosni iz 1655. godine navodi da je katolika tada ukupno bilo 63 206: Fermendžin, ur., *Acta Bosnae,* str. 476.

8 Skarić, "Popis bosanskih spahija".

[9] B. Jelavich, *History of the Balkans,* sv. I, str. 90.

[10] Broj muslimanskih odraslih muškaraca zabilježen u Bosanskom cjaletu radi *džizje:* 12 500 godine 1799. (s Hercegovinom i Zvornikom), 63 440 godine 1740. (bez Hercegovine, sa Zvornikom), 98 329 godine 1788. (s Hercegovinom i još jednim ncidentificiranim sandžakom) i 103 883 godine 1815. (s Hercegovinom i s još .

podacima dobivenim na jednoj drugoj osnovi za cijelu Bosnu i Hercegovinu, broj se kršćana povećao od 143 000 u 1732. godini na 400000 u 1817. godini." Kako nemamo zabilježenih podataka o nekom većem doseljavanju kršćanskih seljaka u Bosnu, povremeno su se jamačno doseljavali ljudi iz Srbije i Makedonije.[12] Usprkos čestim nemirima u Hercegovini u 18. stoljeću, u bosanskom je ejaletu općenito bila bolja uprava nego u susjednim područjima u Srbiji, i nije bilo toliko razbojničkih prepada. Možda je zbog toga Bosna u toku cijelog tog stoljeća neprestano privlačila stanovit dotok doseljenika iz srpskih krajeva. Ipak, glavni uzrok porastu stanovništva zacijelo je bio prirodni prirast. To pretpostavlja da je gospodarstvo dobro funkcioniralo i da kršćani, iako su na selu živjeli u siromaštvu, nisu ipak patili od krajnje oskudice.

S druge strane, manjina kršćanskog pučanstva uživala je u pravom blagostanju u većim bosanskim gradovima, u kojima se razvila kršćanska (i židovska) trgovačka klasa. Katolici, sa svojim starim dubrovačkim vezama, dominirali su u bosanskoj trgovini sve do kraja 17. stoljeća; nakon toga su važniju ulogu igrali Srbi, Vlasi, Grci i Armenci. I pojedini su obrtnici bili pravoslavne vjere, osobito zlatari.[13] Muslimani su se u gradovima držali uglavnom kućne radinosti, ali su se od sredine 18. stoljeća i oni počeli baviti trgovinom.[14] Bogato Sarajevo u 17. stoljeću bijaše jedno od balkanskih čuda, kudikamo najvažniji grad u unutrašnjosti zapadno od Soluna. Jedan je posjetitelj zabilježio 1628. godine da pojedini trgovci imaju zalihe robe u vrijednosti od 200 do 300 tisuća dukata.[15] Sjajan opis Sarajeva sačuvan je u dnevniku neumornog

turskog putnika Evlije

jednim neidentificiranim sandžakom): McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe,* str. 90. Prvi broj čini se nevjerojatno nizak; možda to samo znači da se bosanska uprava još nije bila oporavila od rata pa nije uspjela prikupiti sve podatke. Osim toga, tada se prvi put nisu brojile obitelji nego svi odrasli muškarci.

11 Prema procjeni Muhameda Hadžijahića, navedeno u Džaja, *Konfessionalität und Nationalität,* str. 82.

12 Weigand, "Rumänen und Aromuncn", str. 178.

13 Skarić, *Srpski pravoslavni narod,* str. 10.

14 D. Mandić, *Etnička povijest Bosne,* str. 514; Hadžijahić, "Die privilegierten Städte", str 136.

15 Hadžijahić, "Die privilegierten Städte", str. 135.

Čelebije koji je posjetio taj grad 1660. godine i pribilježio da Sarajevo ima 17000 kuća (što znači više od 80000 stanovnika), 104 džamije i čaršiju sa 1080 dućana, u kojima se prodaje roba iz Indije, Arabije, Perzije, Poljske i Češke. Pa i sami su stanovnici ostavili na njega snažan dojam: "Budući da je ovdje ugodno podneblje, ljudi su pretežno rumene puti. Na sve četiri strane svijeta ima gorskih pašnjaka i obilje tekuće vode. Zbog toga su stanovnici krepki i zdravi. Ima čak više od tisuću staraca... koji su doživjeli sedamdesetu."[16] Jedan francuski putnik koji je bio u Sarajevu svega dvije godine prije njega bijaše podjednako oduševljen: "Ima vrlo lijepih ulica, krasnih i dobro sagrađenih kamenih i drvenih mostova, i 169 lijepih česama," zabilježio je između ostaloga. "Grad je pun

vrtova: većina kuća ima svoje privatne vrtove, pune voćaka, osobito jabuka." Bio je ugodno iznenađen i tržnicom "sa bezbroj ljudi i svakojakom robom", i velikim tjednim konjskim sajmom - bosanskim specijalitetom.[17]

Sarajevu je trebalo dugo vremena da se oporavi od poharanosti iz 1697. godine. Bila su još dva velika požara, 1724. i 1788. godine.[18] Drži se daje 1807. broj stanovnika bio 60 000, manji od broja koji je naveo Čelebija 1660. godine, ali još uvijek impresivan ako se usporedi s brojem žitelja Beograda 1838. godine (12 963) ili Zagreba 1851. godine (14 000).[19]

Trgovina je u balkanskim zemljama procvala nakon Požarevač-kog mira, kojim je otvoren promet s Austrijskom Carevinom i kojim

[16] Čelebi, *Putopis,* str. 106, 116. Čelebijine brojeve smatra preuveličanim jedan suvremeni znanstvenik, koji ih je usporedio s mnogo manjim brojem iz popisa 1841. godine (Nagata, *Materials on Bosnian Notables,* str. 2). Ali biskup Maravić u svom izvještaju iz 1655. godine navodi čak nešto malo veći broj nego Čelebija: 20 000 muslimanskih obitelji i 100 kršćanskih (Fermendžin, ur., *Acta Bosnae,* str. 476). (Valja napomenuti da Maravić kaže kako u tih 100 kućanstava živi 600 duša, što znači daje multiplikator veći nego onaj kojim su se obično služili suvremeni povjesničari.) Sarajevo je očito imalo manji broj stanovnika u 18. stoljeću nego u 17., a možda se taj broj na početku 19. stoljeća još više smanjio.

[17] Quiclet, *Voyages,* str. 68-70, 79. Peter Masarechi pohvalio je 1624. godine kvalitetu bosanskih konja: Draganović, "Izvješće Petra Masarcchija", str. 42.

[18] Pelletier, *Sarajevo,* str. 69.

[19] Chaumettc-des-Fossćs, *Voyage en Bosnie,* str. 33; Hadžijahić, "Die privilegierten Städte", str. 135.

su Osmanlije zapravo stekli prednost.[20] Uskoro su trgovci iz Sarajeva sudjelovali na velikim sajmovima u Leipzigu i Beču. Glavni bosanski izvozni artikli bili su poljoprivredni proizvodi (koža, krzno i voće, osobito suhe šljive), a najviše se uvozio tekstil.[21] Bogati rudnici u Bosni bili su zatvoreni (samo se još u Varešu vadila željezna ruda). Bilo je vrlo malo industrije osim onoga što su izrađivali obrtnici po gradovima: obrađivali kovine, kožu i tako dalje.[22] Oštrouman promatrač u 18. stoljeću koji je prešao na islam, Mo-uradgea d'Ohsson, ovako je prokomentirao neuspjeli pokušaj da se razviju velika industrijska poduzeća: "Nitko se ne usuđuje iznijeti na vidjelo svoje bogatstvo da ne bi privukao pozornost vlasti."[23]

Često se isticala korupcija koja je bila usađena u potonji otoman-ski poredak: "Politika svakog turskog ministra ima za prvi cilj samog sebe," zapisao je engleski diplomat Sir James Porter 1768. godine.[24] Ali je isto tako napomenuo da nije riječ o općem moralnom propadanju, nego o pogreški u političko-upravnom sistemu. Čak i u tom razdoblju stagnacije, na one koji su iz prve ruke govorili o životu u otomanskoj Europi - za razliku od onih koji su moralizirali s velike udaljenosti - ostavljale su snažan dojam neke od njenih moralnih i društvenih konvencija. Porter je tako prenio komentare jednog otomanskog *efendije,* "koji je bio rodom iz Bosne i koji je dugo živio u svom zavičaju," kako oni ondje "jedva da znaju u čistom turskom [tj. muslimanskom] selu stoje to podvala, obmana ili lopovluk". U prilog toj tvrdnji, Porter napominje kako u Istambulu nema krade: "Tu možete živjeti

bez brige da će vam tko što ukrasti,

[20] Austrijanci su glupo udarili carinu na uvoz robe svojih trgovaca a da nisu udarili odgovarajuću carinu otomanskim podanicima koji su uvozili istu takvu robu: vidi McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe,* str. 23-24.

[21] Međunarodni sajam u Leipzigu snažno je privlačio trgovce iz Bosne i drugih dijelova Balkana za sve to vrijeme: vidi Paskaleva, "Osmanli balkan cyäletlerinin ticaretleri", str. 47-49.

[22] O kopanju željezne rude vidi Sugar, *Industrialization of Bosnia,* str. 16. U Fourcadcovu izvještaju iz 1813. godine spominje se ipak izvoz jedne vrste rude u Francusku: auripigmenta (žuti arsenov blistavac), kemikalija koja se nalazi u prirodnom stanju i koja služi u proizvodnji pigmenata (Vacalopoulos, "Tendances du commerce de la Bosnie", str. 95).

[23] d'Ohsson, *Tableau general de l'Empire othoman,* sv. 7, str. 296.

[24] Porter, *Observations on the Turks,* sv. I, str. 133.

---

pa gotovo sve vrijeme držite svoja vrata otvorena".[25] Netko bi možda pomislio da se ljudi tako besprijekorno ponašaju zato što žive u strahu od nemilosrdne provedbe islamskog zakona u djelo, ali ima obilje dokaza da je doduše pobožnost općenito ostala na visokoj razini među muslimanskim pučanstvom, ali da se sveti zakon nije rigorozno poštivao. Jedna historijska studija o stavu prema alkoholu u Bosni utvrdila daje u 18. i 19. stoljeću nazori nisu više bili tako strogi, da ljudi nisu više prijavljivali vlastima svoje susjede da piju, kao što su činili u 16. stoljeću.[26]

Porterov informator okrivio je pravoslavnu zajednicu za opadanje morala. Nema pravih dokaza

(osim ovakvih anegdotalnih napomena) za mišljenje da je pravoslavno pučanstvo bilo iskvarenije od bilo koje druge vjerske zajednice. Ali ima više izvješća o korupciji među višim svećenstvom u Pravoslavnoj crkvi, koja se, pod nadzorom grčkih porodica "fanariota" u Istambulu, služila korupcionaš-kim metodama u radu. Pošto su se plaćanjem domogli najviših crkvenih funkcija, fanarioti su zatim prodavali niže položaje ne bi li nadoknadili svoje troškove. Bosanski pravoslavni mitropolita uselio se u svoju službenu rezidenciju u Sarajevu 1699. godine. Do kraja 18. stoljeća imao je pod sobom četiri episkopa, u Sarajevu, Mostaru, Zvorniku i Novom Pažani (koji je danas u Srbiji).[27] Ali nema mnogo sačuvanih zapisa o pastoralnoj ili duhovnoj djelatnosti tih episkopa u Bosni u tom razdoblju. Pravoslavna "stara crkva" iz 16. stoljeća višeput se popravljala i obnavljala, a 1726. godine otvorena je u gradu pravoslavna osnovna škola.[28] Obično pravoslavno svećenstvo nije općenito bilo osobito djelatno. Svećenici su bili prilično neobrazovani i uglavnom su oskudne zalihe Biblija i liturgijskih knjiga dobavljali iz tiskara u Rusiji i Rumunjskoj.[29] U 18. stoljeću,

[25] *Ibid.,* sv. 2, str. 47, 56. Anton Hangi, koji je u devedesetim godinama 19. stoljeća napisao svoju studiju o životu u Bosni, piše vrlo slično o poštenju i o tome kako nitko ne krade u Sarajevu, gdje je boravio godinu dana a da nikad nije zaključao svoja vrata *(Die Muslims in Bosnien,* str. 7). Britanski putnik H. E. Thomson isto je tako napisao 1897. godine: "U svoj Bosni možete se pouzdati u riječ muhamedanaca kad je riječ o prodaji i kupovini" *(Outgoing Turk,* str. 162).

[26] Mujić, "Prilog proučavanju uživanja alkoholnih pića".

[27] Šamić, *Les Vovageurs franfais,* str. 243.

[28] Pelletier, *Sarajevo,* str. 118.

[29] Andrić, *Development of Spiritual Lije in Bosnia*, str. 62-63.

---

u razdoblju kad je naglo rastao broj pravoslavnih vjernika u Bosni, jedni su pravoslavni manastiri uništeni ratom ili požarom, a drugi su, čini se, jednostavno napušteni. Potkraj toga stoljeća bilo je dvanaest manastira u Hercegovini, a samo dva u samoj Bosni, u Der-venti i Banjoj Luci.[30]*

Katolička crkva, koju su u Bosni još predstavljali isključivo franjevci, nije imala mnogo prilike, ako ih je uopće imala, da prodaje funkcije. Fratri su odavno imali običaj prositi milostinju ili desetinu od svoga stada, ali taj su običaj opravdavali viši svećenici u inspekciji time što franjevci nisu imali drugog prihoda.[31] Prilično zajedljivo izvješće iz Olova 1695. godine pokazuje da se i taj običaj mogao zlorabiti. Gvardijan tamošnjeg samostana pisao je u Rim da će morati zatvoriti samostan ako ne dobije novčanu potporu: sedam godina samostan nije primio milostinje od župljana jer je osoba koja je skupljala milodare, otac Stanić, pronevjerila sav prikupljeni novac.[32] Iz mnogih drugih izvještaja može se razabrati istinsko siromaštvo Katoličke crkve u Bosni. Biskup Maravić zabilježio je 1655. godine da "malo župa ima crkve u kojima se može služiti misa i davati vjernicima sveti sakramenti; misa se obično služi na groblju ili u katoličkim privatnim kućama".[33] Da bi dali sakramente, franjevci su obično jahali na konju do zabačenih sela pa bi ondje i prenoćili. U svojoj svjetovnoj odjeći nisu se

razlikovali od seljaka koji su im govorili: "ujače", običaj koji se očuvao do dana današnjeg. Jedan neutralni promatrač, francuski konzularni službenik Chaumette-des-Fosses, bio je 1808. godine zgranut nad neukošću i praznovjerjem franjevaca i njihovim upletanjem u život vjernika.[34]

*** Premda književna produkcija pravoslavnog svećenstva u Bosni u to vrijeme nije bila velika, ne smije se zanemariti važan doprinos Pravoslavne crkve likovnoj baštini Bosne. Vidi posebice dvije knjige Zdravka Kajmakovića, *Zidno slikarstvo* i *Georgije Mitrofanović.***

[30] Džaja, *Konfessionalität und Nationalität,* str. 149; Šamić, *Les Vovageurs is,* str. 243.

[31] Draganović, "Izvješće Petra Masarechija", str. 46; D. Mandić, *Etnička povijest Bosne,* str. 375.

[32] Fermendžin, ur., *Ada Bosnae,* str. 526.

[33] *Ibid.,* str. 479.

[34] Chaumette-des-Fosses, *Voyage en Bosnie,* str. 70-74.

Ipak, zahvaljujući gdjekad slabašnoj vezi sa širim intelektualnim svijetom Katoličke crkve, ti su bosanski fratri ostavili za sobom nekoliko tiskanih djela. Uglavnom su pisali obične nabožne traktate, ali postoje i dva-tri originalnija spisa, medu njima i polemička pje-san s početka 18. stoljeća, u kojoj se autor žestoko suprotstavlja svjetovnosti u narodnim pjesmama.[35] Najvažniji je pisac među njima Filip Lastrić (1700-1783), koji je postao poglavar bosanskih

franjevaca i branio prava svoje provincije, "Bosne Srebrene", od prijedloga iznesenog u Rimu da se degradira njen status. Rasprava koju je napisao za tu svrhu, *Epitome vetustatum bosnensis provin-ciae* (1765.), bijaše jedna od prvih tiskanih knjiga o Bosni koju je napisao jedan Bosanac.[36] **

Franjevci se nisu morali braniti samo od prijetnji koje su dolazile iz Rima. Za sve to vrijeme u Bosni su se i dalje nadmetale za prevlast Katolička i Pravoslavna crkva. Fratri su se u pismima papi 1661. potužili da pravoslavni patrijarh nastoji svim silama prisiliti katolike da prihvate pravoslavni obred, i da je od velikog vezira u Bosni ishodio dekret za potiskivanje katoličanstva. Da bi se oduprli tim pritiscima, bosanski su katolici morali trošiti "velike svote novca na parničenja".[37] Franjevci su uspjeli zadržati prvobitnu *ahdnamu* ili povelju o povlasticama koju im je izdao Mehmed II. i koju su potvrđivali (zahvaljujući diplomatskim intervencijama austrijskog, francuskog, dubrovačkog, pa čak i engleskog poklisara u Istambulu)

**** Ovaj kratki osvrt na bosanske katoličke pisce u otomansko doba ne odgovara vrijednosti i broju književnih djela koja su franjevci u Bosni objavili u više stoljeća. Opširniji podaci mogu se naći kod Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci,* i Kovačić, *Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrene.* O životu i radu Lastrićcvu vidi Zirdum, *Filip Lastrić Oćevac.***

[35] "Pisma od pakla" fra Lovre Sitovića; sama je pjesma u desetercu, kao i narodne pjesme, pa ih je trebala imala nadomjestiti. Andrić kaže da se "razlikuje od prave narodne poezije samo po tome što su stihovi često nepravilni i lišeni svake ljepote": *Razvoj duhovnog života u Bosni,* str. 50.0 drugim katoličkim publikacijama vidi *ibid.,* str. 47-51.

[36] *Ibid.,* str.50; Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta,* str. 32.

[37] Fermendžin, ur., *Acta Bosnae,* str. 503-504. O kasnijim pokušajima prcobra-ćanja katolika vidi kod Džaja, *Konfessionalität und Nationalität,* str. 208-209.

---

svi sultani redom u tom razdoblju. Neki drugi dekreti iz 17. i 18. stoljeća jamčili su franjevcima da su oslobođeni raznih nameta, kao i zaštitu od presezanja Pravoslavne crkve.

Na početku 19. stoljeća neki su promatrači zabilježili daje otoman-ska politika u Bosni bila sklonija katolicima nego pravoslavcima.[38] Vjerojatno je to bio odraz sve većeg poistovjećivanja pravoslavlja s pokretom otpora osmanlijskoj vladavini u Srbiji, a katolicima u Bosni moglo se vjerovati da se neće urotiti s novom susjednom velesilom, Napoleonovim carstvom, koje su katolički svećenici smatrali dozlaboga ateističkim.[39] Mnogi su posjetitelji komentirali suparništvo između katoličkog i pravoslavnog svećenstva u Bosni: Chaumette-des-Fosses, koji je proboravio sedam mjeseci u toj zemlji, zapazio je da neprijateljstvo između te dvije vjerske zajednice "podržavaju svećenici obiju crkava iznoseći grozomorne optužbe jedni na račun drugih".[40] Bez poticanja tih dviju strana u sporu, teško je vjerovati da bi katolički i pravoslavni seljaci imali mnogo razloga da se ne trpe. Govorili su istim jezikom, jednako se odijevali, odlazili katkad u iste crkve i živjeli u potpuno jednakim prilikama.

Kad čovjek čita standardna djela o Balkanu pod otomanskom vlašću, mogao bi lako steći dojam da

je u tim stoljećima ondje vladala kulturna pustoš, da se intelektualni i duhovni život sveo samo na posve rudimentarne i zakržljale forme. Takva je slika dočarana u mnogim djelima jugoslavenskih povjesničara, a romanopisac Ivo Andrić donio ju je u gotovo karikaturalnoj formi u svojoj izrazito antimuslimanskoj disertaciji o kulturi u otomanskoj Bosni. "Učinak turske vladavine bio je apsolutno negativan," ustvrdio je on. "Turci nisu uspjeli donijeti nikakav kulturni sadržaj ni osjećanje nekakve uzvišene misije čak ni onim Južnim Slavenima koji su primili islam."[41] Ovakve tvrdnje izražavaju slijepe predrasude - svojeglavu sljepoću pred velebnim spomenicima otomanske arhitekture u Bosni, i nešto razumljiviju sljepoću pred širokim rasponom književnih djela koja su napisali bosanski muslimani pod otomanskom vlašću,

[37] Chaumettc-dcs-Fossćs, *Voyage en Bosnie,* str. 75.

[38] Šamić, *Les Voyageurs franyaix,* str. 112.

[40] Chaumettc-dcs-Fossses, *Voyage en Bosnie,* str. 75.

[41] Andrić, *Development of Spiritual Life in Bosnia,* str. 38.

---

od kojih su mnoga bila i nepoznata u vrijeme kad je Andrić pisao svoju disertaciju (1924.). Još je vrlo teško donijeti pravu ocjenu tih bosanskih spisa, koje poznaje samo šačica znanstvenih stručnjaka u cijelom svijetu. Malo ih je dosad prevedeno, a mnogi spisi postoje samo u izvornom rukopisu - pod pretpostavkom da uopće još postoje

nakon masovnog i namjernog razaranja kulturne baštine bosanskih muslimana 1992. i 1993. godine. Prije nego stoje počelo uništavanje Sarajeva granatama 1992. godine, u Gazi Husrev-begovoj biblioteci bilo je 7500 rukopisa, u Orijentalnom institutu 5000, u Historijskom arhivu 1762 a u Nacionalnoj biblioteci 478.[42] Već se iz samih ovih brojeva dade zaključiti da Bosna pod otomanskom vlašću nije bila kulturna pustoš, a mnoga djela bosanskih pisaca, na turskom, arapskom i perzijskom jeziku, čuvaju se u pojedinim zbirkama u Istam-bulu, Beču, Kairu i drugim mjestima.

Posebnu je pozornost privukao određeni način pisanja, takozvana aljamiado-književnost. To su djela napisana na bosanskom jeziku, ali arapskim pismom. (To su ime suvremeni znanstvenici posudili od sličnih nearapskih zapisa napisanih arapskim pismom u muslimanskoj Španjolskoj.) Za sve vrijeme turske vladavine, begovi u Bosni i dalje su pisali bosanskom varijantom ćirilice, *bosančicom,* a tri stoljeća služili su se njome i franjevci, u tiskanim djelima i u rukopisima. Pravoslavni svećenici čitali su u 17. i 18. stoljeću također djela tiskana na ćirilici. Ali bilo je prirodno da muslimani počnu pisati arapskim pismom, jer je tim pismom pisana sva arapska, turska i perzijska književnost, a arapsko se pismo učilo i u svim muslimanskim mektebima ili osnovnim školama.[43] Aljamiado-književnost sastoji se pretežno od svakojake poezije pisane arapskim klasičnim metrima: vjerske poezije, pjesama na moralne i društvene teme, pa i nekih erotskih ljubavnih stihova. Među pjesnicima bilo je poglavara derviških redova, vojnika i žena.[44] Jedan aljamiado-pisac, Muhamed Hevaji Uskufi (umro 1651.), sastavio je i

hrvatski ili srpsko-

[42] Gazić, "Les Collections manuscrits". Sudeći po izvještajima iz Sarajeva, srpska je artiljerija uništila cjelokupnu zbirku u Orijentalnom institutu.

[43] Vidi Lehfcldt, *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifitum,* str. 45-52.

[44] Vrijedan sažetak vidi kod Balić, *Das unbekannte Bosnien,* str. 271-281. Najnovija studija koju nisam dospio proučiti jest Huković, *Alhamiado književnost i njeni stvaraoci.*

-turski rječnik u stihovima - jedan od najstarijih rječnika od svili južnoslavenskih jezika. Uz kreiranje tih pisanih djela, muslimani su igrali i važnu ulogu u stvaranju i prenošenju bogate baštine narodne poezije u Bosni: balada i tužaljki (kao što je već spomenuta glasovita *Hasanaginica),* epskih pjesama i posebnog žanra ljubavnih pjesama, podjednako omiljenih i medu muslimanima i medu kršćanima, poznatih *sevdalinki.*[45]

Kako je bosanski jezik bio treći jezik Otomanske Carevine, nije nikakvo čudo što je i dio Otomanske književnosti napisan na tom jeziku. Jedan bosanski pisac iz 18. stoljeća, Ijetopisac Mula Mustafa Šefki Başeskija (koji je svom ljetopisu pridodao i zbirku pjesama na bosanskome jeziku), ustvrdio je da je taj jezik mnogo bogatiji od arapskoga zato što ima 45 različitih riječi za glagol "ići".[46] Suvremeni bošnjački povjesničari pridaju veliko značenje činjenici da su pisci u to doba nazivali svoj jezik bosanskim. Ali time se mislilo samo na to da se taj jezik

govori u Bosni, a nije se time htjelo reći da se on razlikuje od tog istog jezika kako se govori negdje drugdje. Dakako da su se zamjećivale regionalne razlike u hrvatskom ili srpskom jeziku. Tako je jedan franjevac na početku 18. stoljeća zabilježio da se bosanski jezik razlikuje od hrvatskog, dalmatinskog i dubrovačkog.[47] A od svih varijanti hrvatskog ili srpskog jezika, bosanska se varijanta dugo smatrala najprihvatljivijom. Godine 1601. zapisao je Mavro Orbini: "Od svih naroda koji govore slavenski, Bosanci imaju najglađi i najelegantniji jezik; i diče se činjenicom da jedini oni dan-danas paze na čistotu slavenskoga jezika."[48] Veliki srpski pisac, sakupljač narodnih pjesama i jezični reformator iz 19. stoljeća Vuk Karadžić također je držao da je dijalekt srednje Hercegovine najbolja i najčistija forma narodnog jezika.[49]

Većina je književnih djela bosanskih muslimana ipak napisana na turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Za to postoje razumljivi

45 Vidi Balić, *Das unbekannte Bosnien,* str. 165-190.

46 Lchtcldt, *Das .serbokroatische Aljamiado-Schrifltum,* str. 50; O Bašeskijinu ljetopisu vidi Gazić, "Les Collections manuscrits".

47 Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta,* str. 7. O mnogobrojnim primjerima kako su autori nazivali svoj jezik bosanskim vidi *ibid.,* str. 24-31.

48 Orbini, *Regno de gli Slavi,* str. 377.

49 Wilson, *Life and Times of Karadžić,* str. 389.

razlozi: jedni su pisali u formama u kojima je jezik nerazdvojno vezan sa žanrom, kao što je, primjerice, istančano dvorsko pjesništvo perzijske tradicije; drugi su pisali o takvim temama kao što je filozofija za koju je u arapskom jeziku postojalo kompletno stručno nazivlje, što je nedostajalo bosanskome jeziku; i dakako da su mnogi pisali za čitatelje izvan slavenskih zemalja. Što se tiče proze, najviše ima djela iz teologije, filozofije, historije i prava, ali je tematski raspon bio očito vrlo širok, pa ovdje možemo spomenuti samo nekoliko imena. Najvažniji su pisci bili Ahmed Sudi al-Bosnavi (umro 1598.), koji je komentarima popratio klasične perzijske pjesnike; Hasan efendi Pruščak (umro 1616.) koji je napisao znamenito djelo *Zrcalo za prinčeve* - pomodnu raspravu o vlasti i mnoga djela o logici, retorici i pravu, kao i popis bosanskih učenih autora; Abdi al-Bosnavi (umro 1644.), koji je napisao ekstatično-mistične rasprave u sufističkoj tradiciji; Ibrahim Alajbegović zvani Pečevi (umro 1651.), koji je napisao na turskom jeziku historiju razdoblja između 1520. i 1640. godine služeći se zapadnoeuropskim tiskanim izvorima; Ahmed al-Mostari ^Rušdi (umro 1699.), jedan od mnogobrojnih mostarskih pjesnika koji je pisao pjesme na turskome prema perzijskim uzorima; Mustafa al-Mostari Ejubović poznat pod imenom Šejh Jujo (umro 1707.), koji je napisao bezmalo trideset rasprava o logici, gramatici i islamskom zakonu; Mustafa al-Aqihisari (umro 1755.), koji je napisao nekoliko djela o moralu i religiji i pohvalnu raspravu o kavi; te Mustata Šefki Bašeskija (umro 1809.), čiji smo ljetopis Sarajeva u 18. stoljeću, napisan na prilično

prozaičnom turskom jeziku, već spomenuli.

Neki su od ovih pisaca ostvarili nastavničku ili činovničku karijeru izvan Bosne, ali je bilo mnogo učenih ljudi zaposlenih u državnoj upravi same Bosne. Šejh Jujo, na primjer, bio je *muftija* mostarski, a jedan od namjesnika u Bosni Derviš-paša al-Bosnavi (umro 1603.) bio je darovit pjesnik koji je prevodio perzijsku poeziju na turski.[50] Bosna je neprijeporno imala, kao i svaka druga zemlja, poprilično broj neukih i neotesanih vlastodržaca, ali je bjelodano jasno da je apsurdna ideja da je Bosna pod otomanskom vlašću bila tek kultur-

50 Daljnje pojedinosti o svim tim piscima vidi kod Balić, *Das unbekannte Bosnien*, str. 221-264.

---

na pustoš, a da i ne govorimo o dekorativnim umjetnostima kao što su kaligraiija i slikanje minijatura kojima su se bosanski muslimani također uvelike bavili za sve vrijeme otomanske vladavine.[51]

Nekoliko spomenutih pisaca bijahu članovi sufističkih derviških redova koji su igrali važnu ulogu u životu bosanskih muslimana. I opet je teško pisati o takvoj temi, ne samo zato što je grada ostala neobjavljena (na primjer, 222 rukopisa iz jednog od derviških sjedišta u Sarajevu, Sinanovoj tekiji), nego i zato što su ti redovi oduvijek djelovali kao neka vrsta "neslužbenog islama", izvan službenih struktura medresa (sjemeništa) i džamija - tako da se

njihova uloga oduvijek umanjivala u standardnim historijama islama. Ti su redovi zapravo udruge ili družbe vjernika predvođenih duhovnim učiteljima ili "šejhovima", a sastaju se redovito u tekijama (sjedištima) radi druženja i ceremonija koje mogu sadržavati obredne pokrete (od kojih je najbolje poznato "vrtoglavo okretanje" derviša Mevle-vija) i određena vrsta spontane ekstatične religiozne poezije poznate pod nazivom *ilahije.* Derviški su redovi u različitim razdobljima bili kvijetistički i apolitični, ili politički djelatni i militantni, kakav je, recimo, bio glasoviti Muridistički pokret koji se odupirao ruskom prodiranju u muslimanski sjeverni Kavkaz. A njihova teologija, koja je obično bila sklona mistici, bijaše katkad toliko slobodoumna u svojim spekulacijama, prihvaćajući ideje iz filozofije, ljubavne poezije, pa čak i iz kršćanske teologije, da su je pravovjerni muslimani smatrali heretičnom. To se osobito odnosilo na Bektašijski red koji je djelovao među janjičarima.[52]

Derviški su se redovi rano pojavili u Bosni i vjerojatno ondje igrali bitnu ulogu kao i drugdje na Balkanu, u dva isprepletena procesa islamizacije i razvitka muslimanskih gradova.[53] Prva derviška tekija u Sarajevu, Išak-begova, koja je pripadala redu Mevlevija,

[51] Vidi *ibid.,* str. 300-316; o detaljima dvaju neobično lijepih bosanskih Kur'ana Ibrahima Šchovića i Huscina Bošnjaka iz 18. stoljeća vidi kod Gazić, "Les Collections manuscrits".

[52] Vrijedna opća studija o Derviškim redovima u Otomanskoj Carevini jest djelo Mirmirogloua *Oi Dervissai.* Korisna se grada može naći kod Rycaut, *Present Slute of the Ottoman Empire,* str. 135-151; F. W. Hasluck, *Christianity and Islam;* Bir-gc, *Bektushi Order,* \ Trimingham, *Sufi Orders in Islam.*

[53] Handžić, "O ulozi derviša".

---

podignuta je negdje prije 1463. godine. Druga, Skender-pašina tekija, koja je pripadala redu Nakšibendija, osnovana je 1500. godine, a u 17. stoljeću sagrađene su još dvije važne tekije (Sinan-pašina i Bistrigina).[54] Podignuto je i više manjih tekija koje se nisu očuvale: Evlija Čelebija nabrojio ih je u svemu 47 sredinom 17. stoljeća u Sarajevu.[55] Tekije su se podizale i u dalekim dijelovima zemlje: jedna od posljednjih koje su se očuvale i koja je još djelovala u sedamdesetim godinama 20. stoljeća nalazila se u zabačenom planinskom selu više Fojnice ~ u rodnom mjestu glasovitog derviškog poglavara iz 18. stoljeća, šejha Huseina.[56] Tekije nisu bile samo lokalna središta druženja i pobožnosti nego i punktovi goleme međunarodne mreže. Članovi najvećeg reda Nakšibendija putovali su čak u centralnu Aziju da posjete znamenite šejhe. Jedini red koji, začudo, nije nikad postao osobito omiljen u Bosni bijaše janjičarski red Bektašija. Imao je doduše nekoliko svojih tekija, ali su te tekije najviše potpomagali posjetitelji iz Albanije i Turske. Čini se da je u Bosni bilo zazorno ozračje heterodoksije što je okruživalo red Bektašija.[57]

Islam je u Bosni pod otomanskom vlašću bio pretežno ortodoksan i konzervativan. Jedini uistinu heterodoksan pokret bijaše pokret takozvanih hamzevija, sljedbenika šejha Hamze Balije Bošnjaka, koji je 1573. godine smaknut

zbog hereze. O njegovu se naučavanju malo šta zna premda je zacijelo išao mnogo dalje od Bektašija u preuzimanju elemenata iz kršćanske teologije. Za potonjih progona "hamzevija" u Bosni nekoliko se članova toga pokreta osvetilo državi ubivši velikog vezira Mehmed-pašu Sokolovića. Čini se da su "hamzevije" opstale kao neka vrsta oporbe u sjeni sve do kraja 17. stoljeća.[51]*

[54] Pelletier, *Sarajevo,* str. 82-89. Potpuni opis tih tekija može se naći kod Siki-rić, "Derviskolostorok ćs szent širok"; ali Sikirić griješi kad tvrdi da je SkenDer-pašina tekija najstarija (str. 577-578).

[55] Čelebi, *Putopis,* str. 110.

[56] Vidi opis kod Algar, "Notes on the Naqshbandi Tariqat", str. 73-77.

[57] Balagija, *Les Musulmans yougoslaves,* str. 103; vidi i F. W. Hasluck, *Christianity and Islam,* sv. 2, str. 551.

[58] Balić, *Das unbekannte Bosnien,* str. 104-105; Hadžijahić, "Udio Hamzevija "atentatu"; Hukić, ur., *Islam i muslimani u Bosni,* str. 91-98.

Većina promatrača smatrala je bosanske muslimane ortodoksnim i pobožnim. Evlija Čelebija toplo je pisao o sarajevskim muslimanima: "Svi su oni bogobojazni ljudi, čiste, čestite i nepomućene vjere. Lišeni su zavisti i mržnje, a svi redom, i stari i mladi, i bogati i siromašni, redovito se mole."[59] Pa ipak, premda su bili "bogobojazni", Bošnjaci se nisu tako strogo pridržavali, kao neke druge muslimanske sredine, određenih islamskih običaja. Oduvijek su patili od slabosti prema rakiji, na nekim područjima (osobito na selu u Hercegovini) žene nisu nosile feredže, a

strani su promatrači često komentirali bosanske običaje u ašikovanju, pa i sklapanju brakova iz ljubavi.[60] I drugi su se muslimani, opisujući moralni značaj Bošnjaka, slagali sa Čelebijinim mišljenjem. Jedan sirijski pisac, koji je negdje potkraj 17. stoljeća sastavio perzijsko-turski rječnik, napisao je pod natuknicom "Bošnjak" sljedeće: "Bošnjaci su poznati po svojoj blagosti i dostojanstvenosti; njihove su značajke naobraženost, lako shvaćanje, trijezno razmišljanje, odanost i pouzdanost."[61] A francuski putnik Q zielet uskliknuo je nakon dvomjesečnog boravka u Sarajevu 1658. godine: "Mene su svi muslimani u ovom gradu obasuli svakojakim dobročinstvima, uslugama i znacima pažnje, sa svima smo se sprijateljili."[62]

Ovakve opise treba imati na umu kad se čitaju izvještaji o "fanatizmu" muslimana u Bosni u 19. stoljeću. Olako se pretpostavlja da je fanatizam bio permanentna značajka islama u Bosni. Sigurno je da se fanatično držanje razvilo u 19. stoljeću medu begovima, muslimanskim svećenstvom i nižim slojevima muslimana u gradovima, ali ima valjanih razloga za mišljenje daje to bio produkt specifičnih političkih i društvenih prilika. Kad je Chaumette-des-Fossćs, nakon sedmomjesečnog boravka u Bosni 1808. godine, pisao o svojim doživljajima, iznio je pronicavo zapažanje o porastu nepovjerenja begova prema kršćanima: "Da se ne bismo ogriješili o muslimane u ovoj pokrajini, valja kazati da su oni, kako i sama raja [uglavnom

[59] Čelebi, *Putopis,* str. 116.

[60] Vidi primjerice Chaumette-des-Fossćs, *Voyage en Bosnie,* str. 55-63. Kao i mnogi

drugi promatrači, Chaumetle-dcs-Fossćs zabilježio je da praktički nije bilo mnogožcnstva.

61 Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta,* str. 19.

62 Quielet, *Les Voyages,* str. 72-73.

---

seljaci kršćani] priznaje, bili vrlo blagi sve do prije nekoliko godina. Ali od početka ovoga stoljeća, zbog političke situacije, postali su neobično nepovjerljivi." Pošto su Francuzi zauzeli Dalmaciju a Srbi i Crnogorci digli se na oružje, kaže, osjetili su da su u obruču i da im prijeti opasnost. "Zbog te situacije koja je u njih izazvala strah, postali su neskloni prema svima oko sebe. Prepali su se kad su vidjeli kako se raja buni, a da bi je obuzdali, morali su pribjeći barbarstvu."[63] U tom razdoblju samo što se nije završila društveno-re-ligiozna polarizacija veleposjednika i seljaka, stoje također moralo odigrati stanovitu ulogu. Uspon Srbije kao dobro naoružane i kva-ziautonomne kršćanske države, iz koje bijahu grubo protjerani svi muslimani koji nisu bili masakrirani, pojačao je strah u muslimanskog svećenstva. A sve veći ugled koji je uživala kršćanska trgovačka zajednica u Sarajevu i koju su na početku 19. stoljeća počeli štititi konzularni službenici Francuske, Austrije i Pruske, povećao je te sumnje i zavist običnih muslimanskih građana. Godine 1822. zapisao je jedan drugi francuski posjetitelj, Charles Pertusier, da "musliman tjera svoju vjeru do krajnje forme fanatizma".[64] Tada je već, u takvoj generalizaciji, koliko god

bila paušalna, zacijelo bilo mnogo istine. Ali nije uvijek tako bilo.

63 Chaumettc-dcs-Fossćs, *Voyage en Bosnie,* str. 49-50.

64 Pertusier, *La Bosnie,* str. 91.

9 ŽIDOVI I ROMI U BOSNI

Dosad nismo mnogo spominjali dva naroda koji su bili prisutni u Bosni od davnine: Rome, koji su vjerojatno bili ondje prije dolaska Turaka, i Židove, koji su došli u prvom stoljeću turske vladavine. U ovom ćemo poglavlju iznijeti kratak pregled njihove povijesti u Bosni, od njihova dolaska do početka 20. stoljeća. Dakako da ta dva naroda nemaju mnogo zajedničkog, osim činjenice da su i jedan i drugi očuvali svoj identitet iako su rasijani po nebrojenim zemljama. Ali i u jednom i u drugom slučaju iznenađuje razlika u načinu na koji su postupali s njima u Otomanskoj Carevini i u sjevernoj i zapadnoj Europi. Oni koji se automatski pozivaju na okrutnost i nesnošljivost osmanlijske vladavine, treba da malo pobliže razmotre povijest ovih dviju manjina. Sigurno je da su u balkanskim društvima postojale predrasude i prema Židovima i prema Romima, ali same lokalne predrasude ne bi bile u 20. stoljeću otjerale nebrojene tisuće njih u smrt. To je mogla učiniti samo ideologija što se razvila u naprednijim i "kršćanskijim" dijelovima Europe. Kao i s islamom, možemo samo nagađati o vrlo ranim tragovima judaizma na bosanskom tlu.

Na temelju arheoloških nalaza, znamo da su se mnogi Židovi bili naselili u obližnjim dijelovima bivše Jugoslavije pod rimskom vlašću. Otkriveni su ostaci sinagoga i židovskih grobova iz trećeg i četvrtog stoljeća na nekim mjestima u Makedoniji, Dalmaciji, Crnoj Gori i u Osijeku, pedesetak kilometara udaljenom od sjeveroistočne bosanske granice. Najzanimljiviji je nalaz avarskog groblja iz osmog ili devetog stoljeća nedaleko od Novog Sada (istočno od Osijeka, podjednako udaljenog od tog grada kao i Bosna). U mnogim grobovima na tom groblju pronađeni su židovski simboli i hebrejski natpisi - iz kojih se dade zaključiti da su ti Avari prihvatili članove plemena Krimskih Hazara koji su se u osmom stoljeću bili preobratili na judaizam.[1]

Židovi su se održali u Makedoniji za sve vrijeme bizantske vladavine, a zbog važnosti kopnenog trgovačkog puta za Solun, tu su se okupili i novi članovi židovske zajednice iz drugih dijelova Europe i pridružili se potomcima solunskih Židova iz rimskog doba. Znameniti makedonski Židov Leon Mung, koji se pokrstio i postao nadbiskup Ohrida 1120. godine, vjerojatno je bio pobjegao od progona

1 Goldstein, ur., *Jews in Yougoslavie!* ("Židovi na tlu Jugoslavije"), str. 27-28.

---

iz Njemačke. Zacijelo su i druge izbjeglice došle u Makedoniju nakon izgona Židova iz Ugarske u 14. stoljeću. U to vrijeme postojale su židovske zajednice i u Dubrovniku, Splitu i Beogradu.[2] Ipak, najveći je priljev Židova bio potkraj 15.

stoljeća, kad su Židovi koji bjehu protjerani iz Španjolske bili dobro primljeni u Otomanskoj Carevini. Mnogi su se od tih Židova Sefarda nastanili u Solunu, a neki su se od njih preselili na sjever, u grad Skopje, koji je uskoro, zahvaljujući njima, postao važno trgovačko središte.

Bosna nije bila na glavnom trgovačkom putu sjever-jug (koji je prolazio kroz Srbiju), ali je važan put istok-zapad vodio od Dubrovnika preko Foče (južno od Sarajeva) do Novog Pazara i dalje do Skopja. Židovski trgovci iz Skopja i Dubrovnika zacijelo su često imali posla s bosanskim posrednicima. Ipak, čini se da je razvoj Sarajeva kao važnog trgovačkog grada najprije naveo Židove da se nastane na bosanskom tlu. Nije poznato kad su došli u Sarajevo, ali tri sudska zapisnika iz 1565. godine spominju židovske trgovce koji su se do tada već, po svemu sudeći, bili udomaćili u Sarajevu.[3] Vjerojatno je presudan čimbenik bio bezistan "Bursa" koji je podigao Gazi Husrev-beg u tridesetim godinama 16. stoljeća - trgovina svilom s gradom Bursom bijaše uglavnom u rukama anadolskih Židova.[4] Nije poznato ni jesu li se u Sarajevu prvi nastanili Židovi koji su došli iz Burse. Glavne veze sarajevska židovska zajednica u iduća dva stoljeća održavala je sa Skopjem i Solunom, pa valja pretpostaviti da se većina Židova bila doselila iz ta dva grada. Trgovina tekstilom, koja je za sve vrijeme otomanske vladavine bila na prvom mjestu u bosanskom uvozu, ostala je u židovskim rukama sve do uništenja židovske zajednice u Drugom svjetskom ratu.[5]

Židovi u Sarajevu živjeli su isprva u jednoj muslimanskoj mahali ili četvrti, ali godine

1577., za nagradu što su pomagali državi

2 *Ibid.*, str. 75-76.

3 Levy, *Die Sephardim in Bosnien,* str. 2. Frcidenrcich kaže da ovi sudski zapisnici spominju deset do petnaest židovskih obitelji *(Jews of Yugoslavia,* str. 12); ali Levy samo nagađa koliko je u to doba bila velika židovska zajednica.

4 Shaw, *Jews of the Ottoman Empire,* str. 53.

5 Pelletier je 1934. godine zabilježio da tekstil u Sarajevu najviše prodaju Židovi: *Sarajevo,* str. 4X-49. Skarić tvrdi da su sarajevski Židovi došli prvobitno iz Skopja: *Sarajevo i njegova okolina,* str. 60.

---

u borbi protiv Habsburgovaca, dopušteno im je da osnuju svoj vlastiti kvart/' Riječ "kvart" ne odgovara sasvim pojmu "mahala", jer mahale, kao što je objašnjeno u 5. poglavlju, bijahu manji dijelovi grada u kojima nije obično bilo više od četrdesetak kuća. Isto bi tako bilo pogrešno ovdje upotrijebiti riječ "geto", koja se kadikad rabila za tu židovsku mahalu, jer su se njeni stanovnici posve slobodno kretali po gradu, nije bilo posebnih ulaza ni policijskog sata ni drugih diskrimi-natorskih mjera. U jednom rukopisu iz 18. stoljeća spominje se kako su se muslimani tužili na buku koju Židovi dižu i na opasnost od požara. Pod pretpostavkom da ta pritužba nije bila bez osnove, možemo zaključiti da su se Židovi u Sarajevu tada već bavili industrijom, vjerojatno lijevanjem kovina (zna se da su se tim poslom bavili u potonjim godinama). A ako su pomagali pri izradi metalnog oružja i opreme potrebne za vođenje rata, možda se time može objasniti i zahvalnost turskih vlasti. Jedan

židovski autor iz Soluna u 17. stoljeću zabilježio je da su sami Židovi zatražili da se presele.[7] Ma koji razlog bio, bogatiji Židovi preselili su se u kuće sagrađene blizu glavne tržnice, a ostali su se uselili u posebnu zgradu koju je ondje podigao poznati dobrotvor, namjesnik u Bosni 1580. i 1581. godine, te je zgrada prozvana *Siavuš-pašine daire,* što će reći "Zadužbina Siavuš-pašina". Bijaše to kućerina sa 46 soba i unutarnjim dvorištem. U njoj su stanovale siromašnije židovske obitelji, svaka od njih u jednoj ili dvije sobe. Židovi su tu zgradu zvali *// Cortijo -* "Dvorište", muslimani *Velika avlija* ili *Civuthana.* (Takve su općinske zgrade podignute i u drugim dijelovima Balkana. Tako je, recimo, *Türkischer Judenhof* u Beogradu imao 103 sobe, 49 kuhinja i 27 podrumskih prostorija.)" Istodobno je uz *Cortijo* sagrađena i prva sinagoga u Sarajevu.[9]

Od židovske zajednice u Sarajevu u 17. stoljeću ostalo je malo tragova. Znamo daje ona za sve to vrijeme postojala, ali se po svoj

[6] Shaw, *Jews of the Ottoman Empire,* str. 53.

[7] Levy, *Die Sephardim in Bosnien,* str. 6-10.

8 Goldstein, ur., *Jews in Yugoslavia,* str. 72; Frcidenrcich, *Jew.i otl Yugoslavia,* str. 12,27. *Cortijo* je izgorio u požaru 1879. godine i nikad nije obnovljen. Potpuni opis židovske četvrti u Sarajevu i mapu s ulicama vidi kod Levy, *Die Sephardim in Bo- mien,* str. 85-111.

[9] Levy, *Die Sephardim in Bosnien,* str. 111 ; sinagoga je izgorjela 1794. godine, ali je ponovo izgrađena.

prilici nije osobito isticala jer jedva da se spominje u ostaloj židovskoj literaturi iz toga doba. Njezin prvi rabin za koga se zna, Samuel Baruh, došao je iz Soluna na početku 17. stoljeća, a za njegov se grob tradicionalno tvrdi da je najstariji na židovskom groblju u Sarajevu.[10] Kad je Evlija Čelebija 1660. godine posjetio Sarajevo, zabilježio je da Židovi imaju već dvije mahale u gradu." Židovi su bili u sličnom pravnom položaju kao i kršćani: i za njih je vrijedio *kanun-i raya* pa nisu smjeli graditi nove bogomolje bez posebnog dopuštenja. Za to je, kao i za većinu drugih zakonskih odobrenja, trebalo platiti određenu svotu novca. Židovi, kao i kršćani, nisu uživali zakonsku ravnopravnost s muslimanima pred otomanskim sudovima, ali im je bilo dopušteno da rješavaju svoje međusobne sporove na vlastitim građanskim sudovima. Židovi su plaćali i harač i morali su se pokoravati propisima *kanun-i raya* o odijevanju, a sultan Murat IV. dodao je 1574. godine i neke naknadne odredbe prema kojima Židovi nisu smjeli nositi turbane, svilenu odjeću ni bilo što zeleno. Poslije je rabinima u sinagogi bilo dopušteno nositi turbane ali samo žute boje.[12] Ipak je u postupanju sa Židovima u Otoman-skoj Carevini bilo mnogo manje diskriminacije nego u bilo kojoj kršćanskoj zemlji na sjeveru i zapadu potkraj srednjeg vijeka i na početku novoga doba.

Godine 1655. Židove je u Otomanskoj Carevini uzbunila neobična vijest: karizmatični mladi rabin u Smirni, Sabbatai Ševi, proglasio se Mesijom. Vijest o toj objavi proširila se munjevitom brzinom po Europi, a mistični spisi

Sabbatajevih sljedbenika, napose njegova glavnog učenika i promicatelja Nathana od Gaze, čitali su se s velikim zanimanjem. U jednom se izvještaju spominje da su bečki Židovi primili Nathanova nabožna djela 1666. godine iz Sarajeva.[13] Naučavanje Sabbataia i njegovih učenika ("sabatajevaca") zasnivalo se na tradiciji kabalistike, metodi odčitavanja skrivenih proročanstava i teoloških istina iz riječi i slova svetih hebrejskih tekstova. Ve-

10 Frcidenrcich, *Jews of Yugoslavia,* str. 13. " Čelebi, *Putopis,* str. 105-106.

[12] Levy, *Die SepharJim in Bosnien,* str. 53-55, 66; Frcidenrcich, *Jews of Yugoslavia,* str. 14-15; Goldstein, ur., *Jews in Yugoslavia,* str. 65.

[13] Scholem, *Sahhatai $evi,* str. 560.

---

liki misterij i skandal cijelog slučaja Sabbataia zbio se 1666. godine, kad je Sabbatai Ševi bio uhićen i izveden pred sultana, te pristao da primi islam. Mnogi su njegovi sljedbenici učinili isto tako, a drugi koji su ostali vjerni židovskoj religiji sačuvali su njegove spise i razvili ekstremnu, paradoksalnu teologiju, prema kojoj je to otpad-ništvo od judaizma bilo nužan i mističan čin (koji se navodno može mjeriti s naravi Kristove smrti u kršćanskoj teologiji). Jedan od vodećih "sabatajevaca" u idućem naraštaju bijaše Nehemiuah Hayyon ili Chajon, koji se rodio u Sarajevu 1650. godine. Njegova obitelj (ime joj se u bosanskoj grafiji piše Kajon, Gajon ili Gaon) bijaše jedna od starih židovskih obitelji u tom gradu, u kojem je

živjela sve do potkraj 20. stoljeća. Hayyon je putovao po Palestini, Grčkoj, Italiji i Njemačkoj. U Berlinu je 1713. godine objavio knjigu *Oz l'Elohim* ("Moć Božja"), za koju se kaže da je jedini dokument sabatajanske kabalistike koji je ikad tiskan. U njoj se nalazi rasprava koja se pripisuje samom Sabbataiu i koja je uzvitlala veliku prašinu u židovskim krugovima. Hayyona je poslije proglasio heretikom jedan od rabina u Amsterdamu, Ševi Ashkenazi, koji je i sam živio u Sarajevu od 1686. do 1697. godine, kad je pobjegao na sjever s vojskom princa Eugena.[14] (Taj je rabin bio valjda jedini Židov koji je bio zahvalan Austrijancima na njihovu upadu. Židovska je mahala bila teško oštećena topništvom princa Eugena. Sarajevski su Židovi pristali, radi smanjenja poreza, da dobrim dijelom financiraju obnovu cijelog tog gradskog područja.)[15]

Najstariji zapisi o sarajevskoj židovskoj zajednici koji su se sačuvali u bilo kojem obliku potječu iz dvadesetih i tridesetih godina 18. stoljeća. Izvatke iz njih objavio je povjesničar Moritz Levy, ali su sami dokumenti uništeni zajedno sa sveukupnim židovskim arhivima u Sarajevu u Drugom svjetskom ratu.[16] Iz tog najranijeg

[14] O Hayyonu vidi kod Levy, *Die Sephardim in Sarajevu,* str. 15-17; Scholeni, *Sahbatai $evi,* str. 901-902; Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism,* str. 321-324; o Ashkenaziju vidi kod Frcidenrcich, *Jews of Yugoslavia,* str. 13.

Levy, *Die Sephardim in Bosnien,* str. 88.

"' *Ibid.,* str. 19-20. Glavnu sefardsku sinagogu, zajedno sa starom knjižnicom i arhivom u njoj, opljačkale su njemačke postrojbe neposredno nakon ulaska u Sarajevo 15. travnja 1941. (Levntal, ur., *Zločini fašističkih okupatora,* str. 64).

razdoblja spominje se 66 prezimena a na popisu glava obitelji iz 1779. godine navedeno je 214 imena - što valjda odgovara broju stanovnika od nešto više od tisuću. Spominje se i mala talmudska tora (židovska osnovna škola). Židovi u Sarajevu bavili su se raznim poslovima: osim što su bili trgovci, bili su i liječnici, ljekarnici, krojači, postolari, mesari, drvodjelje i kovinotokari, staklari i boja-disari.[17] Za većeg dijela tog razdoblja imali su rabine koje su dovodili iz drugih gradova. Najglasovitiji medu njima, David Pardo, mletački Židov, koji je bio glavni rabin u Sarajevu u šezdesetim i sedamdesetim godinama 18. stoljeća, bijaše istaknut znanstvenik i pisac, te je osnovao *ješivu* (židovsku vjersku školu). Sve do tada Sarajevo je bilo podređeno židovskoj zajednici u Solunu, a sad je moglo samo školovati svoje rabine.[18] Međutim, tada je već, i u trgovini i u kulturi, dominantna židovska zajednica u susjednoj zemlji bila ona u Beogradu. U budućoj srpskoj prijestolnici bijaše mješovita zajednica Sefarda i Aškenaza. Vjerojatno su neki Aškenazi došli i u Sarajevo, ali ako su se ondje i nastanili, zacijelo su se asimilirali sa Sefardima koji su govorili *ladino,* jer u Sarajevu nije bilo aškenaske sinagoge sve do potkraj 19. stoljeća. Neki od preživjelih sarajevskih Židova i dan-danas govore *ladino,* varijantu španjolskog jezika iz 15. stoljeća kojom su govorili potomci Židova protjeranih iz Španjolske 1492. godine. A posebno je obilježje španjolske baštine u Sarajevu "Sarajevska hagada", španjolski

iluminirani rukopis iz 14. stoljeća, koji sadrži zbirku molitava i pjesama za prve večeri židovskog blagdana Pesaha, rukopis koji je bio u vlasništvu jedne od židovskih obitelji u gradu do 1894. godine i koji je jedno od najljepših umjetničkih djela te vrste na svijetu.[19]

U prvih nekoliko desetljeća 19. stoljeća u Bosni je bilo oko 2000 Židova. U potankom izvještaju francuskog konzula u Solunu, koji je 1813. godine putovao u Bosnu da prikupi podatke o trgovanju, ustvrđeno je da u samom Sarajevu ima 2000 Židova, s tim da su od

Shaw, *Jews of the Olloman Empire,* str. 53.

[18] *Ibid.,* str. 53. Shaw tvrdi daje Pardo stigao u Sarajevo 1752; Frcidenrcich pak 1765; a Levy 1768. Svi se slažu da se odselio u Palestinu 1781. godine.

[19] Vidi opis i reprodukciju u boji cijelog rukopisa kod Roth, ur., *Sarajevo Hag-gatlah.*

---

pet najvažnijih trgovačkih tvrtki u gradu dvije židovske, jedna grčka, jedna austrijska ijedna francuska.[20] Tada je već postojala i mala židovska zajednica od šezdesetak ljudi u Travniku. Taj je grad stekao važnost kao sjedište namjesnika u Bosni pa je imao oko 7000 stanovnika, mahom muslimana.[2'] U šezdesetim godinama 19. stoljeća živjelo je i nekoliko židovskih obitelji u Mostaru.[22]

Zanimljiva je sudbina snašla jednog Židova na početku 19. stoljeća u Travniku, Mosesa Chavija, koji je prešao na islam, uzeo ime Derviš Ahmed i

počeo huškati mjesne muslimane protiv Židova. Godine 1817. vođe bosanskih Židova potužile su se na njegove napade, pa je on osuđen na smrt i smaknut. Neki od njegovih pristaša potužili su se zatim novom namjesniku u Bosni, Ruždi-paši, koji je iskoristio priliku da iskamči pare od Židova. Zatražio je od njih da plate nadoknadu od 500 000 groša i uhitio deset vodećih sarajevskih Židova, na čelu s rabinom, zaprijetivši im da će ih sve pobiti ako ne plate traženu svotu. Slučaj je, međutim, završio tako što se gomila od 3000 muslimana digla na oružje i zatražila da se Židovi puste na slobodu - što je smjesta i učinjeno.[23] Čini se da su odnosi između Židova i muslimana općenito bili dobri, počesto bolji nego između muslimana i kršćana. U mnogim dijelovima Otomanske Carevine kršćani su gledali na Židove prijekim okom. Djelomice je to bilo zato stoje antisemitizam bolje rastao na tlu kršćanske teologije, ali i zato što su se otomanski namjesnici oslanjali na židovske liječnike i trgovce kao svoje osobne i diplomatske savjetnike, tako da su Židovi u kršćanskim očima bili nešto kao produžena ruka turske sile. (Možda je dodatni čimbenik u nekim drugim balkanskim zemljama

[20] Vacalopoulos, "Tendances caractéristiques du commerce de la Bosnie", str. 99. Pcrtusicr također navodi ukupan broj od 2000 Židova u cijeloj Bosni *(La Bosnie,* str. 78). Chaumettc-dcs-Fossćs navodi da ih je bilo 1200 *(Vovage en Bosnie,* str. 30).

[21] Pcrtusicr, koji je posjetio Travnik 1812. godine, kaže da su stanovnici toga grada bili sami muslimani, osim "dvije-tri židovske obitelji" *(La Bosnie,* str. 297); Chaumettc-dcs-Fossćs, koji je boravio u Travniku najveći dio od sedam mjeseci 1808. godine, kaže daje bilo i 1000 pravoslavaca, 500 katolika, 300 Roma i 60 Židova. William Miller napisao je 1898. godine daje Travnik "jedan od najčistijih muhamedanskih gradova u zemlji" *(Travels and Politics,* str. 155).

22 Thocmmcl, *Geschichtliche Beschreibung,^.* 130.

23 Levy, *Die Sephardim in Bosnien*, str. 62-63.

---

bila i činjenica da su se Židovi odijevali kao Turci - ali ne i u Bosni, u kojoj su se kršćani odijevali baš kao i muslimani, osim nekoliko sitnih razlika koje je zahtijevao *kanun-i raya.)*

Sultani reformatori u tridesetim i pedesetim godinama 19. stoljeća donosili su zakone kojima su davali jednaka građanska prava svim svojim podanicima, bez obzira na vjeroispovijest, ali su ti zakoni vrijedili više u teoriji nego u praksi. Najveća promjena u statusu Židova nastupila je austro-ugarskom okupacijom Bosne 1878. godine. Nakon četiri godine osnovana je u Sarajevu "Sefardska izra-elićanska vjerska zajednica", *Cultus-gemeinde* (vjerska zajednica) prema austrijskom uzoru, koja je sama birala svoje upravno tijelo, vodila evidenciju o svim Sefardima u gradu i imala pravo ubirati porez od njih do 25 posto vrijednosti njihovih izravnih državnih poreza. Mnogi Aškenazi Židovi iz Ugarske, Galicije, Poljske, Češke i Moravske i drugih zemalja nastanjivali su se u Bosni pod austrougarskom vlašću, pa je i za njih osnovana posebna zajednica.[24] Židovi koji su govorili *ladino* gledali su s visoka na njih, tako da su te dvije zajednice živjele odvojeno. Jedan promatrač iz 1908. godine zabilježio je da se "znatno razlikuju" jedni od drugih.[25] Ovim priljevom može se objasniti nagli prirast židovskog pučanstva u gradu. Pošto se za većeg dijela 19. stoljeća broj od 2000 stanovnika nije mnogo mijenjao, godine

1885. porastao je na 2618, godine 1895. na 4058, a 1910. na 6397.[26]

Broj Židova u drugim dijelovima Bosne također je porastao doseljavanjem. Godine 1900. bilo ih je već 9311 u cijeloj Bosni.[27] Gospodarska politika Austro-Ugarske pružila je nove prilike Židovima; za razliku od muslimana, oni su se ubrzo prihvatili industrijalizacije, pa su sva tri vodeća tvorničara u Bosni bili tada Sefardi. Austrijska politika imala je za posljedicu i to da su se Židovi bolje uklopili u bosansko društvo. Bosanski jezik uveden je kao obvezatni predmet u židovsku osnovnu školu, a neki su Židovi, prvi put u povijesti ove židovske zajednice, poslali svoju djecu u svjetovnu

[24] Frcidenrcich, *Jews of Yugoslavia,* str. 15-16.

[25] Bacrnrcilher, *Bosnische Eindrücke,* str. 26. [2f'] Frcidenrcich, *Jews of Yugoslavia,* str. 213. [27] Curtis, *Turk and his Lost Provinces,* str. 276.

---

srednju školu.[2"] Sve do 1941. godine bosanski Židovi igrali su važnu ulogu u gospodarskom životu svoga zavičaja. Židovskih je zajednica bilo u Sarajevu, Travniku, Mostaru, Banjoj Luci, Zenici, Bugojnu, Bijeljini, Brčkom, Rogatici, Vlasenici i Tuzli.[29] Najveći je dio tog židovskog svijeta odnijela poplava barbarstva 1941. godine.*

Balkanski Romi imaju mnogo nejasniju povijest nego Židovi; oni su ostavili za sobom vrlo malo građevina, zapisa, pisaca ili uopće pismenih ljudi. Pa ipak je njihov broj bio veći a

nazočnost u Bosni vjerojatno znatno starija. Premda se ne zna godina njihova egzodusa iz Indije, bilo ih je na bizantskom teritoriju već 835. godine, a ima pouzdanih dokaza da su u europski dio Bizantske Carevine bili prešli uli. stoljeću. U 14. i 15. stoljeću glavno je romsko središte bilo u južnoj Grčkoj, a vjerojatno su se već bili udomaćili i na otoku Krfu. Jedni su od njih vjerojatno produžili uz jadransku obalu, a drugi su se veâ bili raširili po unutrašnjosti. Romska sela u zapadnoj Bugarskoj spominju se u darovnici iz 1378. godine, što upućuje na zaključak da su već prilično dugo prebivali na tom području. Kao i Vlasi, imali su stanovitu vojnu tradiciju: u Grčkoj je u 15. stoljeću zabilježena neka vrsta vojnog ustrojstva medu Romima. Stoga je zanimljivo spomenuti daje prvi pouzdani zapis o Romima na tlu bivše Jugoslavije pravni dokumenat iz Dubrovnika iz 1362. godine, a odnosi se na neku molbu dvojice "Jedupaka" (tj. Egipćana, odnosno Roma) zvanih "Vlah" i "Vitanus".[30]

*** Ovaj kratki prikaz djelovanja Židova u Bosni ne odgovara doprinosu njihove kulturne povijesti. Posebno je zanimljiv korpus tradicionalne popijevke ili balade, pod imenom *romunsero,* od kojeg su sačuvani mnogi primjeri. O ovom predmetu, i o djelatnosti židovskih kulturnih organizacija, u 19. i na početku 20. stoljeća vidi Nezirović, *Jevrejsko-španjolsku književnost u Bosni i Hercegovini,* Vidaković Petrov, *Kultura španskih Jevreja.***

28 Freidenreieh, *Jews of Yugoslavia,* str. 19-22.

[29] Shaw, *Jews of the Olloman Empira,* str. 35; Levntal, ur., *Zločini fašističkih okupatora,* str. 70-71.

[30] O svim drugim pojedinostima vidi Mujić, "Položaj cigana", str. 140-144, i Soulis, "Gypsies in the Byzantine Empire". Fraser *(Gypsies,* str. 57) napominje da je izraz *cingarije* u jednom srbijanskom proglasu vjerojatno značio samo "postolari".

Na temelju slabašne osnove ovoga pojedinca Roma zvanog "Vlah", čovjek je u napasti da nagađa kako je u tim krajevima došlo do stanovite simbioze između Roma i Vlaha potkraj srednjega vijeka. Oni su doduše bili posve različiti nomadi, ali ako su se Romi već tada bavili obradom metala i sličnim poslovima, mogli su biti od koristi i uzgajivačima konja i trgovcima. Ima i nekih lingvističkih dokaza za pretpostavku da su Vlasi i Romi uspostavili kontakt na zapadnom i srednjem Balkanu. Vokabular većine zapadnoeuropskih romskih dijalekata ne pokazuje samo snažan utjecaj grčkoga i južnoslavenskih jezika, nego sadrži i natruhe rumunjskog ili vlaškog jezika. Znamo da su se ta romska plemena odselila iz jugoistočne Europe negdje na početku 15. stoljeća. Možda su proveli neko vrijeme, ali ne dugo, u Rumunjskoj. Međutim, u njihovu rječniku nema ni traga od nekog ranog mađarskog utjecaja. Jezična grada upućuje na zaključak da su se dulje vrijeme družili s ljudima koji su govorili vlaški južno od Dunava.[31]

Ako ima bar zrnce istine u ovim nagađanjima o spomenutom dubrovačkom dokumentu, Romi su bili nazočni u Hercegovini mnogo prije dolaska Turaka. Ništa ne znamo o tome što su radili u Bosni u prvim godinama turske vladavine, ali su vjerojatno neki od njih vrlo rano prešli na islam. Zakon koji je 1530. godine donio Sulej-man Veličanstveni za ejalet Rumeliju (u koji je u to doba spadala i Bosna) pravio je veliku razliku

između Roma muslimana i nemusli-mana. Prvi su morali plaćati dvadeset i dvije aspre poreza po obitelji, a drugi dvadeset i pet, a Romima muslimanima bilo je zabranjeno živjeti s Romima nemuslimanima.[32] Prvi put se Romi izrijekom spominju u Bosni 1574. godine, kad je sultan Selim II. izdao ferman kojim je odobrio porezne olakšice Romima koji rade u rudnicima: spominje one koji rade u rudniku željezne rude nedaleko od Banje Luke i Rome koji rade u rudnicima "iza Novog Pazara" -vjerojatno je mislio na rudnike na sjeveru Kosova.[33] Možemo samo nagađati da li su to bili mjesni Romi koji su se latili rudarenja, ili Romi koji su došli - kao i šaški rudari - iz ugarsko-rumunjskih zemalja. Potkraj 14. stoljeća Romi su se bili nastanili sjeverno od Dunava. Tran-

[31] Fräser, *Gypsies,* str. 83.

32 Mujić, "Položaj cigana", str. 146-147.

[33] Vukanović, "Le Firman relatif aux tsiganes"

---

silvanski Romi dijelili su se na dvije tradicionalne kategorije, na *rudare* ili *baie$i,* i na *aurare,* ispirače zlata.[34] Možda su takvi bili i neki od onih ispirača zlata što ih je Benedikt Kuripešić vidio 1530. godine na rijeci nedaleko od Jajea.[35]

Za većeg dijela početnog razdoblja otomanske vlasti turska je uprava dobro postupala s Romima. U fermanu iz 1604. godine o Romima u južnoj

Albaniji i sjeverozapadnoj Grčkoj riječ je i o Romima kršćanima i o Romima muslimanima: "Neka nitko ne uznemiruje niti ugnjetava pripadnike tog naroda".[36] To je bio Ijudskiji odnos od odnosa bilo koje vlasti u kršćanskoj Europi prema Romima u to doba. Svega osam godina prije toga, na primjer, osuđeno je 106 Roma u Yorku a devetorici je odrubljena glava na temelju zakona koji je donio parlament u Elizabetino doba, i kojem je cilj bio "daljnje kažnjavanje skitnica što sebe nazivaju Egipćanima".[37] Dakako da je većina Roma ostala na dnu društvene ljestvice u oto-mansko doba u Bosni, kao i drugdje. Gradska poglavarstva više su voljela da Romi žive izvan gradskih međa nego da im dodijele vlastite mahale, osim ako ih nisu uspjeli nagovoriti da se bave obrtom na gradskom području. Iz jednog zapisa u Bugarskoj iz 1610. godine vidi se da su Romi nemuslimani morali plaćati po 250 aspri džizje ili glavarine, a muslimani po 180. Usprkos toj razlici u svoti, reklo bi se da je ovo bila neka vrsta diskriminacije, jer muslimani inače nisu uopće plaćali džizju.[38] Čini se da su potkraj 17. stoljeća otvrdnuli stavovi otomanske uprave. Započela je kampanja u kojoj su Romi bili optuživani da se bave prostitucijom i svodništvom, a porezi su im znatno uvećani.[39] Ipak, osnovna zakonska prava Roma bila su ista kao i prava njihovih susjeda kršćana i nemuslimana. Velika većina bosanskih Roma bijahu muslimanske vjere. Čini se

[34] Weigand, "Rumänen und Aromuncn", str. 174. *Bâieçi* potječe od mađarske riječi *hea.i*, što znači "kopati".

[35] Kuripešić, *Itinerarium*, str. 31; on kaže da su se takvi radnici mogli naći i u mnogim drugim dijelovima Bosne (str. 44). Uobičajena metoda nije bilo ispiranje zlata iz pijeska nego povlačenje runa po koritu potoka.

36 M. Hasluck, "Firman regarding Gypsies", str. 2.

37 Fraser, *Gypsies,* str. 132-134.

38 Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule,* str. 77, 86, 103.

39 Hasluck, "Firman regarding Gypsies", str. 10-11.

---

da su živjeli pretežno nomadskim životom sve do kraja otomanske vladavine, i da ih je bilo vrlo mnogo. Tako je biskup Maravić izvijestio iz Bosne 1655. godine da "čovjek na svakom koraku nailazi na Cigane".[40] Kad su Austrijanci 1788. godine prodrli u Bosnu, "velik broj" Roma pridružio se bosanskim postrojbama da se bore protiv njih.[41] Teško je prosuditi koliko ih je u svemu bilo u Bosni: Chaumette-des-Fossés procijenio je 1808. godine da ih ima oko 30 000, ali Pertusier, koji je bio u Bosni četiri godine poslije njega, računao je da ih ima svega 8000.[42] Sudeći po ostalim podacima koje navode, Pertusier je od njih dvojice ipak bio pouzdaniji. Prema otomanskim statističkim podacima, u Bosni i Hercegovini je 1865. godine bilo ukupno 9630 Roma. Jedan njemački promatrač potkraj šezdesetih godina 19. stoljeća procjenjuje da ih ukupno ima 11 500. Prema službenom popisu stanovništva iz 1870. godine bilo ih je svega 5139, ali je to bio popis kućanstava, pa u njega vjerojatno nisu ušli oni koji su i dalje bili nomadi.[43] Rome su više puta nagovarali da se negdje skrase, pa je u 19. stoljeću bilo ciganskih mahala u Sarajevu, Travniku (gdje je Chaumette-des-Fossés zabilježio

da ima 300 Roma), Banjoj Luci i Visokom.[44]

Tada su već postojale tri odjelite kategorije Roma u Bosni. Najstariji medu njima, takozvani "Bijeli Cigani", nisu više uglavnom bili nomadi i malo-pomalo su zaboravljali svoj romski jezik. Većina ih je do 20. stoljeća potpuno zaboravila taj jezik. Ti su Romi u Bosni bili muslimani, ali "Bijeli Cigani" u Srbiji i Makedoniji bili su pravoslavne vjere. Njihov dijalekt romskog jezika svjedoči o dugom prebivanju u južnoslavenskim prostorima. S druge strane "Crni Cigani" živjeli su više nomadskim životom i bili su ponajviše kotlokrpe. Nazivali su ih i *čergaši* (od turske riječi *çergi,* što znači "šator"). I oni su se

[40] Fermendžin, ur., *Acta Bosnae,* str. 476.

[41] Mujić, "Položaj cigana", str. 149.

[42] Chaumettc-dcs-Fossćs, *Voyage en Bosnie,* str. 30; Pertusier, *Li Bosnia,* str. 78.

[43] Thocmmel, *Geschichtliche Beschreibung,* str. 76-77 (za 1X65. godinu); Maurer, *Eine Reixe durch Bosnien,* str. 373, u fusnoti (potkraj šezdesetih godina 19. stoljeća); Mujić, "Položaj cigana", str. 170 (za 1X70. godinu).

[44] Mujić, "Položaj cigana", str. 157; Chaumettc-dcs-Fossćs, *Vomge en Bosnie,* str. 3X. Roskicwicz bilježi daje u šezdesetim godinama 19. stoljeća bilo otprilike 1000 Roma u Sarajevu *(Studien über Bosnien,* str. 179-1X0).

---

islamizirali (iako ih ponekad nisu puštali u džamije zbog toga što su bili nečisti), ali u njihovoj varijanti romskog jezika bilo je više rumunjskih elemenata, po čemu se dade zaključiti da su se doselili iz Transilvanije ili Banata

negdje na početku otomanske vladavine. (Moguće je, kao što sam već napomenuo, da su medu njima bili i romski rudari iz 16. stoljeća.) Obje te grupacije govorile su o sebi da su "Turci" misleći zapravo da su muslimani.

Treća se grupacija zvala "Karavlasi", što će reći "Crni Vlasi". Njima nije bilo pravo da im se govori da su Cigani i tvrdili su da su Rumunji. Doista su i govorili rumunjski, a jedan rodoljubni rumunjski pisac ispisao je 1906. godine gotovo stotinu stranica ne bi li dokazao da oni uopće nisu Romi. Ipak, svaki dobro obaviješteni promatrač mogao je lako zapaziti da su to ipak Romi koji su se nekad davno doselili iz Rumunjske. Pored rumunjskog jezika, govorili su i jednu varijantu romskog obilato prošaranog rumunjskim riječima. Da zbrka bude veća, mjesno ih je pučanstvo zvalo "srpskim Ciganima", bilo zato što su prije toga neko vrijeme živjeli u Srbiji, bilo zato što su bili pripadnici Istočne pravoslavne crkve.[45]

Ti samozvani "Crni Vlasi" nisu, naravno, imali nikakve veze s onim "Crnim Vlasima" Morlacima iz starijeg doba. Pripadali su onom dijelu Roma koji su govorili takozvanim vlaškim dijalektima romskog jezika (tj. onima koji su bili pod utjecajem rumunjskoga), koji su se proširili na zapad Europe novim valom iseljavanja u 19. stoljeću i koji tvore osnovu pučanstva američkih Roma. Neki su od njih vodali medvjede (čime su se odavno bavili rumunjski Romi poznati pod nazivom *ursari).* Bosanski vodiči medvjeda mogli su se vidjeti na cestama u Francuskoj u sedamdesetim godinama 19. stoljeća.[4'1] Jedan engleski putnik koji je posjetio Bosnu u devedesetim

45 Nadam se da je prikaz koji sam ovdje sažeo u ova dva pasusa točna analiza prilično proturječnih podataka. Najviše sam koristi imao od Gilliat-Smith, "The Dialect of the Gypsies ol'Scrbo-Croatia"; od komentara kod Glück, "Zur physischen Anthropologie der Zigeuner in Bosnien", str. 405; i od anonimnog napisa u *Bosnische Pont* iz '895. godine što je preveden kod Filipcscu, *Coloniile romane din Bosnia,* str. 205. Sam Filipcscu odbacuje autorovu tvrdnju i razvija svoju "čisto rumunjsku" teoriju na ***tr.** 199-293. Weigand pobija Filipcscua u "Rumänen und Aromuncn"; Lockwood kratko raspravlja o Bijelim Ciganima i *čcrgašima* u *European Muxlims,* str. 30-31.

46 Fraser, *Gypsies,* str. 231.

---

godinama 19. stoljeća zabilježio je da oni "putuju po svoj Europi s dresiranim medvjedima, a kapetan von Roth (austrijski časnik u Bosni) rekao mi je daje jednog od njih vidio i u Londonu". Isti je taj putnik ustvrdio daje to "čudan narod koji živi u rupama u zemlji".[47] Prva pomisao čitatelja ovoga teksta mogla bi biti daje riječ o pukom ponavljanju komentara autorovih bosanskih ili austrijskih informa-tora opterećenih predrasudama. Ali zapravo su Romi nomadi iz rumunjskih zemalja odavno putovali ljeti sa šatorima i kopali uoči zime podzemna skloništa u šumama.[48]

Jamačno su se Romi često u manjim skupinama doseljavali u Bosnu. Najuspješnija takva skupina doselila se na početku 19. stoljeća iz Novopazarskog sandžaka (koji je tada pripadao Bosanskom ejaletu) i nastanila u selu Pogledala, nedaleko od Rogatice, istočno od Sarajeva. Ekspert za bosanske Rome Rade Uhlik posjetio je Pogledala uoči Drugog svjetskog rata i ustvrdio daje to "neosporno najzanimljivije i najvitalnije

cigansko naselje u Bosni".

Ljudi su vrlo radišni, sposobni, štedljivi, poštene kotlokrpe koje posjeduju izvanredan smisao za organizaciju. Nisu nomadi; stanuju u prilično siromašnim kućama. U toploj sezoni od proljeća do jeseni putuju po cijeloj Bosni, na razne strane, željeznicom, svake godine traže posao... Većina je njih pismena i vrlo ljubomorno čuva svoj ciganski jezik.[49]

Kad je nakon Drugog svjetskog rata ponovo došao u Pogledala, Uhlik je zatekao pusto selo. "Danas je to selo potpuno zapušteno, a preživjeli Cigani pobjegli su u sjeverozapadnu Bosnu." U ustaškoj državi istrijebljeno je ukupno 28 000 Roma. Ipak, Romi muslimani prošli su bolje od pravoslavnih "Karavlaha". "Zahvaljujući intervenciji viših muslimanskih svećenika," zapisao je Rade Uhlik, "spriječen je još veći pokolj bosanskih Cigana".[50] Međutim, Rome iz Pogledala otjerao je iz jugoistočne Bosne srpski pokolj muslimana. Kvartovi Roma muslimanske vjere u mnogim gradovima jugoistočne, istočne i sjeverne Bosne prošli su kroz slične strahote ubijanja i razaranja 1992. i 1993. godine.

[47] Thomson, *Outgoing Turk,* str. 170-171. [4S] Fraser, *Gypsies,* str. 58-59.

[49] Uhlik, "Scrbo-Bosnian Folk-Tales, no. 8", str. 92-93.

[50] Uhlik, "Scrbo-Bosnian Folk-Tales, no. 9", str. 116-117. Većina istrijebljenih Roma bili su ix Hrvatske, gdje su gotovo svi bili pravoslavne vjere.

10

OTPORI I REFORME 1815. - 1878.

Na kraju napoleonskog doba vlastima u Istambulu postalo je jasno da u strukturi Otomanske Carevine ima slabosti s kojima se moraju ozbiljno uhvatiti u koštac ako ne žele da se imperij potpuno raspadne. Mnogobrojni uspjesi srpskih ustanika zadali su težak udarac turskoj vojnoj časti, a sami napoleonski ratovi pokazali su novu visoku razinu vojne učinkovitosti u zapadnoj Europi, prema kojoj je otomanska vojska djelovala traljavo i zastarjelo - kakva je zapravo i bila. Novi, po-lusamostalni status Srbije bio je loš primjer nekim drugim dijelovima carevine, pa je dolazilo do sve glasnijeg negodovanja u Grčkoj. Tendencija drugih europskih velesila, napose Rusije i Austrije, da nastupaju kao branitelji i zaštitnici kršćanskog puka na Balkanu, pojačavala je pritisak na sultane da reformiraju pravni status raje, a bile su potrebne i druge zakonske i administrativne reforme da se poredak naprosto modernizira i postane prihvatljiviji i djelotvorniji. Međutim, najvažniji i najhitniji politički problem nije bio porast moći i

samostalnosti kršćanskih podanika nego lokalne polusamostalne muslimanske vlastele. Najambiciozniji je medu njima bio Ali-paša Janinski u sjeverozapadnoj Grčkoj, koga su u Janini opsjedale otomanske snage 1820. godine i naposljetku ga 1822. ubile, i Muhamed Ali-paša Egipatski, kudikamo strahotnija ličnost koja je ustrojila svoju vlast kopirajući vojne i upravne metode iz Zapadne Europe. Pokušaj na početku tridesetih godina 19. stoljeća da ga svrgnu silom, neslavno je propao. Isto su tako neka svoja prava zahtijevali i mnogi drugi lokalni poglavari nižeg ranga, ali je malo njih shvaćalo potrebu za reformama kako ju je shvaćao Muhamed Ali-paša, a sigurno je da nikakvih reformatora nije bilo medu pobunjenim begovima, kapetanima i ajanima u Bosni.

Prva se nevolja pojavila u poznatom obliku, sukobu između nepopustljiva bosanskog namjesnika i građanskog ponosa i privilegija grada Sarajeva. Siliktar Ali-paša, koji je postavljen za namjesnika u Bosni 1813. godine, bijaše general i usijana glava koji je bio čvrsto nakanio da obuzda bosansku samostalnost. Čim je stigao u Sarajevo, obznanio je da neće ostati u njemu samo tri dana koliko je bilo uobičajeno, nego da će naizmjence stolovati po šest mjeseci u Travniku i Sarajevu. Taj je njegov prijedlog odbijen pa je morao poslati svoje postrojbe (mahom Turke i Albance) da pokore grad.[1]

1 Šamić, *Lus Voyageurs français,* str. 193-194,201.

Vidjeli smo već kako je 1814. godine velika vojska napala i osvojila Mostar. Slična je akcija poduzeta i 1820. godine, kad se sultan želio osigurati da Bosna miruje dok osmanlijska vojska bude zaokupljena svladavanjem Ali-paše u sjeverozapadnoj Grčkoj. Kaznena ekspedicija pod Dželaludin-pašom okomila se na Mostar i Srebrenicu i pobila pobunjene kapetane u Banjoj Luci i Derventi.[2]

U ovakvim je sukobima bilo posrijedi samo kršenje otpora silom. Ali sustavniji napad na lokalne moćnike poduzet je u dvadesetim godinama 19. stoljeća, kad je valjalo reformirati vojni i politički poredak iz kojeg su ti lokalni moćnici crpli snagu. Kao i u svim prijašnjim pokušajima provođenja otomanskih reformi, udarna je snaga bila vojska. Činjenica da se sultan morao osloniti na Muhamed Ali-pašinu vojsku koju su izobrazili Francuzi u Egiptu da bi ugušio pobunu u Grčkoj bijaše najpouzdaniji znak da je potrebna korjenita reforma u vojsci. Kad je u ljeto 1826. sultan Ma-hmut II. najavio stvaranje novog vojnog korpusa, janjičari su se okupili na svome vježbalištu i krenuli na carsku palaču da izvrše tradicionalni janjičarski puč. Ali Mahmut je razmjestio vojnike koji su mu ostali privrženi s topovima oko vježbališta pa je za pola sata pobio kartečama čitav janjičarski korpus. Taj je događaj (koji se u otomanskoj historiji prilično stidljivo naziva "sretna nezgoda") omogućio Mahmutu da ukine instituciju janjičara i osnuje novu regularnu vojsku baziranu u Istambulu i nove jedinice u provincijama, za koje će se novačiti vojnici za rok služenja od dvanaest godina.[3] Razumljivo je da je reakcija u Bosni - gdje su janjičari bili privilegirana društvena

institucija kojoj je pripadala većina muslimanskih građana - bila vrlo žestoka. Stoga je u Bosnu upućen novi vezir, Hadži Mustafa-paša, sa šestoricom dužnosnika da provedu ondje reformu, ali su ga Bošnjaci vratili tamo odakle je i došao. Zatim je sultan 1827. godine poslao vojsku iz Beograda pod zapovjedništvom Abdurahman-paše. Ovaj je ušao u Sarajevo, svladao tamošnje janjičare i smaknuo sedmoricu njihovih vođa. Ali 1828. godine ponovo je izbila pobuna i nakon tri dana uličnih borbi u Sarajevu Abdu-

2 Bouć, *La Turquie d'Europe,* sv. 4, str. 374; Đurdcv, "Bosna", str. 1268.

3 O tim događajima vidi kod Lewis, *Emergence of Turkey,* str. 78-83; Shaw, *History o/ the Ottoman Empire,* sv. 2, str. I9-24.

---

rahman-paša morao je napustiti grad i obnoviti staru praksu da vezir stoluje u Travniku.[4]

Promjene u vojsci koje su sadržavale nove metode obuke i nove odore u europskom stilu, neprestano su izazivale otpor u Bosni, a lokalna vlastela iskorištavala su tu opću kivnost medu muslimanima ,,za svoje političke ciljeve. Godine 1831. stigao je iz Gradačca u sjevernoj Bosni karizmatičan mlad^ kapetan Husein u Travnik s omanjom postrojbom i zauzeo grad. Činom javnog poniženja natjerao je vezira da svuče svoju modernu odoru i, nakon obrednog pranja, odjene tradicionalno odijelo. Htio je zadržati vezira u kućnom pritvoru, ali mu je zatočenik umaknuo i pobjegao u Austriju. (To bijaše presedan za buduću suradnju između austrijskih i otomanskih

vlasti na tom dijelu granice - Austrijancima su već bili dozlogrdili neprestani pljačkaški upadi koje su organizirali pobunjeni lokalni kapetani.)[5] Dotle je slična ali ozbiljnija pobuna izbila u sjevernoj Albaniji i pobunjenička je vojska krenula na istok da zapodjene bitku s otoman-skim oružanim snagama pod vodstvom velikog vezira. Iskoristivši ovu prigodu, Husein-kapetan poveo je vojsku od 25 000 Bošnjaka na Kosovo da tobože pomogne osmanlijskim snagama. Kad su stigli onamo, podnijeli su svoje zahtjeve: upravnu autonomiju i obustavu reformi u Bosni, obećanje da će vezir u Bosni ubuduće uvijek biti bosanski beg ili kapetan, i zahtjev da se Husein-kapetan smjesta imenuje na taj položaj.

Veliki vezir pristao je na sve, iako nije kanio izvršiti ništa od svojih obećanja. Uskoro se latio posla da izazove suparništvo među više bosanskih begova. Najposlije je uspio odvojiti hercegovačke kapetane, pod vodstvom Ali-age Rizvanbegovića, od Huseinove bune. Zatim je, 1832. godine, poslao vojsku od 30000 ljudi na Bosnu. Husein-kapetan pokušao je organizirati obranu Sarajeva, ali je malo-pomalo izgubio podršku i na kraju morao potražiti utočište u Austriji. Poslije ga je sultan uvjetno pomilovao i poslao u unutarnje progonstvo, u Trabzon. Nagrada je Ali-agi Rizvanbegoviću bila to što je Hercegovina odvojena od Bosanskog ejaleta kao zaseban teri-

4 Bouć, *La Turquie d'Europe,* sv. 4, str. 375-377.

5 Rothenberg, *Military Border in Croatia,* str. 130.

torij pod njegovom vlašću.[6] U Bosni je još bilo otpora, ali ga je novi namjesnik Mehmed Salih-paša Vedžihija nemilosrdno i učinkovito skršio. Ajana iz Banje Luke koji mu je zadavao najviše jada namamio je u Sarajevo i dao ga zadaviti.[7]

Dok je Husein-kapetan hlepio za svojim snom o autonomnoj Bosni u Otomanskoj Carevini, nastavila se postupna transformacija te iste carevine. Godine 1831. ukinut je sistem timarskih posjeda. To nije podiglo veliku prašinu u Bosni - mnoge se spahije jednostavno nisu obazirale na to, a druge je zemljoposjednike to samo ponukalo da pospješe proces pretvaranja timara u agaluke i begluke.[8] Jamačno bi ionako bilo došlo do pobuna seljaka protiv vlastele u raznim dijelovima Bosne 1834. i 1835. godine. Ova je potonja pobuna značajna samo po suradnji između katoličkih i pravoslavnih kmetova.[9] Međutim, reforma koja je bila karakteristična za Bosnu i Hercegovinu bijaše ukinuće sistema kapetanija 1835. godine. Ne zna se kako je to primila većina samih kapetana, ali se čini da je ta odluka izazvala manje komešanja nego što se moglo očekivati. Umjesto kapetana, trebalo je da zemljom upravljaju muselimi (dužnosnici koji su zastupali namjesnika i koje je on sam postavljao). Mnogi bivši kapetani, ajani i spahije postavljeni su za muselime, čime je zacijelo spašena njihova čast, premda više nisu bili na čelu lokalnih postrojbi i nisu mogli tretirati muselimsku funkciju kao nasljednu. Ipak se nekoliko kapetana u zapadnoj Bosni pobunilo 1836. godine, ali su njihovu pobunu ugušile državne postrojbe iz Anadolije. Nekoliko aga diglo se opet na oružje iduće godine. Godine

1840. namjesnik u Travniku morao je privremeno napustiti taj grad pred novom pobunom, ali su i nju ubrzo skršile regularne jedinice. Preostali nezadovoljni kapetani koji nisu bili postavljeni za muselime dići će se još jednom na oružje 1849. i 1850. godine, ali će i njih snaći slična sudbina.[10]

6 Bouć, *La Turquie d'Europe,* sv. 4, str. 378-383.

[7] *Ibid.,* sv. 4, str. 384.

8 Tomasevich. *Peasants, Politics, and Economic Change,* str. 103.

9 Chopin i Urbicini, *Provinces danubiennes,* str. 242.

[10] Kreševljaković, *Kapetanije u Bosni,* str. 68-69; Šljivo, *Omer-Paša Lalas,* str. 10; Đurdcv, "Bosna", str. 1268.

Većina ostalih carskih reformi iz tridesetih godina 19. stoljeća nije toliko pogodila Bosnu: uvođenje poštanske službe i službenih novina, razvitak novih škola i reformiranih ministarstava. Ali godine 1839. Mahmuta je naslijedio njegov sin Abdul Medžid I. koji je u studenom iste godine donio niz mnogo temeljitijih reformi u dokumentu poznatom pod nazivom Hatišerif od Dulliane. (To ime doslovce znači svečano potpisana povelja u ružičnjaku, nazvana tako po ružičnjaku u dvorištu palače Topkapi.) Njime je svim podanicima, bez ob/.ira na vjeroispovijest, zajamčena jednaka sigurnost života, časti i imovine - čime je zapravo ukinuta kanun-i raya. Isto tako, predviđena je nova osnova za vojno novačenje i propisane nove metode

određivanja i ubiranja poreza, čime je odzvonilo zloglasnom sistemu otkupa od države prava na ubiranje poreza. Ta su načela razrađena u nizu potonjih mjera i ponovljena u sličnom dekretu 1856. godine, tzv. Ilatihiimajiinu. Sav sklop relormskih mjera iz tog razdoblja poznat je pod skupnim nazivom tanzimat, što će reći reorganizacija carevine - ili, da se poslužimo riječju s kraja 20. stoljeća, s prikladnim prizvukom neuspjeha, perestrojka.n Načela izložena u Hatišerifu bijahu plemenita i dobro smišljena. Na žalost, ta su načela imala slab ili nikakav učinak u zabačenim oblastima Carevine kao što je bila Bosna, gdje se na njih jednostavno nitko nije obazirao.

Tada je već stanje u Bosni bilo vrlo teško. Neki dijelovi zemlje možda i nisu bili pretrpjeli velike štete od vojevanja i nemira, i ne bismo smjeli olako zaključiti da je svekoliko pučanstvo Bosne živjelo u bijedi i neimaštini. Jedna je pravoslavka rekla nekom engleskom putniku oko sredine sedamdesetih godina 19. stoljeća da su »prije trideset godina obični ljudi živjeli mnogo bolje nego sada, jer onda nije bilo poreza nego harač... Ljudi su bili bogati, i imali su konje, volove, svinje, ovce i perad... Iako nije bilo slobode, begovi i age. vlastela, štitili su i hranili svoje kmetove«.12 Ali dakako da se uvijek čim da se prije trideset godina bolje živjelo, a sredinom sedamdesetih godina 19. stoljeća živjelo se doista teško. Sigurno jećina ostalih carskih reformi iz tridesetih godina 19. stoljeća nije toliko pogodila Bosnu: uvođenje poštanske službe i službenih novina, razvitak novih škola i reformiranih ministarstava. Ali godine 1R39. Mahmuta je naslijedio njegov sin Abdul Medžid I. koji je u studenom iste godine donio ni/ mnogo

temeljitijih rclbrmi u dokumentu poznatom pod nazivom //o//.%r// "(/ Đz///za/it\ (To ime doslovce znači svečano potpisana povelja u mžičnjaku. nazvana tako po ružičnjaku u dvorištu palače Topkapi.) Njime je svim podanicima, bez obzira na vjeroispovijest, zajamčena jednaka sigurnost života, časti i imovine - čime je zapravo ukinuta Azm:/"-/ ranr Isto tako, predviđena je nova osnova za vojno novačenje i propisane nove metode određivanja i ubiranja poreza, čime je odzvonilo zloglasnom sistemu otkupa od države prava na ubiranje poreza. Ta su načela razrađena u nizu potonjih mjera i ponovljena u sličnom dekretu 1856. godine, tzv. // dff/n/mo/M/M/. Sav sklop relormskih mjera iz tog razdoblja poznat je pod skupnim nazivom (M/;zm; o/, što će reći reorganizacija carevine - ili, da se poslužimo riječju s kraja 20. stoljeća, s prikladnim prizvukom neuspjeha, /Jtv-f.svm/A-"." Načela izložena u Hatišcriiu bijahu plemenita i dobro smišljena. Na žalost, ta su načela imala slab ili nikakav učinak u zabačenim oblastima Carevine kao što je bila Dosna, gdje se na njih jednostavno nitko nije obazirao.

Tada je već stanje u Uosni bilo vrlo teško. Neki dijelovi zemlje možda i nisu bili pretrpjeli velike štete od vojevanja i nemira, i ne bismo smjeli olako zaključiti da je svekoliko pučanstvo Bosne živjelo u bijedi i neimaštini. Jedna je pravoslavka rekla nekom engleskom putniku oko sredine sedamdesetih godina 19. stoljeća da su "prije trideset godina obični ljudi živjeli mnogo bolje nego sada. jer onda nije bilo poreza nego / wmt'... Ljudi su bili bogati, i imali su konje, volove, svinje, ovce i perad... lako nije bilo slobode, begovi i age. vlastela, štitili su i

hranili svoje kmetove".'- Ali dakako da se uvijek čini da se prije trideset godina bolje živjelo, a sredinom sedamdesetih godina 19. stoljeća živjelo se doista teško. Sigurno je

11 O Tanzimatu vidi Lewis, Emergence of Turkey, str.106-128; Shaw, History of the Ottoman Empire, sv.2,str.58-133

12 Muir Maeckenzie i Irby, Traveles in the Slavonie Provinces,sv.1, Str.13

---

da opće prilike u Bosni nisu bile dobre ni u četrdesetim godinama. Infrastruktura i gospodarstvo bijahu oslabljeni godinama ratovanja. Veliki francuski geograf Ami Boue napravio je 1840. godine klasifikaciju balkanskih cesta, u kojoj je najniža kategorija, u Bosni i Albaniji, bila po njemu "užasna". Prozvao je te ceste *"escaliers de rochers"* - stubama od stijena.[13] Austrijski konzularni službenik Dimitrij Atanasković izvijestio je Metternicha nakon posjeta Bosni 1844. godine: "Dojmovi koje sam ponio sa sobom po odlasku iz Bosne bili su još gori, ako je to moguće, nego oni koje sam stekao po dolasku."[14] Redovito potiskivana na razini nacionalne politike, ogorčena vlasteoska klasa nastojala je umjesto toga svim silama iscijediti što veće prihode od seljaka. Boue je zapazio da su begovi sve nepovjerljiviji prema kršćanima i da se pribojavaju da ovi ne pozovu svoje suvjemike iz inozemstva da upadnu u Bosnu. Bitni problemi nisu bili religijske nego gospodarske i političke naravi.[15] Muslimanski su seljaci bili izrabljivani, kad god je to bilo moguće, koliko i kršćanski. Jedna iskrena peticija upućena 1842. godine namjesniku u Bosni, u kojoj su iznesene pritužbe na nepodnošljivo

visoke poreze i namete, počinje ovako: "Mi, ponizni muslimanski građani i bijedni kršćani iz svekolikog tešanjskog kraja..."[16]

Novi namjesnik koji je stigao 1847. godine, Tahir-paša, pokušao je reformirati sistem desetina i drugih seljačkih davanja agalucima. Ukinuo je kuluk (obvezatni rad na vlastelinstvu) a za uzvrat povećao postotak seljakova uroda žita koji je bio dužan predati vlastelinu od jedne četvrtine na jednu trećinu. Na žalost, mnogi su zemljoposjednici prihvatili ovu drugu promjenu, ali ne i prvu.[17] Kad je Tahir-paša pokušao provesti i vojne reforme koje još nisu bile provedene u Bosni kako treba, iznova je izbila pobuna begova i aga. U zemlji su se vodili krvavi okršaji 1849. godine, a pobuna je bila u punom zamahu i sljedeće godine kad je Tahir-paša umro.[18]

[13] Boue, *La Turquie d'Europe,* sv. 3, str. 53.

[14] Šišić, ur., *Bosna za vezirovanja Omer-paše,* str. 27.

[15] Bouc, *La Turquie d'Europe,* sv. 4, str. 119.

[16] Šljivo, *Omer-Paša Latas,* str. 13-14.

[17] Tomasevich, *Peasants, Politics, ami Economic Change,* str. 104; detaljniji prikaz pokušaja Tahir-pašc oko poreznih reformi vidi kod Šljivo, *Omer-Paša Latas,* str. 18-24.

[18] Šljivo, *Omer-Paša Latas,* str. 50-51.

Tada je sultan poslao u Bosnu jednog od najsposobnijih i najinteligentnijih namjesnika od

svih u tom posljednjem stoljeću otomanske vladavine: Omer-pašu Latasa. Rođen kao Mihajlo Latas u Lici, on je bio narednik u austrijskoj vojsci u Krajini. Dobro je govorio njemački, poznavao je metode rada u zapadnoeuropskoj vojsci i bio nadaren za praktičnu politiku i vojne vještine. Postoje potpuno skr-šio pobunu 1850. i 1851. godine, otpremio je mnoge begove i age u progonstvo u Anadoliju. Osim toga, ukinuo je poseban Hercegovački pašaluk i proveo novu upravnu podjelu Bosne i Hercegovine na devet okruga, a svakome je od njih na čelo postavio kajmakama (predstavnika namjesnikova, nešto kao vojnu verziju muselima).[19] Dimitrij Atanasković, koji se vratio u Bosnu kao austrijski generalni konzul, upoznao se s njim u kolovozu 1850. i ovako iznio svoje mišljenje u izvještaju: "Rekao je da otomanska vlast, iz političkih razloga, može tek sporo i oprezno prijeći na popravljanje životnih prilika kršćana, da ne bi uzbunila muslimane, o čijoj potpori i snazi država ponajviše ovisi."[20] Neke od njegovih reformskih mjera nisu bile omiljene medu kršćanskim seljacima - zbog njegove politike razoružavanja svekolikog pučanstva osjećali su se ugroženi, a neki od njegovih novih kajmakama nebosanskog porijekla zlorabili su vlast. "Vlada opće nezadovoljstvo," pisao je Atanasković u srpnju 1851.[2!] Međutim, potpuno je skršena politička moć stare vlasteoske klase, pa se moglo pomišljati i na uvođenje reformi otomanskog tanzimata.

Koliko su te reforme bile doista potrebne vidi se i iz molbe koju su bosanski kršćani uputili sultanu 1851. godine.* Medu ostalim su zahtijevali da se s njima postupa kao i s turskim podanicima, a ne kao s rajom; zatražili su

ravnopravnost pred zakonom; željeli su da bude isti broj kršćanskih i muslimanskih sudaca; i zatražili ukidanje

***Taj je važni spis sastavio Ivan Franjo Jukić, a može se naći na kraju njegova *Zemljopisa* (str. 156-9). Taj bi se spis mogao nazvati prvim primjerom modernog ustavnog razmišljanja u bosanskoj povijesti.**

19 Šabanović, *Bosanski pašaluk,* str. 96.

20 Šišić, ur., *Bosna za vezirovanja Omer-paše,* str. 111.

[21] *Ibid.*, str. 235, 347, 357.

---

glavarine ili harača.[22] Prva dva zahtjeva odnosila su se na stvari na koje su bili stekli pravo Hatišerifom od Đulhane 1839. godine, a treći je zahtjev bio samo proširenje tih istih načela. (Zapravo su u gradskom sudu u Travniku bila već dva kršćanska suca, ali je to bio izniman slučaj.)[23] Harač je napokon ukinut 1855. godine, kad je ukinuta i tradicionalna zabrana kršćanima da redovito služe vojsku. Međutim, budući daje harač zamijenjen porezom u zamjenu za vojnu službu, za koju se regrutiralo na isti način, a budući da većina kršćanskih podanika i dalje radije nije služila vojsku, ta promjena nije praktički gotovo ništa donijela kršćanima. Jedina je stvarna razlika bila u tome što su muslimani koji nisu služili vojsku morali plaćati još jedan porez.[24]

Kako rekosmo, stav bosanskih muslimana prema kršćanima poprilično se zaoštrio u prvoj polovici 19. stoljeća. Nekoliko takvih primjera navodi se

u konzularnim izvještajima u to doba. Kad je malobrojna pravoslavna zajednica u Travniku 1853. godine dobila dopuštenje da podigne crkvu, muslimanski su građani zahtijevali da se ona sagradi izvan grada. Iste je godine katolicima odbijena molba da podignu crkvu u Sarajevu (ali im je uskoro zatim odobrena, djelomice i kao posljedica pritiska stranih konzularnih predstavništava). Katolički svećenici u Livnu tužili su se da kršćanin ne može dočekati povoljnu presudu za sebe na sudu ni jedanput od stotinu puta.[25] Ipak, kad čitamo o tim pritužbama, ne smijemo smetnuti s uma ni činjenicu da je između dvadesetih i pedesetih godina 19. stoljeća u raznim dijelovima Bosne sagrađen popriličan broj novih crkava, župnih dvorova i škola. Uz osnovnu školu u Sarajevu koju je bila podigla još na početku 18. stoljeća pravoslavna zajednica, 1851. godine sagradila je i srednju školu. Osnovne su škole imali već u deset drugih bosanskih gradova. Go dine 1870. imat će ih najmanje 28, a svih škola zajedno vjerojatno čak 57. U šezdesetim godinama 19. stoljeća katolici su imali srednje škole u nekoliko većih gradova i 27 osnovnih škola. Nekoliko je

22 *Ibid.*, str. 302-303.

[23] Gavranović, *Basna 1X53-1X70,* str. 42.

[24] Lewis, *Emergence of Turkey,* str. 116.

[25] Gavranović, *Bosna 1X53-1X70,* stranice ovim redom: 43, 38-39, 84-85.

novih katoličkih crkava podignuto u pedesetim godinama 19. sto Ijeća.[2]"

Što se tiče kvantitete svećenstva, obje su crkve doživjele preporod potkraj otomanske vladavine. U šezdesetim godinama 19. stoljeća bilo je otprilike 380 katoličkih svećenika i više od 400 pravoslavnih.[27] Što se tiče kvalitete, situacija nije bila tako povoljna. Većina stranih promatrača posvjedočila je da su franjevci bili općenito na niskom stupnju naobrazbe, a gotovo su svi promatrači bili zgranuti nad pohlepnošću pravoslavnih svećenika. Jedan je njemački putnik zabilježio kako popovi plaćaju za parohiju između 20 i 200 dukata, i nazvao ih "ljudskim ološem".[28] Jedan je drugi promatrač napomenuo kako pravoslavni episkopi kupuju episkopije za velike svote novca, koje zatim nastoje nadoknaditi od svoje pastve. Radi toga su se upuštali u "neobično prisne odnose s lokalnim muslimanskim vlastima".[29] Ali medu kršćanskim svećenicima i učiteljima ijedne i druge vjeroispovijesti bilo je nekoliko energičnih pojedinaca. Neki su od njih bili duboko religiozni ljudi, recimo fra Grga Martić, poglavar franjevaca u Sarajevu od pedesetih do sedamdesetih godina 19. stoljeća. Ali bilo je i drugih koji se nisu bavili samo religijom nego i politikom. Takav je, recimo, bio franjevac Ivan Franjo Jukić, čija smo historijska zapažanja o preobraćanju srednjovjekovnog plemstva na islam već spomenuli. Takav je bio i Teofil Petranović, učitelj u pravoslavnoj školi u Sarajevu u šezdesetim godinama 19. stoljeća, koji je okupio oko sebe skupinu ljudi što su obilazili sela i govorili pravoslavnim seljacima daje vrijeme da prestanu sami sebe nazivati "hrišćanima" i da se počnu nazivati Srbima. Tu je

bio i Vaso Pelagic, ravnatelj pravoslavne škole u Banjoj Luci, koji je agitirao s pozicija srpskog nacionalizma.[30] Pelagic je na kraju bio uhićen

26 Šišić, ur., *Bosna za vezirovanja Omer-paše,* str. 358; Andrić, *Razvoj duhovnog života u Bosni,* str. 64-65; Thocmmcl, *Geschichtliche Be.schreihung,* str. l 14-116; Gavranović, *Bosna 1853-1871),* str. 44.

27 Thoemmel, *Geschichtliche Beschreibung,* str. 99, 102.

28 Maurer, *Eine Reise durch Bosnien,* str. 364-365; usp. slične komentare Ata-naskovićcvc \7. 1853. godine: Gavranović, *Bosna 1X53-1X70,* str. 44.

29 Iz izvještaja Atanaskovićcva nasljednika Jovanovića iz 1862. godine: Gavranović, *Bosna 1853-1870,* str. 280.

30 Vidi Andrić, *Rai\'oj duhovnog živtiki u Bosni,* str. 53-54 (o Jukiću); Imamović, "O historiji bošnjačkog pokušaja", str. 41 (o Petranoviću - i o njegovu katoličkom Pandanu Klementu Božiću, prevoditelju u pruskom konzulatu); Koctschct, *Osman*

---

i osuđen na zatvorsku kaznu, ali mu je bilo dopušteno ostati u sjedištu pravoslavnog mitropolite u Sarajevu, umjesto da bude u zatvoru. **

Ali općenito najviše iznenađuje tolerancija bosanskih vlasti prema takvim aktivnostima. One su, naravno, znale da nacionalisti s obje strane Bosne, i u Hrvatskoj i u Srbiji, agitiraju za konačno anektiranje Bosne. Jedan krajiški časnik u Hrvatskoj, major Antonije Oreš-ković, pokušao je čak organizirati revolucionarnu mrežu u Bosni na početku šezdesetih radi podizanja općeg ustanka i stvaranja nove južnoslavenske države. Međutim, budući da je u njegove planove bilo uključeno i rušenje austrijske vladavine, na

kraju su austrijske vlasti primijenile oštre mjere protiv njega i njegovih sudrugova.[31] Što se polusamostalne Srbije tiče, njene su težnje za Bosnom bile bjelodano jasne. Vodeći srpski intelektualac Vuk Karadžić objavio je 1849. napis pod naslovom "Srbi svi i svuda", u kojem je, na temelju historijskog argumenta koji nešto nedokazano uzima dokazanim, ustvrdio da je sav narod u Bosni i Dalmaciji srpski.[32] A 1844. godine ministar unutarnjih poslova Srbije Ilija Garašanin napisao je tajni memorandum u kojem je izložio metode poticanja prosrpskog raspoloženja u Bosni s krajnjim ciljem aneksije Bosne. Medu te metode spadala je izobrazba mladih Bošnjaka u srpskoj

**** Nakon pritvora u Sarajevu 1869. godine, Pelagic je prognan u Tursku, odakle se vratio (nakon godinu dana) u Srbiju. Neka se Pclagićcva djela mogu pročitati u suvremnu izdanju u tri sveska: *Izabrana djela.* Dostupna su i suvremena izdanja Ju-kićcvih *(Sahrana djela)* i Martićcvih radova *(Izabrana djela).* *O* Jukiću čitatelji mogu pročitati izvrsnu studiju Borisa Ćorića objavljenu u Jukićcvim *Sahranim djelima,* svezak 3, str. 9-101. Možda karakteristika Grge Martića kao duboko religioznog čovjeka nije sasvim točna jer je nepotpuna; iako je glas o njemu kao duhovnom vodi ustanovljen u posljednjim godinama njegova života provedenim u samostanu u Kreševu, u svojoj je ranijoj djelatnosti pokazao i političku vještinu (u njegovanju odnosa sa stranim konzularnim predstavnicima) i prilično moderne, svjetovne književne interese.**

Pascha, str. 33-34 (o Pclagiću). O Pclagićcvoj šarolikoj kasnijoj karijeri, u kojoj je bilo i agitiranja medu bosanskim emigrantima u Beogradu i Bukureštu, vidi Čuprić-Amrcin, *Die Opposition in Bosnien,* str. 61-64.

[31] Rothenberg, *Military Border in Croatia,* str. 166.

[32] Prijevod ovog teksta vidi kod Ormck i dr., ur., *Le Nettoyage etlinù/ue* ("Etničko čišćenje"), str. 42-53.

upravnoj vlasti i obrađivanje viših franjevačkih poglavara.[33] Ipak je pomalo anakronično promatrati sva ta nastojanja samo u svjetlu ekspanzionizma "Velike Srbije". U ono vrijeme Srbija je bila jedina **država** koja je eventualno mogla igrati ulogu kakvu je Pijemont odigrao u ujedinjavanju Italije. Svaki Srbin koji je priželjkivao nezavisnu južnoslavensku državu dakako daje vidio tako nešto u proširenju Srbije. S druge strane, bilo je mnogo hrvatskih intelektualaca, primjerice Ante Starčević i Eugen Kvaternik, koji su zastupali sličnu ideologiju, samo sa suprotnim predznakom, prema kojoj su svi Bošnjaci bili Hrvati.[34] Dabome da muslimanske vlasti u Bosni nisu bile sklone pratiti te intelektualne debate do u tančine, ali su vrlo dobro znale da je Bosna nagrada za koju su se i njihovi pravoslavni i katolički susjedi spremni nadmetati.

Za svih tih previranja u šezdesetim godinama Bosna je uživala u razmjerno zlatnoj dekadi pod jednim od svojih najdobroćudnijih vladara, Topalom Osman-pašom. Čovjek ne može a da se ne divi tom čovjeku - djelomice i zato što mnogo od onoga što znamo o njemu potječe iz memoara švicarskog liječnika, turkofila Josefa Koe-tscheta, koji se 1861. nastanio u Sarajevu, otvorio ondje ljekarnicu i postao pouzdanik i savjetnik niza bosanskih namjesnika, medu kojima je Topal Osman-paša bio očito njegov miljenik. (Ipak, nije u to doba bilo baš sve idealno: Koetschetov glavni razlog što je došao u Bosnu bio je taj stoje bio osobni liječnik Omer-paše Latasa, koji se vratio u Bosnu 1861. godine kao vojni zapovjednik da uguši još jednu bunu u

Hercegovini, bunu koju je podjarivala susjedna Crna Gora.)[35] Ali Topal Osman-paša - nadimak "Topal" ("hromi") odnosio se na njegovo hramanje, što bijaše posljedica rane zadobivene u ratu - bijaše očito najbolja vrsta uljuđenog turskog vladara. Bivši admiral i građanski namjesnik u Beogradu, dobro je poznavao tursku, arapsku i perzijsku književnost, pisao pristojnu poeziju na turskome i govorio francuski i grčki. Podigao je nove muslimanske

33 Ibid., str. 64-80, posebice str. 75, 78. O drugim Garašaninovim prijedlozima **za** propagandne akcije u Bosni vidi Slijepčcvić, *Pitanja Bosne,* str. 21-22.

34 Vidi Banac, *National Question,* str. 85-89.

35 Shaw brka ovu vojnu ekspediciju Omcr-pašinu s njegovim namjesništvom u **Bosni** od 1850. do 1852. godine: *History of the Ottoman Empire,* sv. 2, str. 149.

škole u Sarajevu, dopustio kršćanskim zajednicama da podignu još više svojih škola, utemeljio knjižnicu arapskih, perzijskih i turskih djela u Begovoj džamiji i pribavio tiskarski stroj na kojem su se tiskale školske knjige i tjednik *Bosna* na bosanskom i na turskom jeziku. Odlučno se upustio u gradnju cestovne mreže, dovršio glavnu cestu od Sarajeva na sjever do Bosanskog Broda za godinu dana, štoviše, dao izgraditi čak i željezničku prugu od Banje Luke do granice Hrvatske. Podigao je i bolnicu u Sarajevu, prvu javnu bolnicu u Bosni, sa 40 kreveta za bolesnike svih vjeroispovijesti.[36]

Proveo je i neke važne političke reforme. Godine

1865. napokon je uveden nov sistem vojnog regrutiranja muslimana. Topal Osman--paša bio je oprezan, obećao je da unovačeni vojnici neće ratovati izvan Bosne i otupio je oštricu reforme primanjem u vojsku više od 1000 dobrovoljaca. Sljedeće godine proveo je u djelo dalekosežne promjene koje je zahtijevao Zakon o reformama u provincijama iz 1864. godine. Posrijedi je bila reorganizacija strukture vlasti svekolikog Bosanskog ejaleta (koji će se u buduće zvati *vilajet),* osnivanje novih sudova (sa mješovitim muslimansko-kršćanskim prizivnim sudom) i podjela cijelog bosansko-hercegovačkog teritorija na sedam sandžaka. Svaki od tih sandžaka slao je zastupnike (po dva muslimana i jednog kršćanina) u savjetodavnu skupštinu, koja se sastajala jedanput godišnje na najviše 40 dana da savjetuje namjesnika u gospodarskim i financijskim pitanjima: o poljodjelstvu, oporezivanju, gradnji cesta i tako dalje. Uz to je osnovano i malo izvršno vijeće koje se sastojalo od trojice muslimana, dvojice kršćana i jednog Židova, i koje se sastajalo dva puta tjedno pod predsjedavanjem namjesnikovim. Iako su oba ta tijela imala savjetodavni karakter, bijaše to velik napredak prema onome kako su se poslovi obavljali u prethodnih 400 godina.[37]

Jedan je od najvećih problema, kao i uvijek u ovom posljednjem razdoblju otomanske vlasti u Bosni, bio problem odnosa između seljaka i zemljoposjednika. Tu je glavna reformska mjera bila do-

[36] Koctschct, *Osman Pascha,* str. 1-5, 11-12.

37 Ibid., str. 7. Koctschel usput napominje da se ukupna financijska uprava *vilajeta* sastojala od ravnatelja, nadzornika i petnacstoricc činovnika. O pokrajinskom /iikonu i

reformama vidi Shaw, *History of the Ottoman Empire;* sv. 2, str. KX-91..

nesena 1859. godine, pred sam dolazak Topal Osman-paše u Bosnu, tako da je njemu bilo još teže provesti tu mjeru u djelo. Taj je dekret bio zapravo pokušaj da se kodificira nepisani zakon o dužnostima seljaka koji rade na agalucima, onoj vrsti bivših timarskih posjeda na kojima je još postojala zakonska osnova za odnose između seljaka i vlastelina. Njime je utvrđeno da seljak daje vlastelinu jednu trećinu svoje ljetine. Budući da se državna desetina, novčana svota u vrijednosti od jedne desetine ljetine, najprije odbijala, a trećina se izračunavala od preostale ljetine, to je značilo da su ta dva osnovna nameta iznosila 40 posto seljakova ukupnog prihoda, a bilo je povrh toga još i raznih drugih državnih nameta, kao što je bio novi porez što se plaćao u zamjenu za vojnu službu. Kad suvremeni povjesničari proglašavaju visinu poreza u Bosni "pretjeranom" zato što su "odnosili seljaku više od 40 posto njegova prihoda", čovjek je u napasti da istakne kako je taj omjer približno jednak omjeru svih vrsta oporezivanja prema bruto nacionalnom dohotku mnogih država potkraj 20. stoljeća.[38] Ipak je teško uspoređivati te dvije stvari. Današnji djelatnici očekuju da će im se većina poreznih davanja vratiti u obliku zdravstvene skrbi, školstva i tako dalje, a bosanski seljak to nije mogao očekivati. S druge strane, seljaci nisu morali kupovati sebi kuće niti ulagati novac u nekretnine. Jedno drugo načelo što bijaše kodificirano dekretom iz 1859. godine bijaše propis da se vlastela moraju

brinuti za smještaj seljaka i pomagati im u održavanju i popravljanju kuća. Seljaci su mogli napustiti vlastelina, a vlastelin je njih mogao otpustiti, ali samo pod uvjetom da ne zadovoljavaju na poslu ili da ne plaćaju dažbine, i to uz odobrenje državnih službenika.[39] Ovi su se propisi, na žalost, odnosili samo na agaluke, a ne i na begluke, gdje su begovi mogli ugovoriti odnose sa seljacima kakve su god htjeli. Stoga je glavni učinak tih propisa bio da su poticali vlastelu da samo mijenjaju formu zakupa zemlje. Osvrćući se na ovo razdoblje, Josef Koetschet zaključio je da su preuveličane tvrdnje o tome što su sve zahtijevala vlastela, i kako su loše postupala sa seljacima.

38 B. Jelavich i C. Jelavich, *Establishment of the Balkan National* Stoto[1], str. 143.

39 O drugim pojedinostima reforme i/ 1859. godine vidi Tomasevich, *Peasants. Politic*, and Economic Change,* str. 105-106.

Većina kmetova živjela je uglavnom u dobrim odnosima sa svojom vlastelom; zapravo su vlastela - mislim na one bogate i ugledne medu njima - kad je bila loša godina, pružala svu moguću pomoć svojim seljacima. Istina je daje bilo i okrutnih aga čija je naoružana ruka teško pritiskala nemoćne seljake. Međutim, antagonizam koji bi se razvio u takvim slučajevima potjecao je mnogo više iz ekonomskih interesa nego iz bilo kakvih vjerskih ili političkih pobuda.[4n]

Sliku Sarajeva u to doba Koetschet je svakako naslikao ružičastim bojama. On se prisjeća

ljetnih nedjeljnih popodneva kad su katoličke i pravoslavne obitelji odlazile na teferič na obronke uz cestu što vodi u Ilidžu. "Muslimani, kršćani i Židovi išli su mirno na izlet... podjednako uživajući u onom mirnom, blaženom vremenu, nigdje nije bilo ni traga vjerskoj mržnji."[41] Tek negdje potkraj šezdesetih godina, prema Koetschetu, atmosfera se pokvarila, kad je isteklo devet godina službovanja Topal Osman-paše. Godine 1869. stigli su hitni zahtjevi iz Istambula da se otkriju slavenski agitatori koje potpomaže Rusija, pa je novi namjesnik zamolio i samog Koetscheta, stoje ovoga potonjeg dovelo u nepriliku, da potraži tragove srpske propagande u pravoslavnom manastiru u Žito-mislićima, nedaleko od Mostara.[42] Potkraj šezdesetih bilo je i više javnog negodovanja, koje nije bilo upereno protiv vlastele nego protiv državnih poreznika. Posebno je bila omražena njihova uobičajena praksa da procjenjuju vrijednost ljetine (i traže naplatu poreza) još prije žetve ili berbe. Godine 1868. prosvjedovalo je 1000 pravoslavnih i muslimanskih seljaka u bosanskoj Posavini, a 1869. godine prosvjedovalo je na sličan način stotinjak muslimana i pravoslavnih u Foči.[43] Ovi primjeri medukonfesionalne suradnje zaista potkrepljuju Koetschetovo mišljenje da osnovni uzroci bunta i nemira nisu

[40] Koetschet, *Osman Pascha,* str. 6.

[41] *Ibid.,* str. 24-25. O ovoj vrsti piknika poznatim kao *teferič,* na koji su još u tridesetim godinama 20. stoljeća odlazili katolici svake nedjelje, vidi kod Pelletier, *Sarajevo,* str. 143.

42 Koetschet, *Osman Pascha,* str. 46-49. Ništa nije pronađeno, ali mnogo dokaza o ruskom zanimanju (i upletanju) za situaciju u Bosni u tom razdoblju može se naći kod I'isarev i Ekmcčić, *OsvohoJiteljnaja borba narodov Bosnii i Rossi/a.*

43 Slijepčević, *Pitanje Bosne*, str. 25.

---

bili toliko religijske koliko gospodarske naravi. Ipak, neprijeporna je činjenica da je istodobno raslo novo osjećanje neprijateljstva prema kršćanima medu muslimanskim svećenicima i hodžama (vjeroučiteljima) u Sarajevu. Upravo 1871. i 1872. godine, prema Koetschetu, "vidjeli smo kako se pred našim očima budi vjerska mržnja."[44]

Poznati je skandal izbio oko gradnje pravoslavne saborne crkve. To bijaše simbol izmijenjenog statusa bosanskih kršćana, čije su probitke sada promicala strana konzularna predstavništva i vlade tobože "zaštitničkih" velesila - Rusija se zauzimala za pravoslavce a Austro-Ugarska za katolike. Zapravo je jedna od najvažnijih značajki toga razdoblja bio prodor kršćanskih organizacija iz inozemstva u Bosnu - godine 1869. dopušteno je skupini katoličkih redovnika iz Porajnja da podignu samostan nedaleko od Banje Luke. Godine 1870. Miss Pauline Irby otvorila je djevojačku školu u Sarajevu koju je financirala jedna engleska kršćanska organizacija, a predavačice su bile protestantske dakonice iz Njemačke. Sljedeće godine stigla je skupina austrijskih redovnica, sestara milosrdnica, da podignu samostan i otvore osnovnu školu.[45] Kad je 1863. godine vlast odobrila da se u Sarajevu podigne saborna crkva, prikupljan je novac za tu svrhu u svekolikom pravoslavnom svijetu. Izaslanik mitropolite bosanskog putovao je kroz Rusiju sa svetim moćima, rukom svete Tekle, i

sakupljao milodare.[46]

Kad je 1872. godine crkva bila pred završetkom, izbila je ogorčena raspra između pravoslavne zajednice i muslimanskog svećenstva, koje je zahtijevalo da toranj crkve ne smije biti viši od minareta Begove džamije.[47] Pa i sama zvonjava zvona bila je nešto

[44] ICoctschct, *Osman Pascha,* str. 55.

[45] Maicr, *Deutsche Siedlungen,* str. 9; AnDerson, *Miss Irhv,* str. 60-67; Pelletier, *Sarajevo,* str. 138.

[46] Pelletier, *Sarajevo,* str. 119.

[47] Arthur Evans, iako poznat po svojim izrazito protumuslimanskim stavovima, napisao je o toj katedrali, kad ju je vidio 1875. godine, daje "razmetljiva građevina" i nadodao: "Kršćani nisu bili zadovoljni odobrenjem da sagrade crkvu na najistaknutijem položaju u jednoj od glavnih gradskih ulica, nego su morali pošto-poto podići pretencioznu gromadu koja će baciti u zasjenak najveću od dvije stotine i nešto džamija... Teško je bilo možda i očekivati da cc neuki muslimanski fanatici ravnodušno gledati ovo najnovije očitovanje kršćanske poniznosti" *(Through Bosnia,* str. 247).

---

novo. Prema odavno utvrđenom običaju, u otomanskim gradovima nisu smjela zvoniti zvona kršćanskih crkava. Neki demagozi medu hodžama i imamima počeli su podbunjivati muslimane u gradu u vezi s tim pitanjima. Jedan je od njih bio krupan, nezgrapan čovjek po imenu Hadži Lojo. Budući daje bio na hadžiluku (na hodočašću u Meki), tretirali su ga kao hodžu ili učitelja, iako je bio posve neuk.[4s] Drugi je bio fanatičan imam iz Begove džamije. Međutim, kad je ovaj poveo izaslanstvo da se prituži na zvonjavu

zvona, namjerio se na jačega od sebe u osobi novoga namjesnika, Albanca Mehmeda Akif-paše, s kojim nije bilo šale. Imam je najprije počeo citirati jedan stih iz Kur'ana, ali ga je namjesnik presjekao u riječi uzvikom: "Šuti, magarče! Nećeš ti mene učiti Kur'an! I tako, kažeš da ne možeš podnijeti zvonjavu zvona, je li, pašče jedno? A vi ostali, zar ste zbilja toliko blentavi te ne vidite da bi ovaj nitkov i sam zvonio, samo kad bi mu za to plaćali pedeset groša na mjesec?"[49] U ljeto 1873. godine 24 bosanska kršćanska trgovca prebjegla su u Hrvatsku i izjavila da su "mnogi" kršćani u Bosni osuđeni na smrt zato što su se družili s austrijskim konzulom.[50] Kad se poslije u Austriji pisalo o događajima u sedamdesetim godinama, obično su se isticali ovakvi incidenti jer se činilo da oni moralno i religiozno obvezuju Austriju da intervenira. Ali pravi uzroci slomu oto-manske vladavine i intervenciji austrijske vojske nisu bili religiozne nego ekonomske i političke naravi. U ljeto 1875. stigle su prve vijesti o tome kako su kršćanski seljaci iz okolice Nevesinja u Hercegovini (istočno od Mostara) pobjegli u planine da bi izbjegli plaćanje državi desetine ili osmine svoje ljetine. Žetva je 1874. godine bila potpuno podbacila, ali su lokalni poreznici (dvojica muslimana i jedan kršćanin) primijenili oštre mjere ne bi li naplatili porez. Do kraja mjeseca srpnja svi su se seljaci u tom kraju odmetnuli u planine gdje su pružali vlastima oružani otpor.[51] Bijaše to politički

48 Koctschel, *Osman Pascha,* str. 55.

49 *Ibid.,* str. 76.

50 M. Mandić, *Povijest okupacije,* str. X.

51 Evans, *Through Boxnia,* str. 337-338; Koctschct, *Aus Bosniens lelzer Tiir-kenzeit,* str. 6-8. Buna je poznata pod nazivom Ncvcsinjski ustanak, iako se najprije pobunilo selo Gabela 3. srpnja, a Ncvcsinje Ick nakon tjedan dana (MacKenzic, *Serbs and Pan-Slavism,* str. 30, u fusnoti).

---

osjetljivo područje zato što je bilo blizu crnogorske granice. Tu je bilo već nekoliko okršaja između otomanskih i crnogorskih postrojbi, recimo za vrijeme kaznene ekspedicije Omer-paše 1860. i 1861. godine, a sumnjalo se i na crnogorskog kneza, ruskog štićenika, da ubacuje ljude i oružje ne bi li destabilizirao Hercegovinu.[52]

Uskoro su izbili novi nemiri na sjeveru Bosne i velik je broj ljudi pobjegao u Hrvatsku i Crnu Goru - bilo pred nasiljem ili porezom, ili i jednim i drugim.[53] Osnovni je uzrok narodnom nezadovoljstvu ležao na području poljodjelstva, ali su to nezadovoljstvo u nekim dijelovima Bosne iskoristili pripadnici Pravoslavne crkve koji su bili u vezi sa Srbijom i koji su već javno iskazivali svoju lojalnost srpskoj državi.[54] U Bosnu su nagrnuli dobrovoljei iz Srbije, Slavonije, Hrvatske, Slovenije, pa čak i iz Rusije (uz još nekoliko talijanskih garibaldinaca i nizozemsku pustolovku Johannu Paulus), koji su svi bili uvjereni da je na pomolu veliko buđenje Južnih Slavena.[55] Bosanski namjesnik okupio je u Hercegovini vojsku koja je u jesen i oštru zimu 1875.-76. djelovala okrutno ali nedjelotvorno. Oni žešći medu begovima mobilizirali su svoje

vlastite "bašibozuke" (neregularne jedinice) i, bojeći se općeg prevrata u Bosni, počeli terorizirati seljake. Godine 1876. popaljeno je na stotine sela i pobijeno najmanje 5000 seljaka. Do kraja te godine broj izbjeglica iz Bosne i Hercegovine popeo se zacijelo na najmanje 100 000, a možda čak i na 250 OOO.[56]

[52] *O* otomansko-crnogorskim sukobima iz 1857.-1858, IX60.-186I. i 1874. godine vidi Shaw, *History of the Ottoman Empire,* sv. 2, str. 150, i M. Mandić, *Povijest okupacije,* str. 8.

[53] M. Mandić, Povijest okupacije, str. 9.

[54] Čubrilović, *Bosanski ustanak,* str. 61-67. Evans je pripomenuo daje "ustanak u Hercegovini uglavnom agrarni rat" *(Through Bosnia,* str. 334); Peter Sugar napominje: "Gotovo je nedvojbeno daje agrarno pitanje izazvalo bunu" *(Industrialization of litaniu,* str. 22).

[55] Koctschct, *Aux Bosniens letzter Türkenzeit,* str. 12, 23; Evans, kad je na početku kolovoza prešao u Bosnu, čuo je kako su se "mnogi Hrvati i Slovenci" iz Zagreba, Maribora i Ljubljane zaputili onamo *(Through Bosnia,* str. 87).

[56] Mandie, *Povijest okupacije,* str. 22 (100 000); Evans, *Illyrian Letters,* str. 4 (250000); u službenom austrijskom izvještaju stoji da ih je bilo najmanje 100000 samo na austrijskom tlu (Abteilung für Kriegsgeschichte, *Die Occupation Bosniens,* str. 36). Gustav Thoemmcl je procijenio da ih je do svibnja 1878. bilo 150 000 na austrijskom teritoriju, 70 000 u Crnoj Gori i 10 000 u Srbiji (Kapidžić, *Hercegovački ustanak,* str. 29, u fusnoti).

Oko sredine sedamdesetih ta je velika ali lokalna kriza prerasla u međunarodnu. Ne samo što se Europom prenijela vijest o sličnom ustanku u Bugarskoj i o tome kako je okrutno ugušen (glasovite "bugarske grozote" koje su onako užasnule vremešnog Gladsto-nea), nego su u srpnju 1876. Srbija i Crna Gora navijestile rat Oto-

manskoj Carevini. Te su se dvije zemlje sporazumjele da će prva anektirati Bosnu a druga Hercegovinu. Crna Gora je postigla stanovite ratne uspjehe, ali Srbija se osramotila i Osmanlije bi je bile ponovo osvojile da nije bilo Rusije, koja je nagnala Turke da u studenom potpišu primirje. Ponašanje Srbije učvrstilo je ionako neprijateljski stav bosanskih vlasti prema pravoslavnom pučanstvu. Jedan je izbjeglica na početku 1877. godine navodno čuo kako se "svi Srbi protjeruju iz Bosne, kako ih same turske vlasti progone i kako su dali odriješene ruke bašibozucima i Ciganima, pa i katolicima i Židovima".[57] (Ova napomena o katolicima i Židovima ipak pokazuje da je taj izbjeglica bio pravoslavne vjere i da je bio pristran. Arthur Evans zabilježio je kako je "jedna od najneobičnijih značajki sadašnjeg ustanka način na koji se pripadnici obje kršćanske vjeroispovijesti bore rame uz rame".)[5s]

Godine 1877. Rusija je navijestila rat Otomanskoj Carevini. Prije toga su se već Rusi i Austrijanci više puta potajno dogovarali kako će podijeliti balkanske zemlje među sobom. Međutim, na početku 1878. ruske su postrojbe bile već nadomak Istambulu i Rusija je mogla diktirati uvjete mirovnog ugovora, koji su mnogo više odgovarali njenim probicima nego austrijskim. Prema tom ugovoru (Sanstefanski mir) glavna štićenica Rusije na Balkanu, Bugarska, znatno se proširila i stekla gotovo posvemašnju samostalnost. Bosna će ostati u Otomanskoj Carevini, ali će se u njoj provesti razne reforme, a prema 14. članu mirovnog ugovora prihodi same Bosne koristit će se samo za njene potrebe (odštete izbjeglicama i žiteljima) u iduće tri godine.[59]

[57] Iz pisma koje je u svibnju 1877. napisao jedan bosanski izbjeglica u Slavoniji i koje citiraju Muir Mackenzie i Irby, *Travels in the Slavonic Provinces,* sv. 1, str. 36.

[58] Evans, *Through Bosnia,* str. 337.

59 Abteilung für Kriegsgeschichte, *Die Occupation Bosniens,* str. 41.

To je iznova probudilo stare ambicije bosanskih begova da upravljaju autonomnom Bosnom u Otomanskoj Carevini. Uostalom, kao što je Arthur Evans pribilježio 1877. godine, otomanski upravljači i dužnosnici bili su "podjednako omraženi medu bosanskim muhamedancima i medu bosanskim kršćanima"/'" Na žalost, nakon onoga što se zbilo u posljednje tri godine, bosanski muslimani i kršćani toliko su mrzili jedni druge da bi Bosna, kad bi bila prepuštena sama sebi, još zadugo bila ostala klijalište nemira. To je bio jedan od čimbenika koji su utjecali na europske velesile kad su se u srpnju 1878. sastale na Berlinskom kongresu da preinače mirovni ugovor sklopljen u San Stefanu i predlože nove zemljovide. Još je važnija bila želja da se kompenzira novi utjecaj Rusije na Balkanu i spriječi njen prodor u Sredozemlje, l tako je Berlinski kongres ne samo sveo Bugarsku na razumne granice, nego i najavio da će Bosnu i Hercegovinu, koja je teoretski još bila pod otoman-skim vrhovništvom, zauzeti Austro-Ugarska i upravljati njome.

Austrijanci su još jednom ponovili pogrešku koju su počinili u 17. i 18. stoljeću - predmnijevajući da će ih većina bosanskog puka

dočekati raširenih ruku. Inače ne bi bili brzojavili vijest o odluci Kongresa u Sarajevo 3. srpnja, deset dana prije nego što je objavljena u europskim novinama. Na dan 5. srpnja održan je javni zbor muslimana u Begovoj džamiji. Pojavio se stari agitator Hadži Lojo, razvio zeleni barjak (tradicionalna boja islama) i poveo sve prisutne do namjesnikova dvora.[61] Namjesnik je pristao da imenuje novog vojnog zapovjednika i obavi pripreme za obranu od Austrijanaca, iako je bilo očito da nije dušom i srcem za takvu politiku koja je značila otvoreno iskazivanje prkosa sultanovim ugovornim obvezama. Na dan 20. srpnja sarajevske novine najavile su neminovnu austrijsku najezdu, a nakon četiri dana prve austrijske postrojbe doista su prešle preko rijeke Save. Na dan 27. srpnja Hadži Lojo poveo je još jednom svjetinu do namjesnikova dvora, pozvao garnizon na pobunu i nagnao namjesnika da otpusti nekoliko dužnosnika i osnuje "narodnu vladu^. Vojni zapovjednik pobjegao je iz grada sa sto-

60 Evans, *lllvrian Leitern,* str. 55.

61 Koctschct, *Aus Bosniens letz/er Türkenzeit,* str. 78-79.

---

tinu konjanika, ali su ga zarobili i doveli natrag i nagovorili da pomogne organizirati obranu od Austrijanaca/'[2]

Dotle su Hadži Loju objeručke prihvatili vodeći pravoslavni svećenici, koji su bili presretni što se Bosna oslobađa osmanlijskog jarma, ali nisu ni

najmanje željeli da ga zamijeni austrijski jaram. Održano je zajedničko muslimansko-pravoslavno slavlje. Josef Koe-tschet poslije je zapisao: "Arhimandrit Sava Kosanović i pop Risto Kanta-Novaković, obojica odjeveni kao hajdučke harambaše, s kuburama i jataganima za pojasom, stali su na čelo gomile raspjevanih srpskih momaka." Na dan *2.* kolovoza održana je parada muslimanskih dobrovoljaca zajedno sa "kršćanskom legijom, koja se uglavnom sastojala od pravoslavnih, sa svega nekolicinom katolika". Lo-jo je uskoro zatim izgubio ugled ustrijelivši jednog kršćanskog seljaka. Međutim, on je svojim akcijama uspio dići na noge muslimane i u drugim krajevima Bosne, tako da su njegove prilično loše organizirane postrojbe u raznim dijelovima zemlje brojile otprilike 40 000 ljudi.[63]

S druge strane, Austrijanci su imali 82 000 vojnika. Njih oko 9400 sačinjavali su takozvane "okupacijske jedinice", čija je zadaća bila da udu u Bosnu i Hercegovinu iz Dalmacije i da čuvaju teritorij koji osvoje glavne udarne snage. Te glavne snage, pod zapovjedništvom Hrvata baruna Josipa Filipovića, brzo su prodrle kroz sjevernu Bosnu osvojivši Banju Luku, Maglaj i Jajce. Austrijanci su bili dobro opremljeni i dobro obaviješteni o gradovima, cestama i mostovima u Bosni i Hercegovini zahvaljujući austrijskom vojnom inspektoru, kome su bosanske vlasti, u svojoj naivnosti, dopustile da proputuje po čitavoj zemlji između 1871. i 1873. godine.[64] Na dan 16. kolovoza Austrijanci su nanijeli su težak poraz bošnjačkoj vojsci u bici kod Klokota, nedaleko od Viteza, a 18. kolovoza stigli su do predgrađa Sarajeva. Sutradan ujutro u 6 i 30 započeli su arti-

62 Ibid., str. 86-88; M. Mandić, *Povijest okupacije,* str. 28-30.

63 Koetschct, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit,* str. 90, 96, 102; M. Mandić, *Povijest okupacije,* str. 30-31.

64 Glede broja vojnika vidi Abteilung für Kriegsgeschichte, *Die Occupation Bosniens,* dodatak, Bcilag 8 (82 113 ljudi i 1313 konja); nadzornik Stcrncck objavio je neka svoja otkrića 1877. godine *(Geogra/ische Verhältnisse).*

182

Ijerijski napad, a nakon toga su pješaci ušli u grad u kojem su na njih pucali "iz svake kuće, sa svakog prozora, sa svakih vrata... čak su i žene sudjelovale u pružanju otpora." Ali do 13 i 30 grad je bio osvojen, a Austrijanci su imali 57 mrtvih i 314 ranjenih. Vojska je nastavila napredovati kroz Hercegovinu i Novopazarski sandžak tijekom mjeseca kolovoza i rujna, a do 20. listopada zauzeta je cijela Bosna i Hercegovina. Osvajanje je potrajalo manje od tri mjeseca. Mjestimice je bilo žestokih otpora i čestih gerilskih prepada. Sve u svemu, bila su 53 veća okršaja, u koje su uključena i zauzimanja branjenih gradova. Ukupni gubici Austrijanaca iznosili su 946 mrtvih i 3980 ranjenih vojnika. Ali ni jedan grad nisu zauzimali dulje od dva dana. S obzirom na grozno stanje u kojem je bila većina cesta, gotovo da nije pretjerano reći da su Austrijanci zauzeli Bosnu i Hercegovinu za onoliko vremena koliko im je trebalo da propješače kroz nju s kraja na kraj.[65]

65

65 Koctschct, *Aus Bosniens letzter Türkenzeit,* str. 102-109; Abteilung für Kriegsgeschichte, *Die Occupation Bosniens,* str. 450 (citat); M. Mandić, *Povijest*

okupacije, str. 64-71, 97-99.

183

11 BOSNA I HERCEGOVINA POD AUSTRO-UGARSKOM

1878.-1914.

AustroUgarska je tek neodlučno i nevoljko odlučila zauzeti Bosnu. Dakako da su komentatori već poodavno bili tvrdili daje Bosna bogata prirodnim blagom (poljodjelstvo, šumarstvo, rude) i da bi bilo razborito razvijati to blago zajedno s primorjem - koje je bilo u austrijskim rukama. Austrijskim vojnim vlastima bilo je isto tako stalo do toga da se domognu strateškog zaleđa dalmatinske obale.[1] Ali kad se 1869. godine na najvišem mjestu raspravljalo o zauzimanju Bosne, dvojica vodećih kreatora vanjske politike bila su protiv toga: Gyula Andrâssy, ministar vanjskih poslova, i Benjamin Kâllay, ekspert za povijest Južnih Slavena (i, poslije, autor cijenjene historije Srba), koji je tada bio austrijski konzul u Beogradu. Ni jedan od njih dvojice nije želio da se Austro-Ugarska optereti sa još mili-jun-dva Slavena.[2]

U tom slučaju proistekli bi problemi i iz podvojenog ustava "dvojne monarhije": bi li Bosnom vladala Austrija ili Ugarska, ili neko zajedničko tijelo? Ili bi bila pripojena Hrvatskoj, koja je od 1868. godine stekla neku vrstu *samouprave,* s namjesnikom kojega je imenovala Ugarska, sa vlastitim Hrvatskim saborom

i sa skupinom hrvatskih zastupnika u Mađarskom parlamentu? Brige oko Hrvatske bijahu najvažniji razlog što Mađarima nije bilo stalo do Bosne: još znatno veći broj Južnih Slavena ojačao bi argumente onih Hrvata koji su zahtijevali samostalniji status za svoju zemlju. Jedni su od njih tražili da Hrvatska bude ravnopravan partner s Austrijom i Ugarskom (takozvani *trijalizam),* a drugi su težili za potpuno nezavisnom Hrvatskom i osnivanjem još jedne južnoslavenske države. Ni jedan od tih planova nije bio po volji ni Beču ni Budimpešti. Ali bilo je nešto što je austrougarska vlada još manje željela. Bilo bi vrlo loše kad bi se Hrvatska posve osamostalila i osnovala svoju državu, ali bi još mnogo gore bilo kad bi se Srbija proširila, kad bi najprije pripojila Bosnu a onda potkopala austrougarsku vladavinu u Hrvatskoj. Srpska objava rata Qsmanlijama 1876. godine napokon

1 Scton Watson, *Role of Bosnia,* str. 19.

2 Sugar, *Industrialization of Bosnia,* str. 20. Ugarski ministar Buriân poslije se prisjećao: "Kad je Andrâssy na Berlinskom kongresu prihvatio mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine, javno mnijenje praktički svekolike monarhije bilo je protiv njega" *(Austria in Dissolution,* str. 291).

---

je navela Austrijance da ozbiljno razmisle o zauzimanju Bosne. Da su bili uvjereni da sultan može očuvati vlast u Bosni na neograničeno vrijeme, ne bi bili ni prstom maknuli.

Međutim, kad su jednom odlučili da zavladaju Bosnom, nije više moglo biti ni govora o

polovičnim mjerama. U travnju 1879. sklopili su s otomanskim vlastima licemjeran sporazum, u kojem su neke klauzule bile poluistine, a neke čiste neistine. Sporazumjeli su se da sam "čin aneksije" neće "dovesti u pitanje vrhovnička prava Njegova Carskog Veličanstva Sultana"; da će turski novac ostati u optjecaju; da će se svi prihodi Bosne trošiti u samoj Bosni; da će upravni aparat zaposliti turske službenike i rođene Bosance; da će muslimani uživati punu vjersku slobodu; da će se ime Kalifa-Sulta-na i dalje spominjati u molitvama petkom.[3] Od svih tih obećanja jedino su se ova dva posljednja dokraja poštovala. Turski je novac povučen iz prometa, Bosna je priključena austrougarskoj carinskoj uniji (što je značilo da su se prihodi prikupljeni na bosanskim granicama mogli trošiti bilo gdje u carevini), a upravni aparat popunili su mahom građani Austro-Ugarske. Sto se sultanova vrhovništva tiče, na samom je početku odbačena svaka pomisao da bi se te okupirane pokrajine mogle jednog dana vratiti pod tursku vlast. Jedina predviđena promjena statusa Bosne i Hercegovine bila je da se okupacija zamijeni potpunom aneksijom. Kad se 1881. godine austrijski car pridružio Savezu triju careva, jedna je od tajnih klauzula njihova ugovora glasila da "Austro-Ugarska pridržava sebi pravo da anektira te provincije u kojem god trenutku to bude smatrala shodnim".[4]

Problem kome da se Bosna dodijeli na upravljanje, Austriji ili Ugarskoj, bijaše riješen tako da je proglašena krunskom zemljom, stoje značilo da njome neće vladati ni Austrija ni Ugarska, odnosno da će vladati obje u isti mah. Osnovano je mješovito povjereništvo na čelu sa zajedničkim

(tj. austrijskim i ugarskim) ministrom financija; teoretski je glavnu vlast u Bosni imao vojni namjesnik, koji je bio izravno odgovoran kruni, ali je političke odluke donosio "savezni" ministar financija. Isto je tako teoretski Bosna bila podvrgnuta voj-

3 Schmitt, *Annexation of Bosnia,* str. 2; Shaw, *History of ihn Ottoman Empire* sv. 2, str. 192.

4 Schmitt, *Annexation of Bosnia,* str. 3. 188

"ini zakonima, ali je potkraj 1878. godine izdana proklamacija kojom su otomanski zakoni ostali u Bosni i Hercegovini na snazi do daljnjega, tek su potpuno zamijenjeni ili dopunjeni austrougar-skim zakonima i novim zakonima donesenima posebno za Bosnu I Hercegovinu. Zadržani su i šerijatski sudovi islamskog svetog zakona da sude muslimanskim građanima u građanskim parnicama. Općenito uzevši, zadržana je otomanska upravna struktura gdje god se smatralo da dobro funkcionira, samo što su izmijenjena imena i osoblje: sandžaci su preimenovani u *Kreise* (okruge) a niže teritorijalne jedinice kaže ili kadiluci u *Bezirke* (kotare), na čelu kojih je stajao *Bezirksvorsteher* (predstojnik kotara). Međutim, Turci su za upravljanje cijelim teritorijem imali svega 120 službenika, a broj austrougarskih činovnika porastao je, kombinacijom birokratske temeljitosti i Parkinsonova zakona, do 1908. godine na 9533 zaposlena.[5]

Prvih nekoliko godina bile su najteže za novu upravu. Na početku je bilo strahovitih poteškoća,

primjerice potreba da se više od 200 000 izbjeglica vrate kući. Na nekim područjima povremeno bi izbijalo nasilje, napose u onim dijelovima Hercegovine koje je Crna Gora još svojatala. Godine 1879.v ponovo je izbila pobuna

oko Ne-vesinja, a 1881. izvršen je ozbiljan napad na vojne postrojbe kod Gacka (blizu crnogorske granice).[6] Da bi stekli povjerenje pučanstva u Hercegovini i ohrabrili izbjeglice da se vrate, Austrijanci su osnovali posebnu lokalnu miliciju zvanu "panduri", ali su se mnogi od tih pandura uskoro i sami pobunili, a neki su se od njih i odmetnuli u hajduke.[7] Do mjeseca studenog 1881. u samoj Bosni bilo je 12 840 austrougarskih vojnika, a u Hercegovini 4000. Te bi snage dostajale da očuvaju mir da vlasti nisu najavile novu mjeru koja je uskoro postala vrlo omražena. Donesen je vojni zakon prema kojem su svi Bosanci bili dužni služiti austrougarsku vojsku. Ubrzo su opet izbili nemiri u Hercegovini, a oko sredine

[5] Koristan sažetak vidi kod Sugar, *Industrialization of Bosnia,* str. 8, 26-32; o šerijatskim sudovima vidi također A. Popović, *l'Islam balkanique,* str. 276-277. Potpuni prikaz upravne strukture vidi kod Schmid, *Bosnien,* str. 54-60.

6 Abteilung für Kriegsgeschichte, *Der Aufstand in Hercegovina,* str. 9-11.

7 Kapidžić, *Hercegovački ustanak,* str. 34-35.

---

siječnja 1883. već je nekoliko većih družina pobunjenika djelovalo na tom području.[8]

U austrijskim službenim izvještajima ti se

pobunjenici nazivaju "banditima". Sigurno je da su neki od njih to i bili, samo što su im se pridružili zapovjednici pandura i seoski knezovi i što im glavna djelatnost nisu bila razbojništva nego napadi na žandarmerijske stanice i vojne ophodnje. Jedna pješačka kolona koja je upućena da se obračuna s njima dočekana je iz zasjede na brdskoj cesti i natjerana da se povuče u Mostar. Tada su angažirane veće vojne snage te su se cijele veljače vodile borbe u okolici Foče, pa i u planinama između Foče i Sarajeva. Računalo se da pobunjenici imaju oko 1000 ljudi podijeljenih na odred, koji se sastojao uglavnom od pravoslavaca (pod zapovjedništvom pandurskog časnika Pere Tunguza), na odred muslimana (pod vodstvom istaknutog vlastelina Omera Šačica) i dva mješovita odreda.[9] Malo-pomalo su austrougarske postrojbe ponovo osvojile cijelo to područje. Ili, kako je rečeno u službenom izvješću: "Cijelo je područje bilo obuhvaćeno gustom ali nestalnom mrežom naših pokretnih kolona koje su sve više stezale obruč oko pojedinih bandi; na kraju su banditi živjeli u tako teškim prilikama da su se, premda su još tvrdokorno pružali otpor, svi u mjesecu srpnju predali."[10] Hajdučija će se u Hercegovini nastaviti još više od deset godina, ali je ovo bila posljednja ozbiljna pobuna protiv austrijskih vlasti.

Jedan razlog što otpor nije bio veći bijaše to što je velik broj nepomirljivih protivnika novog režima zauvijek napustio zemlju. Bijahu to mahom muslimani koji su pobjegli u Tursku - neki od njih nisu bili voljni iz religioznih razloga živjeti pod nevjerničkom vlašću, a drugi su se jamačno bojali pravde ili odmazde zbog svih onih

strahota koje su počinili kršćanima u posljednje tri godine oto-manske vladavine. Velika većina tih iseljenika bili su seljaci, ali je bilo i vlastele koja su u Istambulu osnovala skupinu što će agitirati

[8] Abteilung für Kriegsgeschichte, *Der Aufstand in Hercegovina,* str. *42-4X;* Kapidžić, *Hercegovački ustanak,* str. 109-120.

[9] Abtheilung für Kriegsgeschichte, *Der Aufstand in Hercegovina,* str. 102, Kapidžić, *Hercegovački ustanak,* str. l 10.

10 Abteilung für Kriegsgeschichte, *Der Aufstand in Hercegovina,* str. 139.

---

da Turska vrši jači politički pritisak na austrougarske vlasti u Bosni. ' ' "Suvremeni povjesničari žestoko se spore oko toga koliko je u svemu bilo takvih iseljenika. Prema službenim podacima austrougarskih vlasti, između 1883. i 1905. godine iselilo se 32 625 osoba a vratilo ih se 4042.[12] Između 1906. i 1918. godine iselilo ih se još oko 24 000. Ali ti se brojevi odnose samo na one koji su dobili službeno odobrenje da napuste zemlju - a zahtjevi za odobrenje morali su se podnositi tek nakon 1883. godine, kad su se vlasti zabrinulo zbog velikog broja ljudi koji su se iseljavali da izbjegnu novačenje. U taj broj nisu uključeni oni koji su se iselili ilegalno, ni oni koji su pobjegli u prve četiri godine. Neki muslimanski povjesničari ustvrdili su da ukupan broj iseljenika iznosi oko 300 000, ali čini se da je ta procjena nerealna. Geograf koji je proučavao to iseljeništvo i njihove potomke izračunao je da sad u Turskoj ima oko 350 000

"Bošnjaka". Međutim, naziv "Bošnjak" u toj zemlji odnosi se na sve ljude koji su se doselili ne samo iz Bosne i Hercegovine nego i iz Srbije i Crne Gore - a u taj su broj uključeni i svi oni koji su se doselili između dva rata.[13] S druge strane, srpski historičari procjenjuju daje bilo otprilike 60 000 iseljenika, što znači da prihvaćaju službene statističke podatke i dodaju svega 8000 ljudi za razdoblje između 1878. i 1883. godine.[14] Čini se da bi mnogo vjerodostojniji bio broj od oko 100 000 osoba, ali je i opet riječ o pukom nagađanju. Ne smijemo zaboraviti ni činjenicu da se nisu iseljavali samo muslimani; na razmeđi stoljeća iseljavalo se svake godine iz Hercegovine na stotine pravoslavnih seljaka.[15] Edith Durham, koja spada

11 Donia, *Islam under the Double Eagle,* str. 72-76.

12 Schmid, *Bosnien,* str. 249-250. Schmid, koji je bio predstavnik Statističkog ureda u Sarajevu, hvali se kako je muslimanskih iseljenika iz Bosne bilo manje nego iz drugih bivših otomanskih zemalja, primjerice Bugarske. Ako je to istina, nije teško ni objasniti zašto je tako bilo: bosanski muslimani zacijelo su mnogo manje željeli da se isele u Tursku zato što nisu govorili turski.

13 Hadžijahić, "Uz prilog Bogićcvića", str. 191 (inzistira na broju 300 000); Ba-lić, *Das unbekannte Bosnien,* str. 51 (o otkrićima geografa Sulejmana Smlatića).

14 Bogićević, "Emigracije muslimana"; A. Popović, *L'Islam balkanique,* str. 272. Ova je procjena od 8000 iseljenika svakako preniska. Ferdinand Schmid, koji nipošto nije želio precjenjivati broj iseljenika, držao je da ih se otprilike 8000 iselilo između proglašenja zakona o služenju vojske u studenom 1X82. i uvođenja odobrenja za iseljavanje u listopadu 1883. godine *(Bosnien,* str. 249).

15 Kapidžić, "Pokret za iseljavanje".

medu najpronicljivije strane promatrače i koja nije bila osobito naklonjena Austrijancima, navela je jednostavan razlog iseljavanju u prvom desetljeću 20. stoljeća: "Nadnice su bile niske. Seljaci su bili vrlo siromašni. U Americi su nadnice bile vrlo visoke pa su se tisuće ljudi iselile onamo. Oni su to pripisivali austrijskim vlastima, ali se to isto događalo i u Crnoj Gori... Posrijedi je bilo obično ekonomsko pitanje ponude i potražnje."[16]

Glavni je razlog kivnosti na Austro-Ugarsku među tim kršćanskim seljacima bilo to što nikad nije došlo do velike agrarne reforme kojoj su se oni nadali. To je ujedno bio najeklatantniji primjer austrougarske politike kontinuiteta i postupnosti. Vrlo je rano odlučeno da će posljednja velika otomanska reforma, dekret iz 1859. godine, ostati na snazi i da se nakon toga neće uvoditi nikakve korjenite promjene. Učinjeno je ponešto da se popravi položaj seljaštva: procjene ljetine povjerene su pravnim poreznim stručnjacima i procjeniteljima, udareni su temelji katastarskom knjiženju da se spriječe presezanja zemljoposjednika, i uveden je sistem "prosječne desetine". (To znači da se desetina izračunavala na temelju uroda prethodnih deset godina, pa je seljak čija je proizvodnja rasla plaćao manje od desetine stvarne vrijednosti ljetine tekuće godine.) Potvrđeno je pravo kmetova da se oslobode kmetstva plaćanjem odštete - što je bilo uvedeno turskim zakonom 1876. godine - i poduzete su neke dodatne mjere da im se to olakša. Na taj se način između 1879. i 1913. godine oslobodilo 41 500 kmetova, ali je na početku 1914. izračunato da još ima 93 368 kmetskih obitelji koje rade na agalucima, što je

obuhvaćalo oko jedne trećine ukupne obradive zemlje.[17] Međutim, to što su nominalno bili kmetovi nije značilo da žive svi u posvemašnjoj bijedi i zavisnosti. Britanski povjesničar William Miller zabilježio je, kad je posjetio Bosnu u devedesetim godinama 19. stoljeća, da "bosanski *kmet* živi bolje od dalmatinskog ili sicilijanskog seljaka". Isto je tako *zapazio* da su zbog čestih dioba posjeda prema otomanskim zakonima o nasljedstvu mnoge age postale i same tek nešto više od sitnih zemljoposjednika seljaka.[1]"

16 Durham, *Twentv Years,* str. 163.

[17] Donia, *Islam under the Eagle,* str. 25-27; Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change,* str. 108-109.

18 Miller, *Travels and Politics,* str. 7.

Austrougarska je vlast u Bosni bila vrlo nesklona izazivati bilo fcakve velike društvene poremećaje, ali je istodobno bila neobično energična u nastojanjima da razvije gospodarstvo. Jedina je zapreka takvim njenim planovima bio zakon donesen 1880. godine u Beču, koji bijaše naopako shvaćeno obećanje dano sultanu, da se administrativni troškovi u Bosni moraju pokrivati bosanskim prihodima. Stoga je bilo teško financirati infrastrukturne projekte velikih razmjera kakve je zahtijevao razvoj Bosne i Hercegovine. Da bi se premostio taj jaz, odobreni su posebni državni krediti. U prve dvije godine

izgrađena je željeznička pruga od hrvatske granice do Zenice (190 kilometara) po cijeni od 8 milijuna forinti. Nakon tri godine produžena je pruga do Sarajeva (još 80 kilometara), što je stajalo oko 4 milijuna.[19] Obujam državnih investicija bio je kolosalan: do 1907. godine vlada je izgradila 111 kilometara širokotračne željezničke pruga, 911 kilometara uskotračne i više od 1000 kilometara glavnih cesta i isto toliko lokalnih putova s ukupno 121 mostom.[20] Edith Durham zapisala je 1906. godine: "Brdske ceste ne zaostaju ni za najboljima u Europi."[21]

Dakako da su neke od tih cesta i željezničkih pruga imale prvenstveno vojni značaj, ali su istodobno bile snažan poticaj gospodarskom napretku. Šumarstvo i ugljenarstvo bijahu u velikom zamahu; kopale su se i druge rude, primjerice bakar i krom; oko Prijedora vadila se željezna ruda, podignute su željezare i čeličane, pa i nekoliko tvornica kemijskih proizvoda. Godine 1912. i 1913. Bosna i Hercegovina imala je godišnji izvoz u vrijednosti od 28 milijuna dolara i više od 65 000 industrijskih radnika.[22] U mnogim je gradovima bilo i radnica (mahom kršćanki, ali je bilo i muslimanki). U Sarajevu su, na primjer, radile u tvornici duhana i tkaonici čilima.

19 Sugar, *Industrialization of Bosnia,* str. 43-50. Topal Osman-paša bio je prethodno izgradio kratku željezničku prugu od Banje Luke do granice, ali do 1878. godine "pruga je bila zarasla u korov a Bosna je još bila bez vlaka" (Miller, *Travel **and** Politics, str.* I OS).

20 Schmid, *Bosnien,* str. 579, 586.

21 Durham, *Twenty Years,* str. 160. Opis strahovito zapuštenih cesta u posljednjem desetljeću otomanske vladavine vidi kod Stcrncck, *Geograßsche Verhaltnisse,* str. 21-

22.

[22] Sugar, *Industrialization of Bosnia,* str. 102-113, 129-143, 167.

Godine 1906. radnici u tvornici duhana organizirali su čak i štrajk zahtijevajući kraće radno vrijeme i bolje plaće. Štrajk je okončan za pet dana, ali je sličnih štrajkova bilo i u drugim mjestima, a u demonstracijama radnika željezare u Zenici nekoliko je ljudi ubijeno. Ni taj štrajk nije snažnije utjecao na državnu politiku, ali je pospješio osnivanje sindikata u mnogim industrijskim granama iduće godine.[23] Međutim, kako su u socijalističkim zemljama oduvijek tragali za sličnim herojskim epizodama u svojoj predsocijalističkoj prošlosti, taj "generalni štrajk" iz 1906. godine zauzeo je neprirodno važno mjesto u jugoslavenskoj historiji toga razdoblja.[24]

Austrougarske vlasti nisu zanemarile ni poljodjelstvo, glavni oslonac gospodarstva. Osnovana su ogledna dobra, pa i ogledni vinogradi nedaleko od Mostara, štoviše i ogledni ribnjak. Seoski su učitelji poučavani suvremenim metodama, a otvorena je i poljoprivredna škola u Ilidži kraj Sarajeva.[25] Utemeljene su i ergele, a da bi se probudio ponos medu uzgajivačima konja, organizirane su konjske trke u Ilidži i Prijedoru. (Trke su postale veoma omiljene, iako se u početku nisu održavale prema pravilima Jockey Cluba: "Jahali su bez sedla, a kad bi se približili cilju, skočili bi s konja da mu bude lakše, pa je konj sam ulazio u cilj.")[26] Bosanski

seljaci nisu osobito cijenili baš sve te novotarije. Jedan austrougarski žan-darmerijski časnik rekao je 1906. godine Edith Durham da su "za ovaj narod ove promjene prenaglo došle; oni više vole stare turske staze i tovarnu stoku od zaprežnih kola i novih cesta, i nepovjerljivi su prema svemu novome". U njegovu dijelu Hercegovine seljaci su čak odbili rabiti željezne plugove koje im je vlast ponudila po cijeni nižoj od proizvodne. "Potrošili smo ne znam koliko novca da im popravimo kvalitetu stoke: pribavili smo im bikove, ždrijepce, ov-nove, neraste najplemenitijih rasa. Lani smo u jedno selo poslali

[23] *Ibid.,* str. 182-185; Čuprić-Amrcin bilježi daje 1912. godine 10 posto bosanskih radnika bilo učlanjeno u sindikate, a u samom Sarajevu 43 posto *(Die Opposition in Bosnien,* str. 153-157).

[24] Vidi na primjer Dedijer, *Road ta Sarajevo,* ("Sarajevo 1914."), str. 202, gdje on taj štrajk naziva "velikim društvenim potresom".

[25] Miller, *Travels and Politics, str.* 101-103.

[26] Thomson, *Outgoing Turk,* str. 110. Taj je običaj napušten zbog većeg broja ozbiljnih ozljeda džokeja.

---

prekrasnog nerasta čovjeku za koga smo mislili da je pouzdan. A kad je došao Božić, on lijepo zaklao nerasta, ispekao ga i pozvao cijelo selo na gozbu."[27] Jedan od najspornijih aspekata agrarne politike bijaše stimuliranje stranih doseljenika. Prvi od tih kolonista došli su zapravo na inicijativu jednog njemačkog svećenika koji je u vjerskom časopisu u Njemačkoj objavio

oglas u kojem je pozvao pobožne seljake da se presele u Bosnu. Tako su stigle obitelji iz Sleske i Porajnja, pokupovale zemlju blizu hrvatske granice i osnovale naselje koje je dobilo službeno ime "Windhorst". Ogranku tog naselja nadjenuli su ime "Rudolfstal" prema prestolonasljedniku Rudolfu nakon njegova posjeta Bosni 1888. godine, a jedno drugo naselje, koje su osnovali Nijemci protestanti iz Ugarske, prozvano je "Franzjosefsfeld". Vlasti su bile naklonjene tim doseljenicima i odobravale im porezne olakšice. Godine 1890. donijele su poseban zakon o "poljoprivrednim naseobinama", kojim su ponudile do dvanaest hektara zemlje po obitelji u besplatan zakup prve tri godine, a zatim povoljno otplaćivanje duga iz prihoda u roku od deset godina, pod uvjetom da prihvate bosansko državljanstvo. U svemu je osnovano 54 takvih naseobina s ukupno gotovo l O 000 stanovnika. Nijemaca je bilo nešto manje od 2000, većinom su bili Slaveni (Poljaci, Česi, Rusini), čiji su se potomci stopili s bosanskim slavenskim pučanstvom. Ali kakvo god bilo porijeklo tih doseljenika, ta je politika u ono doba nailazila na otpor, a kad su Bosanci 1910. godine prvi put dobili svoj Bosanski sabor, jedan je od prvih njihovih zahtjeva bio da se stane na kraj tom doseljavanju.[2]" Tada je već lokalne političare počeo zabrinjavati neprestani prirast stranih doseljenika. Godine 1880. bilo je u Bosni i Hercegovini svega 4500 austrijskih i 12 000 ugarskih građana; godine 1910. bilo je 47 000 Austrijanaca i 61 000 Mađara. Ali ti brojevi nisu bili tako alarmantni kako su se činili na prvi pogled. Mnogi su od tih stanovnika bili državni činovnici ili poslovni ljudi koji nisu namjeravali zauvijek ostati u Bosni i

Hercegovini. Neki su od njih bili i vojnici - općenito su vojnici iz Austro-Ugarske služili vojsku u Bosni a bosanski vojnici u Austro-Ugarskoj. Od ugarskih građana većina su bili Hrvati

27 Durham, *Twenty Years,* str. 154.

28 Maier, *Die deutschen Siedlungen:* Schmid, *Bosnien,* str. 246-248.

---

a tek manji broj pravi Mađari.[29] Osim promicanja "poljoprivrednih naseobina", čija glavna svrha nije bila demografska nego agrarna, nije uopće bilo ozbiljnijih pokušaja masovne kolonizacije, ali je priljev ljudi sa strane bio dostatan da podsjeti ljude u Bosni i Hercegovini da su doista pod svojevrsnom kolonijalnom upravom.

Sve u svemu, austrougarski državni činovnici razumjeli su takve osjetljivosti i nastojali o njima voditi računa. Svaka je vjerska zajednica i dalje imala svoje škole, koje je sada financirala država, a 1887. godine vlasti su podigle i šerijatsku školu da se u njoj školuju suci za muslimanske sudove. U sustavu besplatnih državnih škola koji su vlasti uspostavile, djeci članova svake vjerske zajednice predavali su njihovi vlastiti svećenici. Suvremeni jugoslavenski historičari iskazivali su prezir prema nastojanjima austrougarskih vlasti na području školstva ističući da je samo manji broj djece pohađao školu. Ali ne može se o vlastima koje su podigle 200 osnovnih škola, tri srednje škole,

tehničku školu i učiteljsku školu reći da se nisu brinule za školstvo. Nije bilo baš vjerojatno da će seljaci koji neće da prihvate željezne plugove navaliti da šalju djecu u školu kako bi stekla naobrazbu koju oni sami nemaju. Godine 1909. uvedeno je obvezatno osnovno školovanje, a do tada se vodila obrazovna politika koju je najbolje sažeo William Miller ovim riječima: "Nitko ne sili roditelje da šalju djecu u školu, ali lokalne vlasti nastoje uvjeriti u prednosti naobrazbe roditelje koji svoje potomke baš pošto-poto žele zadržati u mraku neznanja."[30]

Najdelikatnija je zadaća austrougarskih vlasti bilo postupanje s tri glavne vjerske zajednice. Dakako da su ih financiranjem škola donekle pridobili za suradnju i ostvarili stanovit utjecaj na njih. Poduzete su i mjere da se austrougarskim vlastima osigura utjecaj na imenovanje velikodostojnika u svakoj pojedinoj vjerskoj zajednici. Car je od pravoslavnog patrijarha dobio pravo da imenuje episkope u Bosni i Hercegovini, a slično je pravo dobio i od pape da imenuje katoličke biskupe. Sami su pak muslimani predložili da se u Bosni

29 Schmid, *Bosnien,* str. 245. Broj vojnika u oba slučaja iznosio je na razmcdi stoljeća otprilike 7000 (Curtis, *Turk anil this Lost Provinces,* str. 281).

30 Miller, *Travels and Politics,* str. 97; o pojedinostima školstva vidi *ibid.,* str. 98; A. Popović, *L 'Islam balkanique,* str. 280-283; i Schmid, *Bosnien,* str. 695-740.

---

osnuje njihova svećenička hijerarhija nezavisna od Istambula, a to je i postignuto 1882. godine

tako što je car imenovao *reis-ul-ulemu* ("poglavara vjerske zajednice"), koji je bio na čelu četveročlanog *medžlisa* ili savjetodavnog vijeća.

Od sve tri vjerske organizacije, Katolička se crkva ponajviše razvijala i mijenjala. Franjevci su izgubili svoj monopol jer su se pojavili isusovci. Osnovana su dva sjemeništa u kojima su predavali isusovci. U Sarajevu je podignuta katolička katedrala, a uskoro za njom i crkva svetog Ante Padovanskog. Broj je katolika porastao zahvaljujući priljevu doseljenika iz Austro-Ugarske (u samom je Sarajevu taj broj narastao od 800 godine 1878. na 3876 za svega šest godina). Sa četiri biskupa i s neobično odlučnim nadbiskupom (monsinjorom Stadlerom, koji je u Sarajevu služio za cijelog razdoblja od 1882. do 1918. godine), Katolička je crkva bila aktivnija nego ikad u svojoj tisućgodišnjoj povijesti u Bosni i Hercegovini.[31*] Ali vlasti su bile svjesne opasnosti da bosanski katolici postanu privilegirana zajednica. Njihova je oprezna politika ostavila snažan dojam na Williama Millera, koji je 1898. godine zapisao:

Rimokatolici... koji su dugo očekivali pomoć od Austrije i, naravno, pozdravili njen dolazak kao velike katoličke sile, pomalo su razočarani što oni, koji tvore nešto više od jedne petine pučanstva, ne mogu nastupati kao "glavni partner" u bosanskoj tvrtki. Po mom mišljenju, nema boljeg dokaza jednakog postupanja vlasti s različitim konfesijama od same činjenice da ima takvih razočaranja.[112]

Američki novinar W. E. Curtis, koji je posjetio

Bosnu 1902. godine, stekao je sličan dojam jednakog postupanja sa svima: "Članovi različitih vjeroispovijesti druže se jedni s drugima na prijateljskoj

*** Uvođenje redovite crkvene hijerarhije u Bosnu 1881. godine označava važnu prekretnicu u povijesti Katoličke crkve u suvremenoj Bosni. Ujedno označava i početak dugotrajne napetosti između franjevačkog reda u Bosni i dijecezanskog klera: vidi Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije;* Gavran, *Lucerna lucens?* Krišto, *Prešućena povijest* (posebice str. 143-8); i Đaković, *Političke organizacije* (posebice str. 72-114).**

31 O svim drugim pojedinostima vidi kod Pelletier, *Sarajevo,* str. 137-140.

32 Miller, *Travels and Politics,* str. 91.

---

osnovi iskazujući uzajamno poštovanje i uzajamnu toleranciju; sudovi mudro i pošteno sude, pravda je zajamčena svakom građaninu, bez obzira na vjersku pripadnost i društveni položaj."[33] Ipak, vjerski su interesi s vremena na vrijeme još ubacivali štapove u kotače najpo-mnije konstruirane državne mašinerije.

Najbolniji problem bijaše provjeravanje. Obično su muslimanske djevojke prelazile na katoličku vjeru radi svojih budućih muževa i tako izazivale veliku sablazan i nanosile sramotu svojoj obitelji. Premda katolički svećenici nisu otvoreno nastojali predobiti muslimanke za svoju vjeru, činili su sve što je bilo u njihovoj moći da pomognu onima koje dolaze k njima - sakrivajući, primjerice, djevojke u samostane ili

u nadbiskupski dvor i odbijajući da odaju policiji njihovo skrovište. Nakon nekoliko ovakvih incidenata vlasti su 1891. godine pristale na muslimanske zahtjeve i donijele propise prema kojima se moralo postupati u spornim slučajevima: dvomjesečni rok čekanja, povjerenstvo koje će istražiti svaku optužbu o prisili, i tako dalje. Ovime su donekle umireni muslimani u svojim strahovanjima, ali nakon dvanaest godina, kad je nadbiskup Stadler bio upleten u još jedan sporni slučaj, u kojem je riječ bila o jednoj muslimanskoj udovici i njeno dvoje djece, nadbiskup je otkrio da su vlasti 1895. godine sklopile s papom tajni sporazum prema kojem katolički svećenici imaju pravo komunicirati s potencijalnim preobraćenicima, te tako potajno obezvrijedile propise koje su same donijele. Ponovo je izbilo veliko nezadovoljstvo među muslimanima, čije su vode povele veliku kampanju podnoseći vlastima službene peticije i popise drugih prekršaja. Ipak su se umirili kad su vlasti pronašle udovicu iz najnovijeg slučaja u jednom samostanu, pa su je žandari oteli i vratili u njeno selo, gdje je pristala da se vrati u krilo muslimanske vjere.[34]

Sigurno je da su ovakvi događaji uzbunjivali pučanstvo, ali način na koji su ove incidente iskorištavali muslimanski prvaci i povezivali ih s drugim problemima (pritužbama na poreze itd.) upućuje na zaključak da su oni bili sve više zaokupljeni složenom političkom strategijom, nečim posve različitim od slijepog fanatizma. U jednoj

33 Curtis, *Turk and his Lost Provinces,* str. 275.

[34] Donia, *Islam under the Eagle,* str. 27-29, 55-59, 63-67, 93-94.

detaljnjoj suvremenoj studiji o tim događanjima možemo pročitati i ovo: "Muslimanski su se aktivisti trudili da zaodjenu svoje ciljeve u ruho vjerskog žara, ali su zapravo težili za očuvanjem ili povećavanjem svoje moći."[35] U prva dva desetljeća austrougarske vladavine vodila se složena borba za prevlast između muslimanske elite u Sarajevu, koja je stekla moć i utjecaj surađujući s vlastima, i tvrdokor-nijih muslimanskih prvaka u Travniku i Mostaru koji su zauzimali beskompromisne stavove ne bi li diskreditirali svoje sarajevske suparnike i preoteli nešto od njihove moći. (U osamdesetim godinama situacija se još više zakomplicirala zato što se razvilo snažno suparništvo i među mostarskim muslimanima.)

Najvažnije je pitanje bio nadzor nad vjerskim dobrotvornim zakladama. Te su zaklade, kako rekosmo u 5. poglavlju, poznate pod nazivom vakufi, igrale važnu ulogu u islamskom društvu jer su financirale održavanje džamija, škola, tekija, pa čak i hanova i mostova. Njihov posebni fiskalni položaj stoljećima je mamio ljude na masovne zloupotrebe. Trebalo je samo da donator imenuje 'svoje potomke za stalno plaćene izvršitelje svoje oporuke pa da zapravo osnuje tako reći obiteljski kartel oslobođen poreza. Godine 1878. procijenjeno je da je gotovo jedna trećina obradive zemlje u Bosni bila u vlasništvu vakufa. A jedan je od osnovnih načela islamskog zakona glasio da imanje koje je jednom pripalo

vakufu ne može više nikad pripadati nikom drugom. Jedna je od prvih stvari koje su austrougarske vlasti učinile bila da prikupe i javno potvrde sve oto-manske zakone koji su regulirali upravljanje vakufima, zahtijevale propisno vođenje knjigovodstva i tako dalje. Zatim su 1883. godine osnovali povjereništvo za vakufe i imenovali ugledne muslimane za njegove članove. Na taj su način lokalni vakufi kojima su upravljale pojedine obitelji dospjeli pod središnje upravno tijelo, koje je određivalo budžete i vodilo politiku financiranja džamija i škola u cijeloj Bosni i Hercegovini. Premda je ova mjera općenito prihvaćena kao korisna reforma, u povjerenstvu su glavnu riječ vodili sarajevski muslimani, koji su bili spremniji na suradnju od ostalih, pa su izazivali zavist i kivnost medu uglednim muslimanima u drugim mjestima. Čak i onda kad je, 1894. godine, povjerenstvo prošireno i

35 Ibid., str. 189

---

popunjeno predstavnicima iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, sve su te članove i dalje imenovale centralne vlasti.[36]

Upravo su mostarski muslimani, pod vodstvom odrješitog Mule Mustafe Džabića, pretvorili upravljanje vakufa u veliko političko pitanje. Koristeći se uvelike valom peticija i drugih aktivnosti koje su bili pokrenuli skandali oko prekrštavanja, podnijeli su 1899. godine nacrt statuta samostalnog "Vakufskog sabora" za

Hercegovinu. Umjesto da bude ustrojena od vrha naniže imenovanjima sa strane, predloženo je da se nova organizacija zasniva na lokalnim udrugama, i da te udruge imenuju članove okružnih sabora, a da okružni sabori biraju svoje zastupnike u pokrajinskom saboru.[37] Prva je reakcija vlasti bila da te muslimane tretira kao opasne agitatore i da zatvori klub koji je bio središte njihove djelatnosti. Odmah su zatim mostarski prvaci počeli organizirati podršku u čitavoj Hercegovini, pa i u Bosni. Koristeći se moralnim autoritetom Džabićevim i poletom mladih aktivista kao što je bio Šerif Arnautović, oni su za godinu dana osnovali organizaciju koja je obuhvatila cijelu zemlju - zapravo su to bili začeci političke stranke - a u ljeto 1900. godine održali su u jednom hotelu u Budimpešti zbor bošnjačkih muslimanskih voda. Tako je započeo dugotrajan proces agitiranja i pregovora, a vlasti su naizmjence pokušavale primiriti, podijeliti i obuzdati voditelje kampanje.[38]

Ovaj porast muslimanskog aktivizma zadavao je najviše muka čovjeku koji je u to vrijeme bio na čelu Bosne i Hercegovine, Be-njâminu Kâllayu, povjesničaru i bivšem diplomatu, te austrougarskom ministru financija od 1882. do 1903. godine. Sva je Kâllayeva politika u Bosni težila za tim da očuva zemlju od nacionalističkih političkih pokreta u Srbiji i Hrvatskoj i da promiče ideju o bosanskoj naciji kao zasebnom i integrativnom entitetu. Turci su zapravo rabili riječ "Bošnjaci" *(bosnaklar)* za sve one koji žive u Bosni; ali na domaćem jeziku jedini narod koji je sebe tradicionalno nazivao *Bošnjacima* bili su bosanski muslimani.[39] (Katolici su sami sebe

[36] *Ibid.*, str. 22-24; A. Popović, *L 'Islam balkanique,* str. 275.

[37] Donia, *Islam under the Eagle,* str. 120-124.

[38] *Ibid.*, str. 124-166. Najdetaljniji prikaz dao je Hauptmann u *Borba muslimana za autonomiju.*

[39] Imamović, "O historiji bošnjačkog pokušaja", str. 35-36.

---

nazivali *Latini* ili *kršćani* - što ne valja brkati sa srednjovjekovnim *jerstjanima* ~ a pravoslavni su sami sebe nazivali *Vlasi* ili *hrišćani.)* JCâllay se nadao da će proširiti značenje riječi *Bošnjaci* na pripadnike svih vjerskih zajednica. Za tu njegovu nakanu bilo je bitno da najprije predobije muslimane za svoju ideju o bosanskoj naciji. On je znao da upravo s njima ima najbolje izglede zato što se oni, za razliku od pravoslavaca i katolika, ne mogu obraćati matičnom narodu izvan granica Bosne i Hercegovine, te mu je bilo jasno da od cijelog tog njegova nauma neće biti ništa ako oni umjesto toga razviju svoj vlastiti nacionalni identitet.

Källay je donekle uspio sa sarajevskim muslimanima, koji su bili spremniji za suradnju od ostalih i koji su u tom načinu razmišljanja vidjeli prirodan nastavak tradicije traženja bosanske autonomije pod otomanskom vlašću. Njihov voda, bivši gradonačelnik Sarajeva Mehmed-beg Kapetanović, osnovao je 1891. godine novine pod naslovom *Bošnjak.* Iako se obraćao svim čitateljima bez razlike, bijaše to u biti muslimanski list koji je napadao konzervativne

stavove među muslimanskim svećenstvom i nastojao pobiti tvrdnje i hrvatskih i srpskih nacionalista da su bosanski muslimani "zapravo" Hrvati ili Srbi. "Dočim Hrvati tvrde da su pravoslavci naši najveći dušmani i da je Srpstvo isto što i pravoslavlje, Srbi se upinju iz petnih žila da nas upozore na svoju izmišljenu historiju po kojoj su posrbili vascijeli svijet," ustvrdili su u *Bošnjaku.* I nadodali: "Mi nećemo nikad poreći da pripadamo južnoslavenskoj porodici, ali ćemo ostati Bošnjaci, kao i naši preci, i ništa drugo.".[40]

Kâllayev projekt ne bi se bio činio apsurdan nikome tko bi proučio povijest Bosne samo do otprilike jedne generacije prije austrougarske okupacije. Vidjeli smo da su katolici i pravoslavni u Bosni i Hercegovini dugo održavali odnose na vjerskoj osnovi s Hrvatima i Srbima u Hrvatskoj i Srbiji. Pod otomanskom vladavinom postojali su zasebni vjerski identiteti u Bosni i Hercegovini, a ti su identiteti doista mogli imati političke implikacije: mnogi bosanski katolici očekivali su od zemalja onkraj hrvatske i dalmatinske granice potporu, pa čak i oslobođenje. Ali to je bilo pitanje religije, a ne

40 Donia, *Islam under the Eagle,* str. 52-54; Banac, *National Question,* str. 361; Imamović, "O historiji bošnjačkog pokušaja", str. 41.

---

nacionalnosti. Ti su se katolici uzdali u katoličku Austriju, ili u katoličke Mletke, ili u druge katolike koji su slučajno bili Hrvati; nisu se uzdali u hrvatsku naciju kao takvu. Tek se

najranije negdje oko sredine 19. stoljeća počela iz Hrvatske i Srbije širiti moderna ideja o nacionalnosti medu katolike i pravoslavne u Bosni i Hercegovini. Od tri osnovna kriterija po kojima su se u to doba ustanovile i razgraničile hrvatska i srpska nacija - povijest, jezik i vjera - u Bosni je mogla vrijediti samo vjera, jer je Bosna imala svoju zasebnu povijest, a tloris jezične mape nije se poklapao s vjerskim granicama. U Bosni i Hercegovini nije nikad bilo isključivo ekonomskih ili socijalnih razloga za neprijateljstvo između katolika i pravoslavnih, a one razloge koji su postojali za neprijateljstvo prema muslimanima djelomice je uklonila austrougarska vlast. Evo kako je jedan engleski autor 1897. godine prokomentirao držanje kršćana prema muslimanima u Bosni:

Čudno je koliko oni malo mržnje osjećaju prema svojim nekadašnjim tlačiteljima, a objašnjenje se tomu vjerojatno krije u činjenici da svi skupa pripadaju istoj rasi. Koji god bio razlog tomu, svi oni koji su proučavali ovu zemlju u tursko doba slažu se u mišljenju da su... za bijedno stanje ovih ljudi više krivi agrarni nego vjerski uzroci, i da bi uklanjanjem tih uzroka kivnost koju su oni izazvali malo-pomalo nestala.'[1]

Da je Kâllay mogao na neki način potpuno izolirati pravoslavne i katolike u Bosni i Hercegovini od vjerskih, kulturnih i političkih zbivanja u susjednim zemljama, njegova bi politika možda imala i nekih izgleda na uspjeh, ali je takva izolacija bila posve nemoguća. Kako su se hrvatski i srpski nacionalizam širili medu katolicima i pravoslavnima u Bosni i Hercegovini preko one iste mreže svećenika, učitelja i

školovanih čitatelja novina koju je austrougarska politika pomogla izgraditi, bivalo je sve jasnije da je Källayev "bošnjački" projekt osuđen na propast. Godine 1908. pronicavi promatrač zbivanja kakav je bio austrijski parlamentarni zastupnik Joseph Baemreither mogao je mirne duše proglasiti taj pokušaj propalim.[42]

41 Thomson, *Outgoing Turk, *\r.* 180-181.

42 Baernreither, *Bosnische Eindrücke,* str. 25.

Dotle je izvan Bosne i Hercegovine svakom godinom austrougarska trapava politika sve više raspirivala hrvatski i srpski nacionalizam. Mađarski ban u Hrvatskoj namjerno je poticao gloženje između Hrvata i Srba, a veliko je nezadovoljstvo izazvao apsurdnim i nepotrebnim mjerama kao što je dekret kojim su svi željezničari u Hrvatskoj bili dužni govoriti mađarski. Pogoršali su se i odnosi između Dvojne Monarhije i Srbije, a zbog činjenice da je srpska vanjska trgovina bila uvelike ovisna o Austro-Ugarskoj, Srbi su se još više bunili protiv prevlasti Habsburgovaca u cijeloj toj regiji. Kad je Srbija 1906. godine pokušala pronaći neki drugi izlaz za svoju robu, Austro-Ugarska je u znak odmazde uvela više carine na glavni izvozni artikl Srbije, svinje. (Ovaj takozvani "svinjski rat", kao i mnoge druge državne sankcije u novijoj povijesti, zapravo je potaknuo traganje za plasmanom robe na drugim stranama.) Između te dvije države zavladali su vrlo napeti odnosi. Austrougarski ministar vanjskih poslova barun von

Aerenthal počeo je ozbiljno razmatrati mogućnost da Austro-Ugarska zauzme Srbiju, a službeno javno mnijenje u Bosni bilo je sklono ideji da se carevina proširi čak do Soluna. Putujući 1906. kroz Bosnu, Edith Durham zapisala je daje "Austrijancima... stalo do toga da učvrste svoj položaj u Bosni što bolje mogu, kako bi bili spremni za daljnje napredovanje. Omiljena je tema razgovora 'Nach Salonik'".[43]

U tom je kontekstu pala odluka da se promijeni status Bosne iz okupiranog otomanskog teritorija u pokrajinu koja je potpuno pripojena Austrougarskoj Monarhiji. Tu je odluku pospješila Mlado-turska revolucija 1908. godine. Neko se vrijeme činilo da će u Istambulu zavladati nov poredak koji bi mogao ponovo istaknuti pravo Turaka na Bosnu i ponuditi Bosancima demokratskiji ustav od onoga koji je vrijedio pod austrougarskom vlašću. Barun von Aerenthal djelovao je munjevito proglasivši 5. listopada 1908. posvemašnju aneksiju Bosne i Hercegovine. Taj je potez odjeknuo u Srbiji kao bomba. Tamošnji su nacionalisti držali da im je nepošteno ispred nosa odnesena potencijalna nagrada - teritorij Bosne i Hercegovine. U Beogradu su održavali masovne zborove, a uskoro

43 Schmitt, *Annexation of Bosnia,* str. 12; Durham, *Twentv Years,* str. 164.

---

su osnovali i dva tajna društva za ujedinjenje svih Srba: "Narodnu odbranu" i "Ujedinjenje ili smrt" (poznato i pod imenom "Crna ruka"). Potkraj 1908. godine bilo je već nekoliko ogranaka

"Narodne odbrane" i u Bosni.[44] Srbiju je od nauma da Austro-Ugarskoj navijesti rat odvratio ruski ministar vanjskih poslova Izvoljski, koga je doduše zabolio način na koji ga je von Aerenthal izigrao, ali je svejedno savjetovao Beogradu ovako: "Srbija mora ostati na miru i ne smije ničim izazvati Austriju kako joj ne bi pružila priliku da je šatre."[45] Na kraju Austro-Ugarska i Turska u veljači 1909. sklapaju ugovor prema kojem Austro-Ugarska stječe puno pravo nad Bosnom i Hercegovinom, ali se i obvezuje da će se povući iz Novo-pazarskog sandžaka, da će zajamčiti punu vjersku slobodu bosanskim muslimanima i platiti Istambulu dva i pol milijuna turskih funti. Ipak je diplomatska kriza još mjesecima potrajala.[46] Međusobno djelovanje suparništva velesila i nacionalizama u balkanskim državicama što se očitovalo u ovoj prilici bijaše zlokoban nagovještaj događaja koji će se zbiti u kolovozu 1914. godine.

Ali glavni je učinak aneksije na život u Bosni i Hercegovini bio zapravo blagotvoran. Vlasti u Beču i Budimpešti smatrale su da sad drže Bosnu čvršće u svojim rukama, pa su bile spremnije dopustiti da se u njoj razvija politički život. Pod liberalnim austrougarskim ministrom financija barunom Buriânom (koji je na tom položaju bio od 1903. do 1912. godine), učinjeno je nekoliko većih ustupaka: najprije je, 1909. godine, odobren muslimanima sistem upravljanja vakufima za koji su se oni onako uporno zauzimali, a onda je, sljedeće godine, izabran i Bosanski sabor. Istina je daje Sabor bio zasnovan na ograničenom izbornom pravu i da nije imao neposredne zakonodavne vlasti. Ipak je omogućio raznim organizacijama koje su u posljednjih nekoliko

godina osnovale lokalne zajednice - Muslimanska narodna organizacija (1906.), Srpska narodna organizacija (1907.) i Hrvatska narodna zajednica (1908.) - da počnu djelovati kao prave političke stranke.[47]

[44] B. Jelavich, *History of the Balkans,* str. 111 ; Dedijer, *Road to Sarajevo,* str. 180.

[45] Schmitt, *Annexation of Bosnia,* str. 71.

[4]6 O pojedinostima ugovora vidi *ibid.,* str. 119; o knjizi *ibid.,* str. 144-229.

[47] Donia, *Islam under the Eagle, utr.* 169-175.

Dakako da su u tim strankama aktivnu ulogu igrali samo pripadnici školovanih i imućnijih elita u svakoj pojedinoj zajednici. Tako se jedino može objasniti činjenica da se dvije glavne kršćanske stranke nisu žestoko borile za agrarnu reformu, iako su većina ljudi Jcoje su navodno zastupale bili seljaci. Važna je bila i obična parlamentarna aritmetika: kako je broj zastupnika prilično točno odgovarao brojčanim odnosima medu pučanstvom (37 pravoslavnih, 29 muslimana, 23 katolika i l Židov), ni jedna od dvije kršćanske grupacije nije sama imala potrebnu većinu pa su se uskoro počele nadmetati za naklonost muslimana.[48] Godine 1911. pobijedili su u tom nadmetanju katolici i sklopili sporazum s muslimanskim prvacima, koji su smatrali daje manje vjerojatno da će katolici podržati bilo kakvu agrarnu reformu.

Ovo udvaranje muslimanima bijaše samo politički

pandan procesu intelektualnog i kulturnog udvaranja stoje tekao već najmanje deset godina, dok su i jedna i druga strana nastojale dokazati da su bosanski muslimani "zapravo" Hrvati ili "zapravo" Srbi. U većem dijelu toga razdoblja Hrvati su imali više uspjeha na planu kulturne identifikacije, pogotovo kod muslimanskih intelektualaca koji su studirali na zagrebačkom ili na nekom drugom austrougarskom sveučilištu na kojem su studirali i Hrvati. U vodećem muslimanskom kulturnom društvu u Sarajevu "Gajretu" (utemeljenom 1903. godine) glavnu su riječ u prvo vrijeme vodili pisci naklonjeni Hrvatima kao što je bio pjesnik i povjesničar Safvet-beg Bašagić.[49] Ali istodobno su više politički surađivali, iako na ležeran i neslužben način, muslimanski i srpski prvaci u godinama pred osnivanje Sabora. Srbi su vodili svoju vlastitu kampanju, pod vodstvom još jednog mostarskog aktivista, Vojislava Sole, za veću autonomiju svoje vjerske organizacije, pa su poslali i delegaciju da agitira među parlamentarnim zastupnicima zajedno s muslimanima u Budimpešti 1900. godine, a sljedeće su godine održali čak i zajedničku konfe-

48 Podaci preuzeli iz Naval Intelligence Division, *Jugoslavia,* sv. 2, str. 57. Stanovništvo je 1910. godine (ukupno l 897 962) bilo 43,5 posto pravoslavno, 32,4 posto muslimansko, 22,8 posto katoličko i 0,6 posto židovsko.

49 Ranac, *National Question,* str. 366. "Gajret" je postao prosrpski 1909. godine (A. Popović, *L'Islam balkanique,* str. 285).

---

renciju.[50] ** Sve tri strane igrale su delikatnu

igru političkog oportunizma i savezi su medu njima uvijek bili labavi. Premda su se ; neki istaknuti muslimanski prvaci "izjašnjavali" kao Hrvati ili Srbi, takvi pojedinačni istupi nisu nikad ugrozili opće držanje muslimana, koji su se čvrsto formirali kao zaseban politički entitet. Robert Do-nia, vodeći autoritet za to razdoblje, napisao je: "Izjašnjavanja su bila mahom taktičke i političke naravi, neki su muslimani i po više puta prelazili iz jednog tabora u drugi. Jednostavno rečeno, zaseban muslimanski identitet bio je već toliko formiran da ga se veći broj muslimana nije mogao samo tako odreći."[51]

Možemo samo nagađati koliko bi bili učinkoviti i čvrsti ti medu-vjerski i međustranački sporazumi da su se mogli nesmetano razvijati još jedno ili dva desetljeća. Ali do toga nije došlo. Vrenje srpskog nacionalizma izazvano aneksijom proširilo se na dijelove bosansko-hercegovačkog pravoslavnog pučanstva - ili bar medu više stotina đaka i studenata. Pa i u Hrvatskoj je jačalo raspoloženje protiv Au-stro-Ugarske, a u razdoblju između 1907. i 1910. godine sve je više zadobivalo oblik suradnje sa Srbima u kovanju planova da se osnuje zajednička južnoslavenska država. Nevjerojatno nezgrapan izraz toga novog stava bijaše ime studentske organizacije koja je djelovala na sveučilištima izvan Bosne, a kojoj je predsjednik bio mladi bosanski pisac Ivo Andrić: "Hrvatsko-srpski ili srpsko-hrvatski ili jugoslavenski napredni omladinski pokret".[52] U samoj Bosni srpski su

**** Najpotpuniji prikaz ovih važnih zbivanja dao je Madžar, *Pokret Srha za vjer-.sko-prosvjetnu samoupravu.***

50 Čuprić-Amrcin, *Die Opposition in Bosnien,* str. 66-67, 75-76, 102.

51 Donia, *Islam under the Eagle,* str. 177. Ivo Banac iznosi slično mišljenje i zaključuje da je "velika većina običnih muslimana zazirala od svakog procesa nacionalnog izjašnjavanja" *(National Question,* str. 366).

52 Čuprić-Amrcin, *Die Opposition in Bosnien,* str. 392. Andrić se rodio u katoličkoj obitelji u Travniku. Zauzeo je izrazito projugoslavenski stav koji je u stvari bio prosrpski. Jedan je njegov prijatelj dobro rekao za njega daje on "katolik... Srbin iz Bosne" (Hawkesworth, *Ivo Andrić,* str. 18). Veličina i kompleksnost onoga što je Andrić poslije ostvario kao romanopisac - zapravo jedan od najvećih evropskih romanopisaca 20. stoljeća - takvi su da se on ne može tijesno povezati ni s jednom od etničkih ili vjerskih zajednica u Bosni.

---

studenti uskoro nakon 1910. godine počeli prelaziti sa svojih usko srpskih nacionalističkih pozicija na šire, projugoslavenske. Takav je stav zauzela i skupina đaka i studenata okupljena na širokoj osnovi, "Mlada Bosna", jer to je bila najjednostavnija zajednička baza na kojoj su se mogli okupiti svi protivnici Habsburgovaca, pa su u nju mogli ući i Hrvati, štoviše, i neki muslimani.[53] Ili, kao što je rekao najglasovitiji član "Mlade Bosne" Gavrilo Princip na suđenju 1914. godine: "Ja sam jugoslavenski nacionalist koji teži za ujedinjenjem svih Jugoslavena, i nije me briga kakva će biti država, samo da bude slobodna od Austrije".[54]

Mnogo se pisalo o političkoj filozofiji tih mladih aktivista - možda i previše jer je nužno ograničena količina filozofski zanimljivog materijala što se može naći u glavama širokog raspona takvih idealista ali i neobrazovanih mladaca. Bili su žestoki antiklerikalei; težili su za društvenom revolucijom koliko i za nacionalnim oslobođenjem; osobito su im srcu bila

prirasla djela anarhista ili anarhosocijalista kao što su bili Bakunjin, Hercen i Kropotkin; a nadasve su željeli biti heroji. Prvi u nizu junaka-mučenika-atentatora bijaše depresivan student iz Hercegovine po imenu Bogdan Žerajić, koji je došao u Sarajevo na dan otvaranja prvog Bosanskog sabora 1910. godine, ispalio pet hitaca u vojnog namjesnika dok je ovaj odlazio sa svečane ceremonije, ali je promašio svih pet puta a onda se šestim metkom sam ubio.[55] U ljeto 1912. godine Hrvat iz Bosne Luka Ju-kić pokušao je ubiti hrvatskog bana u Zagrebu. Nešto ranije te iste godine Jukić je sudjelovao u organiziranju protestnih demonstracija đaka u Sarajevu, zajedno s Gavrilom Principom i još nekoliko mladića koji će biti upleteni u Principove atentatorske planove 1914. godine. U ovoj je prilici, kako je zapisao jedan dječak u svom dnevniku, "Princip išao od razreda do razreda i prijetio metalnim bokserom svima koji su se kolebali da dođu na nove demonstracije."[56]

[53] Većina se znanstvenika danas slaže daje Vcsclin Masleša pogrešno predstavio "Mladu Bosnu" kao u biti srpsko nacionalističko društvo *(Mlada Bosna,* npr. str. 116).

[54] Dedijer, *Road to Sarajevo,* str. 341.

[55] *IhicL,* str. 236-245.

[56] *Ibid.*, str. 262-265.

Ali ljudi nisu nakon toga, 1912. godine, izašli na ulice iz straha od Principova boksera nego zbog dramatičnih događaja što su se zbili istočno

i južno od Bosne i Hercegovine. U listopadu su Crna Gora i Srbija navijestile rat Turskoj i, uz pomoć Bugarske i Grčke, istjerale turske oružane snage iz Novopazarskog sandžaka, s Kosova i iz Makedonije. Brzina i razmjeri srpskih i crnogorskih pobjeda u Prvom balkanskom ratu izazvali su veliko uzbuđenje medu antihabs-burškim aktivistima u Bosni i Hrvatskoj. Mnogi članovi "Mlade Bosne" pohrlili su da služe kao dobrovoljei u srpskoj vojsci; medu njima je bilo čak i muslimanskih mladića.[57] Oni ili nisu znali ili nisu marili za činjenicu da Srbi i njihovi saveznici ubijaju albanske muslimane po selima, tjeraju na desetke tisuća slavenskih muslimana da bježe iz Makedonije i silom pokrštavaju muslimane koji govore bugarski.[58]

U proljeće 1913. godine silno su se zaoštrili odnosi između Au-stro-Ugarske i Srbije. Srbija je osvajanjima malne udvostručila veličinu svojih teritorija, a kad bi se domogla i dijela albanske obale (kao stoje doista i namjeravala), mogla bi ugroziti strateške interese Austro-Ugarske na Jadranu. Budući da se činilo daje rat neizbježan, vojni namjesnik u Bosni general Potiorek poduzeo je energične mjere sigurnosti. Na dan 2. svibnja proglasio je izvanredno stanje, raspustio Sabor i suspendirao građanske sudove, zabranio mnoga srpska udruženja i uzeo u svoje ruke upravljanje svim školama u Bosni i Hercegovini.[59] Neposredna je kriza prošla kad je Prvi balkanski rat okončan 30. svibnja Londonskim ugovorom o miru. Nakon toga su se pobjednici saveznici borili medu sobom u Drugom balkanskom ratu u lipnju i srpnju. Ali dotle je već nepopustljiva politika generala Potioreka bila uhvatila korijen u Bosni i Hercegovini. Austrougarski ministar financija

Leon von Bilinski (koji je 1912. godine naslijedio na tom mjestu Buriâna) bio je sklon suptilnijoj politici - iskorištavanju neslaganja između različitih političkih grupacija u Bosni i podržavanju srpskih trgovačkih i obrazovanijih društvenih slojeva, ali je prevagnula Potiorekova sirova antisrpska politika.[60]

[57] *Ibid.,* str. 277.

[58] Carnegie Endowment, *Report on the Balkan Warn,* str. 148-158.

[59] Dedijer, *Road to Sarajevo,* str. 278; Donia, *Islam under the Eagle,* str. 180.

60 Dedijer, *Road to Sarajevo,* str. 206-207.

I tako je postavljena scena za velike ljetne manevre austrougarske vojske u Bosni 1914. godine i za dolazak u inspekciju nadvojvode Franje Ferdinanda, nasljednika habsburškog prijestolja i generalnog inspektora oružanih snaga Carevine. Njegov je posjet Sarajevu nevjerojatno glupo predviđen za dan 28. lipnja, Vidovdan, na obljetnicu Kosovske bitke i stoga najsvetiji dan u mističnom kalendaru srpskog nacionalizma. Držeći se dogovorenog puta koji je bio najavljen prethodnog dana u listu *Bosnische Post,* njegova povorka limuzina prošla je ni manje ni više nego pokraj šestorice atentatora "Mlade Bosne" naoružanih bombama i pištoljima. Petorica su propustila prigodu; šesti, Nedeljko Čabrinović, bacio je bombu koja se odbila od nadvojvodina automobila i ranila ljude u sljedećem automobilu. Gavrilo Princip zauzeo je novo mjesto na službeno

najavljenom putu za taj dan, na uglu Ulice Franje Josipa. Međutim, nadvojvoda je odlučio da promijeni smjer kretanja jer je želio odmah otići u bolnicu da posjeti ranjene časnike, ali nitko o tome nije ništa rekao njegovu vozaču pa je ovaj skrenuo u Ulicu Franje Josipa, kako je bilo predviđeno. General Potiorek rekao je vozaču neka se zaustavi i vrati. I tako je on krenuo natraške baš pokraj onog mjesta na kojem je stajao Princip. "Kud sam gađao, ne znam," rekao je poslije Princip istražnom sucu. "Ali znam da sam gađao u prestolonasljednika. Mislim da sam opalio dva puta, možda i više, jer sam bio uzbuđen. Da li sam pogodio ili nisam, ne mogu reći, jer su me istog časa ljudi počeli tući."[61] Ni nadvojvoda ni njegova supruga, vojvotkinja od Hohenberga, nisu odmah podlegli ranama. Točno nakon mjesec dana Austro-Ugarska je navijestila rat Srbiji.

61 Ibid., str. 319-321.

12 RAT I KRALJEVINA: BOSNA 1914.-1941.

Povjesničari se još spore oko toga je li atentat bio posljedica srpskog nacionalizma ili jugoslavenstva, srpskih tajnih društava ili obične lokalne inicijative. Mnogi su Bosanci vrlo brzo zaključili na komu leži krivnja: uvečer 28. lipnja 1914. izbile su u Sarajevu pro-tusrpske demonstracije i izgredi, pri čemu su uništeni srpski dućani i kuće. Novi reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević javno je prosvjedovao protiv tog pogroma i osobno uzeo u zaštitu nekoliko Srba.[1] Neki vodeći bosanski Srbi također su osjećali da se moraju osloboditi bremena srpske krivnje, pa su se obratili vlastima, kad je izbio rat, da ih pošalju na prvu liniju fronte protiv Srbije kako bi dokazali svoju privrženost caru.[2] Činjenica da su većina urotnika bili bosanski Srbi činila se znakovitom, a kad je izbilo na vidjelo da su glavni izvršitelji atentata Princip i Čabrinović nekad studirali u Beogradu, da su ondje pribavili bombe i da su se s njima vratili u Bosnu, činilo se da su sve to dostatni dokazi krivnje. Neprijeporno je da su doista primili stanovitu pomoć od jednog člana organizacije "Narodna odbrana" koji je radio i za pukovnika Apisa, šefa srpske obavještajne službe.[3] Još su i

sad u optjecaju mnoge teorije o Apisovoj umiješanosti u atentat i njegovim mogućim političkim motivima, ali se mirne duše može odbaciti pretpostavka da je atentat isplanirala sama srpska vlada.

Čak ni austrougarska vlada nije optužila Srbiju da je direktno kriva za ono što se dogodilo. U njenu ultimatumu od 23. srpnja samo je stajalo daje srpska vlada "tolerirala makinacije kojekakvih društava i udruga uperenih protiv Monarhije, nedoličan jezik štampe, veličanje počinitelja nepodopština, sudjelovanje časnika i dužnosnika u subverzivnoj agitaciji" - što je sve u biti bila istina. Od deset zahtjeva što ih je Austro-Ugarska postavila za suzbijanje tih aktivnosti, Srbija je prihvatila sve osim jednoga, koji bi iziskivao dolazak austrougarskih istražnih sudaca i policajaca u Srbiju da vode istragu na njenu teritoriju.[4] To neprihvaćanje samo jedne točke bilo je dostatno onima u Budimpešti, Beču i Berlinu - nadasve u

1 Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak,* str. 134.

2 Dedijer, *Road to Sarajevo,* str. 328.

3 *Ibid.,* 289-294, 388-390.

4 *Ibid.,* str. 418-419.

Berlinu - koji su željeli rat. Povjesničari su obično tvrdili da je rat izazvalo nešto tako bezlično kao stoje "međunarodni poredak", ali se

sad uglavnom slažu da je Njemačka svim silama nastojala da dođe do rata kako bi zadala odlučan udarac sve većoj prevlasti Rusije.[5] Austro-Ugarska se ipak skanjivala jer se isto toliko bojala da se u rat ne uplete Rusija (kao zaštitnica Srbije) koliko je Njemačka priželjkivala da se to dogodi. Premda je u austrougarskoj vladi bilo ministara koji su željeli da se poduzme kaznena akcija protiv Srbije, oni nisu ozbiljno pomišljali na širenje teritorija na Balkanu. Naprotiv, ugarski ministar Tisza izričito je zahtijevao (zbog tradicionalnog mađarskog straha od opterećivanja prevelikim brojem Slavena) da se ne anektiraju nikakvi srpski teritoriji. Čak i kad je u razdoblju između 1906. i 1913. godine Austro-Ugarska snovala rat protiv Srbije, ona uopće nije znala što bi učinila s tom zemljom ako je osvoji. A Srbija, premda je očito željela da se domogne Bosne, nije uopće pomišljala na to da bi ikad mogla u ratu pobijediti Austrougarsku Carevinu. Stoga je u tom balkanskom kontekstu bilo jakih razloga za neprijateljstvo, ali nije bilo dovoljno razloga za rat. Bez njemačkog pritiska, atentat u Sarajevu vjerojatno ne bi bio izazvao ni ozbiljniji balkanski rat, a kamoli rat u koji će biti uvučene sve svjetske velesile.

Srbi su se junački borili. Mnogi od austrougarskih vojnika koji su upućeni u Srbiju pod zapovjedništvom vojnog namjesnika u Bosni generala Potioreka bili su također Srbi, iz same Bosne i Hercegovine te iz bivše Vojne Krajine u Hrvatskoj. Pravoslavni su se borili protiv pravoslavnih: bijaše to kao nekad kad su Habsburgovci ratovali protiv Osmanlija. Ali među austrougarskim vojnicima bilo je i mnogo

muslimana i katolika, a medu ovima potonjima bijaše i mladi Poluhrvat, Poluslovenac po imenu Josip Broz - poslije poznatiji pod nadimkom Tito. Godine 1914. austrougarska je vojska dva puta potisnuta sa srpskog tla, uz velike gubitke na obje strane. Srbija je izdržala sve do kasnog ljeta 1915. godine. Tada je novu ofenzivu protiv nje poveo njemački general von Mackensen, a u rat je stupila i Bugarska, na strani Austro-Ugarske i Njemačke. Srpska

5 Dobar sažetak novijih historijskih pogleda vidi kod Stone, *Europe Transformed*, str. 326-339.

---

je vojska započela svoje epsko povlačenje, uz velike ljudske žrtve, preko planina na sjeveru Albanije do obala Jadranskog mora. Oni Jcoji su preživjeli to povlačenje na kraju su se pridružili savezničkim vojnim snagama koje su se borile u Solunu. Odatle su se probili u jesen 1918. godine kroz Makedoniju i Srbiju, ponovo 1. studenoga osvojili Beograd i produžili napredovati u Bosnu i Vojvodinu.

U srpskoj vojsci bilo je mnogo dobrovoljaca iz Bosne i drugih slavenskih zemalja u Austro-Ugarskoj. Zna se da je oko 5000 Bosanaca bilo u "Prvoj srpskoj dobrovoljačkoj diviziji" a da je u crnogorskoj vojsci bilo tri bataljona dobrovoljaca iz Hercegovine.[6] Stoga i nije neko čudo što su vlasti u Bosni, najprije pod Potiorekom a poslije pod njegovim nasljednikom barunom Sarkotićem, poduzele neke oštre mjere protiv srpskih nacionalista, političkih aktivista

i drugih potencijalnih simpatizera srpske stvari. Srbi iz istočne Bosne preseljeni su silom u zapadnu iz straha od petokolonaša, a otprilike 5000 srpskih obitelji protjerano je preko granice u Srbiju i Crnu Goru.[7] Mnogo je ljudi pohapšeno i internirano; budući romanopisac Ivo Andrić, recimo, koji se vratio u Bosnu čim je čuo da je izvršen atentat, uhićen je 29. srpnja i zatočen redom u nekoliko zatvora u Dalmaciji i Sloveniji. (Na kraju je bio u nekoj vrsti internog egzila u selu nedaleko od svoga zavičajnog grada Travnika, sve do opće amnestije za takve slučajeve 1917. godine.)[8] Najmanje 3300, a možda čak i 5500 osumnjičenih bosanskih građana, uglavnom Srba, bilo je u sabirnim logorima u Bosni i Mađarskoj; smatra se da ih je negdje između 700 i 2200 pomrlo u njima. Primijenjene su vrlo oštre mjere protiv članova "Mlade Bosne" i sličnih društava đaka i studenata: 1915. godine 142 takve osobe izvedene su pred sud. A na najglasovitijem od tih procesa, na suđenju ljudima iz pokreta "Narodne odbrane" održanom u Banjoj Luci 1916. godine, optuženo je 156 osoba, od kojih ih je šesnaest osuđeno na smrt a osamdeset šest na robiju.[9] Kao što se moglo i očekivati, takve su

6 Skarić i dr., *Boxim pod auslro-ugarskom upravom,* str. 160-161.

7 Ibid,str. 157-158.

8 Hawkesworth, *Ivo Andrić,* str. 15-17.

9 Skarić i dr., *Bosna pod aualro-ugarskom upravom,* str. 157-158; Kapidžić, "Austrougarska politika", str. 17.

mjere pripomogle vrlo malo Austro-Ugarskoj u ratu ali vrlo mnogo srpskom i/ili jugoslavenskom nacionalističkom pokretu.

Većina Bosanaca, ma kakve bile njihove strepnje, ostala je lojalna austrougarskoj državi. Iako su neki muslimani služili kao dobrovoljei u srpskoj vojsci, većina ih nije željela da im domovinu u svojoj poratnoj ekspanziji proguta Srbija. Njihovi su prvaci vrlo rado sklapali taktičke saveze s bosanskim Srbima u posljednjih petnaestak godina prije rata ne bi li izborili neke posebne ustupke od vlasti, ali to je bilo nešto sasvim drugo.[10] Bosanski su Hrvati bili više podijeljeni medu sobom odražavajući na taj način razlike u mišljenju u samoj Hrvatskoj. Zanimljivu analizu stavova bosanskih Hrvata nalazimo u jednom pismu ravnatelja katoličkog sjemeništa u Travniku austrijskom namjesniku. On je u tom pismu ustvrdio da neki Hrvati žele da pripadnu Srbiji, a da su neki apsolutno protiv toga. Oni koji žele bezuvjetno ujedinjenje sa Srbijom dolaze mahom iz redova inteligencije, a neki su od njih čak spremni odreći se i svoga katoličanstva: "njihove tendencije 'oslobađanja od Rima' podudaraju se s njihovim tendencijama 'oslobađanja od Austrije'"."

Od istaknutih političara u samoj Hrvatskoj, od kojih su neki pristupili "Jugoslavenskom odboru" u egzilu, nitko nije predviđao preobraćanje na pravoslavlje kao cijenu ujedinjenja sa Srbijom. Oni su željeli očuvati poseban identitet Hrvatske u budućoj jugoslavenskoj državi i bili su nepovjerljivi prema svim planovima o stvaranju nekakve "Velike Srbije". Njihovo se nepovjerenje još više pojačalo 1915. godine kad je srpska

vlada prihvatila sporazum prema kojem će veliki dijelovi Dalmacije, Istre i Slovenije biti odsječeni i prepušteni Italiji za nagradu stoje stupila u rat na strani saveznika. Takvi su potezi samo potkrijepili argumente onih političara koji su još djelovali u Austro-Ugarskoj i koji su se zalagali za proširenu verziju starog "trijalističkog" rješenja: za ujedinjeni jugoslavenski entitet kao ravnopravnog partnera s Austrijom i Ugarskom u sklopu Habsburške Monarhije. Takav je bio stav i vodećeg predstavnika Slovenaca u Austrijskom parlamentu, monsinjora Korošca.[12]

[10] O muslimanskim dobrovoljeima vidi kod Balagija, *Les Musulmans yougoslaves,* str. 125.

[11] Kapidžić, "Austro-ugarska politika", str. 9, u fusnoti.

[12] Najbolji prikaz svih tih sporova dao je Banac, *National Question,* str. 115-125.

Na dan 30. svibnja 1917. Korošec je s nekoliko svojih kolega izdao deklaraciju kojom je pozvao na ujedinjenje "sve zemlje u Monarhiji koje nastavaju Slovenci, Hrvati i Srbi". Ta "Svibanjska deklaracija" snažno je odjeknula u Bosni i mnogi tamošnji srpski i hrvatski političari pristali su uz nju. Srbi su pozdravili izričito uključivanje Srba u taj prijedlog (što bijaše napredak prema svim prethodnim verzijama "trijalizma"), i dakako da su to smatrali nečim što je najbliže jugoslavenskoj državi koja bi se mogla ostvariti pod austrougarskom kapom.

Umjereni bosanski Hrvati bili su skloni takvu planu. Konzervativni katolici predvođeni nadbiskupom Stadlerom davali su prednost ograničenoj verziji te iste zamisli, prema kojoj bi predviđeni entitet uključio i Bosnu ali bi imao značaj Velike Hrvatske. Međutim, muslimani su bili još više podijeljeni među sobom. Kad su dvojica vodećih muslimanskih političara, Šerif Arnautović i Safvet-beg Bašagić, posjetili cara u kolovozu 1917, oni su umjesto toga zatražili bosansku autonomiju u sklopu Ugarske.[13] Ova zamisao, predočena kao izrazitija, samostalnija verzija statusa koji je Hrvatska već uživala, bijaše zapravo ponovo oživljeni stari san o autonomiji kojim bijahu zaokupljeni bosanski muslimani još u doba Husein-kapetana, u tridesetim godinama 19. stoljeća. Njena je glavna privlačnost bila u tome što na taj način Bosnu ne bi progutala država u kojoj glavnu riječ vode Hrvati. Mnogi su se muslimani toga ozbiljno pribojavali, iako je sam Safvet-beg Bašagić bio u svojim općim nazorima toliko blizak Hrvatima da je malo kasnije bez pol muke stao na pozicije "Velike Hrvatske".[14] Međutim, bilo je mnogo muslimana koji su čak i autonomiju u sklopu Ugarske smatrali nedostojnim kompromisom, pa bi radije bili ušli u zasebnu jugoslavensku državu. Među njima je bio i reis-ul-ulema Čaušević, koji je monsinjoru Korošcu 1917. godine rekao da mu je dozlogrdilo živjeti pod Turcima i Švabama.[15]

Austrougarske vlasti nisu se mogle odlučiti ni za jedan od tih prijedloga i nisu ništa poduzimale. Kad su ih, u proljeće 1918. godine, napokon počeli uzimati ozbiljno, bilo je već kasno. U veljači

13 Kapidžić, "Austro-ugarska politika", str. 24-26, 35.

14 Krizman, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu,* str. 255.

15 Puri vatra, *Nacionalni i politički razvitak,* str. 134.

---

te iste godine izbila je pobuna na austrougarskoj ratnoj floti u Boki kotorskoj. Svakog je dana bivalo sve više dezertera i sabotera i na pomolu je bio totalni poraz u ratu. Namjesnik u Bosni barun Sar-kotić započeo je niz sastanaka i rasprava na kojima su pretresane sve političke opcije da se očuva habsburška vlast. Najprije je u ožujku preporučio caru da Bosnu pripoji Hrvatskoj, a onda je u svibnju predložio ili da se Bosna pripoji Hrvatskoj ili da joj se dade autonomija kao *corpus separatum* pod ugarskom krunom. Napokon, kad se potkraj svibnja raspravljalo o tim pitanjima na Carevinskom vijeću, opet se vratio na prijedlog da se Bosna ujedini s Hrvatskom.[16] U kolovozu, kad je Austro-Ugarska iz dana u dan doživljavala poraze u ratu, monsinjor Korošec okupio je ponovo oko sebe političare, koji su potpuno odbacili ideju o vrhovništvu Austro-Ugarske i osnovali "Narodno vijeće" radi "ujedinjenja jugoslavenskog naroda u nezavisnu državu". Kako je propast države bila na vidiku, car je u rujnu poslao ugarskog ministra grofa Tiszu u Zagreb i Sarajevo, u posljednjem jalovom pokušaju da nagovori lokalne političare da prihvate novi ustavni status pod ugarskom krunom.

Odgovori što ih je Tisza dobio u Sarajevu daju

zanimljivu sliku stavova vodećih bosanskih političara. Srbi i Hrvati (predvođeni srpskim političarom Vojislavom Šolom) uručili su mu zajednički memorandum, u kojem su izjavili da su oni svi skupa jedan narod i da žele osnovati jugoslavensku državu u kojoj će živjeti svi Srbi, Hrvati i Slovenci. Gorko su se požalili na ratne mjere kao što su gušenje lokalnih vlasti, rekvizicije i politički procesi. Zahtijevali su, između ostaloga, amnestiju svih političkih zatvorenika i povratak ustavne vladavine, te slobodne izbore za novi Sabor. Od muslimanskih prvaka, Arnautović je još bio za autonomiju pod Ugarskom, a Bašagić je prvenstveno bio za ujedinjenje s Hrvatskom, a tek onda za autonomiju u sklopu Ugarske. Međutim, dominantni je stav izrazio čovjek koji je tada bio tajnik Trgovačke komore, ali će između dva rata postati vodeći bosanski političar: Mehmed Spaho. I on se gorko požalio na postupanje s narodom u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata, napose na rekviziciju živeža i novačenje staraca i go

16 Krizman, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu*, str. 246-248. 218

---

lobradih mladića za vojsku. Rekao je da su ratne nevolje ublažile ff podjele između muslimana i ostalih vjerskih zajednica. Upravo do-Sbrim dijelom i zbog toga mnogi su muslimani u Bosni i Hercegovini bili skloni stvaranju jugoslavenske države.[17]

Kraj je uskoro uslijedio. U listopadu je u Zagrebu održan sasta-nak "Narodnog vijeća".

Bosanski izaslanici koji su na njemu sudjelovali vratili su se u Sarajevo i osnovali svoje Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu. Na dan 29. listopada Hrvatski sabor službeno je dokinuo vladavinu Habsburgovaca u Hrvatskoj i prenio vlast na Narodno vijeće, te ujedno proglasio novu nezavisnu državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Premda se to proglašenje odnosilo samo na bivše dijelove Austro-Ugarske, ono je očito najavilo i neposredno stvaranje jugoslavenske države. Kako se ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom očekivalo za koji dan, i kako je srpska vojska bila već na bosanskim granicama, Srbi su se od svih naroda u Bosni i Hercegovini najviše osjećali kao pobjednici. Tako je barun Sarkotić 29. listopada izvijestio Beč: "Čini se daje u Sarajevu pretjerano veselje Srba donekle rastrijeznilo Hrvate i muslimane".[11]* Sutradan su mu došli u posjet čelnici Narodnog vijeća Bosne i Hercegovine. Iznijeli su mu više zahtjeva, kao što je, recimo, da se prestane rekvirirati stoka, ali nisu, začudo, zatražili od njega da im preda vlast. Tek mu je Ministarstvo rata iz Beča brzojavilo te iste večeri da se sve vojne snage u Bosni i Hercegovini stave na raspolaganje Narodnom vijeću. Na dan 1. studenog Sarkotić je pozvao vojne zapovjednike i prvake Narodnog vijeća k sebi i priopćio im da podnosi ostavku. Jedan je od nazočnih političara, hrvatski čelnik u Bosni Josip Sunarić, zatražio od njega da oslobodi sve političke zatvorenike. Sarkotić mu je jednostavno odgovorio: "Sad ste vi na vlasti". Nakon dva dana osnovana je "Prva narodna vlada Bosne i Hercegovine".[19]

Prva posljedica propasti Austro-Ugarske bijahu izbijanje opće anarhije i seljačkih pobuna.

Najgore je bilo u sjevernoj Hrvatskoj gdje su opljačkani mnogi veleposjedi i pokradena stoka. Kad se to počelo događati i u Bosni, najčešće su žrtve takvih pljački bili mu-

[17] *Ibid.*, str. 255-257.

[18] *Ibid.*, str. 316-317.

[19] *Ibid.*, str. 317-320.

---

slimani jer je veći dio veleposjeda bio u njihovim rukama. Ali bilo je u tome i srpskoga trijumfalizma nad muslimanima kao takvima, pogotovo nakon dolaska srpskih i crnogorskih vojnika na početku studenoga. U ožujku 1919. reis-ul-ulema Džemaludin Čaušević izjavio je jednom francuskom novinaru da je pobijeno 1000 muslimana, da je 76 žena spaljeno i da je 270 sela poharano uz pomoć, pasivnu ili aktivnu, srpskih postrojbi. Kad je novinar objavio tu njegovu izjavu u listu *Le Temps,* nova vlada u Beogradu izvršila je pritisak na reis-ul-ulemu da je demantira.[20] Međutim, ta zvjerstva teško da mogu poslužiti kao nekakav dokaz za vjekovnu etničko-re-ligioznu mržnju između bosanskih Srba i muslimana. Do njih je došlo u ekstremnim i izvanrednim okolnostima, na samom kraju rata u kojem su ljudi trpjeli od silne oskudice i neimaštine. (Teško je izračunati koliko je u svemu osoba u Bosni i Hercegovini izgubilo živote u ratnim akcijama i od tirusa: u razdoblju između 1910. i 1921. godine demografski gubici iznose više od 300 000 ljudi, gotovo jednu šestinu

ukupnog pučanstva, ali su u taj broj uključeni i oni muslimani koji su se iselili u Tursku u drugom valu emigracije poslije 1918. godine.)[21] Za sve vrijeme rata muslimani su se u Bosni i Hercegovini smatrali lojalnim podanicima vlade koja je vodila rat protiv Srbije. Muslimani su isto tako služili (zajedno s Hrvatima, pa i nekim Srbima) u *Schutzkorpsu,* lokalnim obrambenim jedinicama koje su provodile vladinu protusrpsku politiku u istočnoj Bosni, gdjekad i brutalnim metodama.[22] Razumljivo je da je među lokalnim Srbima bilo i ogorčenih pojedinaca. I jamačno je postojala nekakva vjekovna mržnja na muslimane među vojnicima koji su došli iz Srbije, i koji su bili zadojeni mišlju da muslimani kao takvi predstavljaju gotovo mitske simbole neprijateljstva prema Srbiji. Ali to nije vrijedilo za bosanske seljake Srbe koji su četrdeset i više godina živjeli u miru sa svojim susjedima muslimanima.

[20] Novinar Charles Rivct ponovo je objavio taj intervju u svojoj knjizi *Chez les slaves libérés;* i vidi Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak,* str. 150-151. Bilo je i nekih glasova potkraj 1918. godine da muslimani iz sjeverozapadne Bosne pljačkaju srpska sela u susjednoj Hrvatskoj (Banac, *National Question,* str. 130).

[21] Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change,* str. 225.

[22] Banac, *National Question,* str. 367, u fusnoti.

Ipak, bilo je jasno da je bosanskim muslimanima potrebna snažna politička organizacija koja će štititi njihove interese. U tim prvim mjesecima nove države nastalo je nekoliko političkih

grupacija: u prosincu "Muslimanska organizacija" i stranka "Jugoslavenska muslimanska demokracija", a na početku 1919. "Muslimanski savez".[23] Ali glavna stranka, koja je uskoro stekla tako reći monopol na muslimansku potporu, bijaše "Jugoslavenska muslimanska organizacija" osnovana u Sarajevu u veljači 1919. U njenu je vodstvu bio i Mehmed Spaho, koji se uskoro upleo u rasprave o temeljnim načelima nove jugoslavenske države. Jedna struja u toj stranci, koju je predvodio predsjednik stranke Ibrahim Maglajlić, bijaše sklona jedinstvenoj i centraliziranoj Jugoslaviji za kakvu se zalagao srpski politički prvak Nikola Pašić. Mnogi su od tih muslimana bili intelektualei koji su izgradili svoje nazore u muslimanskom kulturnom društvu "Gajret". Od 1909. godine "Gajret" je bio izrazito prosrpski raspoloženo društvo (toliko izrazito da su ga vlasti zabranile za vrijeme rata), koje je držalo da se muslimani trebaju identificirati sa Srbima ako se žele osloboditi Austro-Ugarske.[24] Međutim, taj je stav sve više gubio pristaše zbog nasilja koje su srpski seljaci i srpski vojnici provodili nad muslimanima u prvim poratnim mjesecima. Da su bosanski muslimani znali za osobno mišljenje ministra u srpskoj vladi Stojana Protića, koji je 1917. godine predlagao da se problem bosanskih muslimana "riješi" programom prisilnog pokrštavanja i pokolja, te bi se simpatije zacijelo bile još brže istopile.[25]

Spahino mišljenje, koje je na kraju prevagnulo u "Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji", bijaše da Bosna treba nastojati da očuva svoj identitet kao autonomna jedinica u jugoslavenskoj državi. Općenito uzevši, takvim je mišljenjem

stao na stranu Hrvatske u dugogodišnjoj borbi između srpskog centralizma i hrvatskog regi-

[23] A. Popović, *L 'Islam balkanique,* str. 329.

[24] O "Gajretu" vidi *ibid.,* str. 285; Balagija, *Les Musulmans yougoslaves,* str. 126-127. O prosrpskoj struji u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji vidi kod Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak,* str. 165.

25 Protićcvc su riječi zabilježene u memoarima kipara Ivana Mcštrovića: "Kad naša vojska prede preko Drine, dat će Turcima rok od 24 ili 48 sati da se vrate u krilo vjere svojih pređa. Svaki onaj koji to odbije bit će masakriran, onako kako smo nekad radili u Srbiji" (Grmck i dr., ur., *Le Nettoyage ethnique,* str. 126)

---

onalizma koja će dominirati politikom između dva rata. Svakako je na taj način Spaho bio bliži stajalištu bosanskih Hrvata, čiji je voda, Josip Sunarić, žestoko kritizirao unitariste u Beogradu i zauzimao se za konfederalnu Jugoslaviju. Glavna bosanska srpska stranka, Radikalni demokrati, bila je sklona centraliziranoj jugoslavenskoj državi i ostala je vjerna svome porijeklu, pokretu Mlade Bosne, zahtijevajući korjenite društvene reforme. Postojala je još jedna, znatno radikalnija pansrpska organizacija koja je izdavala list *Srpska zora* i zahtijevala da se Bosna potpuno uklopi u Srbiju.[26]

Kad su u studenom 1920. održani u cijeloj Jugoslaviji izbori za ustavotvornu skupštinu koja će odlučiti o budućoj strukturi jugoslavenske države, Spahina stranka osvojila je gotovo sve muslimanske glasove u Bosni i Hercegovini i na taj način stekla pravo na 24 zastupnička mjesta u skupštini.[27] Budući da su glasovi tih poslanika,

zajedno s glasovima šestorice muslimana izabranih u Makedoniji, mogli lako donijeti preevagu u skupštini, ostali jugoslavenski političari nastojali su ih predobiti za sebe. Spahi je najviše bilo stalo do toga da ublaži udarac agrarnih reformi zadan muslimanskim zemljoposjednicima. Godine 1919. jugoslavenska je vlada ukinula kmetstvo i donijela zakon prema kojem kmetovske obitelji stječu pravo vlasništva nad zemljom koju obraduju. Spaho se svim silama borio da zemljoposjednici dobiju novčanu nadoknadu od države za svoju zemlju. Na kraju je država doista isplatila na milijune dinara, ali je općenito visina nadoknade bila ispod tržišne vrijednosti zemlje. Ta je reforma pogodila otprilike 4000 muslimanskih zemljoposjedničkih obitelji, od kojih su neke pale na prosjački štap.[28] Zbog te njihove djelatnosti Spahu i njegovu stranku proglasili su njihovi kritičari predstavnicima stare feudalne klase, iako su zapravo samo šestorica od 78 kandidata na izbornim listama stranke 1920. godine bili zemljoposjednici, a pedeset dvojica bili su odvjetnici, učitelji i drugi školovani ljudi.[29] Kako bilo da bilo, zemljoposjednici su bili tek

26 Rivet, *Chez les slaves libérés, tir.* 154-161, 177.

27 Purivatra, *Nacionalni i politički razvilak,* str. 1X1; o pojedinostima kako se glasalo u samoj Bosni i Hercegovini, i o krajnjoj slabosti ostalih muslimanskih stranaka, vidi Banac, *National Question,* str. 370-371.

28 Tomasevich, *Peasants, Politics, and Economic Change,* str. 347-355

29 Banac, *National Question,* str. 370.

neznatan dio muslimanskog pučanstva, a velika većina bijahu seljaci s nešto malo zemlje.

Druga stvar za koju se Spaho zauzimao u Ustavotvornoj skupštini bijaše da se očuva regionalno-administrativni identitet Bosne i Hercegovine. U tome je donekle uspio, iako je paradoksalno što je zauzvrat morao podržati posve centralistički ustav koji su predlagali srpski političari. (Taj je ustav poznat pod imenom "Vidovdanski ustav" zato stoje izglasan 1921. na Vidovdan, dakle na obljetnicu bitke na Kosovu, 28. lipnja.) Međutim, alternative gotovo da nije ni bilo zato stoje voda glavne hrvatske stranke glupo povukao sve svoje poslanike iz skupštine. I stoga, kad je cijeli jugoslavenski teritorij iznova podijeljen na 33 "oblasti", granice Hrvatske nestale su sa zemljovida, ali su granice Bosne i Hercegovine očuvane -zapravo je šest bosanskih oblasti točno odgovaralo šest *Kreise* (ili okruga) u Austro-Ugarskoj, koji su se opet bazirali na sandžacima iz posljednjeg razdoblja osmanlijske vladavine.[30] Zahvaljujući Spa-hinim nastojanjima, Bosna i Hercegovina bijaše jedini konstitutivni element Jugoslavije koji je na taj način očuvao svoj identitet.

Zbog tih političkih manevara koji su se nastavili do kraja dvadesetih godina, dok je sve više rasla napetost između Zagreba i Beograda, možda je nešto lakše shvatiti zašto su se neki istaknuti muslimani javno izjašnjavali kao "Hrvati muslimanske vjeroispovijesti" ili kao "Srbi muslimanske vjeroispovijesti". Vidjeli smo već kako su se neki od njih tako izjašnjavali još prije rata, iz osjećaja kulturne identifikacije -

pogotovo takvi pisci kao stoje Safvet-beg Bašagić koji je urastao u hrvatsku književnu kulturu. Ali glavna je osnova svih takvih izjašnjavanja bila politička. Baš kao što je u prvom desetljeću 20. stoljeća postojala sklonost da se stane na stranu Srba kao prirodnih saveznika u borbi protiv Beča, tako je i sad postojala sklonost da se stane na stranu Hrvata kao prirodnih saveznika u borbi protiv Beograda. U Jugoslavenskoj skupšini 1924. godine svi muslimanski poslanici iz Bosne izjašnjavali su se kao Hrvati, osim samog Spähe, koji je i dalje govorio daje Jugoslaven.[31] Međutim, od dva Spahina

30 Koristan sažetak Vidovdanskog ustava i zemljovid svih oblasti vidi kod Naval Intelligence Division, *Jugoslavia,* sv. 2, str. 322-328.

31 Maček, *Struggle for Freedom* ("Memoari"), str. 94.

---

brata, jedan se izjašnjavao kao Hrvat a drugi kao Srbin. U uvodniku lista Jugoslavenske muslimanske organizacije iz 1920. godine otvoreno se savjetovalo muslimanima da se izjašnjavaju kao pripadnici onog naroda koji im nudi najbolje izglede za "ekonomski razvoj".[32] Sama zamisao da se "nacionalni identitet" bira na temelju suparničkih ekonomskih politika bijaše očigledno površna, da ne kažemo apsurdna. Zapravo su muslimani imali manje razloga da se izjašnjavaju kao Hrvati ili Srbi u Bosni i Hercegovini, nego što su, recimo, imali makedonski muslimani da se izjašnjavaju kao Makedonci ili muslimani u Srbiji kao Srbi. Kao što smo već vidjeli, jedina prava osnova za bosanske pravoslavce ili katolike da se

smatraju Srbima ili Hrvatima bijaše njihov vjerski identitet, a upravo je to, naravno, bilo ono po čemu su se bosanski muslimani razlikovali od njih. Površna i mahom taktička identifikacija muslimana sa Srbima ili Hrvatima u ovom razdoblju pokazuje da je još postojalo teoretsko skanjivanje da se riječ "musliman" rabi kao kulturno-historijska označnica istog ranga, ali su u praktičnom smislu muslimani već djelovali kao zajednica na ravnopravnoj osnovi s ostalima, zajednica koja je branila svoj identitet, i to uistinu djelotvornije nego ikoja druga grupacija u bosanskoj politici.

Dok je naziv "musliman" na taj način dobivao političko značenje, strogo religiozna osnova toga naziva postupno je slabila pod svjetovnim utjecajima 20. stoljeća. U Bosni se nikad nisu "fana-tički" pridržavali islamskih obreda i običaja, iako su neki putnici namjernici opisivali pokatkad takve slučajeve. Bilo je doduše nekih zadrtih ortodoksnih muslimanskih svećenika, ali se pučanstvo općenito nije strogo pridržavalo vjerskih propisa. Tako je, primjerice, Arthur Evans zapisao 1875. godine: "Što da kažemo o zabrani Prorokovoj da se slikaju živa bića? Zapravo se u Bosni te zabrane pridržavaju isto toliko koliko i zabrane da se pije vino."[33] Od 1878. godine polako je tekao proces sekularizacije. Sve veći broj muslimana stjecao je zapadnjačku naobrazbu u državnim školama, a neki su od njih odlazili studirati medicinu ili tehniku u Beč ili Budimpeštu. Kako su se malo-pomalo gubile prednosti ekonomske moći zemljo-

32 Banac, *National Question*, str. 374-375.

33 Evans, *Through Bosnia,* str. 191.

posjedništva, gornji slojevi muslimanskog društva prirodno su se počeli okretati strukama za koje je bila potrebna zapadnjačka izobrazba. Jedan je promatrač 1920. godine bio iznenađen velikim brojem muslimana koji studiraju na sveučilištima i visokim školama.[34] Dotle su obične, neškolovane muslimanke poticali da se zaposle u sarajevskim tvornicama kao radnice - što je bilo nezamislivo u strogim muslimanskim sredinama u to doba.

Sve ove tendencije svojski je podupirao reis-ul-ulema Čaušević, koji je bio studirao u Istambulu, pročitao djela velikih muslimanskih modernista i reformatora al Afganija i Abduha te upoznao Atatur-kovu Tursku. Godine 1927. izazvao je sablazan medu konzervativnim bosanskim muslimanskim svećenstvom, najprije time što je ustvrdio da bi se vakufska zemlja u gradskim središtima na kojima se nalaze groblja mogla bolje iskoristiti tako da se na njoj sagrade škole, a zatim intervjuom objavljenim u novinama, u kojem se usprotivio običaju da žene nose feredže. "Više volim vidjeti muslimansku djevojku bez feredže koja pošteno zarađuje za život, nego djevojku koja obdan hoda po ulicama s feredžom na licu a večer provodi u kafani."[35] Tvrdio je da nošenje feredže nije vjerska dužnost nego tek običaj, a preporučio je i da muškarci, umjesto fesa, nose običan šešir *à la* Ataturk. (Nošenje fesa bio je nametnuo sultan 1828. godine kao mjeru moderniziranja po uzoru na Zapad i vjernici

su se tomu tada žestoko odupirali kao simbolu nevjernika, ali nakon 99 godina nitko više nije bio toga svjestan.)[36] Ove Čauševićeve izjave izazvale su buru prosvjeda - držali su se govori protiv njega i pisali pamfleti, a Islamsko vijeće u Sarajevu objavilo je svoj službeni stav u kojem je osudilo njegove poglede. Čaušević je medu muslimanskim svećenstvom bio u manjini, a proces modernizacije po uzoru na Zapad morao je još dugo teći prije nego što je dopro do običnih bosanskih muslimana na selu. Ali u vrijeme kad je već jedna muslimanska primadona, Bahrija Nuri Hadžić, pjevala u beogradskoj operi, bilo je jasno da su na pomolu velike društvene

[34] A. Popović, *L'Islam balkanique,* str. 279, 283; Yelavitch, "Les Musulmans de Bosnie", str. 128.

35 Balić, *Das unbekannte Bosnien,* str. 342.

[36] Lewis, *Emergence of Modern Turkey,* str. 101. Fes je zamijenio turban.

---

promjene koje nisu mogle zaustaviti nikakve osude muslimanskog svećenstva.[37]

Putniku namjerniku između dva rata moglo se učiniti da između muslimana i kršćana u Bosni ima više razlika nego prije, iz jednostavnog razloga što su kršćani mnogo ranije odbacili svoj "istočnjački" način odijevanja. Tako je još 1903. jedan promatrač zapisao: "Stranac vrlo teško može lučiti kršćane od Turaka u Bosni jer i jedni i drugi nose turbane, izvezene prsluke, široke, otvorene kapute, vrećaste hlače skupljene ispod

koljena i opanke s uzvijenim vrhovima".[38] Sad kad su se katolici i muslimani izjasnili kao Hrvati i Srbi, odrekli su se - barem u gradovima - svoje stare bošnjačke odjeće. Novinar John Gibbons pribilježio je 1930. godine da se muslimani izdvajaju na sarajevskim ulicama svojom tradicionalnom nošnjom. "Meni je ipak bilo najčudnije od svega," nadodao je, "kako se oni svi skupa tako savršeno slažu jedni s drugima."[39] Tri godine prije toga slično je mišljenje iznio i jedan američki autor: "Ovdje čovjek može vidjeti bosanskog seljaka pravoslavne vjere kako ubacuje milodar u šalicu slijepog muslimana koji čuči i svira na gusle pred ulazom u džamiju. Gledajući one mirne male prodavaonice u kojima se poslovno druže kršćani, muslimani i Židovi, a svaki od njih poslije odlazi svojim putem u katedralu, džamiju ili sinagogu, upitao sam se nije li tolerancija ipak jedna od najvećih ljudskih vrlina."[40]

Glavna je prijetnja toleranciji dolazila, kao i mnogo puta u bosanskoj povijesti, izvana. U dvadesetim je godinama sve više rasla nerazriješena politička napetost između unitarista i njihovih protivnika. Mehmed Spaho bio je član nekolikih nestabilnih vlada koje su nastale tih godina. Često je surađivao sa slovenskim vodom mon-sinjorom Korošcem kao neka treća sila koja je posredovala između anticentralista Hrvata i centralista Srba. Njih su dvojica pripomogla

[37] Balić, *Das unbekannte Bosnien,* str. 342-345.

[38] Curtis, *Turk and his Lost Provinces,* str. 287. Arthur Evans bio je isto tako iznenađen "posve muhamedanskom vanjštinom" kršćana, ženama koje nose t'credžu i muškarcima s pcrčinom: *Through Bosnia,* str. 133.

[39] Gibbons, *London lo Sarajevo,* str. 180. [4]" Hornby, *Balkan Sketches,* str. 153.

---

da se 1924. godine sruši vlada bahatog Nikole Pašića. Obojica su u veljači 1928. godine uključena kao ministri u još jednu vladu kojoj su na čelu stajali Srbi. Tada je već atmosfera u jugoslavenskoj politici bila krajnje zaoštrena. U ožujku 1928. suspendiranje iz Skupštine hrvatski voda Stjepan Radić zato stoje ministru socijalne skrbi dobacio: "Vi ste tužibaba s tom svojom tikvom od glave! Vi ste ignorant! Vi ste lopov u ministarskoj fotelji!"[41] Tri mjeseca kasnije, jedan crnogorski poslanik, ozlojeđen upadicama za svoga govora, izvadio je pištolj i ustrijelio nekoliko zastupnika, medu njima i Radića. Kralj Aleksandar pokušao je u prvi mah razriješiti krizu i osnovati novu vladu na čelu s Korošcem. Ali je onda, u siječnju 1929, kralj poduzeo drastičniju akciju, suspendirao ustav i uspostavio kudikamo centraliziraniji politički poredak od svega što su srpski političari do tada uopće pokušali provesti u djelo.

Prva simbolična promjena bijaše obznana da će se država ubuduće zvati "Jugoslavija" - ime koje je zvučalo mnogo jedinstvenije nego "Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca". Aleksandar je želio izbrisati sa zemljovida stare regionalne identitete, pa je izvršio sasvim novu podjelu jugoslavenskog teritorija na devet *banovina* (uporaba ovoga starog hrvatskog naziva bijaše gotovo jedina mrvica do-bačena povrijeđenom hrvatskom ponosu), a svaka je od tih banovina

presijecala stare granice konstitutivnih elemenata jugoslavenske države. Banovine su mahom prozvane po imenima rijeka. Bosna je razdijeljena na četiri banovine: Vrbasku, u koju je uključen i dio Hrvatske, Drinsku, u koju je uključen i velik dio Srbije, Zetsku, koja se sastojala uglavnom od Crne Gore, i Primorsku, koja je obuhvatila i dio dalmatinske obale. Prvi put za više od četiri stotine godina Bosna nije više bila jedinstvena cjelina.

"Banovi" su bili namjesnici koje je imenovao kralj, a oni su opet imenovali svoje povjerenike umjesto izabranih lokalnih državnih dužnosnika. Srpski svećenik iz Bosne Simo Begović, ugledan građanin koga je austrougarski sud u Banjoj Luci, u političkom procesu održanom 1916. godine, bio osudio na smrt, poveo je izaslanstvo seljaka iz Pala u banovu rezidenciju u Sarajevu da se potuži na sve

41 Dragnich, *First Yugoslavia*, str. 30, 48-49.

---

te promjene. On je zatražio od bana 4000 dinara. "Što će ti 4000 dinara?" upitao gaje ban. "Htio bih kupiti kartu za Beč," odgovorio mu je Begović, "da odem na grob Franje Josipa pa da mu kažem: 'E, moj Franc, da sam samo znao u kakvoj će se kaši naći Bosna nakon tvoje smrti, ne bih bio ni prstom mrdnuo da te svrgnemo'."[42] Ako se tako osjećao jedan srpski pravoslavni svećenik, možemo samo zamisliti kako su se osjećali obični Hrvati, koji su smatrali da ta nova unitaristička Jugoslavija u biti nije ništa drugo do ostvarenje

srbijanskih snova. Nitko nije bio zadovoljan tim promjenama, pa čak ni srpski političari, koji su bili razočarani kako su im kraljevskim pučem potkresana krila. Bosanski muslimani bili su duboko nesretni, jer su u svakoj od četiri banovine u kojima su živjeli bili u manjini, a muslimanskim državnim službenicima dodijeljeni su najniži položaji u ministarstvima i nadleštvima nove kraljevske vlasti. Ipak, Hrvati su bili najnesretniji. Najradikalniji hrvatski političar Ante Pavelić emigrirao je i počeo, uz Mussolinijevu potporu, organizirati ustaški pokret koji će se boriti za nezavisnost Hrvatske.[43] Vođa glavne hrvatske stranke Vladko Maček (nasljednik ubijenog Stjepana Radića) izdao je u studenom 1932. "rezoluciju" u kojoj je zatražio povratak demokracije i okončanje srpske hegemonije. Nakon toga su slične izjave dali Korošec u Sloveniji i Spaho u Bosni, pa su sva trojica bili uhićeni. Slovenski i muslimanski vođa uskoro su pušteni, ali je Maček osuđen na tri godine zatvora.[44]

Jedna od manje važnih unitarističkih mjera donesenih u tom razdoblju kraljeve osobne vladavine bijaše i reorganizacija muslimanske vjerske zajednice u Jugoslaviji. Do tada su postojale dvije odvojene organizacije, jedna za Bosnu i Hercegovinu a druga za Makedoniju i Kosovo (kojoj je sjedište bilo u Skopju). Kraljevskim dekretom 1930. godine svi jugoslavenski muslimani podvrgnuti su jednom reis-ul-ulemi i jednom islamskom vijeću, a sjedište je reis-ul-uleme premješteno u Beograd. Čaušević je bio protiv toga pa je podnio ostavku, a novi reis-ul-ulema za cijelu Jugoslaviju postao je Ibrahim

[42] Dedijer i dr., *History od Yugoslavia,* str. 543-544, u fusnoti.

[43] B. Jelavich, *History of the Balkans,* sv. 2, str. 200-201.

[44] Dragnich, *First Yugoslavia,* str. 94; Clissold, ur., *Short History of Yugoslavia,* str. 183-184.

---

bivši prosrpski predsjednik Jugoslavenske muslimanske l prganizacije.[45] Među ostalim izmjenama nastalim u to vrijeme uve-i općenitiji, zapadnjački nastavni plan u medresama (musli-II manska sjemeništa). Bio je to dio opće politike standardiziranja f Školskih nastavnih programa u cijeloj zemlji.[46] Godine 1930. kralj J5 je dobio šira zakonska ovlaštenja da nadzire rad muslimanske vjerske zajednice. Međutim, nakon smrti kralja Aleksandra doneseni su novi zakoni i određena je demokratskija procedura, prema kojoj su vijeća lokalnih vakufskih komisija predlagala tri kandidata za reisa-ul-ulemu, od kojih je kralj izabirao jednoga za tu funkciju.[47]

Nakon ubojstva kralja Aleksandra 1934. godine došlo je do blagog popuštanja sustava kraljevske autokracije. Novi regent, knez Pavle (koji je zastupao jedanaestogodišnjeg prestolonasljednika Petra), pustio je Mačeka iz zatvora, raspisao 1935. godine nove izbore i povjerio mladom srpskom političaru Milanu Stojadinoviću da sastavi kompromisnu vladu. Stojadinović je od poznatih političara . uključio u vladu jedino Korošca i Spahu. Uz njihovu potporu, kako se poslije prisjećao, vlada je bila "jaka u narodu, ali slaba u skupštini": Koroščeva je stranka bila

bojkotirala izbore, a Spahina ' Jugoslavenska muslimanska organizacija bila je na opozicionoj izbornoj listi koju je predvodio Maček (i koja je loše prošla prema izbornom sustavu što je osiguravao nerazmjerno velik broj zastupničkih mjesta pobjedničkoj "listi").4" Poslije je, te iste godine, Stojadinović osnovao novu vladinu stranku, "Jugoslavensku radikalnu zajednicu", ujedinivši svoju stranku (Srpske radikale) sa strankama Korošca i Spähe. Međutim, u proljeće se Glavni odbor Radikalne stranke usprotivio tom sporazumu i javno se suprotstavio vladi. Tako se Stojadinović našao u neobičnu položaju da vlada Jugoslavijom bez podrške glavnih hrvatskih i srpskih stranaka, samo uz potporu Slovenaca, bosanskih muslimana i svojih vlastitih preostalih pristaša. Stojadinovićeve su se vlade održale četiri godine. On je za to vrijeme postigao stanovite uspjehe u demokratizaciji, dopustio da se prego-

[45] A. Popović, *L 'Islam balkanique,* str. 318-319.

[46] *Ibid.,* str. 323; Đorđcvić, "Yugoslav Phenomenon", str. 319.

[47] "Statuto délia comunità musulmana".

[48] Stojadinović, *Ni rat ni pakt,* str. 344-346.

---

vara s Mačekom o eventualnom uvođenju federalnog uređenja u Jugoslaviji i vodio pomirljivu vanjsku politiku koja je težila za povećavanjem robne razmjene i željela prijateljske odnose s Italijom i Njemačkom. Najveća rušilačka snaga u

jugoslavenskoj politici tih godina bijaše srpski nacionalizam: Srbi su, podjarivani Pravoslavnom crkvom, žestokim demonstracijama uspjeli spriječiti sklapanje "konkordata" između Jugoslavije i Vatikana 1937. godine. Na dan 3. veljače 1939. jedan od Stojadinovićevih srpskih ministara u vladi održao je u Skupštini govor u kojem je istaknuo superiornost Srba nad Hrvatima i Slovencima izjavivši: "Politika ovog doma i ove vlade bit će uvijek srpska". Mehmed Spaho zatražio je od Stojadi-novića da demantira tu izjavu, ali je Stojadinović šutio. Te je večeri Korošec organizirao dogovor petorice ministara da u znak protesta podnesu ostavke, medu njima i Spaho, srpski ministar Dragiša Cvet-ković i Džafer Kulenović, koji je bio Spahin zamjenik u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji. Ta je akcija omogućila knezu Pavlu da smijeni Stojadinovića i imenuje na njegovo mjesto Dragišu Cvetkovića.[49]

Pošto je Hitler osvojio Čehoslovačku, a njegov poklonik Ante Pavelić u Italiji sve otvorenije zahtijevao komadanje Jugoslavije, bilo je jasno da se više ne može odgađati rješavanje nacionalnog pitanja na federalni način koji bi zadovoljio Hrvate. U travnju su započeli pregovori između Cvetkovića i Mačeka, kojima je cilj bio da se ponovo stvori nacionalni teritorij Hrvatske i da se Hrvatskoj dade u stanovitoj mjeri politička vlast. Prvo u čemu su se ta dvojica složila bijaše da se ujedine dvije glavne hrvatske banovine, Savska i Primorska (u koje su bili uključeni i neki dijelovi Bosne i Hercegovine), zajedno s dubrovačkom oblasti, a da se stanovnici preostalog dijela Bosne i Hercegovine "izjasne plebiscitom žele li se

pridružiti Hrvatskoj ili Srbiji". Konačni je cilj bilo stvaranje tripartitne federativne države Srbije, Hrvatske i Slovenije.[50] Ali knez Pavle nije htio prihvatiti takvu državnu tvorevinu, pa je održana nova runda pregovora. Ovaj put su još neki dijelovi bosanskoherccgovačkog teritorija jednostavno na zemljovidu odsječeni i pridodani Hrvatskoj

49 Hoptner, *Yugoslavia in Crisis,* str. 128-129.

50 Maček, *Struggle for Freedom,* str. 188.

- medu njima i Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica. Umjesto tripartitne države, u novoj tvorevini samo će Hrvatska postati posebna banovina sa svojim saborom, a ostatak Bosne i Hercegovine bit će i dalje podijeljen na dvije postojeće ali smanjene banovine, Vrbasku i Drinsku. Takav je plan napokon prihvaćen "Sporazumom" u kolovozu 1939.[51]

Mehmed Spaho umro je u lipnju 1939, dok su ovi pregovori bili u najkritičnijoj fazi. On je bio promućuran političar koji je uspio bosanskim muslimanima osigurati u meduratnom razdoblju politički utjecaj nerazmjerno veći od njihove brojčane snage, ali čak ni njegovo žestoko protivljenje nije moglo spriječiti komadanje Bosne i Hercegovine. Njegov nasljednik Džafer Kulenović zatražio je stvaranje posebne banovine Bosne i Hercegovine. Vlasti se nisu obazirale na njegove zahtjeve, između ostalog i zato što su na preostalim područjima Bosne i Hercegovine u

većini bili Srbi, koji se nisu željeli odvajati od ostalih banovina u kojima su Srbi dominirali.[52] Kulenović je ostao u vladi, ali je bivao sve izoliraniji i nezadovoljniji. Kad ga je na početku 1940. godine posjetio Korošec da ga pita zašto bojkotira sjednice vlade, Kulenović gaje obasuo pritužbama. Rekao mu je da njegova stranka dobiva samo mrvice političkog pokroviteljstva, i da ne može podnijeti neprestane rasprave o tome da se osnuju Slovenska i Srpska banovina koje će biti istoga ranga kao i Hrvatska, a da se nitko i ne sjeti da se sličan status dade Bosni i Hercegovini. Zahtijevao je da se osnuje nova banovina od preostalih bosanskohercegovačkih teritorija i Novopazarskog sandžaka u kojemu su muslimani u većini.[53] Ni ovaj put nije bilo ni govora o tome da se udovolji njegovim željama. Kulenović je bio ogorčen čovjek koji je osjećao snažno neprijateljstvo prema Srbima, jer je sve jasnija bivala njihova želja da progutaju Bosnu i Hercegovinu.

Dok su se 1940. godine i dalje vodile takve jalove debate, sile Osovine vršile su sve jači pritisak na Jugoslaviju. Svjetsko je javno mnijenje bilo šokirano padom Francuske i ozlojeđeno napadom Italije na Grčku. Ipak, postoje sad Treći Reich graničio s Jugoslavijom

[51] *Ibid.,* str. 190-192; Clissold, ur., *Short History of Yugoslavia,* str. 198-200.

[52] Dragnich, *First Yugoslavia,* str. 116, 127.

[53] Hoptner, *Yugoslavia in Crisis,* str. 198-199.

(nakon aneksije Austrije), a Velika Britanija očito nije mogla nikome pružiti nikakvu djelotvornu zaštitu na Balkanu, jugoslavenski su se političari osjećali dužni usvojiti politiku popuštanja. Knez Pavle i njegova vlada odolijevali su više mjeseci njemačkom navaljivanju da pristupe Trojnom paktu, ali kad je na početku ožujka 1941. i Bugarska pristupila Trojnom paktu, zaključili su da se ne mogu više opirati. Jugoslavenski su državnici potpisali pakt u Beču 25. ožujka 1941. Dan nakon njihova povratka u Beograd, oni i knez Pavle svrgnuti su s vlasti pučem koji je protekao bez krvi i uživao veliku podršku naroda, a organizirala ga je vojska i stare srbijanske političke stranke. Uspostavljena je nova vlada nacionalnog jedinstva u koju su ušli i hrvatski vođa Vladko Maček i nekoliko bivših ministara. Ta je vlada pozvala građane na red i mir nastojeći voditi i dalje pomirljivu politiku prema Njemačkoj. Nakon deset dana, 6. travnja, *Luftwaffe* je izvršila prvi u nizu teških zračnih napada na Beograd. U Jugoslaviju su prodrle njemačke, talijanske, bugarske i mađarske postrojbe. Nakon rata koji je potrajao jedanaest dana, jugoslavenska vojska predala se njemačkoj Vrhovnoj komandi.[54]

54 Sažetak tih zbivanja u kojem se ističe kontinuitet državne politike poslije puča vidi kod B. Jelavich, *History of the Balkans*, sv. 2, str. 235-237.

13

BOSNA I HERCEGOVINA

U DRUGOM SVJETSKOM RATU

1941.-1945.

Historija Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji jest povijest više ratova naslaganih jedan na drugi. Prvi je, naravno, bio početni rat što su ga povele Njemačka i Italija protiv same Jugoslavije. Neki su dijelovi teritorija anektirani: polovicu Slovenije prigrabila je Njemačka, drugu polovicu Slovenije i nekoliko dijelova Dalmacije Italija, a neka druga područja Mađarska, Bugarska i Albanija, koja je bila pod talijanskom vlašću. Komadanje Srbije imalo je kazneni značaj, ali je glavni cilj bilo pokoravanje i nadzor. Potom su sile Osovine neprestano vodile rat protiv Saveznika, a za tu je svrhu Jugoslavija bila važna radi komunikacija i opskrbe sirovinama i radnom snagom. Zatim je tu bio i rat koji *sa* okupatori vodili protiv jugoslavenskih pokreta; taj se rat uvijek vodio u sklopu širih ciljeva strategije sila Osovine protiv Saveznika. Poseban su rat vodili hrvatski

ekstremisti protiv srpskog pučanstva u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, s jedne strane agresivan a s druge strane katkad i rat nesmiljenih odmazdi. I najposlije, bijaše tu i rat između dvije glavne organizirane snage otpora kojima su se Srbi iz tih krajeva umah bili pridružili: četnika i partizana predvođenih komunistima.*

* Budući da neki povjesničari smatraju kontroverznim mišljenje da četnici pripadaju pokretu otpora, potrebno je ovdje dodati riječ-dvije objašnjenja. Glavna prvobitna svrha Mihailovićve vojne organizacije bila je da pruži otpor okupatorskim silama Osovine. U samoj Srbiji Mihailovićcvc su snage doista pružale aktivan otpor, iako je generalna linija njegove organizacije bila (kao stoje i objašnjeno u ovom poglavlju) da izbjegava akcije širih razmjera. Britanski vojni izvori potvrđuju da su na tlu Srbije četnici zaista surađivali s britanskim oficirima za vezu u diverzijama na takve ciljeve kao što su željezničke pruge, i da su sve do ljeta 1944. pomagali američkim zrakoplovcima koji su oboreni nad teritorijem Srbije. Međutim, treba lučiti Srbiju od NDH. U NDH je vjerojatno točno da su se Srbi koji su stupili na samom početku rata u četničke redove mahom odlučili na taj korak iz potrebe da obrane sebe i lokalno srpsko pučanstvo od ustaških akcija. Međutim, postojale su i vrlo jake veze između predratnih srpskih nacionalističkih organizacija u Bosni i Hrvatskoj, koje su imale svoje vlastite protuhrvatske i protumuslimanske ciljeve. U talijanskoj okupacionoj zoni, četnici su se uskoro nagodili s talijanskim zapovjednicima. To znači da su i dalje pružali otpor ustašama i njihovim akcijama protiv Srba, ali da se na tom području nisu više borili protiv snaga Osovine. U njemačkoj okupacionoj zoni u NDH, neke su četničke jedinice i dalje pružale otpor i njemačkim i ustaškim snagama, ali su se druge nagodile s ustaškim vlastima i poduzimale zajedničke vojne operacije protiv partizana (odustavši od akcija protiv Nijemaca) u zamjenu za obustavu ustaških akcija protiv lokalnih Srba. Usprkos tome, sile Osovine na najvišim razinama i dalje su oopćcnito smatrale četnike ncpijatcljskim snagama. Na dan 16. veljače 1943. Hitler je pisao Mussoliniju: "Ako komunisti i četnici ne budu razoružani ... svakako će se otpor pojačati u slučaju (anglo-amcričkc) invazije". Mussolini mu je 9. ožujka odgovorio: "Potpuno se slažemo u mišljenju da su i četnici i partizani neprijatelji Osovine" (Roberts, *Tito, Mihailović i Saveznici,* str. 104-105).

Kako je vrijeme prolazilo, i jednom i drugom pokretu pristupali su i pripadnici drugih naroda. Kad se govori o ukupnom broju žrtava u Jugoslaviji u te četiri užasne godine, nemoguće

je razmrsiti sve te niti. Ipak, jasno je da je najmanje milijun ljudi izgubilo živote, a vjerojatno su većina njih bili Jugoslaveni koje su pobili sami Jugoslaveni.[1]

Na dan 10. travnja 1941, još prije nego što je završio njihov *Blitzkrieg,* Nijemci su proglasili novu "Nezavisnu Državu Hrvatsku" (poznatu po svojim inicijalima kao NDH), u koju je ušla čitava Bosna i Hercegovina. Dakako da nije bila nezavisna, nego podijeljena na dvije zone vojne okupacije, njemačku i talijansku, a crta razdvajanja presijecala je dijagonalno Bosnu i Hercegovinu od sjeverozapada do jugoistoka. Nijemci su, na Mussolinijev prijedlog, pozvali Antu Pavelića da vlada u NDH kao "Poglavnik" ili *Führer.* Njegova ustaška organizacija nije bila do tada pravi masovni pokret (nije imala više od 12 000 članova u cijeloj Hrvatskoj), ali kad je preuzela vlast, uskoro je to postala. Nakon dva desetljeća pružanja političkog otpora unitarizmu u Beogradu, velika većina Hrvata držala je da treba pozdraviti osnutak "Nezavisne Države Hrvatske", kakve god bile okolnosti njena nastanka i koliko god lažna bila njena "nezavisnost". Međutim, odgovorni političari iz meduratnog razdoblja, primjerice Vladko Maček, ostali su pasivni i inertni dok su vlast preuzimali fanatici i pretvarali državu u instrument terora i genocida.

Prvi protužidovski zakon u NDH donesen je već 18. travnja 1941. Dvanaest dana kasnije proglašena su tri osnovna zakona nove države: zakon o državljanstvu, zakon o rasnom identitetu i zakon o "zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskoga naroda".[2] Ali progon Židova počeo je još prije

nego što su obavljene ove pravne formalnosti. Na dan 16. travnja, dan nakon ulaska Nijemaca u Sarajevo, njemački su se vojnici okomili na tamošnju staru sinagogu. U toku dvodnev-

1 Srpski povjesničar Bogoljub Kočović izračunao je da je u Jugoslaviji bilo ukupno 1 014 000 ratnih žrtava *(Žrtve u Jugoslaviji,* str. 124). Hrvatski znanstvenik Vladimir Žerjavić došao je, nezavisno od njega, do sličnog broja: I 027 000 (Balić, *Das unbekannte Bosnien,* str. 7).

[2] Hory i Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat,* str. 89, 91

---

vnog divljanja uništeno je sve što se nalazilo u svim sinagogama.[3] Neobično dobro obaviješten njemački časnik isto je tako odmah svratio u Narodni muzej da zaplijeni sarajevsku *Hagadu* neprocjenjive vrijednosti, ali zahvaljujući "briljantnoj improvizaciji" ravnatelja muzeja rukopis je spašen i sakriven do kraja rata u jednom v planinskom selu.[4] Kad je idućeg mjeseca donesen propis prema | kojem su svim dućanima, tvornicama i drugim poduzećima dodije-ê ijeni ustaški "povjerenici" da nadziru njihov rad, židovske su po-1 slovne y ude zapali najgori nadzornici koji su uskoro počinili niz s otimačina i ubojstava. U lipnju su u NDH počele masovne interna-7 čije Židova. U Srbiji, u kojoj je u kolovozu doveden na vlast kvi-Y sling general Nedić, koji nije bio fanatik ali je bio vrlo spreman na *l* suradnju, počelo je masovno hapšenje Židova nešto kasnije, ali je *ji* do kraja 1941. godine većina Židova i u jednoj i u drugoj državi | bila već u koncentracionim logorima.

Lokalna policija sudjelovala je u tim masovnim hapšenjima i u Srbiji i u NDH: i jedni i drugi snose krivnju. Sve su sinagoge u Bosni i Hercegovini opljačkane, a neke su od njih i do temelja razorene. Izračunato je daje u Bosni i Hercegovini od 14 000 Židova do kraja rata pobijeno njih 12 OOO.[5] Antisemitizam, međutim, ruje bio glavna briga ustaških ideologa. Glavni je cilj bio "rješavanje" problema velike srpske manjine (l 900 000 ljudi od ukupnog broja od 6 300 000 stanovnika) na teritoriju NDH.[6] U svibnju je započeo široko zasnovan teror protiv Srba. U lipnju je došlo do masovnog hapšenja Srba u Mostaru - na stotine je njih pobijeno i bačeno u Neretvu. Slična su zvjerstva počinjena i u mnogim drugim mjestima u NDH, pa i u bosanskim gradovima Bihaću, Brčkom i Doboju, a uništena su i čitava srpska sela u okolici Sarajeva. U srpnju su se čak i Nijemci potužili na brutalnost tih akcija.[7] Reakcija srpskih seljaka - pogotovo u Hercegovini,

[3] Levntal, ur., *Zločini fašističkih okupatora,* str. 64.

[4] Roth, ur., *Sarajevo Haggadah,* str. 8.

[5] Levntal, ur., *Zločini fašističkih okupatora,* str. 15, 61-70.

[6] B. Jelavich, *History of the Balkans,* sv. 2, str. 263.

[7] Hory i Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat,* str. 99, 102. Grrnck i dr. tvrdc da su nakon njemačke invazije prve žrtve bili Hrvati i Muslimani, a da su pokolji Srba tek nakon toga uslijedili *(Le Nettoyage ethnique,* str. 187, u fusnoti). Budući da

---

središtu seljačkog oružanog otpora 1875. i 1882.

godine - bila je onakva kakva se mogla i očekivati: u kraju oko Nevesinja digli su se u lipnju 1941. na ustanak, istjerali ustaše i uspostavili privremeni "oslobođeni teritorij", spojen sa sličnim područjem organiziranog otpora u susjednoj Crnoj Gori. Zatim su se obrušili na svoje susjede, hrvatske i muslimanske seljake, čiju su pasivnost pod vladavinom NDH smatrali kolaboracijom. Tako su pobili više od 600 muslimana u Bileći i okolici, južnom kutu Hercegovine, a u srpnju i kolovozu likvidirali su oko 500 muslimana u okolici Višegrada.[8] Oko sredine kolovoza jedan komunistički organizator ustanka pisao je iz Sarajeva da su u mostarskom kraju "ustanici poharali muslimanska sela i time okrenuli svekoliko muslimansko žiteljstvo protiv sebe".[9]

Genocidna politika NDH natjerala je na tisuće bosanskih Srba da pristupe, gdje god su mogli, jednom od organiziranih pokreta otpora. Na bosanskohercegovačkom tlu djelovala su dva takva pokreta, s različitim značajkama i vrlo različitim ciljevima - toliko različitim da su se već u listopadu 1941. mogli jasno zapaziti zameci građanskog rata među njima. Prvi je predvodio pukovnik jugoslavenske vojske Draža Mihailović, monarhist, anglofil i stručnjak za gerilsko ratovanje, koji se zatekao u Bosni kad su Nijemci prodrli u Jugoslaviju. S ostacima svojih ljudi on se zaputio na istok, do brdovitog kraja Ravne gore na zapadu Srbije, gdje je smjestio svoj štab. Kao visoki oficir, predstavljao je ostatak kraljevskog vrhovništva (jugoslavenska kraljevska vlada u izbjeglištvu promaknuta ga je poslije u čin generala i imenovala ministrom vojnim). Kao srpski rodoljub, uživao je lojalnost mnogih

običnih srpskih građana. Njegovi su vojnici postali poznati pod imenom četnici, što je inače bio tradicionalni naziv za opjevane hajdučke borce iz ranije srpske povijesti. To je ime izazivalo bezbroj nespo-

oni ne navode datume pogibije tih prvih žrtava, o tome je teško suditi, ali je bjelodano jasno daje ubijanje i/ili protjerivanje Srba bio glavni ustaški cilj, a ne slučajna reakcija na neka ubojstva.

8 Dedijer i dr., *History of Yugoslavia,* str. 591-592; Dedijer i Miletić, *Genocid nail Muslimanima,* str. 6-8. U prikazu Dedijera i Miletića ti pokolji koje su izvršili lokalni Srbi pripisani su, neuvjerljivo, "četnicima".

9 Dedijer i dr., *History of Yugoslavia,* str. 596.

---

lazurna jer je već postojala službena "četnička" organizacija zasnovana na pokretu veterana iz Prvoga svjetskog rata, koja je postala produžena ruka srbijanskog kvislinškog režima. Pa i drugdje su iznikle mnoge lokalne skupine Srba koje su se nazivale "četnicima", ali su imale vrlo malo, ili uopće nisu imale, veze s Mihailo-vićevim ljudima. Velika je slabost njegove organizacije bila u tome što su njegovi lokalni komandanti u dugim razdobljima dje-. lovali samostalno - ili se nisu uopće obazirali na njegove nared-be.l() Mihailovićevi su četnici počeli pružati aktivan otpor Ni-jemcima u mjesecu svibnju, ali je njegova opća politika bila, kako je u srpnju i rujnu zatražila od njega i vlada u izbjeglištvu, da se drži po strani, da izgradi snažnu organizaciju, da se infiltrira u oružane snage Nedićeva kvislinškog režima i pripremi se za ustanak koji će napokon dići kad Saveznici steknu

nadmoć nad Nje-mačkom."

Druga organizacija, "partizani" predvođeni komunistima, imala je sasvim drukčije ciljeve. Komunistička partija bila je gotovo nevid-ljiva na jugoslavenskoj političkoj sceni između dva rata jer je za većeg dijela tog razdoblja bila službeno zabranjena. Godine 1940. imala je u cijeloj zemlji tek nešto više od 6000 članova.[12] Njen voda Tito (bivši kaplar u austrougarskoj vojsci Josip Broz) bijaše odan Staljinu pa je tako preživio čistke u Moskvi. U razdoblju između pakta Molotov-Ribbentrop i Hitlerove najezde na Rusiju, držao se službene linije Kominterne i bunio se protiv britanske agresije na Njemačku. Ali on je bio snalažljiv čovjek i dobar organizator, pa je u roku od nekoliko dana nakon njemačkog napada na Rusiju u lipnju 1941. godine isplanirao oružani otpor okupatoru, kojim će ne samo istjerati Nijemce iz Jugoslavije (a dotle će se Rusija, pretpostavljao je on, brzo obračunati s Njemačkom), nego i provesti društvenu revoluciju i prigrabiti vlast da poslije rata udari temelje komunističkoj

[10] Najbolji prikazi Mihailovićcvc organizacije mogu se naći kod Roberts, *Tito. Mihailović and the Allies;* Tomasevich, *Chetniks* ("Četnici"); Milazzo, *Chetnik Movement;* i Karchmar, *Draža Mihailović.*

[11] O tim uputama vidi kod Roberts, *Tito, Mihailović and the A/lies,* str. 26, i Deroc, *British Special Operations,* str. 210.

[12] Pavlowitch, *Tito,* str. 26.

---

državi.** Ovaj posljednji cilj značio je i da bi

se mogao poslužiti posve drukčijom taktikom nego četnički voda. Mihailović nije htio sačuvati samo pučanstvo nego i cjelokupni društveni poredak, pa je radije nastojao izbjeći njemačke odmazde i uništavanje cijelih područja. S druge strane, rušenje društva i stvaranje iskorijenjenih, ogorčenih ljudi bijaše voda na Titov mlin. Područja koja su oslobodile njegove snage bijahu otvoreno "sovjetizirana", mnogi lokalni "buržuji" bijahu smaknuti, a čak i u redovima samih partizana provodio je čistke Titov šef službe sigurnosti Aleksandar Ranković. Društvena revolucija bijaše najpreči zadatak ili, kao što je poslije objasnio jedan od Titovih najbližih suradnika Milovan Đilas: "Vojne operacije... bile su motivirane našom revolucionarnom ideologijom. Revolucija se nije mogla ostvariti bez istovremene borbe protiv okupatorskih snaga."[13] Premda su improviziranom suradnjom

** Možda je Tito planirao stanovit aktivni vojni otpor silama Osovine u razdoblju između njemačke invazije Jugoslavije i njemačkog napada na Rusiju, ali dokazi u prilog ovoj tezi prilično su nepouzdani. U onih 11 dana njemačkog *Blitzkriega* u Jugoslaviji, čini se da nije bilo jasne partijske linije; neki su članovi Partije doista stupili u redove jugoslavenske vojske i borili se, a neki su možda to učinili samo zato da se domognu oružja pa da dezertiraju. (Godine 1940. Komunistička je partija izdala instrukcije svojim članovima da bojkotiraju poziv jugoslavenske vojske i podupirala je štrajkove u tvornicama municije.) U Zagrebu je održana konferencija komunističkih čelnika, na kojoj je zaključeno da se osnuje vojni komitet ; poslije je Tito tvrdio (194X. godine) daje ta konferencija održana 10. travnja, ali u Đilasovu detaljnom prikazu tog događaja. *(Memoir of a Revolutionary,* str. 188-9) tvrdi se da je to bilo početkom svibnja. Đilas također tvrdi daje Titova glavna briga na toj konferenciji bila kako da komunisti preuzmu vlast nakon poraza Njemačke. Tito je izričito rekao da treba osuditi oficire koji se kriju u planinama zapadne Srbije. Po tome bi se moglo zaključiti daje glavni razlog za osnivanje vojnog komiteta bila više priprema za konačnu borbu za vlast s jugoslavenskim političkim protivnicima, nego neposredan otpor silama Osovine. Istina je daje u proglasu Centralnog komiteta KPJ od 15. travnja 1941. *(Zbornik,* svezak 5, dio I, str. 5-7) ustvrđcno u sasvim općenitoj formi da će Komunistička partija biti u prvim redovima narodne borbe protiv okupatora, ali je taj tekst više retorički protiv naroda nego skup određenih vojnih instrukcija. Kon-kretniji tekst, u kojem se poziva na otpor okupatoru, objavljen je u komunističkom glasilu *Proleter* datiranom "mart, april, maj 1941." Međutim, taj je broj tiskan tek potkraj

srpnja i ne može poslužiti kao vjerodostojan dokaz da je Partija izdala instrukcije za borbu prije njemačke invazije na Rusiju 22. lipnja.

13 *Ibid.*, str. 34; Đilas, *Wartime*, str. 4.

---

lokalnih seljaka, četnika i partizana privremeno oslobođena velika područja Crne Gore, Bosne i zapadne Srbije potkraj ljeta i u jesen 1941, ipak nije nikakvo čudo što dugoročna suradnja tih dviju organizacija nije bila moguća. Bilo je već došlo do nekoliko sukoba medu njima prije nego što je njemačka ofenziva, u zimu te iste godine, razbila Mihailovićeve snage u Srbiji i nagnala partizane da **se** povuku u planine jugoistočne Bosne.

Ovdje valja spomenuti još jedan aspekt suparničke politike četnika i komunista: njihov stav prema muslimanima i statusu Bosne i Hercegovine. Medu četničkim čelnicima bilo je nekoliko zadrtih srpskih nacionalista koji su željeli da se Srbiji pripoje ne samo Bosna i Hercegovina nego i Dalmacija, Crna Gora, dijelovi Hrvatske i Slavonije, pa čak i sjeverna Albanija.[14] Takve su bile težnje dvojice dominantnih intelektualaca u četničkom pokretu: srpskog odvjetnika i književnika Dragiše Vasića i srpskog odvjetnika iz Bosne (iz Banje Luke) Stevana Moljevića. U lipnju 1941. ovaj je potonji sastavio memorandum pod naslovom "Homogena Srbija", u kojem je zatražio da se spomenuti krajevi priključe Srbiji, i objasnio kako je "osnovna dužnost" svih Srba "da stvore i ustroje homogenu Srbiju u koju moraju da udu svi krajevi u kojima žive Srbi".'[5]

U pismu Vasiću u veljači 1942. Moljević je napisao da se Srbija treba proširiti sve do Dalmacije, a da zatim treba uslijediti "čišćenje zemlje od svih nesrpskih elemenata. Ono što treba da se uradi to je da se prekršioci šalju tamo gdje im je mjesto: Hrvati u Hrvatsku, a muslimani u Tursku ili Albaniju."[16] Kako su ovakvi ljudi bitno utjecali na četničku politiku (Moljević je na početku 1943. vodio brigu o politici u četničkom pokretu), očito je da je postojala teoretska baza za žestoku protumusli-mansku politiku.

S druge strane, nema pouzdanih dokaza da je sam Draža Miha-ilović ikad pozivao Srbe na etničko čišćenje. Jedini dokument koji

14 Vidi zemljovid kod Tomasevich, *Chetniks,* str. 169 (uključujući i teritorije koje je trebalo oduzeti Mađarskoj, Rumunjskoj i Bugarskoj).

15 Ovaj je tekst prenesen u knjizi Dedijer i Miletić, *Genocid nad Muslimanima,* str. 8-16 (sa skiciranim zemljovidom na str. 15), i preveden na francuski u knjizi Gr-mck i dr., *Le Nettoyage ethnique,* str. 191-197.

16 Dedijer i Miletić, *Genocid nad Muslimanima,* str. 33-34.

---

se često navodi kao dokaz tome, niz uputa upućenih dvojici regionalnih zapovjednika u prosincu 1941, vjerojatno je falsifikat - iako treba istaknuti da krivotvoritelji nisu bili neprijatelji koji su htjeli diskreditirati Mihailovića, nego ti sami zapovjednici koji su se nadali da će njihova krivotvorina biti prihvaćena kao originalni četnički dokument.[17] Mihailović se svakako znao služiti retorikom srpskog

nacionalizma. U jednom proglasu pripisanom njemu stoje i ove riječi: "la sam iz srpske Šumadije, iz srpske zemlje i srpske krvi. Kao takav, borit ću se za najuzvišenije ideale koje Srbin može da ima: za oslobođenje i ujedinjenje zauvijek svih srpskih zemalja... Gdje god ima srpskih grobova, ono je srpska zemlja."[18] Ipak je ostao vjeran sluga svoga kralja i vlade u izbjeglištvu, čija je politika težila za tim da spasi i obnovi cijelu Kraljevinu Jugoslaviju. "Srbi bi imali pravo da kažu: 'Mi nećemo više Jugoslaviju'," kazao je jednom prilikom Mihailović, "ali postoje viši interesi radi kojih moramo preurediti ovu zemlju."[19] U početku je on smatrao da se bori za restauraciju Jugoslavije, pa i za poluautonomnu Hrvatsku banovinu, upravo onakvu kakva je bila prije rata. Međutim, kad je saznao za razmjere ustaških pokolja, složio se s mišljenjem da neke dijelove teritorija treba oduzeti Hrvatskoj: da njezin istočni vršak (Srijem i Baranju) treba pripojiti Srbiji, da južnu Dalmaciju treba pripojiti Bosni, a da Srbiji treba da pripadne istočna Hercegovina. Bosna bi imala pravo da se plebiscitom izjasni želi li se priključiti Srbiji ili ne želi.[20] Budući da su u krnjoj Bosni Srbi bili ionako u većini, rezultat bi ove teritorijalne nagodbe bio vrlo sličan rezultatu koji su priželjkivali njegovi ideološki savjetnici. Glavna je razlika između njih i njega bila u tome što on osobno nije planirao protjerivanje

[17] O tom dokumentu vidi *ibid.,* str. 25-30 (gdje je predstavljen kao originalan). Foto-rcprodukcije dviju stranica vidi kod Državna komisija, *Dokumenti,* sv. I, str. 11-12. Tomasevich prihvaća taj dokument kao originalan *(Chetniks,* str. 170); ali je Lucien Karchmar iznio detaljne i uvjerljive razloge u prilog mišljenju daje posrijedi falsifikat, djelo dvojice komandanata koji su željeli pribaviti sebi ncpobitnija ovlaštenja za svoje akcije *(Draža Mihailović,* str. 397, 428-430).

[18] *Zbornik,* sv. I, knjiga 2, str. 377; datiranje ovog dokumenta nije pouzdano, a ne treba isključiti ni mogućnost daje krivotvoren ili pogrešno atribuiran. "" Martin, *Web of Disinformation,* str. 51. [211] Karchmar, *Draža Mihailović,* str. 575.

19 Martin, Web of Disinformation ,str.51

20 Karchmar,Draža Mihaliović, str.575

---

muslimana. Bilo kako mu drago, on, za razliku od Tita, nije računao da će sam vladati zemljom. Ako bude uspio u svojim nakanama, sve takve odluke bit će u rukama političara i kralja.

S obzirom na to da se Tito doista nadao da će poslije rata vladati zemljom, u prvi mah doimlje se čudno koliko je malo jasnih informacija davao o tome kako će zemlja tada biti uređena ili podijeljena. Ali za to postoji jednostavan razlog. U to je doba on još bio vjerni sluga Staljinov, i učinit će sve što Moskva od njega zahtijeva: osnovat će izrazito centraliziranu državu, jugoslavenski savez socijalističkih federalnih republika, ili čak balkansku federaciju, s Bugarskom i Albanijom. Kombinacija zanesenjačkog teoretiziranja i bezdušnog oportunizma kojima bijaše obilježena Staljinova politika "nacionalnog pitanja" bila je bjelodana i u politici Komunističke partije Jugoslavije. Sve do sredine tridesetih godina Kominterna je gledala na Jugoslaviju kao na dio zida nesklonih joj država podignut protiv Sovjetskog Saveza u Versaillesu. Godine 1924. Kominterna je pozvala na razbijanje Jugoslavije i poticala jugoslavenske komuniste da huškaju nezadovoljne

narode protiv Beograda kao sredstvo da se postigne taj cilj. 1935. linija se iz temelja promijenila: sad je trebalo da komunisti očuvaju Jugoslaviju i da se bore u duhu "narodne fronte" protiv međunarodnog fašizma.[21] Da se Staljin nekim slučajem okomio na sve oblike nacionalnog identiteta kao buržo-aske tvorevine i zatražio da se oni ukinu, nema dvojbe da bi Tito skočio i kroz taj obruč. Tek je u toku rata on ipak ponešto iz iskustva naučio, kad je nastojao iskovati jedinstvenu vojsku od pripadnika različitih i suprotstavljenih naroda Jugoslavije.

Stoga nije nikakvo čudo što Komunistička partija Jugoslavije nije imala jasne predodžbe o tome kakav bi imao biti status bosanskih muslimana. U svojoj prvoj fazi djelovanja, od 1919. do sredine tridesetih godina, ona je tome poklanjala malo ili nimalo pažnje, djelomice i zato što je Komunistička partija u samoj Bosni bila izolirana frakcija koja je još 1939. godine imala svega 170 članova.[22] Ona je u toj fazi općenito odbacivala ideju da bilo koja grupacija ljudi povezanih religijom može imati politički ili nacionalni identi-

21 Deroc, *British Special Operations,* str. 226; Pavlowitch, *Tito,* str. 17-22.

22 Höpken, *"Die Kommunisten und die Muslime",str.* 187.

---

têt. Ali nakon zaokreta 1935. godine komunisti su počeli iznositi kvazifederalne prijedloge za zemlju koja će biti sastavljena od sedam određenih teritorijalnih jedinica, od kojih će i

Bosna i Hercegovina biti jedna. To je značilo da se trebalo suprotstaviti suprotnim tvrdnjama da je Bosna "zapravo" hrvatska ili "zapravo" srpska, te da su komunisti bili prisiljeni pokloniti više pažnje posebnom identitetu muslimana.[23] Godine 1936. komunistički intelektualac, Slovenac Edvard Kardelj, napisao je: "Ne možemo govoriti o muslimanima kao narodu, nego... kao o posebnoj etničkoj skupini."[24] U "otvorenom pismu" što su ga komunisti u Bosni napisali 1939. godine, stoji da su muslimani oduvijek bili *posebna cjelina.* Ali takva je klasifikacija navlas ostala nejasna. Na partijskoj konferenciji održanoj 1940. godine čovjek koji je bio "zadužen" za nacionalno pitanje, Milovan Đilas, definirao je muslimane kao "etničku grupu" ali ih je izostavio s popisa jugoslavenskih naroda.[25]

Za vrijeme rata izjave partijskih rukovodilaca bile su i dalje nejasne ili protuslovne. Jedan dokument koji je izdalo "Zemaljsko antifašističko vijeće narodog oslobođenja Bosne i Hercegovine" 1943. godine spominje "predstavnike srpskog, hrvatskog i muslimanskog naroda", ali je iste godine na zasjedanju "Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije", koje je udarilo temelje poratnoj federativnoj Jugoslaviji, odbačena ideja da su muslimani narod. Plan koji je predložio Đilas bijaše zasnovan na sovjetskom modelu: pet "nacionalnih republika" za pet jugoslavenskih "naroda" (Srbe, Hrvate, Slovence, Crnogorce, Makedonce). Bosna je imala biti posebna jedinica, ali ne republika nego samo autonomna pokrajina. Tada je došlo do natezanja između srpskih delegata koji su željeli da se Bosna i Hercegovina pripoji Srbiji, i bosanskohercegovačkih koji su tražili ravnopravan

status s ostalim republikama. Napokon je napravljen kompromis prema kojem će Bosna i Hercegovina imati republički status, ali će biti rečeno daje to republika nastanjena "dijelovima srpskog i hrvatskog naroda, kao i bosanskohercegovačkim muslimanima."[26]

[23]/te/., str. 188-189.

[24] Irwin, "Islamic Revival", str. 439.

[25] Purivatra, "Nacionalni i politički razvitak", str. 52-55; Höpken, "Die Kommunisten und die Muslime", str. 189.

[26] Höpken, "Die Kommunisten und die Muslime", str. 192-194.

Sve su ovo, međutim, bile akademske debate dok partizani ne ; dobiju rat - što će reći rat protiv četnika. Obje su se strane borile s : vremena na vrijeme protiv sila Osovine. Ipak, partizani su se borili f {ešće nego četnici, djelomice i iz navedenih razloga. Međutim, u 1; Titovoj je strategiji dominirao rat protiv četnika. Pošto je potkraj *f.* 1941. godine pobjegao iz Srbije u Foču i okolicu u jugoistočnoj

* Bosni, Tito je najviše brinuo stoje središnju Srbiju i Sandžak morao ft prepustiti četnicima. Četničke su snage uskoro zagospodarile i Cr-1 nom Gorom i dijelovima istočne Hercegovine, gdje su lokalni ko-S mandant! sklopili sporazume o

suradnji s talijanskim okupatorima. i (Talijani su na tu suradnju bili motivirani željom da vode miran l život i da podignu živi bedem protiv partizana, a i dobrom voljom j| da dopuste lokalnom srpskom pučanstvu da se zaštiti od ustaških H pokolja.) U ljeto 1942. godine Tito je krenuo kroz Bosnu na sjeve- rozapad duž crte razdvajanja između njemačke i talijanske okupa-

* cione zone i smjestio se na području oko Bihaća gdje nije bilo oku-f: patorskih snaga.*** Tu je proveo nekoliko mjeseci prikupljajući i S jačajući svoje snage primanjem u svoje redove Srba, pa i Hrvata. U i jesen je ustvrdio da gospodari "oslobođenim" teritorijem veličine f Švicarske, ali je do toga došlo uglavnom zato što se ni snage oku-: patora ni NDH nisu uopće potrudile da ga napadnu.

Premda je u Titovoj vojsci bilo na tisuće vrlo hrabrih i žilavih

..boraca, valja napomenuti da su se gotovo sve veće borbe i okršaji

i između njih i okupatorskih snaga vodile na inicijativu okupatorskih

zapovjednika, koji bi od vremena do vremena odlučili da određena

područja očiste od partizana. Titovo "oslobađanje" zabačenih kra-

; jeva nije bitno utjecalo na njemačko vođenje rata. Nijemci i Talijani

',;; i dalje su držali u svojim rukama najveće gradove, glavne ceste i

*** Ovaj prikaz Titova tzv. "dugog marša" ne znači da partizani nisu istodobno vodili nikakve ofenzivne akcije. Oni su u to vrijeme uspješno napali gradove Livno, J*jec i sam Bihać. Tito je znao da njegove snage nisu naoružane kako treba da bi napale dobro branjene položaje. Tako su propali i pokušaji da se zauzmu gradići Bugojno i Kuprcs, koje su branile dobro naoružane ustaške posade. Glavni razlog da Oivoji grad Bihać nije bio vojni nego političko-psihološki. Dilas je poslije objasnio d" je cilj zauzimanja takva grada (administrativnog središta okruga) bio da poraste Prestiž i da se podigne status sjednice AVNOJ-a koja je ondje održana *(Ratno doba,* *r. 207). Ja ovdje samo želim istaknuti da Tito nije prebacio svoje snage radi neke ofenzivne vojne strategije uperene protiv sila Osovine.

željezničke pruge (osim pruga od Splita i Rijeke do Ogulina), te najvažnije rudnike. Često se tvrdi kako je Tito "držao" velik broj njemačkih divizija na jugoslavenskom tlu; ali na početku 1943. go-dine bilo je u cijeloj bivšoj Jugoslaviji svega četiri njemačke divizije, i to nipošto elitne.**** (U kolovozu te iste godine pridružile su im se još dvije rezervne divizije netom osposobljenih regruta i jedna istrošena divizija koja se borila pod Staljingradom, a potkraj te iste godine, nakon kapitulacije talijanskih oružanih snaga u mjesecu rujnu, došle su još dvije-tri divizije.)[27] Evo, uostalom, što je napisao jedan kritičar, nenaklonjen Titu ali vrlo oštrouman: "Na područjima Bosne i Hercegovine i Hrvatske po kojima su neprestano tumarale te partizanske snage tamo-amo, dolazilo je, naravno, često do sukoba s jedinicama Osovine. Partizani su prekidali komunikacije, ali nisu to činili u skladu s nekim strateškim planom, nego više radi toga da zaštite svoje uzmake, a njihovi su pokreti praktički uvijek

bili uzmaci pred neprijateljem."[28]

Glavni razlog radi kojeg su Nijemci odlučili protjerati Titove snage iz sjeverozapadne Bosne na početku 1943. godine bijaše taj što su se bojali savezničkog iskrcavanja na dalmatinskoj obali, pa su željeli pojačati nadzor nad strateški važnim zaleđem. Iz istog razloga Nijemci su isplanirali i ofenzivu protiv četnika u Hercegovini i Crnoj Gori.[29] Zapravo su svi vojni zapovjednici bili u svojoj strategiji zaokupljeni očekivanim savezničkim iskrcavanjem. I Miha-ilović je želio osloboditi se partizana kako ne bi bilo zapreka brzom savezničkom napredovanju u unutrašnjost i spajanju s njegovim

**** Ovo se odnosi samo na njemačke divizije. Dakako da su u talijanskoj okupacionoj zoni bile i talijanske divizije (do rujna 1943.) i daje stoga bila oslabljena talijanska obrana Italije 1943. godine. Međutim, razlozi za stacioniranje talijanskih postrojbi u zapadnoj Jugoslaviji nisu bili ograničeni samo na protupartizanske akcije: jedan je od glavnih faktora strategije sila Osovine 1942. 1943. godine bila obrana hrvatske i crnogorske obale od eventualne savezničke invazije.

[27] Vidi pisma Alberta Scatona (19. svibnja 1972.) i Normana Stonca (28. svibnja 1993.) u *Times Literary Supplement.*

[28] Lees, *Rape of Serbia,* str. 84-85. .„

[29] Roberts, *Tito, Mihailović and the Allies,* str. 100. d

snagama.[30] Što se Tita tiče, on je poslao u ožujku 1943. godine trojicu svojih visokih časnika na pregovore s Nijemcima, najprije u bosanski gradić Gornji Vakuf a onda u Zagreb. Oni su obavijestili Nijemce daje "Tito u slučaju anglo-američkog iskrcavanja spreman surađivati s njemačkim divizijama u Hrvatskoj u zajedničkim operacijama protiv napadača".[31] Tito je znao da bi savezničko iskrcavanje u Jugoslaviji značilo povratak kralja i izbjegličke vlade i kraj svim njegovim snovima o neposrednom komunističkom preuzimanju vlasti. Takva su ga strahovanja mučila čak i pošto je počeo primati izravnu pomoć od Saveznika potkraj ljeta 1943. godine. Jedan je visoki njemački dužnosnik u Jugoslaviji ustvrdio da je "godine 1944. bilo trenutaka kad partizane nisu toliko brinuli Nijemci koliko eventualno savezničko iskrcavanje".[32]

Godine 1943. te suprotstavljene težnje izazvale su niz taktičkih preorijentacija u strategiji triju različitih vojnih snaga - ili bolje reći četiriju jer se talijansko držanje prema četnicima razlikovalo od suzdržanijeg stava Nijemaca. Nijemci su odbacili partizane na početku 1943. godine prema Hercegovini. Tito je doduše ionako kanio udariti na jug da napadne četničke snage u Hercegovini i Crnoj Gori. Iako su ga Nijemci progonili a četnici mu se ispriječili na putu, on je u ožujku uspio prijeći preko Neretve u Hercegovini i probiti se na jug do četničkih uporišta u Crnoj Gori. (U tom je razdoblju započeo pregovore s Nijemcima ne bi li

ih uvjerio da je u njihovu interesu da ga puste da se "obračuna" s Mihailovićem.)[33] Talijani su tijesno surađivali sa četnicima, ali su Nijemci uništenje Mihailo-vićevih snaga još smatrali kao strateški važan cilj. U svibnju su zarobili i razoružali nekoliko tisuća crnogorskih četnika, a lokalnog

3(1 Tomasevich, *Chetniks,* str. 233-234.

31 Höttl, *Secret Front,* str. 171. Höttl (poznat i pod imenom "Walter Hagen") bio je njemački stariji obavještajni časnik za Jugoslaviju. On je zabilježio i uhvaćenu poruku, u kojoj Staljin daje instrukcije Titu da surađuje s Nijemcima u slučaju savezničkog iskrcavanja. Ti su partizansko-njemački pregovori bili zataškani dok se nije u pedesetim godinama pojavio Hottlov prikaz; poslije je o njima pisao Roberts *(Tito, Mihailović and the Allies,* str. 108-109), a na kraju je i jedan od sudionika u njima, Đilas *(Wartime,* str. 231-237), priznao da su vodeni.

32 Ncubacher, *Sonderauftrag Südost,* str. 179-180. , ,

33 Milazzo, *Chetnik Movement,* str. 252-253, 349.

četničkog komandanta poslali su u zarobljenički logor u Galiciji.[34] Tada su se, na početku ljeta 1943, Nijemci okomili na partizane i malne ih opkolili na Durmitoru u sjevernoj Crnoj Gori.

Titovi su se borci strahovito odlučno borili i napokon se probili iz obruča, pa su krenuli kroz jugoistočnu Bosnu zaobilazeći Sarajevo s istočne strane i produžili dalje na zapad od Olova do Travnika.[35] Napokon je Tito uspio smjestiti svoj štab u Jajce u središnjoj Bosni.

Na Durmitoru se Titu pridružio britanski časnik William Deakin, koga su se snažno dojmile partizanske borbene sposobnosti. Njegovi izvještaji, kao i izvještaji drugih britanskih oficira koji su posjetili partizane toga ljeta i jeseni, potaknuli su Saveznike da obustave svoju podršku Mihailoviću i da je počnu pružati Titu. Osim toga, partizani su stekli veliku prednost pred četnicima kad su Talijani u rujnu 1943. kapitulirali pa su velike količine talijanskog oružja i vojne opreme pale u partizanske ruke. Tada su pojedini Mihailovi-ćevi lokalni komandanti počeli izravno surađivati s Nijemcima.[36] Godine 1944. Saveznici su povećali svoju pomoć Titu, a njegove su snage brojčano porasle kad je zbog općeg sloma ustaškog režima popunio svoje redove nezadovoljnim Hrvatima i muslimanima, kao i Srbima. U ljeto te iste godine Nijemci su se počeli povlačiti iz bivše Jugoslavije. Tito je dobio od Saveznika velike količine oružja ne bi li onemogućio njemačko povlačenje, ali je njemu glavna briga bila da osigura pobjedu u građanskom ratu. U rujnu su Saveznici nagovorili kralja Petra da pozove sve Jugoslavene da podupru Tita. Potkraj te godine sovjetske trupe (Treća ukrajinska armija maršala

[34] Tomasevich, *Chetniks,* str. 252-253, 349. O ozbiljnim napetostima između talijanske i njemačke politike prema četnicima u to vrijeme

vidi Millazo, *Chelnik Movement,* str. 127.

35 Deakin, *Embattled Mountain,* str. 1-60.

36 Treba lučiti izravnu kolaboraciju od "paralelnih akcija". U dcšifriranim njemačkim depešama nije sve do ljeta 1943. bilo "nikakvih dokaza o kolaboraciji četnika s Nijemcima". Prvi znaci takve kolaboracije javili su se tek u listopadu i studenom (Hinsley i dr., *British Intelligence,* sv. 3, dio l, str. 146, 154-155). U Deakinovu glavnom izvještaju u kolovozu 1943, koji je utjecao na politiku Saveznika, rečeno je da su četnici surađivali s Nijemcima "tijesno, neprekidno i sve više" u posljednje dvije godine *(ibid.,* str. 150). Dvojbeno je da li su takozvani bosanski četnici s kojima se Dcakin vidio u kolovozu 1943. imali bilo kakve veze s Mihailovićcvim snagama (Roberts, *Tito, Mihailović and the Allies,* str. 120).

Tolbuhina, potpomognute bugarskim snagama) *zauzele* su veći dio istočne, središnje i sjeverne Srbije. Time je bila osigurana komunistička vladavina u Jugoslaviji poslije rata.

Nije teško razumjeti držanje bosanskih Hrvata i bosanskih Srba u ove četiri ratne godine. Prvi su se držali jednako kao i Hrvati u Hrvatskoj: manjina je aktivno podržala ustaše, a većina je u prvi inah pozdravila stvaranje NDH, ali se malo-pomalo sve više razočaravala tako da je 1943. i

1944. godine velik broj njih pristupio partizanima. Bosanski su pak Srbi, kao što smo već vidjeli, ubrzo bili natjerani da se suprotstave ustaškoj državi i vojnoj okupaciji "ila Osovine. Partizanska je vojska u tri navrata provela po nekoliko mjeseci najednom mjestu, hvatajući dah i primajući u svoje redove iaove borce, a sva tri puta bijaše to na teritoriju Bosne (Foča u prvoj "polovici 1942. godine, Bihać u drugoj polovici te iste godine i Jajce f"" drugoj polovici 1943. godine). Tako su Srbi imali mnoštvo prigoda ,1|jja pristupe partizanima. Mihailovićevi su četnici također regrutirali A fcosanskohercegovačke Srbe, poglavito u dolini rijeke Drine u istoč-Uf"j Bosni i na graničnom području između Hercegovine i Crne Gore. i*l Držanje bosanskih muslimana nije bilo tako jednostavno. Vidjeli HEBio već da su između dva rata opće političke simpatije muslimana Ipiile više na strani Zagreba nego Beograda. Premda je službena po-iljjjtika Jugoslavenske muslimanske organizacije bila sklona "jugosla-stvu" s ublaženim primjesama regionalnog autonomaštva, i ida je sam Spaho uvijek govorio za sebe da je Jugos wen, ve-njegovih muslimanskih kolega izjašnjavala se kao Hrvati mu-Snanske vjeroispovijesti. Taje identifikacija, međutim, imala svo-IIJP granice. Kada je, primjerice, muslimanski političar najizrazitije l| jjrohrvatske orijentacije Hakija Hadžić osnovao pred izbore 1938. "fllpdine muslimanski ogranak "Hrvatske seljačke stranke", pristupila

t*j|U je samo šačica Spahinih suparnika, a na izborima je osvojio Mfvega nekoliko tisuća glasova.[37] Medu islamskim svećenstvom pre-~"*"~' vali su neobično izmiješani osjećaji prema ideji

bilo kakvog vaćivanja" bosanskih muslimana. Brat Mehmeda Spähe Fe-, koji je bio reis-ul-ulema od 1938. do 1942. godine, izjašnjavao • kao Hrvat i igrao je glavnu ulogu u muslimanskom prohrvatskom

Zulfikarpašić, *Bosanski Muslimani,* str. 14.

---

kulturnom društvu "Narodnoj uzdanici". (Suparnička organizacija "Gajret" i dalje je bila na izrazito prosrpskoj liniji.) Ali Fehimu Spahi bilo je isto tako stalo da očuva poseban muslimanski identitet, za koji je držao daje ozbiljno ugrožen. Stoga se u službenim uputama usprotivio mješovitim brakovima i nadijevanju nemuslimanskih imena djeci. Štoviše, savjetovao je muslimanima neka ne ulaze u katoličke crkve, jer se pribojavao da će u tom slučaju morati skinuti fes.[38]

Da su morali birati između Beograda i Zagreba, većina bi se muslimanskih političara i višeg svećenstva bila odlučila za Zagreb, pod uvjetom da im se zajamči da će moći slobodno ispovijedati islam. Zato se Ante Pavelić pobrinuo da im to obeća čim je stupio na vlast. Na dan 25. travnja 1941. poslao je osobnog izaslanika Fehimu Spahi ne bi li ga uvjerio kako želi da se bosanski muslimani osjećaju "slobodni, zadovoljni i potpuno ravnopravni". Zajamčena im je puna vjerska sloboda, pa i sloboda školovanja, a jedanaest političara, bivših pripadnika Jugoslavenske muslimanske organizacije, pozvani su da budu članovi tobožnjeg Sabora u Zagrebu.[39]

Vođa te stranke Džafer Kulenović imenovan je u studenom 1941. za potpredsjednika vlade NDH. On je oduvijek bio prohrvatski orijentiran, a kao što smo vidjeli, bio je i grdno razočaran političkim zbivanjima u Beogradu u posljednjim predratnim godinama. Ipak, nije bio oduševljeni ustaša. Ili, kao što je napomenuo jedan stručnjak za to razdoblje: "Premda je ostao u vladi do kraja, nikad nije potpuno zadobio povjerenje ustaša, a izgubio je povjerenje pripadnika bivše 'Jugoslavenske muslimanske organizacije'; pod njihovim je pritiskom često izjavljivao da on nije predstavnik vlade NDH, nego da on predstavlja samo sebe."[40] Najutjecajniji čovjek u Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji nakon smrti Mehmeda Spähe bio je poslovni čovjek iz Sarajeva Uzeir-aga Hadžihasanović. On je nagovarao Kulenovića da uđe u vladu NDH kako bi spriječio zloupotrebe i iskoristio svoj utjecaj protiv djelovanja prohrvatskog ekstremista Hakije Hadžića, koji je imenovan za ustaškog "povje-

[38] Balić, *Das unbekannte Bosnien,* str. 345; o kulturnim društvima vidi kod Zul-fikarpašić, *Bosanski Muslimani,* str. 14.

[39] Höpken, "Die Kommunisten und die Muslime", str. 190.

[40] Redžić, *Muslimansko autonomaütvo,* str. 14.

---

renika" za Bosnu i Hercegovinu. Potkraj travnja 1941. Hadžihasa-nović je bio član mješovitog

muslimansko-srpskog izaslanstva, zajedno sa srpskim političarom iz Bosne Milanom Božićem, koje je od Hakije Hadžića zatražilo autonomiju za Bosnu i Hercegovinu. Posljedica je te inicijative bila da su Božić i njegove srpske kolege uskoro zatim bili uhićeni i pobijeni, a Hadžihasanoviću je rečeno neka se radije okani svojih "protuhrvatskih" ideja.[4]'

Uskoro je medu mnogim muslimanima zavladalo razočaranje. Premda nije bilo općeg pogroma organiziranog protiv njih, pogaženo je obećanje da će se poštivati sva njihova prava. U ustaškoj NDH jednostavno nije funkcionirala pravna država. U ljeto i jesen 1941. godine, počam od 2. kolovoza, muslimansko je svećenstvo izdalo niz javnih rezolucija i prosvjeda. Takve su rezolucije donesene u Sarajevu, Prijedoru, Mostaru, Banjoj Luci, Bijeljini i Tuzli. U mostarskoj rezoluciji spominjali su se "nebrojeni zločini, prijestupi, zloupotrebe i prisilno provjeravanje koji su izvršeni i koji se vrše nad pravoslavnim Srbima i drugim našim sugrađanima". U rezoluciji muslimanskog svećenstva u Banjoj Luci iznesene su pritužbe na pljačku i otima-êinu srpske i židovske imovine. U peticiji koju je pokrenuo Hadži-hasanović a potpisala je stotina istaknutih sarajevskih muslimana u mjesecu listopadu, osuđeno je nasilje izvršeno na Židovima i Srbima i zahtijevala se "sigurnost života, dostojanstva, imovine i vjere M sve građane". Potkraj te godine Nijemci su izvijestili da su se "znatno pogoršali odnosi između muslimana i državne vlasti".[42]

Istodobno se zbog akata nasilja koje su Srbi izvršili na muslima-nima, napose u Hercegovini,

muslimani nisu mogli pridružiti Srbima u pružanju otpora ustašama. Naprotiv, neki su od njih umjesto iloga bili ponukani da stupe u redove ustaške milicije. Bosanski mu-flimani nisu čak imali ni svoga predstavnika u kraljevskoj vladi u izbjeglištvu, pa nisu mogli osjećati bogzna kakvu lojalnost prema vojnom predstavniku te vlade Mihailoviću. Međutim, u drugoj polovici 1941. godine, kad je već bilo lako partizane politički i vojno razlikovati od četnika (i kad su partizanski zapovjednici spriječili

;/>/</., str. 15.

Höpken, "Die Kommunisten und die Muslime", str. 190; Zulfikarpašić, *Bo-ki Muslimani,* str. 21-22; Redžić, *Muslimansko autonomaštvo,* str. 16, 30.

---

svoje ljude da napadaju muslimanska sela), muslimani su zaista po. čeli stupati u Titovu vojsku. Prva muslimanska partizanska jedinica tzv. Mujina četa, osnovana je negdje iza kolovoza 1941, a do prosinca je prerasla u bataljon. U zimu od 1941. na 1942. godinu, za Titova boravka u Foči, osnovana je još jedna jedinica muslimanskih mladića, a na početku 1942. muslimani su stupali i u partizanske bataljone kraj Zenice i u Hercegovini. U toku te godine osnovane su i druge muslimanske jedinice, a u prosincu je formirana "Osma krajiška (muslimanska) brigada" pod zapovjedništvom Osmana Ka-rabegovića.[43] Broj muslimanskih regruta bio je u prvo vrijeme neznatan. U toj ranoj fazi

pristupio je komunistima samo jedan istaknuti muslimanski političar, Nurija Pozderac. Teško je bilo uvjeriti imame i muftije u Bosni i Hercegovini da je budućnost njihova naroda u ateizmu i komunizmu. Vjerojatno su bili nešto čuli o skandaloznom postupanju s islamom u Sovjetskom Savezu u prethodnih dvadesetak godina, pa ih nisu mogli razuvjeriti ni pamfleti koje je izdavala Titova organizacija i u kojima je Sovjetska Rusija bila prikazivana kao čudesna zemlja tolerancije i vjerske slobode.[44]

Međutim, u to isto vrijeme, dok su lokalni četnički komandanti dopuštali svojim ljudima da napadaju muslimanska sela, četnici su se službeno obraćali muslimanima za podršku. Tako je jedan od četničkih čelnika u Hercegovini Dobrosav Jevđević zapisao u srpnju 1942. da treba biti tolerantan prema muslimanima iz taktičkih razloga, "iako se ne smije smetnuti s uma da s njima ne može biti prave sloge".[45] Nije bilo vjerojatno ni da će to smetnuti s uma muslimani u mnogim dijelovima jugoistočne Bosne i Hercegovine, gdje su četnici i druge lokalne srpske postrojbe pobili na tisuće muslimana u zimu sa 1941. na 1942. godinu i u ljeto 1942. godine. Najveći su pokolji bili u okolici Foče i Čajniča. Najmanje 2000 muslimana pobile su ondje postrojbe pod zapovjedništvom lokalnog četničkog komandanta Zaharija Ostojića u kolovozu 1942., a u ve-

[43] Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak,* str. 112-114; Redžić, *Muslimansko autonomaxtvi),* str. 52.

[44] Höpken, "Die Kommunisten und die Muslime", str. 191; A. Popovié, *L'Islam balkanique,* str. 342.

[45] Redžić, *Muslimansko autonomaštvo,* str. 59.

ljači 1943. pobijeno ih je više od 9000, od kojih 8000 starijih ljudi, f žena i djece.[46] Uspostavljen je užasan sistem uzajamno pothranji-Jt vane mržnje. Što je više muslimana pristupalo partizanima, to su t više četnici smatrali muslimane kao takve svojim dušmanima, a što | su više četnici ubijali muslimane, to je vjerojatnije bivalo da će tamošnji muslimani surađivati s partizanima, Nijemcima, Talijanima i ustašama protiv četnika.

Ipak, nije svagdje bilo tako. Na nekim područjima čak su i surađivali muslimani i četnici. Takva jedna muslimansko-četnička "{f skupina u okolici Zenice uputila je u svibnju 1942. ovakvu poruku IiiNijemcima: "Uklonite ustaše iz Bosne pa ćemo mi muslimani i Srbi l napraviti ovdje red za dvije sedmice."[47] Najaktivniji pročetnički * muslimani bili su dr. Ismet Popovac, koji je bio načelnik Konjica, jf-i Fuad Musakadić, bivši šef policije u Sarajevu. Popovac je ponudio l Mihailoviću da će za njega regrutirati muslimane. Takvu su ideju j zagovarali još neki prosrpski i antikomunistički muslimani u više j;bosanskih gradova. U prosincu 1943. računalo se da oko 8 posto T ⸆MihaiIovićevih vojnika čine muslimani - možda njih 4000 ili nešto J; više.[48] Sam je Popovac predvodio napad kojim je "oslobođeno" jed-| no muslimansko selo u siječnju 1943. godine. Te su iste godine, me-;i đutim, komunisti zarobili i njđga i Fuada Musakadića i strijeljali ih.[49] s U tom vrtlogu suprotstavljenih sila - koje

su sve, valja podsjetiti, Jvukle porijeklo izvan Bosne - najprirodniji i najomiljeniji kurs za muslimane bio je da osnivaju svoje lokalne obrambene jedinice i da se nastoje obraniti od svih napadača. Takve male naoružane skupine nikle su po cijeloj zemlji. U listopadu 1942. postojala je i "Musli-; manska dobrovoljačka legija" od otprilike 4000 ljudi, koja se borila više protiv partizana nego protiv četnika, ali nije vjerovala ni ustaš-

[46] Dedijer i Miletić, *Genocid nad Muslimanima,* str. XXVI.-XXVII!., 3X3.

[47] Redžić, *Muslimansko autonomaštvo,* str. 55.

[48] *Ibid.,* str. 60-61; Avakumović, *Mihailovićprema nemaćkim dokumentima,* str. 71-72. Brojčana je procjena bazirana na Mihailovićcvoj tvrdnji da su 74 posto njegovih ljudi pravoslavci a 84 "Srbi" (str. 71-72). Vjerojatno je tu uračunao i neke "Srbe katolike", ali je možda bilo i pravoslavaca koji nisu bili Srbi.

[49] Avakumović, *Mihailović prema nemačkim dokumentima,* str. 71, u fusnoti. Redžić napominje daje ono muslimansko selo što ga je "oslobodio" Popovac branila jaka jedinica muslimanskih dobrovoljaca *(Muslimansko autonomaxtvo,* str. 105-106).

---

kim vlastima (od kojih je ipak primala oružje), nego je nastojala pregovarati direktno s

Nijemcima.[50] Slična ali još samostalnija jedinica nastala je u Cazinskoj krajini u zapadnoj Bosni (nedaleko od Bihaća) u ljeto 1943. godine. Predvođena bivšim partizanom Huskom Milj-kovićem i sastavljena mahom od demoraliziranih nekadašnjih partizana i dezertera iz postrojbi lokalne obrane, ta je jedinica imala osam kompletnih bataljona i gospodarila je velikim područjem. Hu-sku Miljkovića nastojali su naizmjence predobiti za svoju stranu NDH i partizani, ali je on zadržao distancu i prema jednima i prema drugima sve do veljače 1944, kad je sklopio sporazum s partizanima - na što su ga ubili proustaški pripadnici vlastite vojske.[51]

Mnogim muslimanskim političarima činilo se da je jedino rješenje za Bosnu neka vrsta autonomije. A jedini način da se to postigne bilo je da se obrate direktno Nijemcima, koji su to mogli ostvariti. Nije to bilo puko oživljavanje starog sna muslimanskih političara, iako bijaše i odjek zahtjeva takvih ljudi kao što je bio Šerif Arna-utović, zahtjeva za autonomijom pod ugarskom vlašću potkraj Prvog svjetskog rata. Bijaše to pokušaj da se pronađe praktično rješenje za sve nesnosniji položaj. Odatle je potekao i onaj famozni "Memorandum" koji su bosanski muslimani uputili Hitleru u studenom 1942. i koji je već spomenut u prvom poglavlju ove knjige. Osim hvalisanja gotskim porijeklom, u njemu se autori gorko žale na ustaške pokolje muslimana i zahtijevaju da se stane na kraj svakoj ustaškoj djelatnosti u Bosni i Hercegovini. Da bi se zemlja zaštitila, zatraženo je odobrenje da se proširi Muslimanska dobrovoljačka legija, i predloženo, radi umirenja Nijemaca, da Legija bude pod izravnim njemačkim nadzorom.[52]

Bijaše to pomno odvagnut paket prijedloga, ali je bitni zahtjev, autonomija Bosne i Hercegovine, Nijemcima bio neprihvatljiv jer su znali da bi time nanijeli nepodnošljivu uvredu Zagrebu. Njima je, međutim, bilo stalo do daljnjeg novačenja mladića iz te regije. U prosincu je Hitler zapovjedio da se SS divizija Princ Eugen, koja se uglavnom sastojala od pripadnika njemačke manjine iz Rumunj-

" Redžić, *Muslimansko autonomaštvo,* str. 68. [51] *Ibid., str.* 131, 160. [n] *Ibid.,* str. 71-74.

---

e, prebaci u NDH i popuni ondje svoje redove također pripadni-na njemačke manjine. Kad je Hitler u veljači 1943. rekao kako eli da ta divizija nadzire stvaranje čitave jedne nove divizije u)H, Himmler je predložio da se jedna divizija sastavi samo od skih muslimana. Prijedlog je prihvaćen, unatoč oštrim prosvjedi- iz Zagreba.[53] Načelo stvaranja SS divizija od "dobrovoljaca" ; okupiranih zemalja bilo je već provjereno u praksi. Tako su bile stale njemačke divizije u Francuskoj, Belgiji, Nizozemskoj i Dan- Icoj. Muslimanska je divizija postala 13. SS divizija i dobila popuno ime "Handžar divizija" prema tradicionalnom oružju iz te re-pje, turskom bodežu koji može biti zakrivljen kao jatagan.

Novačenje je započelo u travnju 1943., a Nijemci su iskoristili avak u Sarajevu pronjemačkog Velikog muftije iz Jeruzalema da pozove muslimansko svećenstvo na suradnju u tom poslu. (Velu muftija El Huseini bio je odavno poznat po

svojoj silnoj mržnji i Britance. Nakon Balfourove deklaracije o Palestini 1917. godine vao je sve Arape da osnuju arapsko-muslimansko-njemački savez •tiv britanske politike.) Neki od bosanskih muftija i imama pot-nogli su to novačenje, a svaka jedinica u diviziji dobila je mladog ouftiju za duhovnoga savjetnika; časnici su, međutim, bili gotovo *ri* čistokrvni Nijemci.[54] Do kraja travnja unovačeno je 12 000 iladića, a divizija je na kraju imala 21 000 boraca. Novačenje ! većinom bilo dobrovoljno, samo što se čini da su mnogi novaci bili prilično pogrešnu predodžbu o svrsi same divizije.[55] Općenito bosanski muslimani bili razočarani jer su povjerovali da će ta ʳizija braniti njihove gradove i sela, a umjesto toga su u ljeto 1943. uti upućeni na dugotrajnu izobrazbu u Njemačku i Francusku, vije skupine muslimana, iz Sarajeva i Banje Luke, poslane su da pridruže hrvatskim inženjercima u centru za izobrazbu u Ville-pranche-de-Rouergue, nedaleko od Toulousea. Ondje su, u noći 17. fiujna, pod vodstvom muslimana Ferida Džanića i Hrvata Bože Jele-fneka pohvatali svoje njemačke oficire, na brzinu ih osudili na smrt

53 Sundhausscn, "Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien", str. 191-193.

54 Redžić, *Muslimansko autonomaštvo,* str. 87, 119-120, 155. U čitavoj je divizi-i bilo osam muslimanskih časnika (str. 189, u fusnoti).

55 *Ibid.,* str. 89; Sundhaussen, "Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien", str. 193.

i strijeljali. Namjeravali su pobjeći i pridružiti se francuskom pokretu otpora, ali je jedan časnik digao uzbunu pa su ih napale njemačke postrojbe. Jelenek im je umaknuo, ali su petnaestorica pobunjenika poginula, a još ih je 141 ubijen u kasnijoj operaciji čišćenja terena. Obljetnica ove pobune slavi se i dan-danas u Villefranche--de-Rouergueu pod malko jednostranim nazivom *La révolte des Croates.*^

Pošto je "Handžar divizija" upućena na daljnju izobrazbu u još dalje mjesto u Šleskoj, u Bosni je nezadovoljstvo sve više raslo. Bosanski su se muslimani sve češće tužili kako ustaške postrojbe napadaju njihove ljude. Mnogi su muslimani počeli osnivati lokalne obrambene jedinice poznate pod nazivom "zeleni kadar". Ta je organizacija imala i svoga političkog vodu, profesora Nešada Topčića, koji se također zalagao za autonomiju Bosne i Hercegovine. Slično je nešto poduzeo i stariji član Islamskog vijeća u Sarajevu Muhamed Pandža, koji je u studenom 1943. pozvao muslimane da zbace ustaški jaram i osnuju autonomnu bosansku državu s jednakim pravima za sve građane, bez obzira na vjersku pripadnost. Vijest o njegovu apelu snažno je odjeknula u Handžar diviziji jer je on bio jedan od predvodnika kampanje za novačenje muslimana.[57] Istodobno su, međutim, muslimani sve više stupali u partizanske redove, privučeni stvaranjem "Šesnaeste muslimanske brigade", u rujnu 1943.[5K]

Nakon višekratnih zahtjeva za povratak Handžar divizije, Hitler ju je najposlije vratio u Bosnu

u ožujku 1943. radi operacija za "održavanje mira". Razmještena je po sjevernoj i istočnoj Bosni (Tuzla, Gradačac, Brčko, Bijeljina i Zvornik), gdje je u proljeće i ljeto iste godine izvršila niz okrutnih odmazdi - ubojstava i drugih zločina - nad srpskim pučanstvom.[59] Ne zna se točan broj žrtava, ali ih je svakako bilo na stotine, a možda i na tisuće. Kako je godina odmicala, muslimani su zbog novog razvoja prilika bivali sve spremniji da podijele svoju sudbinu s partizanima. Zbog sve otvorenije suradnje Nijemaca i četnika, bivali su sve nepovjerljiviji prema Ni-

[56] Redžić, *Muslimansko autonomaštvo,* str. 136; Erignac, *La Revolte des Croates.*

[57] Redžić, *Muslimansko autonomaštvo,* str. 140, 147, 177-178.

[58] *Ibid.,* str. 138-139; Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak,* str. 114.

[59] Redžić, *Muslimansko autonomaštvo,* str. 166-167, 183.

---

jemcima, a zabrinjavao ih je i prekid diplomatskih odnosa Njemačke s Turskom. Tito je postizavao sve nove vojne uspjehe, a kad je u rujnu osvojio Derventu, postavio je ultimatum svim hrvatskim i bosanskim postrojbama da pristupe partizanima, što je i učinilo oko 2000 pripadnika Handžar divizije. Kako su ustaše bivale sve bezobzirnije u svojim pokušajima da zastraše muslimansko pučanstvo smaknućima po kratkom postupku, medu muslimanskim je vojnicima sve više rasla nesklonost prema NDH. Handžar divizija naglo se raspadala, pa su u listopadu

njemačke vlasti u Zagrebu izvijestile Berlin da ta divizija nije više uopće sposobna provoditi vojne operacije. Pao je apsurdan prijedlog da se osnuje nova divizija, ali od toga nije bilo ništa. Na kraju 1944. godine rasformirane su sve SS postrojbe koje su nastale u NDH.[60]

Partizani su osvojili Sarajevo 6. travnja 1945. Za dva-tri tjedna cijela Bosna i Hercegovina bila je u njihovim rukama. Na dan 28. travnja imenovana je "narodna vlada" Bosne i Hercegovine. Većina **se** muslimana pomirila sa činjenicom komunističke vladavine. Umjesto da ih proguta Hrvatska (ustaško rješenje) ili Srbija (četnički plan), ponuđeno im je nekakvo neodređeno federalno rješenje u .kojem će Bosna i Hercegovina i dalje opstati. Ali nadasve su se dovali vremenu kada više neće biti klanja. Računa se da je oko |75 000 muslimana izgubilo živote u ratu, što iznosi 8,1 posto uku-iog pučanstva. To je veći postotak od postotka Srba koji su stra-i u ratu (7,3 posto) i svih drugih naroda osim Židova i Roma.[61] uslimani su se borili za sve strane - ustaše, Nijemce, četnike, izane - i bili su žrtve svih zaraćenih strana. Mnogi su od njih li u hrvatskim i njemačkim logorima smrti, recimo u Jasenovcu, ichenwaldu, Dachauu i u Auschwitzu.[62] Oni nisu izazvali taj rat najviše su se borili da se obrane. Samo što ubijanju još nije došao U-

60 *Ibid.,* str. 190-206; Sundhausscn, "Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien", str. 193.

61 Balić, *Das unbekannte Bosnien,* str. 7.

62 Dedijer i Miletić, *Genocid nad Muslimanima,* str. XXX.-XXX1.; Zulfikarpašić, *bosanski Muslimani,* str. 19-20.

14

BOSNA I HERCEGOVINA

U TITOVOJ JUGOSLAVIJI

1945.-1989.

Titu se često odaje veliko priznanje da je nakon Drugog svjetskog rata donio Jugoslaviji unutarnji mir i pomirenje. Istina je da ; je mir zavladao, i da su ratne rane malo-pomalo zaliječene. Isto je tako istina daje Tito dobro promislio o usuglašavanju suprotstavlje-j| nih zahtjeva jugoslavenskih naroda i pokrajina. Samo što je Titu l ipak vlast bila važnija od pomirenja, a komunistička je vlast uspostav-! Ijena u Jugoslaviji uz vrlo visoku cijenu. U posljednje je vrijeme najpoznatiji primjer za tu tvrdnju postupanje s različitim ostacima protupartizanskih snaga (i s njima združenim civilima) koji su se u *y.* travnju i svibnju 1945. bili sklonili u Austriju zaposjednutu Saveznici-I ma: sa slovenskim "belogardejeima", s ustašama i domobranima, te s f: jednim dijelom crnogorskih četnika. Britanci su ih na Titov zahtjev &. izručili partizanima. Većina ih je bila pobijena

poslije povratka na juli goslavensko tlo.

| Računa se da je gotovo 250 000 ljudi izgubilo živote u masovnim strijeljanjima, marševima smrti i koncentracionim logorima 1945. i 1946. godine.' U izvještaju jednog američkog službenika o I situaciji u Jugoslaviji u veljači 1945. stoji i ovo: "Propaganda i orga-| nizirane 'spontane' demonstracije, prisilni rad, samovoljno rekvirirali nje po kratkom postupku, hapšenja i kažnjavanja te mjere zastraši-| vanja isuviše podsjećaju ljude na okupaciju."[2] Titova tajna policija, * "Organizacija za zaštitu naroda" (OZNA), revno je zatvarala prave ; ili izmišljene političke neprijatelje. Prema Titovim vlastitim riječi-5 ma, svrha je OZNE bila da "utjera strah u kosti onima koji ne vole ovakvu Jugoslaviju" - a takvih je bilo vrlo mnogo.[3] Među njima su bili sretnije ruke oni koji su osuđeni na prisilni rad na jednom od *l* mnogih gradilišta u zemlji. Njihov su rad dopunjavali strani dobro-X voljei koji su radili na "omladinskim radnim akcijama", od kojih je ; jedna od prvih bila gradnja željezničke pruge Šamac-Sarajevo 1947. godine. Evo što je o tome napisao neutralan promatrač: "Auto-put Beograd-Zagreb, jedno od dičnih dostignuća iz tog razdoblja, nisu izgradile samo omladinske radne brigade, kako se trubilo na sve strane, nego je njima obilato pomagala i prisilna radna snaga, napose

1 Karapandzich, *Bloodiest Yugoslav Spring,* str. 20.

2 Citirano u knjizi Beloff, *Tito's Flawed Legacy,* str. 131.

3 Đorđević, "Yugoslav Phenomenon", str. 329.

'klasni neprijatelji' iz buržoaskih redova, što je možda i jedan od razloga što je auto-put tako loše izgrađen."[4]

Kad je jednom Staljin 1948. godine isključio Jugoslaviju iz Ko-minforma (organizacije koja je naslijedila Kominternu), jugoslavenski su povjesničari uskoro počeli iznova pisati historiju Jugoslavije ne bi li dokazali daje Tito oduvijek vodio nezavisnu, liberalnu i antistaljinističku politiku. Istina je, međutim, da je njemu prije raskida sa Sovjetskim Savezom, pa i nekoliko godina nakon toga, uzor koji je vjerno slijedio bila Staljinova politika.[5] Čak je i jugoslavenski federativni ustav, proglašen u siječnju 1946, bio naprosto vjerna kopija sovjetskog ustava donesenog desetak godina prije toga. U njemu je bila uobičajena mješavina bombastičnih deklaracija i šupljih fraza, prema kojima je, primjerice, svaka republika "suverena", ali nema pravo na odcjepljenje zato što su narodi Jugoslavije jednom zauvijek odlučili živjeti zajedno.[6] Nije potrebno ni spominjati da se u ustavu uopće nije spominjala Komunistička partija koja je faktički držala svu vlast u svojim rukama. Tito se poslužio metodom uobičajenom u ostalim istočnoeuropskim zemljama da Partiju u prvi mah zakamuflira "Narodnom frontom" dok najposlije ne eliminira svaki trag političkog pluralizma.[7] Godine 1947. najavljen je izvanredno ambiciozan Petogodišnji plan. Godine 1949, nakon raskida sa Staljinom, silom je preko noći provedena kolektivizacija u poljoprivredi, a

posljedica je toga bila da je naglo opala proizvodnja žitarica te je većim gradovima iduće godine zaprijetila glad.[8]

Jedna od najtipičnijih značajki toga razdoblja staljinističke politike bila je antireligiozna kampanja. Osobito se grubo postupalo s Katoličkom crkvom zato stoje dio njena klera surađivao s ustašama u Hrvatskoj i Bosni. Neke su crkve uništene, a samostani i sjemeništa zatvoreni. Pravoslavna je crkva prošla nešto bolje, iako je u

[4] Rusinow, *Yugoslav Experiment,* str. 38. O "omladinskim radnim brigadama" na gradnji željezničke pruge vidi kod Thompson, *Paper House,* str. 118-120.

[5] Lucidan i sažet prikaz Titova staljinizma vidi kod Pavlowitch, *Tito,* str. 50-61

[6] Lapenna, "Suverenitet i federalizam", str. 17-18.

[7] Taj je proces temeljito prikazan u knjizi Koštunica i Čavoški, *Parly Pluralism or Monism.*

[8] Rusinow, *Yugoslav Experiment,* str. 35-36.

---

prve tri-četiri godine izvršen snažan pritisak na njene institucije. Dio je njena višeg svećenstva surađivao s kvislinškim režimom u Srbiji, ali je i nekoliko mladih "naprednih" svećenika služilo u Titovoj ; vojsci kao vojni svećenici. Poticano je osnivanje društava takvih " svećenika u samoj crkvi da bi Komunistička partija mogla posredno utjecati na crkvu.[9] Što se islama tiče, čini se da su novi jugoslaven- ski vladari držali da on ima dva ozbiljna nedostatka: prvo, smatrali f.su

(ispravno) daje islam vrsta religije koja ne uključuje samo osobina uvjerenja nego i društvene običaje, i drugo, da je natražnjačka i |. azijatska religija. Osim toga, reklo bi se da vlast želi nakon rata pročistiti neke stare račune, kao što su se muslimanski aktivisti poslije prisjećali: "Komunisti bi nam u to vrijeme najveće štete i gu-ibitke nanijeli kad bi njihove vojne jedinice ušle u sela. Jednostavno Jji sve potencijalne protivnike, mahom ljude na višim društvenim "položajima i intelektualee za koje se znalo da su vjernici, poubijali jbez ikakva suđenja ili istrage."[10] U ustavu iz 1946. godine stajao je, naravno, uobičajeni član prema kojem će Jugoslavija poštivati Vjerske slobode a crkva će biti odvojena od države. Međutim, u :si je bilo drukčije.

Godine 1946. ukinuti su sudovi islamskog svetog zakona. Godine ,1950. donesen je zakon kojim je ženama zabranjeno nositi feredže. |ste godine zatvoren je posljednji mekteb, osnovna škola u kojoj su plčenici stjecali temeljno znanje o Kur'anu, a podučavanje djece u .džamijama nije bilo dopušteno. Godine 1952. zatvorene su sve te- u Bosni i Hercegovini i zabranjeni svi derviški redovi. Prema pekim izvještajima, muslimani koji su služili vojni rok ili radili u cozvanim dobrovoljnim radnim brigadama morali su jesti svinje-,u, a komunistički su rukovodioci upozoreni da ne smiju davati love obrezivati. Ukinuta su muslimanska kulturna i obrazovna ađruštva "Gajret", "Narodna uzdanica" i druga. Dopušten je rad samo jednoj službenoj (od 1947. godine pod državnim nadzorom) islam-"|koj organizaciji, sa svega jednom, strogo nadziranom medresom školovanje muslimanskih svećenika.

Zatvorena je i muslimanska fiskara u Sarajevu i do 1964. godine bilo je zabranjeno izdavati

9 Chadwick, *Christian Church in the Cold War,* str. 37.

10 Poulton, *Balkans,* str. 43.

---

islamske udžbenike u Jugoslaviji. Međutim, neke od tih mjera potajno su se kršile: i dalje su bili u optjecaju islamski tekstovi, djeca su se podučavala u džamijama, derviški su redovi djelovali u privatnim kućama, a studentska organizacija "Mladi muslimani" odupirala se kampanji protiv islama sve dok nekoliko stotina njenih članova nije pozatvarano 1949. i 1950. godine.

Muslimanska je zajednica pretrpjela već velike štete u ratu: računa se da je u cijeloj Jugoslaviji uništeno ili teško oštećeno 756 džamija. Mnoge su od njih lokalnom inicijativom obnovljene, ali je 1950. godine u Bosni i Hercegovini još bilo 199 džamija izvan upotrebe, od kojih je jedne trebalo popraviti, a druge su komunističke vlasti poslije pretvorile u muzeje, skladišta ili čak staje. Tijelo koje je upravljalo vakufima bilo je faktički pod državnim nadzorom, pa je bilo prisiljeno da velik dio svoje najvrednije imovine (recimo, prvi moderni blok uredskih zgrada u Sarajevu) prepusti lokalnim vlastima. Mnoga muslimanska groblja pretvorena su u parkove ili gradilišta za uredske i stambene zgrade. Istina je daje reis-ul-ulema Caušević bio predlagao nešto slično prije rata,

ali sigurno nije mislio da će se to uraditi bez pristanka muslimanske zajednice. Posljednji udarac vakufima, čiji je imutak bio već okljaštren eksproprijacijom obradive zemlje, zadala je nacionalizacija nekretnina 1958. godine. Tako su nestale velike dobrotvorne zaklade koje su djelovale 400 i više godina, kao što je bila zadužbina Gazi Husrev-begova iz tridesetih godina 16. stoljeća."

Opći uvjeti vjerskog života u Jugoslaviji popravili su se nakon 1954. godine, kad je izglasan novi zakon koji je svima zajamčio vjersku slobodu (ponovo) i kojim su crkve stavljene pod neposredni državni nadzor. Godine 1956. počeo se intenzivno provoditi program obnove pravoslavnih manastira, dijelom iz turističkih razloga a dijelom i zato što su između višeg pravoslavnog svećenstva i države uspostavljeni nešto nježniji odnosi.[12] Međutim, opći službeni stav prema islamu izmijenio se potkraj pedesetih i u šezdesetim godinama iz sasvim osebujnog razloga: jugoslavenska je muslimanska

11 O svim ovim promjenama vidi kod Balić, "Der bosnisch-herzegowinischc Islam", str. 120, 128-134; A. Popović, *L 'Islam balkanique,* str. 347-353.

12 McFarlanc, *Yugoslavia,* str. 79.

---

iajednica postala tada oruđe Titove tobože "nesvrstane" vanjske jlitike.

Kao i mnoga druga Titova općenito slavljena

dostignuća, bijaše politika na koju je on tako reći slučajno natrapao. Pošto je (na |voje veliko čudo) bio izbačen iz Kominforma i postao uvelike ovi-o zapadnim kreditima, pomoći i diplomatskoj potpori, bila mu ! potrebna ideologija zbog koje će se činiti daje on navlas upao u jaj nezgodni položaj, a ujedno mu omogućiti da drži na distanci ugodno uslužne zapadne demokracije. Otkrio je to na svom pu-anju po Etiopiji, Indiji i Egiptu 1955. godine. Uskoro je nakon Dga počeo držati govore u kojima je osuđivao podjelu svijeta na |lokove, a sljedeće godine, kad su Jugoslaviju zajednički posjetili IJaser i Nehru, razradio je retoriku pokreta nesvrstanih.[13] I Naseru '. indonezijskom vodi Sukarnu predstavljen je reis-ul-ulema kad 1956. godine posjetili Beograd. Iako je službeno tijelo koje je dstavljjalo jugoslavenske muslimane "Islamska vjerska zajed-|ica" dobilo nalog da bojkotira Svjetski islamski kongres u Ka-ačiju 1952. godine, njegovi su predstavnici uvelike putovali po vijetu i nastupali kao predstavnici muslimana na svim skupovi-na Trećeg svijeta i nesvrstanih zemalja.[14] Uskoro je musliman-vjerska pripadnost postala preporuka svakome tko se nadao apredovanju u jugoslavenskoj diplomatskoj službi. Oko sredine zdesetih istaknuti muslimanski diplomati iz Bosne i Hercego-|vine služili su u više arapskih država i u Indoneziji, među njima p sin jednog bivšeg reis-ul-uleme.[15] Činilo se da nije važno što ti diplomati članovi Komunističke partije koji su se uglavnom lodrekli svoje religije, glavno je da su se zvali Mehmed, Ahmed i Mustafa.

[13] Taj je pokret započeo na konferenciji u Bandungu u Indoneziji 1955. godine . pod kineskim pokroviteljstvom; Tito je stao na čelo pokreta 1960. godine, a njegova

načela proglasio službenom jugoslavenskom politikom 1961. godine. Većini je neutralnih promatrača bila jasna prava narav tog pokreta još prije nego stoje Fidel Castro postao njegov predsjednik 1979. godine. Vidi Pavlowitch, *Tito,* str. 61-65; Mili**vojević,** *Descent into Chaos,* str. 20-21; Ivanović, "Reforma vanjske politike".

[14] Irwin, "Islamic Revival", str. 441-442; A. Popović, *L'Islam balkanique,* str. 353-354.

15 Balić, "Der bosnisch-herzegowinische Islam", str. 125.

Pitanje što znači biti musliman u Bosni i Hercegovini - je \{ posrijedi religiozni, etnički ili nacionalni identitet - nije bilo skinuto s tapeta, usprkos uvjerenju Komunističke partije Jugoslavije u prvim godinama Titove vladavine da će se to dogoditi. U četrdesetim godinama službeni je stav glasio da će se taj problem malo-pomalo riješiti sam od sebe, kad se muslimani identificiraju s Hrvatima ili Srbima. Na prvom partijskom kongresu poslije rata utvrđeno je da se "Bosna ne može podijeliti između Srbije i Hrvatske, ne samo zato što Srbi i Hrvati žive izmiješani na cijelom tom teritoriju nego i zato što je taj teritorij nastanjen i muslimanima, koji se još nisu izjasnili u nacionalnom smislu".[16] "Izjasnili u nacionalnom smislu" znači ovdje da se nisu "izjasnili hoće li biti Srbi ili Hrvati". Na partijee je izvršen stanovit pritisak da se opredijele za jednu ili drugu nacionalnost. Analiza nacionalne pripadnosti partijskih funkcionara s muslimanskim imenima u prvom jugoslavenskom priručniku *Tko je tko* (1956.) pokazuje da se 17 posto njih izjasnilo kao Hrvati a 62 posto kao Srbi - što je, između ostaloga, znak otkud je puhao vjetar u bosanskom političkom

životu u to doba. U popisu stanovništva 1948. godine muslimani su imali tri opcije: mogli su se deklarirati kao Srbi muslimanske vjeroispovijesti, Hrvati muslimanske vjeroispovijesti ili kao "nacionalno neopredijeljeni". To je bosanskim muslimanima dalo priliku da pokažu koliko se skanjuju da budu posrbljeni ili pohrvaćeni: 72 000 njih izjasnilo se da su Srbi, 25 000 da su Hrvati, a 778 000 deklariralo se kao "neopredijeljeni". Pri sljedećem popisu stanovništva, 1953. godine, ishod je bio sličan. Ovaj put je službena politika promicala duh "jugoslavenstva". "Muslimanstvo" se uopće nije spominjalo u popisu, ali su se ljudi mogli deklarirati i kao "Jugoslaveni, nacionalno neopredijeljeni". U Bosni i Hercegovini bilo je takvih 891 800.[17]

Službena politika počela se mijenjati tek u šezdesetim godinama. Nije potpuno jasno kako je do toga došlo. U prvih petnaest-dvadeset

16 Höpken, "Die Kommunisten und die Muslime", str. 194

17*Ibid.*, str. 195; poslužio sam se detaljnim pregledom podataka za 1948. godinu u knjizi Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak,* str. 32-33.Höpken navodi ukupan broj "Srba" i "Hrvata" muslimanske vjere (170 000), što je netočno; možda je posrijedi tiskarska pogreška za ukupni broj takvih muslimana u cijeloj Jugoslaviji (190 000).

---

iina nakon rata, na višim položajima u Bosni i Hercegovini do-ninirali su Srbi. U četrdesetim godinama bilo je u Komunističkoj tiji Bosne i Hercegovine 20 posto muslimana i 60 posto Srba. olitika bosanske republičke vlade bila je vrlo servilna prema Be-adu, sklona tretirati svoju

republiku kao tek nešto više od obične okrajine Srbije. Nakon odlaska Srbina Đure Pucara s mjesta šefa uske Partije 1965. godine, taj je stav donekle izmijenjen, a isklju-njem Aleksandra Rankovića, Titova nemilosrdnog šefa službe sigur- iduće godine, došlo je do općeg ublažavanja politike prema csrpskim narodima u cijeloj zemlji. Ali već se i prije tih događaja vila tendencija priznavanja bosanskih muslimana kao naroda. Vje-DJatno je to bila posljedica dvaju povezanih uzroka: odluke da se stane od politike "integralnog jugoslavenstva" i da se umjesto na početku šezdesetih, pojača samostalnost republika, te za-ašnjelog uspona malobrojne elite muslimanskih komunističkih ru-(rovodilaca u partijskom aparatu Bosne i Hercegovine.[18]*

Prvi znak promjene pojavio se 1961. godine, kad su se ljudi u pišu stanovništva mogli izjasniti kao "muslimani u etničkom smi-llu". Zatim je, 1963. godine, u preambuli bosanskohercegovačkog ava, stajalo između ostaloga: "Srbi, Hrvati i muslimani udruženi PB prošlosti zajedničkim životom" - čime se podrazumijevalo, iako itije izrijekom rečeno, da muslimane treba smatrati ravnopravnim iom.[19] Općenito se držalo da je to presudan korak, a jedan od aza te promjene bilo je i to što je u materijalu pripremljenom za zbore funkcionara u Savezu komunista Bosne i Hercegovine 1965.

*** Ovu tvrdnju treba možda pojasniti. Nisu se samo muslimanski komunistički Snikovodioci zalagali za priznavanje muslimana kao nacije: i drugi bosanski političa-|ri, recimo Branko Mikulić, Hrvoje Ištuk, Dragutin Kosovac i Todo Kurtović, podu-|pirali su taj potez, koji se smatrao dijelom procesa podizanja statusa Bosne i Hcrcc-jgovinc naspram drugih republika.**

18 Höpken, "Die Kommunisten und die Muslime", str. 199-201. S. Ramet sma-;-ta da

je presudan bio pad Rankovićcv: *Nationalism and Federalism,* str. 178-179. O '^dominaciji Srba u Bosni i Hercegovini u razdoblju između 1945. i 1965. godine vidi | kod Pcrochc, *Histoire de la Croatie,* str. 367.

19 Höpken, "Die Kommunisten und die Muslime", str. 196-197; Irwin, "Islamic "Revival", str. 444.

---

godine nacionalnost pojedinaca navedena jednostavno kao "Srbin" ili "Hrvat" ili "musliman".[20] Ipak, ovo priznavanje muslimana kao nacionalnosti još nije bilo službeno proglašeno, pa se određeni broj akademika i rukovodilaca (pod vodstvom sveučilišnog profesora Muhameda Filipovića i uz pomoć partijskih funkcionara kao što je bio Atif Purivatra) i dalje zauzimao da se riječ "musliman" kao oznaka nacionalne pripadnosti piše velikim početnim slovom "M", a ne više kao "musliman" u vjerskom smislu. Ipak je još bilo otpora ovom prijedlogu u Partiji, koja je 1967. isključila profesora Filipovića iz svojih redova. Ali na kraju je postignut uspjeh, u svibnju 1968., na sjednici bosanskog Centralnog komiteta, na kojem je izdano priopćenje u kojem je stajalo i ovo: "Praksa je pokazala svu štetnost različitih vidova pritisaka... iz ranijeg perioda kad su muslimani označavani kao Srbi ili Hrvati u nacionalnom pogledu. Pokazalo se, a to je potvrdila i novija socijalistička praksa, da su muslimani zaseban narod."[21] Ovaj je stav prihvatila i savezna vlada, unatoč žestokim prigovorima u Beogradu srpskih nacionalista medu komunistima kao što je bio Dobrica Ćosić. I tako se u popisu stanovništva 1971. godine prvi put pojavljuje i označnica: "Musliman, u nacionalnom

smislu".[22]

Drugi izvor otpora ovom stavu bijaše u partijskom rukovodstvu Makedonije. Sami su Makedonci vrlo kasno, 1945. godine, priznati kao narod, pa im se nije sviđala pomisao da bi se i njihova poveća manjina slavenskih muslimana mogla na sličan način odvojiti od makedonske nacionalnosti.[23] Međutim, upravo nam usporedba s Bosnom omogućuje da uvidimo zašto je bosanska politika, ma koliko čudno izgledala, imala smisla. U slučaju slavenskih muslimana u Makedoniji možemo govoriti o religiji kao o nekakvom površinskom sloju koji se može oguliti i ispod kojega ćemo otkriti etnički ili nacionalni supstrat. Skinemo li taj islamski sloj, ostat će nam Slaven koji se može proglasiti "Makedoncem" prema kriterijima

[21] Balić, "Der bosnisch-herzegowinische Islam", str. 124.

[21] Höpken, "Die Kommunisten und die Muslime", str. 198-200; Irwin, "Islamic Revival", str. 144.

[22] Höpken, "Die Kommunisten und die Muslime", str. 200.

[23] O dugotrajnom sporu s Makedonijom oko tog pitanja vidi kod S. Ramet, *Nationalism and Federalism,* str. 182-184.

---

zajedničkog jezika i povijesti. Ali u slučaju bosanskog muslimana, kako ćemo prozvati preostali supstrat? Možemo ga proglasiti "slavenskim" ili "bošnjačkim", ili ga možemo proglasiti "srpsko-hrvat-skim", ali bilo bi pogrešno proglasiti ga /// srpskim /// hrvatskim, i to iz dva

razloga. Prvo, zato što u doba prije islamizacije nije bilo tako određenog "srpskog" ili "hrvatskog" identiteta kao danas, pa ne bismo mogli govoriti o "Srbima muslimanske vjeroispovijesti" u tom smislu da su mu preci bili Srbi prije nego što su postali muslimani. A drugo, kad su se bosanski kršćani, vrlo kasno, počeli izjašnjavati kao Srbi ili Hrvati, bilo je to samo na temelju religije. (Stoga se i potomci mađarskih ili njemačkih doseljenika katoličke vjere koji su u Bosnu i Hercegovinu došli za vrijeme Austro-Ugarske deklariraju sad kao "Hrvati", a potomci rumunjskih Roma pravoslavne vjere kao "Srbi".)[24] Vidjeli smo već kako su mnogi bosanski pravoslavci zacijelo potekli od srpskih doseljenika ili Vlaha, ali je toliko priljeva i odljeva pučanstva bilo, kao i prelazaka na drugu vjeru, da vrlo malo pojedinaca mogu biti sasvim sigurni kakvo im je zapravo etničko porijeklo. Stoljećima su te dvije vrste bosanskih kršćana imale isti jezik, povijest vi zavičaj - što će reći da je u najvažnijim aspektima supstrat koji leži ispod njihova vjerskog identiteta jedan te isti.

Drugim riječima, kad su bosanski pravoslavci i katolici potkraj 19. i na početku 20. stoljeća počeli sami sebe nazivati prema etničkim etiketama Srbima i Hrvatima, bijaše to umjetan potez. Vidjeli smo daje historijski razumljivo što su to učinili. Ali kad su jednom povukli taj potez, bilo je neminovno da i muslimani povuku logičan potez, to jest da se vjerski očituju kao muslimani a da svoj etnički supstrat nazovu bošnjačkim. Posljedica bi svega toga bila da "Bošnjak" bude treće ime uz "Srbina" i "Hrvata" - što bi bilo isto kao i uporaba riječi "Musliman",

samo što bi još više podrivalo jedinstvo, jer se sad bar sve tri grupacije mogu nazivati bošnjačkim Muslimanima, bošnjačkim Srbima i bošnjačkim Hrvatima.

Pokretačka snaga priznavanja muslimana kao naroda potkraj šezdesetih i na početku sedamdesetih nije bio islamski vjerski pokret. Dapače, predvodnici su bili komunisti i drugi sekularizirani

24 Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta,* str. 67-68.

---

muslimani koji su željeli da se muslimanski identitet u Bosni i Hercegovini razvije u nešto još izrazitije nereligiozno. U tom se razdoblju mogu pratiti u Bosni i Hercegovini dvije posve različite tendencije: ovaj pokret svjetovnog "muslimanskog nacionalizma" i zasebno buđenje islamske vjere.[25] Najpoznatiji plod ovog potonjeg buđenja poslije je postala rasprava koju je napisao (ali ne i objavio) potkraj šezdesetih godina Alija Izetbegović pod naslovom *Islamska deklaracija.*[26] Argumenti Izetbegovićeve rasprave (o kojoj će biti više riječi u sljedećem poglavlju) ne samo što su se razlikovali od argumenata političara kao stoje bio Purivatra, nego su bili sasvim suprotni. Izetbegović se nije bavio problemima Bosne i Hercegovine nego položajem islama u svijetu, pa je pisao o nacionalizmu kao sili koja podvaja narode i o komunizmu kao neadekvatnom društvenom poretku. Ovo antikomunističko vjersko buđenje bijaše u početku beznačajan fenomen, iako je bosanskim

muslimanima Titova "nesvrstana" politika omogućila da uspostave kontakte sa širim muslimanskim svijetom i time potaknu proučavanje islamske teologije u Bosni i Hercegovini. U sedamdesetim je godinama još više Bošnjaka moglo studirati na arapskim sveučilištima, a godine 1977. osnovan je čak i Fakultet islamske teologije (uz financijsku potporu Saudijske Arabije) na Univerzitetu u Sarajevu.[27]

Takav je razvoj bio daleko od onoga za što su se zauzimali ljudi kao Purivatra. Oni su bili zaokupljeni činjenicom da muslimani u Bosni i Hercegovini nisu dostatno zastupljeni u komunističkom upravnom aparatu republike, i da njihova republika kao cjelina ima nekakav niži status od ostalih republika u Jugoslaviji. Držali su da taj nepravedan stav prema njima potječe otuda što Bosna i Hercegovina nije nastanjena samo jednim određenim narodom, nego tek dijelovima drugih dvaju naroda (Srbima i Hrvatima) i jednim "nenaro-dom". U ovoj je analizi bilo mnogo istine. Bosna i Hercegovina zaista nije uživala status kakav je zasluživala u jugoslavenskom federativ-

25 O tome vidi kod A. Popović, "Islamische Bewegungen", str. 281, i Irwin, "Islamic Revival", str. 445-446.

26 Izetbegović se počeo pripremati za pisanje 1966. i 1967. godine a dovršio je svoje djelo u prvoj polovici 1970. godine (Zulfikarpašić, ur., *Sarajevski proces,* str. 239).

27 P. Ramet, "Die Muslime Bosniens", str. 111; A. Popović, *L 'Islam balkanique,* str. 351 ; informacija dobivena od Maje Topolovca.

nom sistemu i u gospodarskom je razvoju sve više zaostajala za svojim moćnijim susjedima. Došlo je bilo doduše do kratkotrajnog procvata gospodarstva nakon raskida s Kominformom 1948. godine, kad je Tito, zabrinut zbog mogućnosti sovjetske invazije, odlučio smjestiti tvornice oružja i druge strateški važne opreme u nedostupnije dijelove Bosne i Hercegovine. Ali taje faza planiranja ubrzo prošla, a nakon nje je Bosna i Hercegovina ostala s nečim što je jedan analitičar opisao kao "nove (i često nedovršene) tvornice izgrađene u totalnoj izolaciji od tržišta, prometnica i kvalificirane radne snage".[28] U pedesetim i šezdesetim godinama Bosna i Hercegovina je, prema ostalim dijelovima Jugoslavije, stagnirala i zaostajala, tako da joj je društveni proizvod po glavi stanovnika pao sa 79 posto od jugoslavenskog prosjeka 1953. godine na 75 posto 1957. godine, i na 69 posto 1965. godine. Godine 1961. veći dio Bosne i Hercegovine službeno je proglašen privredno nerazvijenim. Od svih jugoslavenskih republika, Bosna i Hercegovina imala je najnižu stopu ekonomskog rasta za cijelog razdoblja od 1952. do 1968. godine. Nacionalni dohodak Bosne i Hercegovine, koji je 1947. godine bio za 20 posto niži od jugoslavenskog prosjeka, pao je do 1967. godine na 38 posto ispod jugoslavenskog prosjeka.[29] Društvena statistika govori nešto slično otkrivajući probleme koji su djelomice bili simptomi ekonomske zaostalosti, a djelomice i njeni uzroci. Na početku sedamdesetih Bosna i Hercegovina imala je najvišu stopu smrtnosti novorođenčadi u Jugoslaviji osim na Kosovu, najvišu stopu nepismenosti (opet osim na Kosovu), najviši postotak ljudi koji su završili samo tri razreda osnovne škole (osim na Kosovu) i najniži

postotak ljudi koji žive u gradovima (osim na Kosovu). Isto je tako imala najvišu stopu migracije unutar same Jugoslavije - otprilike po 16 000 ljudi godišnje u pedesetim i šezdesetim godinama. Većina su tih migra-nata bili Srbi koji su odlazili živjeti u Srbiju.[30] Djelomice su i zato

28 Rusinow, *Yugoslav Experiment,* str. 100.

29 *Ibid.,* str. 99-100, 119; S. Ramet, *Nationalism and Federalism,* str. 138-144.

30 Svi ovi statistički podaci (uglavnom crpljeni iz popisa stanovništva 1971. godine) mogu se naći kod Breznik, ur., *Population of Yugoslavia.* Vojvodina je bila područje s najvećim čistim priljevom stanovništva: nije se željelo samo nadomjestiti više od 300000 pripadnika njemačke manjine koji su pobijeni ili protjerani, nego i osigurati apsolutnu većinu Srba.

Muslimani oko sredine šezdesetih prestigli Srbe u Bosni i Hercegovini kao najbrojniji narod.

Priznavanje muslimanske nacionalnosti potkraj šezdesetih odigralo je stanovitu ulogu u buđenju republičkog ponosa koji je pripomogao da se pokrene bosansko gospodarstvo. Nekoliko promjena u saveznom ustavu u tom razdoblju, započetih novim ustavom 1963. godine i dovršenih formuliranjem novih ustavnih odredbi 1974. godine, otvorile su šire mogućnosti za vođenje politike razvoja u pojedinim republikama. U sedamdesetim godinama bosanske su vlasti financirale nekoliko grandioznih industrijskih projekata i podizanje novih neboderskih naselja u većim gradovima. Godine 1980. jedan je promatrač zabilježio da Sarajevo "izgleda kao jedno golemo gradilište javnih radova. Obnavljaju se gradski

vodovod i kanalizacija, glavne su ulice u središtu grada prekopane i popravljaju se, tramvajske se tračnice zamjenjuju širim kolosijekom" i tako dalje.[31] Neposredan razlog svih takvih djelatnosti u glavnom gradu Bosne bijahu, naravno, Zimske olimpijske igre koje su se ondje imale održati 1984. godine. Ali taj novi razvoj bio je tek najdramatičniji primjer one vrste radova koji su se obavljali u mnogim dijelovima republike, mahom uzajmljenim novcem.

Tendencija decentralizacije Jugoslavije, koja je dosegnula vrhunac u ustavu iz 1974. godine, ipak je više problema stvarala nego rješavala. Načelo zasebnih nacionalnih političkih identiteta uvaženo je tek toliko da probudi apetit za još više sličnih mjera. Povijest nas uči da federacije različitih nacionalnih entiteta mogu uspješno funkcionirati samo ako su zasnovane na istinskom demokratskom političkom poretku, a u komunističkoj Jugoslaviji nije bilo tako, jer je u njoj svaka težnja za većom nacionalnom autonomijom nužno morala upiti kao bugačica sva ona gorka politička nezadovoljstva koja su kolala po čitavom sistemu. Lako je uvjeriti jedan narod da ga drugi narod ugnjetava ili izrabljuje kad je cijeli politički sistem u kojem su oba naroda zatočena nedemokratski i u biti ugnjetavački. A prirodni je rasadnik svih vrsta nezadovoljstva slabo gospodarstvo koje ne funkcionira - stoje također bilo zajamčeno jugoslavenskim komunističkim sistemom. Zapravo je gospodarstvo općenito sve sla-

31 S. Ramcl, *Nationalism and Federalism,* str. 144.

bije funkcioniralo zbog mjera koje su u šezdesetima i sedamdesetima poduzete radi decentralizacije, jer su se u republikama sve češće udvajali industrijski kapaciteti i planovi infrastrukture. Najgora je ona vrsta konkurencije koja se javlja kad konkurenti djeluju uz pomoć kredita i dotacija dobivenih političkim sredstvima, i kad sama konkurencija nije podložna pravoj tržišnoj utakmici.

Od sredine šezdesetih do kraja osamdesetih probudile su se mnoge nepreboljene nacionalne pizme, od kojih su jedne mahale valjanijim opravdanjima nego druge. Najviše je to uzelo maha u Hrvatskoj i Srbiji. Potkraj šezdesetih počeo se određen broj različitih hrvatskih pritužbi i nezadovoljstava zgušnjavati: pritužbe na razvoj službene verzije srpskohrvatskog jezika u kojoj su prevladavali srpski oblici riječi, pritužbe na utjecaj koji su beogradske banke imale na turističku privredu Dalmacije i na niz drugih ekonomskih i demografskih problema.32 Taj pokret, koji je inzistirao na pravima Hrvatske i koji se udružio s kampanjom za daljnju liberalizaciju jugoslavenskog političkog sistema, postao je na Zapadu poznat pod nazivom »Hrvatsko proljeće«. Pokret je bio prvenstveno uperen protiv Srba, ali je prenio borbu i na bosanskohercegovačko tlo. Godine 1971. jedan hrvatski list objavio je analizu nacionalne pripadnosti svih rukovodilaca u upravnom aparatu Bosne i Hercegovine, iz čega se moglo razabrati da Hrvati nisu ni približno zastupljeni na tim položajima koliko bi morali biti. Premda ih je bilo više od 20 posto od ukupnog broja pučanstva, jedva da je bilo njihovih predstavnika na tako važnim položajima u

javnim medijima kao što su bili direktori i urednici Radija i televizije Sarajevo; svi su predsjednici sudova bili Srbi, a ni jedan od ravnatelja raznih republičkih ustanova nije bio Hrvat. Istaknuti bosanski političari, recimo Hamdija Pozderac, izjavili su na to da nije važno koje je narodnosti neki javni službenik, pod uvjetom da radi na dobro čitave Bosne i Hercegovine.33 Ali suparništvo između hrvatskih i srpskih nacionalista u skrbi za Bosnu i Hercegovinu bilo je već uzelo previše maha da bi se moglo ušutkati takvim floskulama. Srpski drugorazredni književnik Josip Potkozovac objavio je već 1969. godine knjigu u kojoj

32 Ibid., str. 98-115.

33 Ibid. str. 124.

---

je ustvrdio da su svi stanovnici Bosne (pa čak i Dalmacije) "zapravo" Srbi. Kako su takvi sporovi u sedamdesetim godinama vrcali na sve strane, hrvatski i srpski nacionalisti počeli su otvoreno govoriti o tome kako bi trebalo dijelove "čistog nacionalnog" teritorija Bosne i Hercegovine pripojiti Hrvatskoj, odnosno Srbiji.[34] Nije se uopće pokušavalo dokazati da je politika bosanskih vlasti bila izrazito pro-tuhrvatska ili protusrpska u tom razdoblju. Sasvim su dovoljni bili puki statistički dokazi o ugnjetavanju na jednoj strani, i krivotvorenje nacionalne historije na drugoj. Jedina je posljedica ovakvih statističkih argumenata na razvoj situacije u Bosni i Hercegovini bilo nespretno uvođenje

"nacionalnog ključa", tako da je po jedan predstavnik svakog naroda morao biti izabran na svim javnim funkcijama - još jedan neznatan prilog daljnjoj ekonomskoj i administrativoj sklerozi.

Na kraju se pokazalo daje srpski nacionalizam razorniji. Srbija je naoko imala manje razloga od ostalih jugoslavenskih republika da bude nezadovoljna u prvih dvadeset godina komunističke vladavine. Zemljom se opet upravljalo iz Beograda, Srbi su dominirali u Partiji i oružanim snagama, a oni koji su preživjeli četiri ratne godine imali su snažan osjećaj daje Srbija moralno superiornija Hrvatskoj. Ali Tito 1945. godine nije dao Srbiji onakve teritorijalne nagrade kakve se obično daju ratnim pobjednicima. Cjelokupni teritorij jugoslavenske Makedonije postao je zasebna republika. Iako su u njoj Srbi bili u manjini, srpska ju je vojska bila osvojila u Balkanskim ratovima 1912. i 191.3. godine i pripojila Kraljevini Srbiji pod izmišljenim imenom "Južna Srbija". Stoga su tu promjenu 1945. godine srpski nacionalisti smatrali otimačinom srpskog teritorija. Sjeverna pokrajina Vojvodina, u kojoj su Srbi sačinjavali manje od 50 posto stanovništva, postala je dio Kraljevine Jugoslavije 1918. godine. Tito joj je dao status "autonomne pokrajine" u sklopu Srbije. Neki su Srbi i to smatrali protusrpskim činom, premda Vojvodina nije nikad bila dio same Srbije. Pa i Kosovo, na kojem su Albanci bili u većini i koje je Srbija također osvojila 1912. i 1913. godine, Tito je proglasio "autonomnom pokrajinom" u sklopu Srbije. Te su promjene pekle mnoge Srbe i pretezale u njihovim glavama nad teritorijalnim

34 *Ibid.*, str. 105, 125.

---

ustupkom koji im je Tito učinio kad je Srbiji pripojio Srijem, poveći istočni vršak hrvatskog teritorija. (Tito nije ništa mijenjao na povijesnoj granici Srbije i Bosne, koja je ostala kakva je bila u otoman-skom i austrougarskom razdoblju.)

Sazrele su bile prilike za teoriju urote prema kojoj je Tito, polu-hrvat i poluslovenac, svjesno radio protiv povijesnih interesa Srbije. Takvi su osjećaji uzeli još više maha u šezdesetima i na početku sedamdesetih, kad su čestim izmjenama i dopunama saveznog ustava Vojvodina i Kosovo dobivale sve veću i veću upravnu autonomiju - sve dok u ustavu 1974. godine nisu stekle neke (iako ne sve) kompetencije republika, pa i pravo da imaju predstavnike u svim glavnim saveznim tijelima. Nakon pada Titova šefa službe sigurnosti Aleksandra Rankovića (1966. godine), koji je na Kosovu vladao željeznom rukom (a s njim je pao i veći broj srpskih rukovodilaca), situacija se dramatično izmijenila. Najprije je uslijedila protuakcija Albanaca protiv Srba na Kosovu, s antisrpskim izgredima i drugim aktima nasilja, a onda nagla "albanizacija" cijele pokrajine, za koje su Srbi na Kosovu postali neugodno svjesni svoga statusa kao neznatne manjine u pokrajini. Na tisuće Srba odselilo se iz pokrajine u samu Srbiju. Neki su od njih bježali jer su se osjećali ugroženi, ali su mnogi tražili bolji posao i sudjelovali u onoj općoj plimi pučanstva s periferije prema matičnoj

zemlji, koja je, kao što smo vidjeli, zahvatila i bosanske Srbe u to doba.[35]

Situacija na Kosovu, koja je na početku osamdesetih dosegnula stanje permanentne krize i vojne okupacije, postala je glavno žarište buđenja srpskog nacionalizma. Već 1968. godine srpski nacionalisti medu komunistima, primjerice Dobrica Cosić, tužili su se na zaokret politike na Kosovu nakon Rankovićeva pada. "Svjedoci smo činjenice kako čak i medu srpskim narodom ponovo svijetli stari historijski cilj i nacionalna ideja - ujedinjenje srpskog naroda u jednu državu," napisao je tada.[36] Zbog te tvrdnje, koja je formulirana

35 Vidi Magaš, *Destruction od Yugoslavia,* str. 37, 47, u fusnoti. Lažna je tvrdnja da je u razdoblju od 1968. do 1978. "više od 100 000 Srba" napustilo Kosovo (Beloff, *Tito's Flawed Legacy).* Prema popisima stanovništva na Kosovu je 1961. godine bilo 227016 Srba, 1971. godine 228261, a 1981. godine 209497 (Islami, *Fshati i Kosovës,* str. 176).

36 Tomasevich, "The Serbian Question", str. 39.

---

kao upozorenje ali je iskazana u duhu prijetnje, Ćosić je bio isključen iz Centralnog komiteta. Nije slučajno što se on isto tako žestoko suprotstavio prijedlogu da bosanski muslimani dobiju status naroda. Budući da su kosovski Albanci većinom muslimani, antiislamski osjećaji bivali su sve važnija značajka srpskoga nacionalizma. Time je odavno bila prožeta i srpska književna baština, ali se sada to izražavalo u mnogo žešćoj formi, recimo u

izrazito antimusliman-skom romanu *Nož*, koji je na početku osamdesetih objavio radikalni nacionalist Vuk Drašković.[37] Srpska pravoslavna crkva također je ulučila priliku da probudi osjećanje vjerskog identiteta u književnoj i političkoj kulturi zemlje. Zapravo i srpsko opsesivno svojatanje Kosova donekle počiva na činjenici da se u toj pokrajini nalaze neki od najstarijih manastira i crkava srpskog pravoslavlja, pa i sama patrijaršija.

Buđenje pravoslavlja pratilo je i buđenje zanimanja za zabranjenu temu četništva u Drugom svjetskom ratu. I baš kao što su - ili upravo zato što su - komunisti osuđivali sve četnike odreda kao fašističke kolaboracioniste, tako je i sad reakcija srpskih nacionalista bila da ih podjednako nekritički hvale. Režim je imao razloga požaliti što je predugo branio objektivno historijsko proučavanje ratnih zbivanja. Godine 1985. objavio je Dobrica Ćosić roman u kojem je suosjećajno portretirao četničkog ideologa Dragišu Vasića. Iste je godine knjiga povjesničara Veselina Đuretića o četništvu predstavljena na promociji koju je priredila Srpska akademija nauka. Taj je događaj bio važna prekretnica, signal da kulturne vlasti u Beogradu mogu sada otvoreno očitovati srpski nacionalizam. U siječnju iduće godine dvije stotine istaknutih beogradskih akademika i književnika potpisalo je peticiju u kojoj se histerično govorilo o "albanskoj agresiji" i "genocidu" na Kosovu. Sve stare srpske pizme izbile su na površinu, pa se u peticiji kukalo kako se "već decenijama vodi montirani politički proces srpskom narodu i njegovoj historiji."[38]

Poslije je, te iste godine, Srpska akademija nauka (ili barem jedan njen odbor u kojem se zna da je bio i Ćosić) sročila "Memorandum",

37 Tomasevich, "The Serbian Question", str. 39.

38 Magaš, *Destruction of Yugoslavia,* str. 50.

---

u kojem je kukanje nad Kosovom bilo povezano s otvorenom optužbom da je Titova politika išla za slabljenjem Srbije. Nacionalizam je navodno "došao odozgo". Dakako da to nije bila aluzija na srpski nacionalizam, koji su autori tog spisa željeli pošto-poto raspiriti sa svoga visokog mjesta, nego na nacionalne identitete Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, Crnogoraca i Muslimana. Memorandum je tvrdio da je u Hrvatskoj na djelu mračan program asimilacije kojem je cilj pohrvaćivanje Srba, a bilo je i pritužbi na račun toga što srpski pisci u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini ne pripadaju više srpskoj književnosti, nego "crnogorskoj" i "bosanskohercegovačkoj". Temeljni je argument "Memoranduma" da je srpski narod u cijeloj Jugoslaviji neka vrsta primarnog entiteta koji ima jedinstveni niz prava što nadilaze sve obične političke i geografske podjele. "Pitanje cjelovitosti srpskog naroda i njegove kulture u čitavoj Jugoslaviji postavlja se kao suštinsko pitanje za opstanak i razvoj tog naroda."[39] Upravo će težnja za tom "cjelovitošću" na kraju upropastiti Jugoslaviju, povlačeći za sobom i propast Bosne i Hercegovine.

Uz takvu društvenu klimu koja se razvijala u Srbiji u sedamdesetim i osamdesetim godinama, u republičkoj je vlasti u Bosni i Hercegovini sve više rasla osjetljivost prema svakom izražavanju muslimanskog vjerskog buđenja koje bi moglo imati i političke reperkusije. Valja napomenuti da bosanska republička vlada nije djelovala u novom duhu srpskog antimuslimanskog nacionalizma. Naprotiv, nastojala se i dalje držati službene komunističke politike koja je težila za konačnim pretapanjem svih vjerskih elemenata u nacionalni identitet. Stoga je bila isto toliko zabrinuta zbog bilo kakvih znakova vjerski motivirane politike među Muslimanima koliko i zbog nove sprege nacionalizma i pravoslavlja među Srbima, znajući da svaki rast prvog fenomena može samo još više pothraniti onaj drugi. Muslimansko je svećenstvo u Bosni i Hercegovini sve otvorenije kritiziralo komunistički društveni poredak. Nakon Iranske revolucije 1979. godine pričalo se da su viđene slike ajatolaha Homeinija u prozorima bošnjačkih kuća, što je izazvalo poseban val uznemirenosti. Premda je upravo njihova "nesvrstana" politika prenula

39 Grmck i dr., ur., *Le Nettoyage ethnique,* str. 236-269; citati sa str. 256, 265.

---

islam iz mrtvila u Bosni i Hercegovini i omogućila mu kontakte s ostalim muslimanskim svijetom, vlasti su odlučile djelovati protiv svakog znaka daljnjeg porasta popularnosti islamske vjere. Godine 1979. komunistički književnik, Musliman Derviš Sušić, zamoljen je da u sarajevskom dnevniku *Oslobođenje* objavi niz

izvadaka iz knjige koju je upravo pisao i u kojoj je raskrinkao suradnju viših muslimanskih svećenika s ustašama i Nijemcima u Drugom svjetskom ratu. Kad je Sušica zbog toga napalo službeno glasilo islamske zajednice *Preporod,* u njegovu je obranu ustao jedan od vodećih tumača službene politike prema religiji Fuad Muhić, profesor na Univerzitetu u Sarajevu. U polemiku se uključio i najstariji komunistički političar medu Muslimanima Hamdija Pozderac, javno se u više navrata okomivši na ono što je nazvao "panislamizmom".[4]"

Pod takvim je okolnostima primijenjena najpoznatija oštra mjera protiv muslimanskih aktivista u Bosni: suđenje u Sarajevu 1983. godine trinaestorim osobama optuženim za "neprijateljsku i kontra-revolucionarnu djelatnost s pozicija muslimanskog nacionalizma". Glavni je optuženi bio Alija Izetbegović, pravnik i službenik u upravi građevnog odjela bosanskih željeznica, koji je svoju *Islamsku deklaraciju* bio napisao još prije 13 godina. On i trojica ostalih optuženih bili su nekad članovi organizacije "Mladi muslimani" koja se suprotstavila komunističkim napadima na islam na kraju Drugog svjetskog rata. To su im iščeprkali iz prošlosti i optužili ih za oživljavanje "terorističke" organizacije. Izetbegovića su još optužili, kao priđe, da se zauzimao za uvođenje parlamentarne demokracije zapadnog tipa. Glavni je dokaz bio tekst *Islamske deklaracije* koji je, po mišljenju javnog tužitelja, bio manifest sastavljen u prilog stvaranju etnički čiste islamske države u Bosni i Hercegovini. Izetbegović je istaknuo da u tom tekstu nema ni riječi o stvaranju etnički čiste Bosne i

Hercegovine, dapače, da se u njemu uopće ne spominje Bosna i Hercegovina, ali takvi detalji nisu spriječili sud da ga osudi na 14 godina zatvora, i da mu tek na uloženi priziv kaznu snizi na 11 godina.[41]

40 A. Popović, *L 'Islam balkanique,* str. 355; Irwin, "Islamic Revival", str. 448-451.

41 Zulfikarpašić, *Sarajevski proces,* posebice str. 240-241; Poulton, *Balkana,* str.42-43

Ovo je suđenje zastrašilo muslimanske vjerske aktiviste i na neko vrijeme učvrstilo pozicije muslimanskih komunističkih rukovodilaca, recimo Hamdije Pozderca, koji je bio za muslimanski nacionalni Identitet dok je god taj identitet u biti svjetovne naravi. Ali uskoro je ovom obliku muslimanske politike opet zadao težak udarac spek-takularni poslovni skandal zbog kojeg je i Pozderac pao. U skandal je bilo umiješano poduzeće Agrokomerc u zapadnoj Bosni, koje je izraslo ondje iz farme peradi u šezdesetim godinama. Pod vodstvom svoga karizmatičnog direktora, Fikreta Abdića, Agrokomerc se to-liko razvio daje 1987. zapošljavao 13 000 ljudi u tom kraju i uvrstio se među 30 najvećih poduzeća u Jugoslaviji. Tajna je njegova uspje-ha bila u tome što je izdao mjenice uz visoke kamate bez ikakvog nuzjamstva - što je bilo u redu dok je god mjesna banka žirirala mjenice svojim službenim žigom. (Navodno je banka posudila žig Agrokomercu da se ne bi morale mjenice neprestance nositi u banku.) To je bio prilično tipičan primjer onoga što se zbivalo u Jugo-

slaviji. Jedino su bili neuobičajeni razmjeri same transakcije jer je vrijednost mjenica iznosila oko 500 milijuna dolara. Poslije je jedan beogradski bankarski stručnjak rekao: "Svi su direktori banaka i 'političari morali znati da Agrokomerc troši iznad svojih mogućnosti. Ono što je radio Abdić rade i svi ostali. On je jedino pogriješio što je prekardašio." Isto su tako svi znali da su s tim poduzećem bili povezani članovi bosanske vlade, pa i Pozderac, čiji je brat Hakija bio na platnoj listi Agrokomerca kao stručni savjetnik. Sam je Abdić bio član Centralnog komiteta Bosne i Hercegovine, ali je uskoro smijenjen. Pozderac je bio na mnogo istaknutijem položaju potpredsjednika Jugoslavije. Na kraju je podnio ostavku, iako je i dalje tvrdio da je nevin.[42]

Abdić je bio posebice omiljen među običnim muslimanskim svijetom, koji je držao da se on svojski trsio da osigura zapošljavanje i blagostanje vrlo siromašnom kraju Bosne. Mnogi su od njih bili uvjereni da je afera izmišljena u Beogradu kako bi se naudilo najistaknutijim muslimanskim političarima. Sam je Pozderac bio upravo

42 Najbolji je prikaz ove afere, kojim sam se i ja ovdje poslužio, u knjizi Lydall, *Yugoslavia in Crisis,* str. 168-171 (citat sa str. 171); vidi također McFarlanc, *Yugoslavia,* str. 171-172, i Magaš, *Destruction of Yugoslavia,* str. 111-112.

---

na redu da postane predsjednik Jugoslavije, a predsjedavao je i ustavnoj komisiji koja je pripremala novu reviziju ustava, za koju su u

Beogradu vjerovali da će donijeti "antisrpske" izmjene. Poz-derac je u svakom slučaju morao podnijeti ostavku pod pritiskom srpskih novina, napose *Borbe.* Posljedice te afere bile su katastrofalne za gospodarstvo cijelog tog kraja zapadne Bosne u kojem prevladava muslimansko pučanstvo.

Čitava je ta epizoda dvojako simbolizirala depresiju koja je sredinom osamdesetih zavladala u Bosni i Hercegovini, pa i u cijeloj Jugoslaviji. Ponajprije je došlo do općeg kraha rasklimanog gospodarskog sustava koji je mogao cvjetati samo zahvaljujući stranim kreditima. Zemlja je bila puna gigantskih tvornica koje bi bile poslovale s gubitkom čak i da nisu morale otplaćivati dugove s kamatama. Tako je, recimo, u Zvorniku u istočnoj Bosni podignuta najveća tvornica aluminija u Europi, sa 4000 zaposlenih. Izgrađena je na tom mjestu uz pomoć stranih kredita da bi prerađivala lokalni boksit, a kad je već počela raditi, otkriveno je da taj boksit nije dovoljno dobre kvalitete, pa su 1987. godine počeli uvoziti boksit iz Afrike."[43] Cijeli komunistički ekonomski sistem - koji nije bio "samoupravljanje" nego naprosto loše gospodarenje - bio je u stanju agonije, s naglim i stalnim opadanjem realnih zarada i porastom izostanka s posla i štrajkova. Kad je za predsjednika savezne vlade 1986. godine imenovan hrvatski rukovodilac iz Bosne Branko Mikulić, on je obećao da će provesti dalekosežne ekonomske reforme i oboriti stopu inflacije na 20 posto. Uvedene su neke stroge mjere štednje koje su pridonijele općoj nepopularnosti vlade i federativnog sustava, ali glavne strukturne reforme nisu nikad provedene u djelo, a vlada je umjesto toga mjesecima

raspravljala o tome da li treba povećati pravo privatnika na deset zaposlenih ili ne treba. Dotle je 1987. godišnja inflacija porasla na 120 posto, a 1988. na 250 posto. Do kraja te godine dug Jugoslavije stranim kreditorima porastao je na 33 milijarde dolara, od kojih je oko 20 milijardi trebalo vratiti Zapadu u čvrstoj valuti.[44] Na taj način dugogodišnje nasljedstvo Titove ekonomske politike dovelo je do toga da je pučanstvo bivalo sve

43 Lydall, *Yugoslavia in Crisis,* str. 85-86.

[44] *Ibid.,* str. 91-92, 220-222; Milivojević, *Descent into Chaos,* str. 11-12.

---

nezadovoljnije i siromašnije - što je bila idealna prilika za demagoge da se prihvate posla i izazovu u politici opću kivnost.

Afera Agrokomerc simbolizirala je stanje u kojem se Jugoslavija općenito nalazila i onim što je otkrila o klasi visokih komunističkih rukovodilaca. Desetljećima su u toj zemlji vladale lokalne dinastije, političke porodice koje su se dobro snašle u ratu i vrlo rano zauzele pozicije s kojih su mogle razapeti oko sebe mreže osobnih pokro-viteljstava. Oni koji su se borili na strani partizana mogli su očekivati da će do kraja života uživati s Titom plodove moći. (Evo o tome i jednog jugoslavenskog vica: "Koja je razlika između Jugoslavije i Amerike?" Odgovor: "U Americi radiš četrdeset godina da bi četiri godine bio Predsjednik, a u Jugoslaviji se boriš četiri godine i onda si Predsjednik

četrdeset godina.") Porodica Pozderac bila je najistaknutiji takav primjer u Bosni. Otkako je najstariji brat Nurija pristupio Titovim partizanima 1941. godine, politička je budućnost cijele porodice bila zbrinuta. Isto je tako uspješno trgovao svojim ratnim zaslugama i istaknuti srpski političar u Bosni i Hercegovini u sedamdesetima i osamdesetima Milanko Renovica, jer je bio jedan od rijetkih Srba među partizanima u izrazito četničkom kraju.**

Ovaj se sistem poklapao sa srednjovjekovnom vlastelom koja su na svim životnim područjima imala svoju mrežu utjecaja i pokrovitelj-stava kojima su zaduživali pojedince. U svojoj najblažoj formi, taj je sistem mogao pomoći i zaštititi pojedince koji su to i zasluživali, ali je u svojoj osnovi bio korumpiran. Osim toga, izazivao je i stagnaciju jer je trebalo da se generacija koja se borila u ratu napokon povuče u mirovinu, a nije se povlačila. Nova generacija koja se visoko popela u poratnoj komunističkoj hijerarhiji borila se nečasnim metodama za prevlast, a opća politička stagnacija i gospodarsko nazadovanje omogućavali su joj da lakše makne one koji su bili iznad nje. Gotovo su svi obični Jugoslaveni bili razočarani. Mnogi su se stoga i povukli iz političkog života. Na konferenciji Saveza komunista Bosne i Hercegovine 1987. godine glavna je žalopojka - pomalo stidljivo izražena - glasila: "Sve više jača tendencija među mladima prema pasivnosti,

** Ovo spominjanje obitelji Pozderac i Milanka Rcnovicc ne treba shvatiti tako kao da postoji neki određeni paralelizam među njima. PozDerčcvi su bili dobro poznata i stara, ugledna porodica; većina ljudi (ne samo muslimani i komunisti) smatrala je njihove nazore izrazito probosanskim. A Milanko Rcnovica je postao savjetnik u štabu Radovana Karadžića.

ravnodušnosti i neutralnosti, stoje sve odraz njihova nezadovoljstva trenutačnim stanjem."[45] Međutim, kako je gospodarstvo i dalje propadalo, drugdje su u Jugoslaviji dolazile do izražaja i snažnije emocije. U srpnju 1988. na tisuće tvorničkih radnika demonstriralo je protiv strogih mjera štednje Mikulićeve vlade. Poslije su tog istog ljeta izbile masovne demonstracije protiv lokalnih partijskih glavešina u Vojvodini i Crnoj Gori, čime su na kraju, u listopadu 1988. i siječnju 1989., iznuđene ostavke svih članova i jednog i drugog Politbiroa. Sav je taj pritisak vrlo pomno organizirao i izvršio novi voda srpskih komunista Slobodan Milosevic, koji je zatim uspio i zamijeniti sve te partijske funkcionare svojim ljudima. Miloševiću je zapravo pošlo za rukom lukavo iskoristiti za svoje ciljeve opće nezadovoljstvo Vojvođana i Crnogoraca, pa i neke frustracije izazvane cijelim komunističkim poretkom kao takvim. Istodobno je vršio i snažan pritisak na komunističku hijerarhiju na Kosovu težeći za sličnom preobrazbom kako bi i ondje postavio svoje ljude. Činjenica da su se Albanci odupirali tom pritisku iz Beograda omogućila mu je da prikaže tu svoju operaciju kao obranu srpskih nacionalnih interesa od perfidnih Albanaca. U ožujku 1989. Srpska je skupština, na Miloševićev zahtjev, izglasala ustavne amandmane kojima je ukinuta politička autonomija Kosova i Vojvodine. To je izazvalo masovne demonstracije i generalni štrajk na Kosovu, što su srpske policijske snage surovo ugušile.[46] Sada su svi pojedini komadi

slagalice bili na svom mjestu. U Beogradu se dakle pojavio ambiciozan političar koji je naučio sve komunističke metode u borbi za vlast dok se penjao po službenoj ljestvici sistema. U zemlji je vladala opća ekonomska depresija i nezadovoljstvo, zbog čega su ljudi poželjeli odlučno vodstvo, a ideologija srpskog nacionalizma, poodavno frustriranog, došla je do *izražaja* u politici kojom su Vojvodina i Kosovo "vraćeni" pod vlast Srbije. Reklo bi se da su se dva procesa stopila u jedan: Miloševi-ćevo uzimanje vlasti u svoje ruke i okupljanje Srba u jedinstvenu političku jedinicu koja će dominirati Jugoslavijom ili je razbiti.

45 Lydall, *Yugoslavia in Crisis,* str. 217.

46 Milivojević, *Descent into Chaos,* str. 10; S. Ramet, *Nationalism and Federalism,* str. 226-234; Thompson, *Paper House,* str. 163-165; Magaš, *Destruction of Yugoslavia,* str. 197-213, 227-234.

15

BOSNA I SMRT JUGOSLAVIJE 1989.-1992.

Na dan 28. lipnja 1989. okupilo se nekoliko stotina tisuća Srba na bojnom polju Gazimestanu, nedaleko od glavnog grada Kosova, Prištine, da proslave šeststotu obljetnicu bitke na Kosovu.' U Srbiji se već više tjedana osjećalo na svakom koraku nacionalno previranje; kosti kneza *Lazara,* koji je izgubio glavu u toj bici, prevezene su po zemlji i, kamo god su stigle, bile cilj hodočašća. U dvorištu manastira Gračanice (južno od Prištine), dok su ljudi stajali u redu da iskažu počast kneževim kostima izloženim u manastiru, na štandovima su se prodavali posted nalik na ikone Isusa Krista, kneza Lazara i Slobodana Miloševića jedan do drugoga. Na samoj ceremoniji na nekadašnjem bojnom polju uz Miloševića su stajali mitropolite Pravoslavne crkve u crnim mantijama, pjevači u tradicionalnoj srpskoj narodnoj nošnji i pripadnici tajne policije u svojim tradicionalnim crnim odijelima i s tamnim naočalama. Milosevic je rekao okupljenoj svjetini: "Poslije šest vjekova opet smo zaokupljeni borbama i svađama. Nisu to oružane borbe, ali nije isključeno da će i do

njih doći."[2] Svjetina mu je gromoglasno odobravala.

Bijaše to simbolična prekretnica u povijesti jugoslavenskih zemalja. Milosevic je već imao mnogo od onoga što je htio. Stekao je osobni ugled bez premca u Srbiji zahvaljujući spoju komunističkih metoda i nacionalističke retorike. Od osam glasova u Predsjedništvu Jugoslavije, mogao je računati na četiri: na glasove Srbije, Vojvodine, Kosova i Crne Gore. Morao je još samo predobiti za sebe predstavnika Makedonije pa da može raditi što hoće. Tada će moći iznova napisati savezni ustav i osigurati prevlast Srbije.

Međutim, zbog samog onog procesa kojim je došao do te točke nije bilo vjerojatno da će oni dijelovi Jugoslavije kojima nije još gospodario ikad pristati na takvo preuređenje zemlje. Hrvatski nacionalistički osjećaji koji su tinjali nezadovoljeni za sve vrijeme otkako je ugušeno "Hrvatsko proljeće" na početku sedamdesetih, naglo je razbuđeno buđenjem srpskog nacionalizma sredinom osamdesetih. Milosevic nije samo skinuo tabu sa stanovitih oblika pro-

1 Službeni su javni mediji naveli apsurdan podatak daje bilo nazočno 3 milijuna ljudi. Ja sam bio na tom skupu i procijenio sam da je bilo negdje između 300 i 500 tisuća osoba.

2 Glenny, *Fall of Yugoslavia,* str. 35.

---

tuhrvatske retorike nego ih je upravo ohrabrio -

tako da su službeni srpski javni mediji uskoro nazivali vodu hrvatskih komunista Ivicu Račana "ustašom".[3] Ponovo su izbile na površinu sve stare hrvatske žalopojke, a u novoj atmosferi kršenja tabua o Drugom svjetskom ratu mnogi su počeli zamjerati i automatsko povezivanje Hrvata s ustašama, i one službene historije u kojima se preuveličavao ukupan broj ratnih žrtava u Hrvatskoj preko svake mjere. Posljedica toga nije bila pojava na sceni ustaških apologeta (iako će poslije i toga biti) nego takvih hrvatskih nacionalista kao što je bio bivši partizanski i jugoslavenski general Franjo Tuđman, koji je dugogodišnje nacionalne težnje Hrvatske za nezavisnost od Beograda želio odvojiti od ustaške povijesti s kojom bijahu isprepletene. A neovisno o svim historijskim debatama, postojala su i realna strahovanja za budućnost kakva je izazvao Dobrica Ćosić u srpnju 1989. kad je izjavio da bi se veliki dijelovi Hrvatske morali "vratiti" jednoj drugoj republici.[4]

Dotle se najzapadnija i najsamostalnija od svih republika, Slovenija, spremala da se zaštiti od idućih faza Miloševićeva postupnog ustavnog puča. U rujnu i listopadu 1989. sročila je i izglasala novi slovenski ustav kojim je proglasila svoju zakonodavnu suverenost - drugim riječima, obznanila da njeni zakoni imaju prednost pred saveznima - i izričito ustvrdila da ima pravo na otcjepljenje.[5] Dok se to zbivalo, dramatična propast komunističkog carstva u Istočnoj Europi prikazivala se iz večeri u večer na televizijskim ekranima. Osnivanje nezavisnih političkih stranaka što je u Jugoslaviji stidljivo započelo 1988. godine, pretvorilo se u pravu bujicu. U siječnju 1990. slovenski su komunisti

demonstrativno napustili kongres Saveza komunista Jugoslavije, a nakon dva tjedna preimenovali su se u Stranku demokratske obnove. I Slovenija i Hrvatska najavile su višestranačke izbore u proljeće 1990. U prvoj je od njih na izborima pobijedila liberalno-nacionalistička koalicija, a u drugoj nova hrvat-

[3] Magaš, *Destruction of Yugoslavia,* str, 241. Branka Magaš ističe da su Rača-novu obitelj pobile u ratu ustaše.

4 S. Ramet, *Nationalism and Federalism,* str. 244.

[5] *Ibid.,* str. 240-242; Magaš, *Destruction of Yugoslavia,* str. 224-226; Oow, *Legitimacy and the Military,* str. 78-94.

---

ska nacionalistička stranka "Hrvatska demokratska zajednica" (HDZ) na čelu s Franjom Tuđmanom. H Milosevic je također promijenio ime svoje stranke (u "Socijali-|| stičku partiju Srbije") i počeo govoriti o višestranačkim izborima u l Srbiji- Ti su izbori ipak odgođeni do kraja godine. Vjerojatno je J| Milosevic bio uzdrman razdobljem relativne nepopularnosti u prvoj f polovici 1990. godine, pa je možda želio pričekati da se zaoštri na-I cionalna kriza u kojoj će on opet moći preuzeti ulogu spasitelja f Srbije. Budući da su radio i televizija u Srbiji bili u njegovim rukama, f nije ni bilo prave opasnosti da će izgubiti dobro planirane izbore. | Ipak, u prvoj polovici 1990. morao je preispitati svoju strategiju. f Do tada je uspijevao u svom glavnom naumu da zavlada Jugosla-I vijom preko postojećih struktura Saveza komunista i Predsjedništva f

SFRJ. Ali raspadom Partije i "vertikalnom" podjelom jugoslavenske f politike na niz nacionalnih stranaka u različitim republikama, ostao f je bez te mogućnosti. Stoga je pribjegao drugoj opciji: ako ne može f vladati Jugoslavijom kao jedinstvenim entitetom, onda će silom iz-| dvojiti iz nje novi entitet, proširenu Srbiju, koja će pripadati samo l njemu i nikom drugom. Slovenski i hrvatski političari zalagali su f se u većem dijelu 1990. godine za mirnu i dogovornu transformaciju f Jugoslavije iz federacije u konfederaciju - to jest iz države u kojoj £ su primame savezna vlada i savezne institucije u državu u kojoj J republike imaju pravu vlast, a savezna tijela samo djeluju kao nji-f hova zajednička zastupstva. Ali Milosevic nije pokazao interesa ni l za koji od takvih planova.

f Prvi jasni znak Miloševićeve nove strategije očitovao se u Kninu f i okolici u Hrvatskoj - dijelu nekadašnje Vojne krajine uz zapadnu f granicu Bosne, gdje su Srbi bili u većini. Pred hrvatske izbore u v travnju 1990. ti su se Srbi okupili oko "Srpske demokratske stran-4 ke" (SDS). Milosevic se vjerojatno od samog početka zanimao za tu novu pojavu, ali čini se daje stranka u biti osnovana na inicijativu "l lokalnih Srba, koji su se bojali da će izgubiti svoj kulturni identitet : u novoj nacionalističkoj Hrvatskoj. Neki od ekstremnijih članova te | stranke izjavljivali su, ponavljajući propagandne parole iz Beograda, J da se oni moraju braniti od "ustaške države" - što se u prvom redu odnosilo na obnovu hrvatskog grba u obliku šahovnice, koja je doista bila (u malko izmijenjenu obliku) ustaški simbol, ali je isto tako bila stotine i stotine godina hrvatski

nacionalni grb. Nakon izbora, kad

---

je nova vlast počela otpuštati komunističke funkcionare, Srbi su ustvrdili da oni masovno ostaju bez posla. Budući da su u državnom aparatu Hrvatske bili zastupljeni u mnogo većem broju nego što je trebalo biti prema njihovoj brojnosti (tvoreći gotovo 40 posto članstva Saveza komunista i 67 posto milicije), bilo je neminovno da upravo njih bude najviše otpušteno. Inače, zacijelo je bilo i nekih nepravednih podmirivanja starih računa.

Međutim, u ljeto 1990. vodstvo SDS-a u Kninu preuzeo je ekstremist koji je zacijelo bio u tijesnoj vezi s Miloševićem. U kolovozu je održan lokalni referendum o "autonomiji" Srba, usprkos hrvatskim vlastima koje su ga proglasile protuzakonitim; na ulicama Knina pojavila se naoružana srpska milicija, očito potpomognuta oficirima garnizona JNA (kojem je zapovjednik poslije bio general Ratko Mladić). Hrvatske su vlasti pokušale zaplijeniti zalihe oružja lokalnih jedinica rezervne policije, a Srbi, kojima su njihovi čelnici i beogradski javni mediji tvrdili da ih "ustaše" namjeravaju poklati, zatražili su pomoć od JNA. Došlo je do izgreda u kojima su stradali hrvatski policajei. U siječnju 1991. lokalni srpski čelnici proglasili su to područje "Srpskom autonomnom oblasti Krajinom" i osnovali svoju "skupštinu". Nakon dva mjeseca naoružani ljudi iz Krajine pokušali su zauzeti obližnji Nacionalni park Plitvice, najvažnije turističko područje u

unutrašnjosti Hrvatske. Bijaše to neposredan i svjestan izazov hrvatskoj vlasti. Došlo je do puškaranja s hrvatskim policajeima, a savezno Predsjedništvo zapovjedilo je vojsci (unatoč oštrim prosvjedima Hrvatske) da zauzme park i "uspostavi mir".[6]

Ove događaje što su se zbili s onu stranu zapadne granice Bosne vrijedi pomnije proučiti zato što su bili uzorak prema kojem se poslije radilo u Bosni i Hercegovini. Tu su upotrijebljene tri metode, jedna opća i dvije posebne. Opća je metoda bila da se srpsko pučanstvo podbuni neprekidnim bombardiranjem dezinformacijama i izazivanjem straha preko javnih medija i lokalnih političara. Svaki potez Tudmanove vlasti prikazan je kao akt "ustaškog" terora. (Valja istaknuti da su neke mjere hrvatskih vlasti bile dozlaboga netaktične, recimo naredba da se skinu imena ulica ispisana ćirilicom, dok

6 O svim tim događajima vidi kod Poulton, *Balkans,* str. 24-27; Magaš, *Destruction of Yugoslavia,* str. 293, 313; Glenny, *Fall of Yugoslavia,* str. 13-19.

---

su se bosanske vlasti trsile svim silama da umire srpsko pučanstvo.) Druga je metoda bila standardna i može se naći u svim priručnicima o gerilskom ratovanju: to je tehnika "kompromitiranja cijelog sela" kojom su se služili francuski pokret otpora, Vijetkong i nebrojeni drugi gerilski pokreti. Ta tehnika predviđa izazivanje incidenta - na primjer, oružani napad na autobus pun hrvatskih policajaca - kako bi se izazvale oštre sankcije ili odmazda,

pa se onda oružje podijeli seljacima i kaže im se da će ih policija sve skupa napasti. Kad naoružana policija stigne, nije teško zametnuti oružani sukob, i najednom je cijelo selo, koje je do tada bilo neutralno, na strani pobunjenika. Treća je metoda jednostavan i sasvim proziran trik: izazovu se ozbiljni incidenti, a onda se zamoli vojska da intervenira kao nepristran arbitar, kad je već potpuno jasno daje vojska odana Beogradu i svom oficirskom koru u kojem dominiraju Srbi, te da je na strani Miloševića i Srba.

Ovo komadanje hrvatskoga teritorija koje je tako započelo godinu dana prije hrvatskog proglašenja nezavisnosti u srpnju 1991, počivalo je dobrim dijelom na tvrdnji da su Srbi u Hrvatskoj ugroženi "ustaškim" režimom. U Bosni takva tvrdnja nije mogla djelovati vjerodostojno, pa je trebalo izmisliti neku drugu ugroženost. Umjesto "ustaških hordi", bosanskim je Srbima rečeno da ih ugrožavaju "islamski fundamentalisti". Ukratko ćemo se osvrnuti na to kako je uopće došlo do mogućnosti da se iznese takva tvrdnja, i zašto je ona bila lažna.

U Bosni i Hercegovini, kao i u većini ostalih republika, Partija se raspala negdje na početku 1990. godine i nastao je niz nacionalističkih ili nacionalnih stranaka. Od 1989. godine nacionalizmi u susjednoj Srbiji i Hrvatskoj uzeli su maha izazivajući zebnju, a krajnje težnje Miloševića i Tuđmana jedva da su bile prikrivene. Milosevic je bio otvoreno povezan s pansrpskim planovima Dobrice Ćosića i Srpske akademije, a Tuđman je izjavio da je većina bosanskih muslimana "neprijeporno hrvatskog podrijetla" i

da Bosna i Hercegovina tvori s Hrvatskom "nedjeljivu zemljopisnu i gospodarsku cjelinu".[7] U jesen i zimu 1989. neki bivši bosanski rukovodioci izražavali su strahovanje da će i Srbija i Hrvatska pokušati ucrtati nove granice

7 Irwin, "Fate of Islam in the Balkans", str. 392.

---

na zemljovidu. U ožujku 1990. oba doma Skupštine Bosne i Hercegovine sastala su se da zajedno osude svaku pomisao na mijenjanje granica Bosne i Hercegovine. Ipak, situacija nije bila posve simetrična između Srba i Hrvata. Bilo je potpuno jasno da Milosevic ide na prekrajanje granica, a da je službena politika Tudmanove stranke, HDZ-a, protiv toga da se mijenjaju granice - jer kad bi se takva zamisao prihvatila, prve bi se na udaru našle granice same Hrvatske. Bombardiranje propagande iz Beograda o "ugroženosti" Srba u Bosni i Hercegovini, stoje bilo započelo već u ljeto 1989., dovelo je do toga da su se bosanski Hrvati i Muslimani našli zajedno na jednoj strani nasuprot Srbima. Kad je na početku 1990. osnovana i hrvatska stranka u Bosni i Hercegovini, bijaše to zapravo ogranak Tudmanova HDZ-a, koji se službeno zauzimao za poštivanje granica Bosne i Hercegovine. A kad je u srpnju osnovana srpska politička stranka u Bosni i Hercegovini, ona se prozvala SDS - kao i ona stranka koja je već agitirala za "autonomiju" u hrvatskoj Krajini i koja će se uskoro otvoreno pobuniti protiv vlasti u Hrvatskoj.[8]

Glavna bosanska muslimanska stranka, koja se

prozvala "Stranka demokratske akcije" (SDA), osnovana je u svibnju 1990. Predvodio ju je Alija Izetbegović koji je 1988. bio pušten iz zatvora. Kao glavni optuženi u najpoznatijem procesu desetljeća, bilo je prirodno da on bude izabran za vodu prve postkomunističke i nekomunističke muslimanske stranke u Bosni i Hercegovini. (Zapravo, kad je napokon izabran za predsjednika Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, on je bio jedini državni poglavar u svim postkomunističkim jugoslavenskim republikama koji nikad nije bio komunistički rukovodilac.) Našavši se između čekića i nakovnja srpskog i hrvatskog nacionalizma, bosanski Muslimani reagirali su na dva različita načina: pojačali su svoj muslimanski nacionalizam bacajući težište na ono po čemu se najviše razlikuju od ostalih, na svoju religijsku komponentu, a istodobno su isticali da se zalažu za očuvanje jedinstvenog karaktera Bosne i Hercegovine kao multinacionalne i multikonfesi-onalne republike. Religiozni element izražen je javnim simbolima SDA, zelenim barjakom i polumjesecom, a pluralistički element stranačkim programom. Da između ta dva elementa postoji stvarna

8 S. Ramet, *Nationalism and Federalism,* str. 233, 243.

---

napetost, pokazalo se u rujnu 1990., tri mjeseca prije izbora u Bosni i Hercegovini, kad je jedan od čelnika SDA, milijunaš i povratnik iz emigracije Adil Zulfikarpašić, istupio iz stranke i osnovao "Muslimansku bosansku organizaciju" (MBO), u čijem programu nije bilo ni traga od islama. Unatoč samom imenu nove stranke, Zulfikarpašić je nastojao udariti

temelje nelokalističkoj politici u kojoj će ljudi glasati na temelju vlastitog izbora političkog programa (liberalnog, socijalističkog ili kakvog bilo drugog), a ne samo zato da potvrde svoj nacionalni identitet. Izetbegović je istaknuo da su posrijedi nerealne ambicije za to doba. Evo što je izjavio jednom novinaru:

Komunisti su svojim zabranama probudili u narodu tu želju za izražavanjem svoga religijskog ili nacionalnog identiteta. Možda ćemo za četiri-pet godina proći kroz ovo minsko polje i stići do horizonta civilnog društva. Zasad, na žalost, naša stranka mora biti lokalistička. Stranke koje nastoje zastupati svakoga male su i slabe. Nama ovdje prijeti stvarna opasnost od građanskog rata; naš je glavni cilj kao stranke da očuvamo Bosnu i Hercegovinu kao cjelinu?

Ali dakako da je sam Izetbegović poistovjećen s religijskim elementom "religijskog ili nacionalnog identiteta". Rasprava kojom su se njegovi protivnici poslužili kao osnovom za optužbe na njegov račun 1983. godine, *Islamska deklaracija,* ponovo je objavljena u Sarajevu 1990. godine. Neki su čitatelji možda pomislili daje to neka vrsta osobnog manifesta napisanog za bosanske izbore, a srpski su propagandisti često prikazivali taj tekst kao program transformacije Bosne i Hercegovine u fundamentalističku islamsku državu. Ali takvih planova nije bilo ni u programu SDA ni u samoj raspravi, *Islamskoj deklaraciji.*

Ta je rasprava, napisana potkraj šezdesetih, opća rasprava o politici i islamu upućena cijelom muslimanskom svijetu; ona nije o Bosni, u njoj se

Bosna ček i ne spominje. Izetbegović počinje od dva osnovna elementa: islamskog društva i islamske vlasti. On kaže da se islamska vlast ne može uspostaviti ako već ne postoji islamsko društvo, a islamsko društvo postoji samo tada kad apsolutnu većinu

9 Thompson, *Paper House*, str. 99

---

naroda čine pravi muslimanski vjernici. "Bez ove većine, islamski poredak se svodi samo na vlast (jer nedostaje drugi elemenat -islamsko društvo) i može se pretvoriti u nasilje."[10] Ovim je preduvjetom isključeno stvaranje islamske vlasti u Bosni i Hercegovini, gdje su muslimani - čak i oni koji su to samo nominalno, a kamoli dobri i pobožni vjernici - bili u manjini. Stoga se sva rasprava o naravi islamskog političkog sistema, koja zauzima veći dio knjige, ne može odnositi na Bosnu i Hercegovinu. Kad Izetbegović, na primjer, kaže (ovu su rečenicu srpski propagandisti često citirali istrgnutu iz konteksta) da "nema mira ni koegzistencije između 'islamske vjere' i neislamskih društvenih i političkih institucija", on misli na zemlje u kojima, za razliku od Bosne i Hercegovine, postoji muslimansko društvo, i tvrdi da ondje gdje su muslimani vjernici u većini oni ne mogu prihvatiti da im se nametnu nemuslimanske institucije." U cijeloj raspravi ima samo jedno mjesto koje se izravno odnosi na politički status bosanskih muslimana: "Muslimanske manjine u sastavu neislamskih zajednica, pod uvjetom garancije vjerskih sloboda i normalnog života i razvoja, lojalne su i dužne

izvršavati sve obaveze prema toj zajednici, izuzev onih koje štete Islamu i Muslimanima."[12]

Neke od tvrdnji u ovoj raspravi za koje je rečeno da su "funda-mentalističke", obični su iskazi ortodoksnog vjernika s kojim bi se složili svi pravi muslimani. Tako, recimo, Izetbegović kaže da bi islamska država morala pokušati iskorijeniti alkoholizam, pornografiju i prostituciju; on tvrdi da islam nije samo niz osobnih uvjerenja nego i čitav jedan način života, s društvenom i političkom dimenzijom; i kaže da pobratimstvo cijelog svijeta islamskih vjernika, *umma,* nadilazi nacionalne granice.[13] Ni za jednu od ovih točaka ne može se reći da je fundamentalistička. I sam je izraz "fundamentalizam" doduše vrlo širok i djeluje impresionistički: nerado ga rabe stručnjaci za islam, koji nastoje brižljivo lučiti razne vrste neokonzer-vativnih, radikalnih i antimodernističkih islamskih pokreta, u rasponu

10 Izetbegović, *Islamska deklaracija,* str. 37.

11 *Ibid.,* str. 22.

12 *Ibid.*, str. 37-38.

13 Ibid., str. 21-24,30.

---

od doktrine Wahhabi tradicionalističke države Saudijske Arabije do revolucionarne ideologije Irana ajatolaha Homeinija.[14] Umjesto toga, izraz

"fundamentalizam" rabe uglavnom političari i novinari unoseći u njega skup kojekakvih karakteristika. Jedna je od njih i politički ekstremizam, to jest uvjerenje da cilj uspostavljanja islamske vlasti opravdava svako sredstvo. Izetbegović izričito odbacuje to uvjerenje i napada zamisao da treba prigrabiti vlast kako bi se odozgo nametnulo islamsko društvo. Njegova je misao vodilja da se islamsko društvo može stvoriti (u pučanstvu koje je bar nominalno u većini muslimansko) samo dugotrajnim procesom vjerske edukacije i moralnog uvjeravanja."

Druga karakteristika onoga što se onako odoka naziva fundamentalizmom jest žestoko političko i kulturno neprijateljstvo prema Zapadu. Izetbegović doista kritizira naglu i prisilnu sekularizaciju Turske pod Atarurkom, stoje, po njegovu mišljenju, bilo zasnovano na pretpostavci daje sve islamsko kulturno zaostalo i primitivno; i on se okomljuje na one "takozvane naprednjake koji bi sve poza-padnjačili i modernizirali" i koji sličnu politiku vode u drugim muslimanskim zemljama.[16] Ali njegov općeniti stav u ovoj raspravi nikako ne znači i odbacivanje zapadne civilizacije. Tako on, recimo, kaže: "U svom prvom nastupanju Islam je bez predrasuda prišao razmatranju i prikupljanju cjelokupnog znanja koje su ostavile ranije civilizacije. Ne znamo zašto bi se Islam današnjice drukčije odnosio prema tekovinama euro-američke civilizacije s kojom se dodiruje na tako dugačkoj liniji."[17] Izetbegović je iznio svoje poglede na te stvari mnogo temeljitije u jednoj drugoj, opširnijoj i važnijoj knjizi koju je napisao na početku osamdesetih. *Islam između Istoka i Zapada,* u

kojoj je pokušao prikazati islam kao svojevrsnu duhovnu i intelektualnu sintezu u koju su uključene i vrijednosti Zapadne Europe. U knjizi ima i nekoliko elokventnih stranica ispisanih u slavu renesansne likovne umjetnosti (napose umjetnosti por-

[14] Lucidnu analizu jednog od vodećih znanstvenika vidi kod Esposito, *Islam and Politics,* str. 269-301.

[15] Izetbegović, *Islamska deklaracija,* str. 37-42.

[16] *Ibid.,* str. 7.

17 Ibid., str. 31.

---

tretiranja) i europske književnosti; o kršćanstvu se kaže da se u njemu "gotovo stopila vrhunska religija s vrhunskom etikom"; a ima i posebno poglavlje u kojem se hvale anglosaksonska filozofija i kultura, i socijal-demokratska tradicija.'" Nijedan fundamentalist ne bi mogao takvo što napisati.

Govoriti o opasnosti od fundamentalizma u Bosni bilo je svakako sasvim neumjesno jer su bosanski muslimani bili već medu najse-kulariziranijim muslimanima na svijetu. Neosporno je u osamdesetim godinama bilo nekih sitnih i povremenih pokušaja fundamentalistič-ke agitacije u Bosni i Hercegovini. U jednom izvještaju objavljenom u muslimanskom ekstremističkom glasilu u Londonu ponosno je ustvr-deno kako je takva agitacija "užegla plamen islama i nadahnula

na stotine bosanskih muslimana".[19] Ali čak ni "stotine" aktivista nisu mogli bogzna kako djelovati na dva milijuna muslimana, od kojih apsolutna većina nije smatrala sebe nikakvim vjernicima nego se samo držala nekih islamskih običaja kao dijela svoje kulture i tradicije. U jednom pregledu objavljenom 1985. godine naveden je podatak da su svega 17 posto muslimana u Bosni i Hercegovini bili pravi vjernici.[20] Desetljećima svjetovnog odgoja i komunističke političke kulture pridružilo se i sve veće pozapadnjičavanje društva. Djelovala je i sve veća urbanizacija iako je isprva sporo tekla. Potkraj osamdesetih 30 posto brakova u urbanim sredinama bilo je "mješovito". Za mnoge ruralne muslimane i za veliku većinu urbanih, biti musliman značilo je pridržavati se samo određenih kulturnih tradicija: "Muslimanska imena, obrezivanje, baklava i slavljenje Ramazan-bajrama [gozba kojom se obilježava kraj mjeseca posta Ramazana], pozivanje nekoga za kuma da odreže kosu jednogodišnjem djetetu, sklonost da se kava pije iz malih šalica bez ručice, tzv. fildžana, suosjećanje za pauke i drugi razni tradicionalni običaji, čije je porijeklo često i nepoznato onima koji ih se pridržavaju."[21] Kakav je "fundamentalistički" program uopće mogla provoditi stranka koja je najprije morala osvojiti glasove tih posvjetovljenih

[18] Izctbcgović, *Islam između Istoka i Zapada,* str. 107-109, 132, 251-264.

[19] Hussein, "Communist Yugoslavia's Fear of Islam", str. 34.

[30] Poulton, *Balkans,* str. 43.

[21] Sorabji, *Bosnia's Muslims,* str. 5-6.

muslimana, a onda djelovati u vladi zajedno s najmanje još jednom od dvije nacionalne stranke?

Kad su u prosincu 1990. izbrojeni glasovi na izborima, Izetbe-govićeva je stranka osvojila 86 zastupničkih mjesta od ukupno 240 u Skupštini, a druge muslimanske stranke, uključujući i Zulfikarpa-šićevu MBO, još 13 mjesta. Srpska stranka, SDS, predvođena sarajevskim psihijatrom (crnogorskog porijekla) Radovanom Karadžićem osvojila je 72 zastupnička mjesta. Ona se prilično neodređeno zalagala za obranu srpskih prava, ali nigdje nijednom riječju nije spominjala diobu Bosne i Hercegovine, čak ni mirnim putem a kamoli ratom. Stoga se nikako ne može prihvatiti ideja da je tim izborima, koji su općenito dali dr. Karadžiću pravo da se naziva "vođom" bosanskih Srba, dobio demokratski mandat za svoje kasnije akcije. (Mnogi Srbi i nisu zapravo glasali za njega, a još je 13 drugih Srba izabrano u skupštinu koji nisu pripadali njegovoj stranci.) HDZ je osvojio 44 mjesta. Ukupno je u skupštini bilo 99 muslimana, 85 Srba, 49 Hrvata i 7 "Jugoslavena". Te proporcije (41 posto muslimana, 35 posto Srba i 20 posto Hrvata) otprilike su odgovarale nacionalnim proporcijama cjelokupnog pučanstva (44, 31 i 17 posto).[22] Izetbegović je formirao u stvari vladu nacionalnog jedinstva sastavljenu od formalne koalicije svih triju glavnih stranaka, čijim je predstavnicima podijelio pojedine resore. Ovo je bio znak Izetbegovićeve dobre volje jer je on mogao vladati zemljom i običnom muslimansko--

hrvatskom koalicijom, ali već na samom početku rada ove vlade bilo je jasno da srpska stranka ima sasvim drukčiji program aktivnosti. Kad je Izetbegovićeva vlada potkraj 1990. preuzela dužnost, opća je situacija u Jugoslaviji bila vrlo napeta. U drugoj polovici te godine razmahalo se nadmetanje između Srbije s jedne strane i Slove-nije i Hrvatske s druge, u toj mjeri da je Srbija u listopadu udarila porez na uvoz robe iz te dvije republike. Isto je tako postalo jasno daje Milosevic jednostavno prigrabio velik dio jugoslavenskog saveznog budžeta i potrošio ga na Srbiju, te tako torpedirao mjere ekonomske reforme kojima je predsjednik savezne vlade Ante Mar-ković nastojao obuzdati vrtoglavu inflaciju u zemlji. U prosincu 1990.

22 Poulton, *Balkans,* stf. 44.

Slovenci su održali referendum o tome hoće li njihova republika postati nezavisna i samostalna država. Glasalo je više od 90 posto ukupnog broja birača, a od njih se ukupno 89 posto izjasnilo za ponuđeni prijedlog.[23] U maglovitom osvrtanju nekih zapadnih političara na razdoblje između 1991. i 1993. godine, ovaj korak Slovenije prema nezavisnosti ocijenjen je kao posljedica njemačkog "pritiska". Ali svim ozbiljnim promatračima u Sloveniji i Jugoslaviji u to vrijeme bilo je potpuno jasno da je pritisak zbog kojeg je Slovencima potkraj 1990. gospodarski i politički život postao nemoguć dolazio izravno iz Beograda.

Na početku 1991. Milosevic je otvoreno govorio da će on, bude li pokušaja da se federativna struktura Jugoslavije zamijeni nekom labavijom formom konfederacije, zatražiti da se Srbiji pripoje cijela područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine. U isti mah, daleko od toga da brani federativni status quo, aktivno je rušio savezni ustav. U lipnju 1990. jednostrano je ukinuo skupštinu pokrajine Kosovo i sveo status te pokrajine na nešto beznačajnije od gradskog poglavarstva, ali je i dalje zadržao predstavnika nepostojeće vlasti na Kosovu u Predsjedništvu Jugoslavije. U ožujku 1991, preplašen studentskim demonstracijama protiv sebe u Beogradu, pokušao je natjerati predsjednika Predsjedništva SFRJ Borislava Jovića da proglasi izvanredno stanje u cijeloj zemlji. Kad je Jović to odbio, Milosevic je iznudio njegovu ostavku, a isto je tako povukao iz tog tijela i predstavnike Cme Gore, Vojvodine i Kosova. Zatim je preko televizije obznanio da Srbija ne priznaje više savezno Predsjedništvo. Sljedeća dva-tri dana činilo se da je njegov ustavni puč stupio u posljednju fazu. Ali onda se Jović jednostavno vratio na svoje mjesto. Milosevic je uzmaknuo od ruba ponora. Sam je protuzakonito imenovao novog "predstavnika" Kosova u Predsjedništvu. U to je vrijeme Branka Magaš zabilježila: "Novi čovjek, Sejdo Bajramović, čak je i u srpskoj politici čudnovata pojava: izabralo ga je svega 0,03 posto birača u njegovu izbornom okrugu na Kosovu... taj umirovljeni vodnik JNA poznat je samo po svojoj strasti za tombolom."[24]

[23] *Ibid.*, str. 37-38.

24 Magaš, *Destruction of Yugoslavia,* str. 276, 283-293 (citat sa str. 293). Branka Magaš neobično lucidno prikazuje te događaje.

Stav je bosanske vlade bio logičan ali nezgodan. U svakoj raspravi o tome treba li federativnu strukturu zamijeniti labavijom konfederacijom, Bosna bi bila na strani Slovenije i Hrvatske koje su tražile tu promjenu, jer je i sama željela da se smanji mogućnost beogradskog dominiranja i manipuliranja Jugoslavijom. Ali istodobno nije mogla u tom sporu do kraja podržavati Sloveniju i Hrvatsku. Većinu je Bosanaca duboko zabrinjavala mogućnost da te dvije republike ostvare svoju prijetnju i istupe iz Jugoslavije, jer bi tada oni ostali, s još jednom slabom republikom, Makedonijom, sami pod vlašću Srbije.

Dok je Izetbegović u prvoj polovici 1991. pokušavao izvesti tu tešku točku balansiranja na žici, Srbi su otvoreno dovodili u pitanje opstanak i Hrvatske i Bosne i Hercegovine. "Autonomna oblast Krajine", koju je u Hrvatskoj proglasila SDS, bivala je sve ratobor-nija u svojim zahtjevima jer ju je Srbija sve više naoružavala. U svibnju je SDS u Bosni i Hercegovini zatražila da se otcijepe veliki dijelovi sjeverne i zapadne Bosne i da se sjedine s "Krajinom" u Hrvatskoj, te da osnuju novu republiku. Zatim je SDS tri područja Bosne i Hercegovine s pretežito srpskim pučanstvom proglasila "srpskim autonomnim oblastima" služeći se navlas onom istom metodom kojom se SDS poslužila prethodnog ljeta u Hrvatskoj. Nedugo zatim jedna mala stranka u Hrvatskoj, izrazito

nacionalistička Hrvatska stranka prava, zatražila je da se cijela Bosna i Hercegovina pripoji Hrvatskoj. Ipak, više je zabrinutosti izazvao podatak iznesen u srpnju 1991. da se redovito potajno dostavlja oružje bosanskim Srbima prema dogovoru Miloševića, srpskog ministra unutarnjih poslova Mihalja Kertesa i vođe bosanske SDS Radovana Karadži-ća.[25] Taj je podatak potvrdio predsjednik savezne vlade na odlasku, Ante Marković, objavivši sadržaj snimljenog telefonskog razgovora u kojem je Milosevic obavijestio Karadžića da će mu sljedeću pošiljku oružja predati general Nikola Uzelac, komandant garnizona JNA u Banjoj Luci.[26] Sad više nije moglo biti sumnje da srpski predsjednik određuje Karadžiću svaki potez. Karadžić se čak pohva-

25 S. Ramet, *Nationalism and Federalism,* str. 259.

26 Mazower, *War in Bosnia,* str. 4.

---

lio pred jednim britanskim novinarom da s Miloševićem "razgovara nekoliko puta nedjeljno telefonom".[27]

Do tada je već bio počeo pravi rat u Jugoslaviji. Kap koja je prelila čašu Sloveniji i Hrvatskoj bilo je to što je Srbija odbila priznati Hrvata Stipu Mesića za sljedećeg predsjednika saveznog Predsjedništva, funkcije koja se svake godine automatski rotirala. Federativni sistem, koji je Srbija tobože štitila, opet je bio paraliziran. Tada je Hrvatska održala referendum (19. svibnja) o punoj nezavisnosti: 92 posto birača glasalo je

za punu nezavisnost. Na dan 25. lipnja i Hrvatska i Slovenija proglasile su svoju nezavisnost. Sutradan ujutro ušla je u Sloveniju kolona tenkova JNA. Ohrabren i Europskom zajednicom koja je u travnju izjavila da podržava "jedinstvo i teritorijalni integritet Jugoslavije", i američkim ministrom vanjskih poslova Jamesom Bakerom koji je dao sličnu izjavu u Beogradu 20. lipnja, Milosevic je držao da može vrlo brzo od Slovenije napraviti primjer kojim će zastrašiti ostale.[28] Komanda JNA, u kojoj su dominirali Srbi i koja je uglavnom težila za istim ciljevima kao i Milosevic (uostalom, ovisila je o opstanku Jugoslavije da bi zadržala svoje privilegije, izvore financiranja - više od 55 posto saveznog budžeta - i cjelokupni sistem vojne industrije), držala je da može vrlo brzo natjerati i Sloveniju i Hrvatsku da se povuku na početne pozicije. Ali Slovenija je dobro organizirala otpor pa su Milosevic i JNA uskoro digli ruke od nje. Protiv Hrvatske je vođena politika na dva kolosijeka: opće vojno zastrašivanje (u početku više nego samo osvajanje) upereno protiv Hrvatske kao cjeline, i istodobno učvršćivanje džepova teritorija naseljenih Srbima koje su već držali u svojim rukama naoružani Srbi. Do kraja kolovoza obje su ove operacije prerasle u pravi pravcati rat: vojska je napadala gradove u Slavoniji, a u rujnu je započela tući granatama Dubrovnik.[29]

27 Frei, "Bully of the Balkans", str. 12.

28 Almond, *Blundering in the Balkans,* str. 4, 21. Nakon proglašenja nezavisnosti, jedan je opunomoćenik Europske zajednice izjavio da EZ neće uspostaviti nikakve kontakte na visokoj razini" s te dvije republike. Mark Almond ističe daje Europskoj zajednici tada bilo nešto više na kocki od pukih načela: upravo je bila odobrila saveznoj vladi u Beogradu kredite u visini od 730 milijuna ekija (str. 20-21).

29 Najbolji sažetak i analiza ovih događaja vidi kod Gow, "One Year of War", str. 1-7.

Posebno je zlokobna značajka tih okršaja, koja je navješćivala način vođenja rata u Bosni i Hercegovini, bila uporaba srpskih neregularnih jedinica. Tako je jedan komentator napisao u rujnu 1991: "Čini se da je strateški cilj da se povezu razni džepovi srpskih područja tako da se Hrvati između njih otjeraju terorom i zastrašivanjem."[30] U krajevima koje su u Hrvatskoj držali Srbi u svojim rukama djelovale su od 1990. godine male paravojne jedinice koje su sudjelovale u operacijama kao što je bilo zauzimanje Nacionalnog parka Plitvička jezera u ožujku 1991. Na početku 1991. ministar unutarnjih poslova u Beogradu Mihalj Kertes osnovao je vojni logor za izobrazbu takvih kadrova poznatih kao "Srpska dobrovoljačka garda" pod zapovjedništvom Željka Ražnjatovića zvanog "Arkan". Arkan je bio kriminalac u mafijaškom stilu za kojim je tragao Interpol zbog više počinjenih zločina. Za njega se općenito vjerovalo da radi za jugoslavensku tajnu policiju i daje sudjelovao u progonima i izvršavanju atentata na jugoslavenske političke emigrante.[31] U početku je te jedinice financiralo Ministarstvo unutarnjih poslova, a poslije, u toku godine, kad su se pročule pod imenom "Arkanovi tigrovi", financirale su se same - i to vrlo uspješno - punim kamionima opljačkane robe koju"su dovozili iz hrvatskih gradova i sela.

Slične su postrojbe bile i samozvani "četnici" koje je organizirao srpski ekstremist Vojislav Šešelj, čovjek koji je 1985. godine bio sudski

optužen i osuđen zato što je javno zatražio da se Jugoslavija podijeli na dvije države, Srbiju i Hrvatsku, a da one među sobom podijele Bosnu i Hercegovinu.[32] Sad je Šešelj bio na čelu ekstremno nacionalističke "Srpske radikalne stranke", pa se mogao upustiti čak i u neku vrstu licitacije u nacionalističkoj politici sa samim Mi-loševićem. (To je njihovo nadmetanje ipak bilo na bazi uzajamne potpore, jer je upravo Milosevic pomogao Šešelju da bude izabran u Srpsku skupštinu u srpnju 1991.)[33] U intervjuu *Spiegelu* na početku kolovoza 1991. on je iznio najnoviju verziju svoga plana prema kojoj bi Srbiji pripala cijela Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna

[30] Moore, "Question of all Questions", str. 38.

[31] Mazower, *War in Bosnia,* str. 5-6.

[32] Sire, "National Question", str. 88-89.

[33] Prema izvještaju Duška Dodera, *European, 1.* siječnja 1993.

Gora i veći dio Hrvatske, tako da bi Hrvatima ostalo samo "ono što se može vidjeti s vrha zagrebačke katedrale". Kad ga je novinar pitao za Bosnu i Hercegovinu, odgovorio je ovako: "Bosanski su muslimani zapravo islamizirani Srbi, a jedan dio takozvanih Hrvata zapravo su Srbi katoličke vjere." Novinar ga je dalje pitao: "A ako se Muslimani suprotstave pokušaju da im se oduzme status nacije?" Šešelj: "U tom slučaju ćemo ih protjerati iz Bosne." "Kuda?", "U

Anadoliju."[34]

Kako su ovakve poglede otvoreno iskazivali i bosanski Srbi, bila je vrlo daleka mogućnost bilo kakvog političkog rješenja krize u Bosni i Hercegovini. Vođa male muslimanske stranke MBO Zulfi-karpašić pokušao je na početku kolovoza, dobronamjerno ali bezuspješno, sklopiti s Karadžićem "historijski sporazum" koji bi garantirao integritet republike Bosne i Hercegovine. Zamjenik predsjednika MBO profesor Muhamed .Filipović izjavio je: "Srbi su naoružani do zuba, stvorili su u Bosni i Hercegovini državu u državi... Svakog časa može izbiti sukob između Srba i Muslimana. Da bi se to spriječilo, želimo da se potpiše sporazum o očuvanju Bosne i Hercegovine." Takav sporazum nije mogao biti ništa drugo do politička svečana obveza sklopljena između jedne velike stranke i jedne male stranke; nije mogla imati ustavni status, a predsjednik Izetbegović, koji je nastojao očuvati tronacionalnu vladu, izjasnio se protiv nje zato što Hrvate nitko nije ništa ni pitao. Bilo kako mu drago, nije bilo jasno što bi takva obveza značila Karadžiću kad je njegova stranka istodobno proglašavala velike dijelove zemlje "srpskim autonomnim oblastima" i zahtijevala da se otcijepe od Bosne i Hercegovine. Nekoliko dana postoje Izetbegović iznio svoje zamjerke, predstavnici SDS-a u Predsjedništvu Republike iskoristili su priliku da izjave kako će ubuduće bojkotirati sjednice Predsjedništva.[35]

U rujnu 1991. bosanski su Srbi - ili, bolje reći, onaj njihov sićušni dio u vodstvu njihove SDS - poduzeli sljedeći korak. "Srpske autonomne oblasti", kojih je sad bilo četiri, zatražile su

od JNA da ih, nakon niza lokalnih incidenata i puškaranja, "zaštiti". (One su sad već, zahvaljujući pomoći JNA i Ministarstva unutarnjih poslo-

34 Ormck i dr., *Le Nettoyage ethnique*, str. 304-305.

35 S. Ramet, *Nationalism and Federalism*, str. 260.

---

va, bile izvanredno dobro naoružane.) JNA je odmah stupila u akciju: jedna kolona od stotinu vozila krenula je u zapadnu Hercegovinu, druga se kolona zaputila u centar za vezu u Nevesinju, a 5000 vojnika upućeno je iz Sarajeva u Hercegovinu. Do kraja mjeseca rujna te su postrojbe uspostavile "granice" "Srpske autonomne oblasti Hercegovine". Isto je tako osnovana baza s velikim brojem ljudi za vojne operacije protiv Dubrovnika, uz samu hercegovačko-hrvatsku granicu.[36] (Zauzvrat su Srbi iz Hercegovine uputili na stotine svojih ljudi, na čelu s načelnikom Trebinja, da sudjeluju u napadu na taj hrvatski grad.) Ali nisu to bile jedine operacije JNA na bosanskohercegovačkom tlu. Od sredine kolovoza centar za izobrazbu tenkista u Banjoj Luci postao je jedna od baza za vojne operacije protiv Hrvatske. Kad je kolona oklopnih vozila JNA, na putu za Vukovar, potkraj srpnja, prolazila kroz okolicu Više-grada, zaustavili su je muslimanski civili, ali je ona otvorila vatru na njih.[37]

Za bosansku je vladu situacija bivala sve nepodnošljivija. Predsjednik Izetbegović, koji je

jednom kazao da je birati između Tuđmana i Miloševića istft što i birati između leukemije i tumora na mozgu, izjavio je na početku listopada da je Bosna i Hercegovina neutralna u sukobu između Srbije i Hrvatske. Radovan Karadžić osudio je tu izjavu kao "antisrpski čin" i dodao daje rat u Hrvatskoj rat protiv "povampirene fašističke svijesti". Rekao je i da samo suverena vlada može proglasiti neutralnost.[38] Što se ovoga posljednjeg tiče, imao je potpuno pravo, pa je bosanska Skupština počela ozbiljno raspravljati o prijedlogu da se proglasi suverenost Bosne i Hercegovine. Pod time se nije mislilo na potpunu nezavisnost nego na zakonodavnu suverenost u sklopu Jugoslavije, tako da bi se mogli, barem u pravno-teorijskom smislu, izglasati zakoni kojima bi se poništilo pravo JNA da se služi teritorijem Bosne i Hercegovine. Na dan 14. listopada Karadžić je demonstrativno izveo svoje zastupnike iz Skupštine, koja je potom izglasala suverenost Bosne i Hercegovine. Nakon nekoliko dana Karadžić i njegova stranka osnovali su

[36] Gow, "One Year of War", str. 7-8.

[37] *Ibid.,* str. 8; S. Ramet, *Nationalism and Federalism,* str. 261.

[38] Malcolm, "Waiting for a War", str. 15-16.

"Srpsku narodnu skupštinu" u uporištu JNA Banjoj Luci i okitili se svim atributima parlamenta, vlade i uopće države.[39]

Koraci koje su poduzeli Karadžić i njegova stranka - "autonomne oblasti", naoružavanje srpskog pučanstva, sitni lokalni incidenti, gromoglasna propaganda, zahtjev od JNA da ih "zaštititi", srpska "skupština" - sve se to potpuno poklapalo s onim što je učinjeno u Hrvatskoj. Neutralni promatrači bili su načisto daje posrijedi jedan jedinstveni plan. Sve eventualne neizvjesnosti o naravi tog plana raspršene su na kongresu Miloševićeve Socijalističke partije Srbije održanom 9. listopada 1991. u Peći. Potpredsjednik stranke, bivši disident, filozof Mihajlo Marković, vrlo je jasno u svom govoru na kongresu opisao kako su on i njegov gospodar zamislili komadanje Jugoslavije:

U novoj jugoslavenskoj državi bit će najmanje tri federalne jedinice: Srbija, Crna Gora i ujedinjena bosanskohercegovačka i kninska oblast [tj. teritorij sastavljen od nekoliko bosanskohercegovačkih "srpskih autonomnih oblasti" i isto takve oblasti u Hrvatskoj]. Ako bosanski muslimani žele da ostanu u novoj jugoslavenskoj državi, moći će da ostanu. Ako budu htjeli da se otcijepe, moraju znati da će... država bosanskih muslimana biti sa svih strana okružena srpskom teritorij om.

Komentirajući u to vrijeme taj govor, ja sam napisao: "To znači da se g. Milosevic zalaže za plan prema kojem će zemlja biti Jugoslavija po imenu, a Velika Srbija u zbilji, s mogućnošću da Muslimani imaju negdje u sredini nekakvu svoju oslabljenu Bocvanu."[40] Za vrijeme javnih rasprava o budućnosti bosanskih muslimana 1993. godine češće će se spominjati Bocvana i Bantustan.

Međutim, na takva jasna očitovanja ratnih ciljeva Srbije uopće se nije obazirala većina zapadnih državnika, pa ni pregovarač koga je imenovala EZ - lord Carrington, koji je i dalje vjerovao da je još moguća neka labava forma stare federativne Jugoslavije. U rujnu su Ujedinjeni narodi nametnuli embargo na uvoz oružja na cjelokupnom jugoslavenskom teritoriju. To nije mnogo utjecalo na naoru-

39 Magaš, *Destruction of Yugoslavia,* str. XV.

40 Malcolm, "Waiting for a War", str. 16. Preuzeo sam citat iz Markovićcva govora objavljenog u *Borbi* i *Politici.*

žanje JNA koja je imala goleme zalihe oružja i razvijenu vojnu industriju, ali je oslabilo hrvatske oružane snage koje su u mnogim dijelovima zapadne i sjeveroistočne Hrvatske jedva nekako uspijevale zadržati napredovanje JNA. Da su bile bolje naoružane, možda bi bile uspjele odbiti napade na gradove kao što je Vukovar. Ovako su se pak neobično žilavo branile tako da su generali JNA uskoro počeli uviđati daje osvajanje Hrvatske operacija koja im donosi sve manje koristi. (Kad je napokon pao Vukovar, u kojem su gotovo sve kuće bile razorene, arkanovci su "očistili" grad i pobili na stotine ljudi.) Hrvatska je vlada ipak uspjela uspostaviti linije opskrbe oružjem sa zemljama bivšeg Varšavskog pakta i Bliskog istoka. Daljnji je udarac planovima Srbije zadalo međunarodno priznavanje Hrvatske i Slovenije, oko čega se najposlije složila Europska zajednica, na inzistiranje

Njemačke, sredinom prosinca, a 15. siječnja 1992. stupilo je to priznanje na snagu. Nakon nekoliko tjedana sklopljeno je primirje u Hrvatskoj, na inicijativu predstavnika Ujedinjenih naroda Cyrusa Vancea. Teritoriji koje su zauzeli JNA i srpske neregularne jedinice stavljeni su u neku vrstu limba, zone "pod zaštitom UN", a bilo je posve neizvjesno koliko će dugo ostati u tom statusu. Priznavanje Hrvatske pripomogle je okončanju rata u toj republici. To je u svakom slučaju bilo priznavanje stvarnosti. Pošto su gradovi kao Vukovar pretvoreni u ruševine, bilo je iluzorno očekivati da bi se Hrvatska mogla nagovoriti da se vrati u federativnu Jugoslaviju. Međutim, jedna je od posljedica toga poteza bila da je sad i Bosna i Hercegovina morala zatražiti priznavanje svoje nezavisnosti, jer bi inače ostala u krnjoj Jugoslaviji pod srpskom vlašću. Europska je zajednica to shvatila pa je pozvala i druge republike da zatraže priznavanje svoje nezavisnosti, a Bosni i Hercegovini postavila je još uvjet da održi referendum o tom pitanju. Lord Carrington se žalio da mu je EZ pomrsila račune i upropastila planove za opću nagodbu svih šest republika u okviru Jugoslavije. Ali bilo je bjelodano jasno da Hrvati i Slovenci ne bi nikad prihvatili njegove planove, a da ti planovi ne bi zadovoljili ni ambicije Srbije - ti su planovi bili unaprijed propali.[41] Jedino što je

41 Vidi primjerice izvještaj Rogcra Boycsa objavljen 8. studenog 1991. u *Time-su* o slovenskim i hrvatskim prigovorima Carringtonovu planu. Boycs je ovako na kraju zaključio: "U samim temeljima plana ima pukotina".

žalopojei lorda Carringtona dalo nekakav privid izgleda na uspjeh bijaše činjenica da su korak Bosne i Hercegovine prema nezavisnosti Milosevic i Karadžić iskoristili kao izliku da započnu ratnu fazu komadanja Bosne.

Vojni planovi bili su već poodmakli. JNA je u jesen 1991. bila zauzela važne centre za vezu u Bosni i Hercegovini. Izgrađeni su položaji za teško topništvo oko većih bosanskohercegovačkih gradova, pa i oko Sarajeva, u zimu sa 1991. na 1992. godinu. Pošto su u siječnju i veljači smanjene ratne operacije u Hrvatskoj, kolone tenkova i topova JNA "povukle su se", uz odobrenje Ujedinjenih naroda, u Bosnu i Hercegovinu. Začudo, predsjednik Izetbegović dopustio je čak JNA da zaplijeni zalihe oružja lokalnih jedinica "općenarodne obrane". Čini se daje time želio uvjeriti komandante JNA u svoje miroljubive nakane, a vjerojatno ga je zavela, kao što je svakako bila i namjera, činjenica da je vojska "zaplijenila" i oružje nekih srpskih paravojnih jedinica.[42] Da JNA nije nepristrana ni politički neutralna, pokazalo se 29. veljače i 1. ožujka, kad se održavao referendum u Bosni i Hercegovini. Karadžićeva je SDS zabranila Srbima da sudjeluju u referendumu pa je postavila i zapreke na cestama kako glasačke kutije ne bi mogle biti dostavljene na područja pod njihovom vlašću, a avioni JNA bacali su istodobno letke u kojima su se birači pozivali na bojkot referenduma. Ipak je glasalo otprilike 64 posto od ukupnog broja glasača, medu njima i na tisuće Srba u većim gradovima. Na glasačkom je listiću stajalo pitanje: "Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana i naroda, Muslimana, Srba,

Hrvata i svih ostalih koji žive u njoj?"[43] Glasači su gotovo jednoglasno izglasali "da".

Ujutro 2. ožujka 1992., kad su objavljeni rezultati referenduma, pripadnici srpskih paravojnih jedinica podigli su barikade na ulicama i zauzeli snajperske položaje nedaleko od skupštinske zgrade u Sarajevu. Dvadeset i četiri sata činilo se da je vojska preuzela vlast

42 Gow, "One Year of War", str. 8. Ustvrđeno je (lažno) daje bosanski ministar unutarnjih poslova Alija Delimustafić radio u to vrijeme za saveznu vojnu kontra-obavještajnu službu.

43 Mazower, *War in Bosnia,* str. 7; Magaš, *Destruction of Yugoslavia,* str. XVIII.

---

u Bosni i Hercegovini, ali su na tisuće Sarajlija izašle na ulice -ispred nišana snajpera - da demonstriraju, i puč je, tko zna zašto, spriječen. Razlog za akciju vojske bio je tobože to što su dvojica mladih Muslimana prethodnog dana u Sarajevu ubila na svadbi jednog Srbina. To ubojstvo, koje je, po svemu sudeći, bilo rezultat nenadane provale emocija bez predumišljaja, iskorišteno je kao izlika da se javno osudi muslimanski "terorizam".[44] Taktika je bila sasvim prozirna. Dakako da se nitko nije sjetio da podigne barikade u Sarajevu u znak prosvjeda zbog nebrojenih ubojstava Muslimana i sličnih incidenata u proteklih nekoliko mjeseci, kao što se, recimo, dogodilo kad je 7. listopada u Šipovu skupina srpskih paravojnih dobrovoljaca ustrijelila Mehmeda Ganibegovića, ili kad su 13. listopada srpski vojni rezervisti pucali iz

strojnica po Mehmed-aginoj džamiji u Tuzli.[45]

Srpskim su političarima preostale još dvije mogućnosti: ili da raskomadaju Bosnu i Hercegovinu vojnim sredstvima ili da je raskomadaju političkim sredstvima uz prijetnju oružanom silom. Ova je druga metoda bila još moguća do posljednjeg tjedna u ožujku, a najviše je ovisila o držanju bosanskih Hrvata. Dugo se već mogla pratiti stanovita simetrija u srpskim i hrvatskim stavovima prema Bosni i Hercegovini. U ožujku 1991. sastali su se predsjednici Milosevic i Tuđman da rasprave na koji bi način mogli podijeliti Jugoslaviju, pa je na dnevnom redu bila i podjela Bosne i Hercegovine.[46] Ali simetrija je bila samo djelomična. Srbija je bila krenula mnogo n : i otišla mnogo dalje - bosanski su Srbi osnovali svoje "auto-ni le oblasti" u svibnju 1991. a "skupštinu" u listopadu iste gori [najposlije su 27. ožujka 1992. proglasili "Republiku Srpsku" u ;ni i Hercegovini), a hrvatski pandan, "Hrvatska zajednica Her-ceg-Bosna", proglašena je tek u srpnju 1992, nakon tromjesečne srpske vojne ofenzive. Vođa HDZ-a u Bosni i Hercegovini Stjepan Kljuić želio je da se očuvaju granice Bosne i Hercegovine, a njegova je stranka glasala za nezavisnost te republike. Vodstvu HDZ-a

44 Najpotpuniji prikaz tog incidenta vidi kod Rojo, *Holocausto en los Balcanes,* str. 145-146.

45 *Mina informativni bilten, 4.* studenog 1991.

46 Hayden, "Partition of Bosnia", str. 2-4.

nije se čak milio ni prijedlog da se Bosna i Hercegovina pretvori u konfederaciju "kantona" u švicarskom stilu. Tako je glavni tajnik te stranke Ivan Markešić izjavio u listopadu 1991: "Čak i u takozvanoj 'srpskoj' oblasti kao stoje banjalučka živi 120000 Hrvata. Ne možemo podijeliti Bosnu i Hercegovinu na kantone. U Švicarskoj su najprije bili kantoni, a tek je onda Švicarska sastavljena od njih. U Bosni i Hercegovini kantoni bi značili podjelu zemlje, a to ne bi išlo bez rata."[47]

Međutim, skupina Hercegovaca predvođena Matom Bobanom sve je više jačala svoj utjecaj u stranci, pa je u siječnju 1992., akcijom za koju se općenito smatra da ju je organizirao predsjednik Hrvatske Tuđman, Boban došao na mjesto Ključića kao predsjednik bosanskohercegovačkog HDZ-a.[48] Hercegovački Hrvati imali su razloga da budu nepopustljiviji od ostalih jer su bili svjedoci naoni-žavanja i uspostavljanja "Srpske autonomne oblasti" u Hercegovini. (Bili su i tijesno povezani s hrvatskim paravojnim jedinicama HOS-a, a potkraj 1991. odbili su predati JNA oružje "općenarodne obrane" i počeli se i sami pripremati za borbu.)[49] Općenito su Hrvati, i u vojnom i u političkom pogledu tek reagirali na srpske inicijative, a donekle ih i oponašali. Tako, recimo, kad je SDS u prosincu 1991. objavila svoj zemljovid nacionalne "kantonizacije" Bosne i Hercegovine (s otprilike 70 posto teritorija uključenih u srpske kantone), HDZ je uskoro nakon toga uzvratio svojim zemljovidom (na kojem su hrvatski kantoni obuhvaćali otprilike 30 posto ukupnog

teritorija).[50] Bilo je bjelodano jasno da Srbi kantonizaciju shvaćaju kao kompromis kojim bi mogli doći do potpunog otcjepljenja, što su prethodno bili zahtijevali. Kad je Radovan Karadžić potkraj veljače 1992. pošao u Austriju da pregovara s Miloševićem i Tuđmanom o budućnosti Bosne i Hercegovine, oni nisu više raspravljali o kantonalnoj konfederaciji nego o podjeli teritorija.[51] Ali Europska zajednica i lord Carrington uhvatili su se za kantonizaciju kao za posljednju

[47] Intervjuirao sam gaja 11. listopada 1991.

48 Prema izvještaju Judy Dempsey, *Financial Times,* 8. srpnja 1992.

[49] Cow, "One Year of War", str. 8-9.

[50] Hayden, "Partition of Bosnia", str. 4-6.

[51] Prema izvještaju Michaela Montgomeryja, *Daily Telegraph,* 29. veljače 1992.

---

slamku, pa su organizirali nekoliko rundi pregovora na tu temu s tri glavne bosanskohercegovačke stranke, u Bruxellesu i Lisabonu u mjesecu ožujku. Na dan 9. ožujka srpska je delegacija odbila prihvatiti nacrt bosanskohercegovačkog federativnog ustava, prema kojem bi svaka od tri nacionalne zajednice imala pravo veta na donošenje svih važnijih političkih ili ekonomskih odluka.[52] Poslije se tog istog mjeseca Europska zajednica energično zauzela za "kantonalni" plan zasnovan na preinačenoj verziji srpskog zemljovida. Taj su plan najprije

prihvatile sve tri strane kao bazu za daljnje pregovore, a onda ga je HDZ 24. ožujka odbacio, a sutradan i Izetbego-vićeva SDA. Nije, uostalom, čudo što su ga Hrvati prvi odbacili jer bi im po njemu pripalo svega 17 posto bosanskohercegovačkog teritorija, a 59 posto hrvatskog pučanstva ostalo bi u nehrvatskim kantonima.[53]

Jedino što su svi takvi planovi na kraju pokazali bila je činjenica da bi nakon svake takve podjele na stotine tisuća bosanskohercego-vačkih građana ostale nezadovoljne. Većina je Bosanaca, uostalom, glasala za demokratsku i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana. Bez obzira na retoričku bujicu u srpskim javnim medijima o torne kako je Bosna i Hercegovina u rukama "ustaško--fundamentalističke koalicije", nema ni najmanjeg znaka da je bilo koji inteligentni promatrač ikad otkrio daje bosanskohercegovačka vlada donijela, ili uopće pomišljala da donese, diskriminatorske zakone protiv bilo kojeg naroda u Bosni i Hercegovini. Ali srpski i srbijanski političari i javni mediji stvorili su neku vrstu političke psihoze, u kojoj je "obrana prava" bosanskih Srba zadobila takav apsolutni status da su se ljudi prestali čak i pitati jesu li doista ugroženi. Kad je jednom takva psihoza stvorena, preostao je još samo jedan mali korak do vojne akcije.

52 Prema izvještaju Johna Palmcra, *Guardian,* 10. ožujka 1992.

53 Hayden, "Partition of Bosnia", str. 7.

16 UNIŠTAVANJE BOSNE: 1992.-l993.

Na dan 6. travnja 1992. Europska je zajednica priznala Bosnu i Hercegovinu kao nezavisnu državu. U prethodna dva stoljeća bilo je kratkih trenutaka nazoviautonomije ili polunezavisnosti - uzlet Husein-kapetana 1831. godine, narodna vlada u Sarajevu u srpnju 1878., predaja vlasti baruna Sarkotića Narodnom vijeću u studenom 1918. - ali, istini za volju, Bosna je od 1463. godine prvi put opet bila nezavisna država. Komentatori su se požurili istaknuti da je Bosna i Hercegovina u prethodnih 529 godina pripadala dvjema carevinama, jednoj kraljevini i komunističkoj federativnoj republici. Ustvrdili su da Bosna ne može nikad biti država zato što je sastavljena od tri naroda, i da je povijest pokazala da ona može opstati samo kao dio veće cjeline. Prva od ovih tvrdnji provocirala je pitanje da li samo jednonacionalne države mogu biti sposobne za život. Kad bi bilo tako, onda većina od otprilike 170 država članica Ujedinjenih naroda ne bi bila sposobna za život. Povijest nas ne uči da Bosna mora biti pod vlašću neke veće sile da se ne bi raspala iznutra, nego upravo nešto suprotno: Bosna nije nikad bila ugrožena stvarnim unutarnjim napetostima nego presezanjima većih

sila i susjednih država. Povijest Bosne nam pokazuje, ako ostavimo po strani ekonomske sukobe između zemljoposjednika i seljaka, da su "nacionalne" nesnošljivosti u samoj zemlji dosegnule točku međuetničkih nasilja samo kao posljedica pritisaka koji su dolazili izvana. Čak su se i sukobi između zemljoposjednika i seljaka bili znatno - možda i presudno - pojačali zbog međunarodne političke situacije u 19. stoljeću, zbog toga što je uspon poluautonomne Srbije izazvao osjećanje izolacije i izloženosti napadima u bosanskoj muslimanskoj vladajućoj klasi.

Zbog dugotrajnog procesa nacionalističkog nadmetanja između Srbije i Hrvatske, od kraja 19. stoljeća do danas, unutarnja politika Bosne i Hercegovine nije bila onako elastična kao što je mogla biti otkako su bosanski pravoslavci i katolici bili uvjereni da su zapravo Srbi i Hrvati. Pošto su 74 godine živjeli zajedno u istoj državi sa Srbijom i Hrvatskom, nije čudo što su se mnogi pripadnici ovih zajednica u Bosni identificirali s te dvije etničke matice zemlje. Ali kad je jednom Jugoslavije nestalo, sama činjenica zbog koje je bilo teško očuvati Bosnu i Hercegovinu - njeno nacionalno izmiješano pučanstvo - nalagala je da se ona očuva. Ta su dva naroda upravo kaleidoskopski izmiješana, s trećim narodom koji nema matice zemlje

---

kojoj bi se mogao obratiti, tako da bi se svi skupa mogli razdvojiti samo uz strahovito visoku cijenu koja se ne bi mogla ničim opravdati. S

druge strane, cijena koju bi obični Bosanci morali platiti da bi mogli živjeti i dalje zajedno u miru, razmjerno je skroman doprinos normalnosti i dobre volje. Većina bi bila sretna da može dati taj doprinos. Ali manjina, koja je djelovala po uputama iz susjedne države, nije to željela; a oni su imali topove.

Dan uoči međunarodnog priznanja Bosne i Hercegovine, srpske paravojne formacije ponovile su operaciju koja im se bila izjalovila mjesec dana prije toga. Ovaj put je između 50 i 100 tisuća Bošnjaka svih nacionalnosti izašlo na ulice u znak prosvjeda. U jednom novinskom izvještaju stajalo je, između ostalog: "Jedan je govornik rekao: 'Neka svi srpski šovinisti odu u Srbiju a neka hrvatski šovinisti odu u Hrvatsku! Mi želimo ovdje ostati zajedno. Mi želimo da očuvamo Bosnu kao cjelinu.' Ovaj dirljivi spektakl prekidan je u više navrata rafalima iz automatskog oružja."[1] Te mitraljeske salve, međutim, nisu bile prve ratne čarke. Više od tjedan dana puškaralo se i bacale bombe u nekoliko bosanskohercegovačkih gradova: u Banjoj Luci, Bosanskom Brodu i Mostaru. U prva dva od ovih gradova vatru su, po svemu sudeći, prve otvorile srpske paravojne jedinice, a u Mostaru su benzinsku cisternu blizu vojarne JNA zacijelo digle u zrak hrvatske paravojne postrojbe, ili su to učinili Srbi da dokažu kako je JNA ugrožena.[2] Na dan 30. ožujka načelnik generalštaba JNA general Adžić izjavio je, kao što se moglo i očekivati, da je njegova vojska spremna da zaštiti Srbe od "otvorene agresije".[3]

Ali najzlokobniji događaji zbili su se u prvim danima travnja, kad su Arkanove paravojne

formacije stigle u Bijeljinu u sjeveroistočnoj Bosni. Ti dobro naoružani vojnici, koji većinom nisu bili bosanski Srbi nego Srbijanci, bili su nedavno okončali operaciju "čišćenja" u Vukovaru. Neki su od njih potkraj ožujka prebačeni u Banju Luku, gdje su preuzeli vlast u gradu postavljajući zapreke na prometnicama i "krstareći ulicama s višecijevnim bacačima raketa,

1 Prema izvještaju Michaela Montgomeryja, *Daily Telegraph,* 7. travnja 1992.

2 Prema izvještajima Yigala Chazana, *Guardian,* 27. ožujka 1992, te Tima Ju-daha i Desse Trevisan, *Times,* 4. travnja 1992.

[3] Prema izvještaju stalnog dopisnika, *Daily Telegraph,* 30. ožujka 1992. 312

AK-47 i automatskim puškama Škorpion".[4] Oni su stigli u mirni i pretežito muslimanski gradić Bijeljinu i počeli ga "oslobađati", između ostaloga i glavnu džamiju. Šikanirali su i progonili Muslimane. Člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine Fikreta Abdića vratili su silom, uperivši u njega puške, kad je pokušao ući u grad. Na dan 4. travnja javljeno je daje prekinuta opskrba grada vodom i strujom i da po ulicama leže leševi.[5] Bilo je očito da su glavni ciljevi bili najprije zaplašiti Muslimane i natjerati ih u bijeg, a onda podjariti srpsko pučanstvo i unovačiti neke od mjesnih mladića u tu bajnu novu okupaciju kako bi Srbi zagospodarili cijelim područjem. Da bi se postigla ta dva cilja, nisu bila potrebna masovna ubojstva; dostajao je i određeni broj umorstava s predumišljajem. U jednom kasnijem izvještaju

procijenjeno je da je tom prilikom pobijeno gotovo stotinu Muslimana.[6] Događaji u nekoliko sljedećih tjedana pokazali su da je Bijeljina izabrana ponajprije zbog svoje strateške važnosti. Ona se nalazi na ključnom mjestu blizu granice Srbije, od • kojeg se šire dva glavna kraka teritorija koje će zauzeti srbijanske snage: dugačak pojas zemlje u sjevernoj Bosni kojom se Srbija povezala s vojnom bazom u Banjoj Luci, s bosanskom Krajinom i okupiranim područjima Hrvatske, i pojas uz Drinu, na istočnoj strani Bosne, što se proteže uz bosansko-srbijansku granicu (uključujući tu i vitalne točke za linije opskrbe iz Srbije) sve do srpskih područja u istočnoj Hercegovini.[7] U idućim danima podvrgnuto je još nekoliko gradova s brojnim muslimanskim pučanstvom u tom istočnom pojasu Bosne istom tretmanu. Uz Arkanove "Tigrove", uključene su u tu akciju i druge srbijanske paravojne jedinice, među njima i "Beli orlovi" Mirka Jovića i Šešeljevi četnici. U nekoliko navrata, primjerice u napadu na Zvornik u drugom tjednu mjeseca travnja, upotrijebljene su i artiljerijske jedinice JNA da granatiraju grad, a

[4] Helsinki Watch, *War Crimes in Bosnia,* str. 149. Ekipa Helsinki Watcha koja je susrela te revolvcrašc poslije je našla lokalnog zapovjednika Unprofora u hotelu Bosna. On im je rekao da ne zna da je grad odsječen od svijeta barikadama na cestama, ali da to ionako nema nikakve veze s njim.

[5] Prema izvještaju Tima Judaha i Dcsse Trevisan, *Times, 4.* travnja 1992.

[6] Prema izvještaju Anne McElvoy, *Times,* 20. travnja 1992.

[7] Vidi analizu događaja kod Mazower, *War in Bosnia,* str. 10-11.

zatim, kad se grad predao, ušle su u njega paravojne formacije da se obračunaju s pučanstvom. Psihologija terora kojom su se služili komandanti tih jedinica nije imala za cilj samo da natjera Muslimane u bijeg - premda su i u tome bili vrlo uspješni, pa se računa da je do kraja travnja 95 posto Muslimana iz Zvornika, Višegrada i Foče napustilo svoje kuće.[8] Isto je toliko važan dio psihološke operacije bio u tome da se lokalni Srbi uvjere kako se moraju "braniti" od svojih susjeda Muslimana. Dakako da je teren bio pripravljen emisijama Radio-televizije Beograd, koje su upozoravale Srbe na opasnost od ustaških pogroma i fundamentalističkog džihada. A kako su se u prethodnih devet mjeseci nagledali u informativnim TV emisijama slika mrtvih tijela i popaljenih sela u Hrvatskoj, prosječne srpske seljake i građane bilo je vrlo lako uvjeriti da su doista ugroženi. Trebalo je dodati samo još nekoliko lokalnih pojedinosti da bi se slika zaokružila. Jezoviti novinski izvještaj iz Foče dopisnika Reu-tersa Andreja Gustinčiča najbolje pokazuje kako se to radilo:

"Vidiš li ono polje?" pita me jedna Srpkinja pokazujući mi na zeleni obronak uz rijeku Drinu. " Tamo je trebalo da počne džihad. Foča je trebalo da bude nova Meka. Sastavili su spiskove Srba koje je trebalo pobiti", kaže mi ta žena ponavljajući ono u što vjeruju ovdje svi građani i naoružani ljudi. "I moja dva sina su bila na tom spisku da ih zakolju ko svinje. Ja sam bila na spisku za silovanje." Nitko od njih nije vidio te popise, ali to ne priječi nikoga da slijepo vjeruje u njih.[9]

Mnogo je nevjerojatnije da je u takve priče vjerovao i komandant JNA za istočnu Bosnu pukovnik Milan Jovanović. Dok su njegovi vojnici tjerali Muslimane iz njihovih kuća u Višegradu, on je britanskom novinaru izjavio da je on još uvijek na jugoslavenskom tlu, i nadodao: "Ovdje su se pobunili Muslimani. To se već dugo spremalo a bilo je uglavnom upereno protiv Srba."[10] Međutim, bilo je očito da se već vrlo dugo spremala upravo ova zajednička operacija regularnih i paravojnih jedinica. Ili, kako je napisao jedan od

8 *Ibid., slit.* 13.

[9] Navedeno u knjizi Glenny, *Fall of Yugoslavia,* str. 166.

10 Prema izvještaju Philipa Sherwella, *Daily Telegraph,* 16. travnja 1992.

---

vodećih analitičara: "S obzirom na brzinu kojom su te operacije izvedene, i na visoku razinu koordinacije koju su otkrile, jasno je da nisu spontano izvršene"." Koristeći se prednostima iznenađenja i apsolutne superiornosti, JNA i njeni paravojni pomoćnici zauzeli su u prvih pet-šest tjedana područje koje je obuhvaćalo više od 60 posto ukupnog teritorija Bosne i Hercegovine.

Na nekoliko područja pridružile su se tim operacijama i lokalne srpske postrojbe iz "srpskih autonomnih oblasti". Ali posve je jasno daje te prostore uglavnom osvojila JNA (čiji su avioni bombardirali gradove Kupres, Doboj i

Tuzlu) prema uputama iz Beograda, i para-vojne jedinice iz Srbije. Drugim riječima, premda su neki od vojnika u JNA bili bosanski Srbi, i premda je JNA surađivala s pobunjenim Srbima na nekim područjima, to je bila uglavnom invazija na Bosnu i Hercegovinu, planirana i dirigirana iz Srbije. U prvim tjednima te invazije, Milosevic i komandanti JNA iznosili su najčešće u svojim službenim priopćenjima dvije tvrdnje, obje lažne: prvo, da JNA samo nastoji održati mir razdvajajući lokalne sukobljene snage, i drugo, da nikakve jedinice iz Srbije ne prelaze u Bosnu i Hercegovinu.[12] Ne samo što su paravojne formacije prelazile iz Srbije u Bosnu i Hercegovinu nego je i JNA, kako reče jedan očevidac s tamošnje granice: "nanizala velik^broj ljudi, topova i tenkova na cesti koja iz Srbije vodi u Bosnu".[13]

Međutim, 27. travnja predsjednik Milosevic i crnogorska vlada proglasili su novu saveznu državu Jugoslaviju koja će se sastojati samo od njihove dvije republike. Time je JNA u Bosni i Hercegovini dovedena u nezgodan položaj jer nije mogla više tvrditi čak ni da održava mir na jugoslavenskom tlu. Na početku svibnja Milosevic najavljuje da će povući iz Bosne i Hercegovine sve one vojnike koji su državljani nove, dvorepubličke Jugoslavije, a da će bosanski Srbi u JNA biti prebačeni, zajedno sa svom vojnom opremom i zalihama, u takozvanu Republiku Srpsku i stavljeni pod komandu generala Ratka Mladića. Bilo je jasno da je na taj položaj Mladića

11 Gow, "One Year of War", str. 8.

[12] Vidi primjerice izvještaje Iana Traynora, *Guardian,* 17. travnja 1992, i Anne McElvoy, *Times,* 20. travnja 1992.

[13] Prema izvještaju Philipa Shenvella, *Daily Telegraph*, 16. travnja 1992.

---

postavio sam Milosevic i daje sva ta promjena bila uglavnom kozmetička operacija. Nitko od stranih promatrača nije imao prilike provjeriti jesu li doista svi vojnici iz Srbije i Crne Gore napustili Bosnu i Hercegovinu. Na dan 20. svibnja službeno je objavljeno da ih je otišlo 14 000, ali to bi značilo da ih je ostalo još najmanje 80 000.'[4] Kad se čitaju iskazi žrtava ratnih zločina iz kasnijeg razdoblja iste godine, često se u njima spominju i vojnici iz Srbije i Crne Gore. Nemoguće je povjerovati da se vojska koja se borila u Bosni i Hercegovini od kraja svibnja pa nadalje sastojala isključivo od bosanskih Srba. Za one vojnike koji su doista bili iz Bosne i Hercegovine nije se ništa bitno promijenilo, jer su se borili istim oružjem JNA, redovito primali zalihe municije, hrane i goriva iz Srbije, surađivali u operacijama s paravojnim jedinicama iz Srbije i držali se iste opće strategije koju je odredio srbijanski voda. Tek je nakon 11 mjeseci, kad se general Mladić nije složio s Miloševi-ćem da se prihvati Vance-Owenov plan, prvi put došlo do razmimo-ilaženja između strategije vodstva vojske "bosanskih Srba" i politike Beograda.

Pa ipak je ta kozmetička operacija postigla željeni učinak. Uskoro su istaknuti zapadni političari, recimo britanski ministar vanjskih poslova Douglas Hurd, ustvrdili da se u Bosni i Hercegovini vodi "građanski rat". Glasoviti bivši

urednik *Timesa* objavio je niz članaka u kojima je borbe u Bosni i Hercegovini okrstio "tipičnim građanskim ratom". BBC je neprestano sve strane u sukobu, pa i bosansku vladu, naizvao "zaraćenim frakcijama", a sam je rat proglasio "slomom reda i zakona". (Jednom prigodom potkraj travnja 1992, kad su srpske paravojne jedinice otele šest kamiona humanitarne pomoći Ujedinjenih naroda, BBC je javio da su "napori da se dostavi pomoć izbjeglicama ometeni slomom reda i zakona". Ovo je valjda prvi put u povijesti da su kamioni oteti slomom reda i zakona.)[15] U Velikoj Britaniji postojao je još jedan dodatni razlog neshvaćanju što se događa u Bosni i Hercegovini, a to je što je u tim bitnim prvim danima mjeseca travnja 1992. u toj zemlji bila u jeku kampanja za opće izbore. Malo je komentatora, a kamoli poli-

14 Mazower, *War in Bosnia,* str. 15.

15 Vidi moj citat ovoga izvještaja u *Spectatoru, 2.* svibnja 1992.

---

tičara, moglo posvetiti koliko-toliko pažnje onome što se zbiva u Bosni i Hercegovini. U vrijeme kad su se prenuli i opazili da se ondje vodi rat, vidjeli su samo stanovit broj podjednako krvoločnih ratnika kako se bore jedni protiv drugih iz podjednako nerazumljivih razloga. U SAD su predsjednički izbori bili tek za sedam mjeseci, ali se Bushova administracija već pribojavala preuzimanja bilo kakvih političkih obveza prema Bosni koje bi joj mogle nauditi na izborima, pa je drage volje prihvatila čudnovato posesivan stav čelnika Europske

zajednice koji su od samog početka rata u Jugoslaviji tvrdili da je to "europski problem".

Iako su u prvi mah bile potpuno nespremne za borbu, lokalne jedinice "općenarodne obrane", u kojima je bilo možda svega oko 3500 naoružanih ljudi, pokušale su u mjesecu travnju pružiti bar kakav-takav otpor. Međutim, u toj prvoj fazi najviše su se tom srpskom spoju invazije i pobune oduprli Hrvati. U zapadnoj Hercegovini Hrvati su se koliko-toliko pripremili, a pridružile su im se i paravojne postrojbe iz Hrvatske zvane HOS. Te su se postrojbe bile službeno udružile s Hrvatskom vojskom 1991. i 1992. u ratu u Hrvatskoj, a kad je taj rat bio već pri kraju, mnogi su se od njihovih pripadnika prebacili u Hercegovinu kako bi izmakli nadzoru Hrvatske vojske. U travnju 1992. njih je bilo oko 5000 od ukupno 15 000 hrvatskih boraca na tom području. Sami su Hercegovci bili okupljeni u "Hrvatskom vijeću obrane" (HVO). Potkraj svibnja Hrvati su prešli u protuofenzivu i, nakon više od mjesec dana borbi, uspjeli potisnuti snage JNA iz Mostara i okolice. U tome im je pomoglo 15 000 pripadnika regularne Hrvatske vojske koji su imali i nešto tenkova i topova. Na dan 16. lipnja predsjednici Izetbegović i Tuđman potpisali su i formalni vojni savez između svoje dvije zemlje, kojim je legalizirano sudjelovanje u ratu i Hrvatske vojske i lokalnih snaga HVO.[16] I u nekim dijelovima sjeverne Bosne, napose u Posavini blizu hrvatske granice, hrvatske su snage zaustavile srpsko nadiranje, a mjestimice su uspjele i odbaciti neprijatelja.

16 O svim pojedinostima o vojnim snagama vidi Oow, "One Year of War", str. 8-9; o ugovoru od 16. lipnja vidi knjigu koju priređuju Daniel Bethlehem i Mare Weiler, *The Yugoslav Crisis in International Law* (Cambridge 1993. ili 1994).

Političke namjere vodstva Hrvatske i bosanskih Hrvata izazvale su ipak stanovite sumnje. Tjednima su nudili Izetbegoviću proglašenje konfederacije između Hrvatske i Bosne i Hercegovine. On je to uporno odbijao, bilo zato što se bojao da bi na taj način najposlije neka Velika Hrvatska progutala Bosnu i Hercegovinu ili zato što je mislio da bi takvim potezom dao kakvo-takvo opravdanje srpskim tvrdnjama. Čini se da mu je misao vodilja bila da njegova vlada mora zastupati Srbe koliko i Muslimane i Hrvate, pa je tako za sve vrijeme rata zadržao u vladi i srpske ministre. Njegova nastojanja da bude u tom pogledu nepristran iritirala su Hrvate, koji su u to vrijeme imali jasnije vojno-strateške ciljeve. Povrijedio ih je i time što je za vrhovnog zapovjednika imenovao jednog od malobrojnih Muslimana koji su postigli viši čin u JNA - Sefera Halilovića, koji je zapovijedao jedinicama JNA što su bile napale Hrvatsku. U lipnju i srpnju voda HDZ-a Mate Boban nastojao je svim silama nagovoriti Izetbegovića da pristane na konfederaciju, bilo tako da mu je prijetio da će povući svoje snage ili da će spriječiti dostavu oružja Muslimanima. Na početku srpnja Boban je proglasio "Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu", neku vrstu hrvatske autonomne oblasti u kojoj je uveden u optjecaj hrvatski novac i u kojem se vila hrvatska zastava. Poslije je jedan od Bobanovih savjetnika službeno izjavio da je to samo privremena mjera i da će cijelo to područje na kraju opet biti "integralni dio Bosne i Hercegovine".[17]

Može se predmnijevati da je sam Boban uistinu želio da se to područje pripoji Hrvatskoj, ali predsjednik Tuđman i dalje se u svojim službenim izjavama zauzimao za cjelovitu Bosnu i Hercegovinu. Neki od Tudmanovih najbližih suradnika, poglavito ministar obrane Gojko Šušak, rodom iz Hercegovine, bili su za to da se Bosna i Hercegovina raskomada, ali mnogi drugi ministri, i većina oporbenih stranaka u Hrvatskoj, bili su protiv toga. Vjerojatno bi bilo najpoštenije kazati da se Tuđman u ovoj prigodi ponio kao racionalan oportunist. Da mu je vanjski svijet dao jasno na znanje da neće

17 O svim pojedinostima vidi Helsinki Watch, *War Crimes in Bosnia,* str. 43-45, i šapirografiranu izjavu "Why the Croatian Community of Herzeg-Bosna was founded", koju je dao Vlado Pogarčić, savjetnik Mate Bobana za vanjske poslove, u lipnju ili srpnju 1993.

---

dopustiti poraz i komadanje Bosne i Hercegovine, vjerojatno bi se on toga i držao. Ali, ako je svijet bio spreman dopustiti Srbima da prigrabe i zadrže velik dio bosanskohercegovačkog teritorija, onda je i on želio da se domogne svoga dijela kolača. U ovom slučaju, vanjski svijet nije mu dao jasno do znanja da će dopustiti komadanje Bosne i Hercegovine. Istodobno je bilo sasvim nejasno što svijet misli o budućnosti teritorija koje su Srbi okupirali u Hrvatskoj, poduzimajući niz samo privremenih mjera kojima je svrha bila da se produži mandat Ujedinjenih naroda na tim područjima. To je bio još jedan razlog više za Tudmanovu želju da se

domogne što više aduta za pogađanje oko Bosne i Hercegovine.

Reakcije međunarodne zajednice bile su općenito konfuzne ili negativne. Kad su u Bosni i Hercegovini započele borbe, Ujedinjeni su narodi tek osnivali svoj stožer u Sarajevu i baze u nekim gradovima na sjeveru Bosne da bi mogli nadzirati održavanje mira u Hrvatskoj. Na početku svibnja glavni tajnik UN Boutros Boutros-Ghali isključio je uporabu snaga UN za održavanje mira u Bosni i Hercegovini, pa se do 16. svibnja većina njihovih jedinica već bila povukla iz Sarajeva. Nakon dva tjedna Boutros-Ghali izdao je priopćenje u kojem je ponovio ono bitno što je tvrdila Miloševićeva propaganda, a to je da su srpska vojska i paravojne formacije u Bosni i Hercegovini "samostalne" i da nemaju veze s Beogradom. Svrha je Boutros--Ghalijeva priopćenja bila da se ne nametnu sankcije Srbiji - što je bila mjera koju je predlagala američka vlada, a protivili joj se Britanci i Francuzi, koji su željeli da se Miloševiću pruži "još jedna šansa da se zaustavi nasilje u Bosni".[18] (Sankcije su stvarno nametnute Srbiji 30. svibnja, ali nisu mnogo naudile ratnoj aktivnosti Srbije, jer su nafta i druga roba potajno dopremani kopnenim putem iz Grčke i Dunavom iz Rusije i Ukrajine.)

Osnovna je pogreška zapadnih političara bila u tome što su oni pratili samo simptome rata, a nisu nastojali otkriti njegove uzroke. Reklo bi se da nisu htjeli čak ni shvatiti narav Miloševićevih planova. Uporno su i dalje tretirali taj rat kao bitno vojni problem, a ne politički. Odgovornost ili krivnju određivali su jednostavno tako

17 Helsinki Watch, *War Crimes in Bosnia*, str. 150-153.

što su upirali prstom u ljude koji pucaju, a kako su sad dvije strane pucale jedna na drugu, krivnju su svaljivali na obje strane. "Svi su krivi za ono što se zbiva u Bosni i Hercegovini," ustvrdio je tako pregovarač Europske zajednice lord Carrington u jednoj od svojih izjava u kojima je najbolje otkrio svoje neshvaćanje problema, "i čim uspijemo ostvariti prekid vatre, neće više biti potrebno nikoga kriviti."[19] Fiksacija na prekide vatre - kojih je, po nekim računima, bilo više od stotinu, dogovorenih i prekršenih, do kraja te godine - postala je najrječitiji simptom tog pomanjkanja političkog razumijevanja.

Kako je Zapad gledao na rat kao prvenstveno vojni problem -*izazvan* nečim što se nazivalo "nasiljem" koje je "izbilo" s "obje strane" - svi su napori bili usmjereni na "smanjivanje borbenih aktivnosti". Odatle i najveći doprinos Zapada uništenju Bosne: odbijanje da se ukine embargo na uvoz oružja bosanskoj vladi. Taj su embargo bili uveli Ujedinjeni narodi u rujnu 1991. protiv čitave Jugoslavije, koja je u to vrijeme, u formalnom smislu, bila još jedinstvena zemlja. Premda su sami Ujedinjeni narodi priznali Bosnu i Hercegovinu i primili je u svoje redove kao zemlju-članicu, zasebnu i odvojenu od Jugoslavije, 22. svibnja 1992., nisu ukinuli embargo, kao da se ništa nije promijenilo. Dakako da se embargo odnosio i na Srbiju, samo što je

Srbija zadržala najveći dio zaliha oružja i opreme bivše JNA, a posjedovala je i veliku vojnu industriju. (Neke od ključnih tvornica oružja u Bosni nalazile su se na srpskim područjima, primjerice tvornica topovskih granata u Vogošći kraj Sarajeva, koju su srpske snage prigrabile na samom početku rata.) Osim toga, JNA je kupila još 14 000 tona oružja na Bliskom istoku upravo prije nego što je 1991. stupio na snagu embargo na uvoz oružja.[20] Srpski su se vojni komandanti ponekad hvalili kako imaju toliko oružja i municije da bi mogli ratovati u Bosni i Hercegovini još šest-sedam godina. Embargo nije uopće imao zbiljskog utjecaja na njihove vojne kapacitete. Ali za bosanske oružane snage embargo je u krajnjoj liniji bio ravan smrtnoj osudi.

Male količine oružja ipak su stizale do Bosanaca, uglavnom preko Hrvatske, usprkos blokadi hrvatske obale koju od srpnja 1992. pro-

18 Vidi moj izvještaj u *Speclatoru, 2.* svibnja 1992. Helsinki Watch, *War Crimes in Bosnia,* str. 159.

---

vode flotile NATO-a. Nekoliko tvornica oružja ostalo je i na područjima pod vlašću bosanske vlade i nešto se oružja proizvodilo u njima, usprkos nedostatku sirovina. Gdjekad bi i oružane snage bosanske vlade zarobile nešto vojnog materijala od srpske vojske. U najspektakularnijoj od takvih operacija, u svibnju, sjeverno od Tuzle zarobljena je čitava jedna kolona oklopnih vozila. Bosancima je oduvijek najviše nedostajalo teških oklopnih

vozila, topova i protutenkovskog oružja. U rujnu se računalo da posjeduju svega dva tenka i dva oklopna transportera (APC), dok je srpska vojska u Bosni i Hercegovini imala 300 tenkova, 200 oklopnih transportera, 800 topova i 40 borbenih aviona.[21] Poslije, u lipnju 1993., procijenjeno je da su Bosanci u međuvremenu zarobili oko 40 tenkova i 30 oklopnih transportera, kao i veći broj lakih topova. Istodobno se smatralo da hrvatske snage posjeduju otprilike 50 tenkova i više od 100 topova.[22]

Pa ipak, usprkos ovom izrazito neravnopravnom odnosu snaga, i usprkos neprekidnom dotoku goriva i zaliha srpskim jedinicama, povijest rata 1992. godine obilježena je uglavnom stagnacijom od onog trenutka kad su se hrvatske i bosanske snage organizirale kako treba, potkraj svibnja 1992. U idućih devet mjeseci srpske su snage mahom zadržane na svojim položajima, a na nekim su područjima čak i potisnute: poglavito u Hercegovini u svibnju i lipnju, oko Go-ražda u kolovozu, oko "koridora" kod Brčkoga u sjeveroistočnoj Bosni na mahove cijele te jeseni i u nekim dijelovima doline Drine u istočnoj Bosni u siječnju 1993. Postojala je razlika u taktici dviju strana, a ona je izražavala razliku i u psihologiji i motivaciji. Glavna je taktika srpske strane bila ona ista koja je primijenjena i u Hrvatskoj: držati se na pristojnoj udaljenosti i pripremati pješački napad granatiranjem tjedne i tjedne, pa i mjesece i mjesece. Mnogi od regruta koji su služili u toj bivšoj jugoslavenskoj armiji nisu bili onoliko motivirani da napadaju muslimanske i hrvatske kuće koliko su vlasnici tih kuća bili motivirani da ih brane.[23] Da je bosanska

[21] US Congressional Record, 30. rujna 1992.

[22] Gow, "One Year of War", str. 2-3.

23 Kako se rat razvijao, dakako da je bilo sve više slučajeva da su i Muslimani i Hrvati razarali srpske kuće, ali je i dalje ostao velik nerazmjer, i u strategiji i u taktici.

---

vlada mogla ostvariti normalno pravo svake države da nabavi oružje za obranu svoga naroda, sva je prilika da bi Srbi bili potisnuti s mnogih zauzetih područja u Bosni i Hercegovini, pa ako njihovi vode i ne bi doživjeli totalni poraz, barem bi doživjeli toliko neuspjeha da bi shvatili kako se neće dokopati svih teritorija koje su kanili osvojiti. Možda bi tada rat završio za četiri do šest mjeseci. Ali to se nije dogodilo zato što su se isporuci oružja bosanskoj vladi oštro usprotivili takvi državnici kao što je Douglas Kurd, koji je tvrdio da bi se dopuštenjem da se Bosanci uspješnije sami brane "samo produljili ratni sukobi".

Prvi znak moguće promjene u politici Zapada javio se na početku kolovoza 1992., kad su se neki novinari i jedna televizijska ekipa uspjeli probiti do srpskih koncentracionih logora u sjevernoj Bosni. Tada su prvi put obični birači na Zapadu - i političari - vidjeli svojim očima nevjerojatne dokaze onoga stoje snašlo velik dio muslimanskog pučanstva u tim krajevima. Za te su činjenice znali, ili su morali znati, Ujedinjeni narodi i vlade na Zapadu, jer su predstavnici UN u obližnjim područjima u Hrvatskoj često

izvještavali o tim logorima u protekla dva mjeseca, a u izvještaju Međunarodnog društva za ljudska prava od 29. svibnja navedeni su mnogi primjeri kako su muslimanski civili pohvatani i pozatvarani po školama i drugim centrima, a u nekim slučajevima i pobijeni.[24] Na početku lipnja bosanska je vlada objavila popis od 94 mjesta za koja se znalo da Srbi u njima imaju svoje zatvore i koncentracione logore, zajedno s procjenom broja ljudi pobijenih do tada u njima - 9300 osoba.[25] Dakako da to nipošto nije bio ukupan broj ubijenih civila. Osim žrtava granatiranja i bombardiranja, bilo je mnogo civila koji su pohvatani i pobijeni po selima i gradovima diljem Bosne i Hercegovine. U jednom posebno dobro dokumentiranom slučaju, u muslimanskom selu Zaklopači, pripadnici srpskih paravojnih jedinica "likvidirali su po kratkom postupku" 16. svibnja 1992. najmanje 83 seljaka -gotovo sve muškarce iz sela. Evo jednog tipičnog iskaza svjedoka:

[24] Helsinki Watch, *War Crimes in Bosnia,* str. 168-169; ISHR (British Section), *Human Rights and Serbia* (šapirografirani izvještaj, 1992).

25 Ured za informacije bosanske vlade, "List of Concentration Camps and Prisons at the Territory of the Republic of Bosnia and Hercegovina" (šapirografirano).

Moj šurjak Haso Hodžić stajao je vani pred kućom kad su došli četnici. Odmah su mu počeli dovikivati daje ustaša. Moj je šurjak pošao prema njima a oni su mu rekli neka im preda oružje. On im je rekao da nema nikakvog oružja, ali da mu mogu uzeti krave. Tada je jedan od četnika otvorio vatru i ubio ga.[26]

U nekim mjestima navlas su pobijeni školovani Muslimani i uglednici lokalnih zajednica: nastavnici, liječnici, odvjetnici. Podrobni izvještaji koji su se pojavili poslije, te iste godine, pokazali su da se i u nekim logorima sustavno ubijalo. A ima i nekoliko temeljito dokumentiranih izvještaja o ženama koje su držali u posebnim zgradama radi sustavnog silovanja.[27]

Na slike izmoždenih logoraša političari na Zapadu reagirali su izrazima ogorčenja i zabrinutosti. Pišući u novinama kao nezavisan komentator, lord Owen je zatražio zračne napade protiv srpskih snaga. Na sve ovakve pozive na intervenciju, Douglas Hurd je odgovorio izjavom: "Bilo bi više nego dovoljno *opravdanja* za akciju. Kad bismo vjerovali da bismo u nekoliko dana odlučne vojne akcije dokrajčili ljudske patnje, nitko ne bi imao ništa protiv toga."[28] Tu je on prvi put priznao načelni stav da bi bilo dobro "povećati količine borbi" u kratkom roku da bi se borbe dokrajčile na dulji rok. Ali se i dalje odlučno protivio ideji da se to načelo primijeni u praksi, da se bosanskoj vladi dopusti da se brani svojim snagama i osiguravanjem pomoći u oružju. A kako je još uvijek, poput većine državnika na Zapadu, gledao na ratne sukobe kao na građanski rat ("u tom ratu nema linije fronte... selo se bori protiv sela"), razumljivo je da

[26] Helsinki Watch, *War Crimes in Bosnia,* str. 50-55. Tad se već naziv "četnici" općenito rabio za sve srpske paravojnc jedinice.

[27] Vidi izvještaje Tadeusza Mazovicckog "Médecins sans frontières" i "Amm-ncsty International" sakupljene u Bouchet, ur., *Le Livre noir.* O detaljnom i potresnom svjedočanstvu jedne žene koja je bila zatočena u logoru za silovanje u Foči vidi izvještaj Victorije Clark, *Observer,* 21. veljače 1993. Neki komentatori osporavaju

autentičnost podataka o organiziranom silovanju. Bosanska je vlada prikupila pojedinosti o 13 000 silovanih žena; misija EZ procijenila u siječnju 1993. daje bilo otprilike 20 000 takvih slučajeva *(ibid.,* str. 460). Jasno je svakako daje silovanje u mnogim mjestima bilo sastavni dio opće politike srpskih vojnih snaga prema civilnom pučanstvu, te da nisu bili posrijedi samo pojedinačni akti nediscipliniranih vojnika.

[28] Napis Douglasa Hurda, *Mail on Sunday,* 9. kolovoza 1992.

---

nije bio sklon da britanske postrojbe interveniraju na kopnu - što bosanska vlada nije, uostalom, ni tražila od njega.

Budući da je Velika Britanija trenutno predsjedala Europskom zajednicom, upravo je nju zapalo da sazove zajedničku konferenciju EZ i UN o stanju u bivšoj Jugoslaviji. Konferencija je održana u Londonu u posljednjem tjednu mjeseca kolovoza. Na njoj je još više došla do *izražaja* nemoć *Zapada.* John Major uspio je izmamiti svečano obećanje od srpskih voda da će prestati opsjedati bosanske gradove i da će predati teško oružje pod nadzor UN. Poslije se pokazalo da su Srbi riječ "nadzor" shvatili u njenu izvornom, etimološkom smislu: predstavnici UN smjeli su svakog dana gledati teške topove poviše Sarajeva kako tuku po gradu. Medu drugim mjerama dogovorenim na konferenciji bio je i pojačani nadzor nad provođenjem sankcija protiv Srbije na Dunavu (iako još nije bilo drugog načina da se zaustave natovarane teglenice osim dovikivanjem na megafon), proglašenje zabrane letova borbenih aviona nad Bosnom i Hercegovinom (iako nije predviđeno kako će se ta mjera provoditi) i imenovanje ratobornog lorda Owena na mjesto lorda

Carringtona kao pregovarača EZ (lord Owen je smjesta odustao od zahtjeva za vojnom akcijom i počeo tretirati Srbe u pregovorima kao ravnopravnu stranu, s jednako valjanim argumentima).

Međunarodna je zajednica još jednom propustila razmotriti osnovne uzroke sukoba. Sad je težište prebacila na dvije različite stvari: vojna rješenja (tj. primirje) za vojne probleme, a humanitarna rješenja za humanitarne probleme. Premda je izraz "etničko čišćenje" bio već u općoj uporabi, i dalje je prevladavalo mišljenje da je bitni problem vojni, a da je bježanje progonjenog i teroriziranog pučanstva samo popratna pojava ratnih sukoba. Stoga je masovno bježanje proglašeno humanitarnim problemom koji će se "riješiti" tako da se izbjeglice smjeste u izbjegličke logore izvan Bosne i Hercegovine. Još uvijek nije bilo posve jasno da etničko čišćenje nije bilo samo popratna ratna pojava. To je zapravo bio glavni dio čitavog političkog plana koji je trebalo ostvariti ratnim sredstvima, naime stvaranje homogenih srpskih područja koja će se na kraju moći pripojiti drugim srpskim područjima, pa i samoj Srbiji, kako bi se stvorila Velika Srbija.

Humanitarna pomoć prikupljena u vanjskom svijetu nedvojbeno je spasila mnoge živote. Ipak, imala je i neke neželjene posljedice

---

koje su se mogle predvidjeti: lokalne jedinice

tretirale su ih kao svoje linije opskrbe pa su redovito oduzimale po četvrtinu tovara robe koja se prevozila preko njihova područja, a iskamčivale su i velike svote novca.[29] Privatnim i javnim humanitarnim agencijama, koje su ulagale velike napore da dostave hranu i lijekove u Bosnu i Hercegovinu u drugoj polovici 1992. godine, pridružio se i veći broj jedinica Unprofora (do kraja godine bilo je već gotovo 8000 ljudi), čija uloga nije bila jasna, osim da štite humanitarne konvoje. Međutim, politička posljedica dovođenja u Bosnu i Hercegovinu tih malobrojnih zaštitnih snaga UN naoružanih lakim oružjem, bila je ta da su one mogle lako poslužiti kao taoci. Stoga su vlade zapadnih zemalja bile vrlo nesklone usvojiti bilo kakvu politiku kojom bi mogle izazvati Srbe na odmazdu protiv tih svojih slabo zaštićenih jedinica. U prosincu je Velika Britanija, koja je pripomogla da se uvede teoretska zabrana letenja preko Bosne i Hercegovine, bila u Ujedinjenim narodima protiv provođenja te zabrane u praksi, jer se bojala onoga što bi se moglo dogoditi britanskim vojnicima u Bosni kad bi britanski lovci srušili koji srpski avion.[30]

Potkraj listopada 1992. pregovarači EZ i UN lord Owen i Cyrus Vance podastrijeli su prvi detaljni prijedlog političkog rješenja. Do tog su "rješenja" došli uzimajući u obzir zahtjeve Srba, Hrvata i Muslimana i nastojeći pronaći neku točku na sredokraći između njih. Na kraju su Srbima ponudili toliko da su Muslimani zaključili da bi Srbi time bili nagrađeni za svoje akcije, a Srbi su zaključili da bi mogli dobiti još više ako nastave sa svojim akcijama. Prema tom planu, koji je u osnovi bio djelo finskog diplomata Marttija

Ahtisaarija, Bosna i Hercegovina bi bila podijeljena na niz "autonomnih provincija" ili kantona koji bi imali gotovo sve funkcije državne vlasti, uključujući i vođenje politike. Saveznoj vladi Bosne i Hercegovine preostali bi samo resori narodne obrane i vanjskih poslova. Srbi su se i dalje tomu planu protivili pa kad je plan objav-

29 U izvještaju Thomasa O'Bricna američkoj humanitarnoj agenciji AID u siječnju 1993. tvrdi se da je... srpskim vojnim zapovjednicima predano 23 posto od ukupne količine humanitarne pomoći UN" (Sharp, *Bankrupt in the Balkans, str.* 14).

30 Zona zabranjenih letova dogovorena je u načelu u kolovozu 1992, a Ujedinjeni narodi proglasili su je tek u listopadu; mjere provođenja te odluke obavljene su napokon u travnju 1993, ali se ta zabrana i dalje rutinski kršila.

---

ljen u svojoj konačnoj verziji u Ženevi u siječnju 1993., saveznoj je vladi u njemu oduzet čak i resor narodne obrane.[31]

Dobre strane Vance-Owenova plana bile su zahtjev da se izbjeglicama dopusti povratak kućama u čitavoj Bosni i Hercegovini, i uvjet da srpski kantoni ne budu povezani na taj način da se mogu danas-sutra lako svi skupa pripojiti Srbiji. Na žalost, oba ta vrijedna načela bila su u izravnom protuslovlju s ostatkom plana, pa i sa stvarnošću. U planu su bile kantonima zajamčene sve zakonodavne, pravosudne i izvršne ovlasti (među njima i vođenje samostalne politike), tako da je bilo teško vjerovati da bi se muslimanske izbjeglice mogle bez opasnosti vratiti u kantone pod srpskom vlašću.[32] A u zbilji su područja pod srpskom vlašću bila već međusobno povezana, i

srpski vojni zapovjednici ne bi se nipošto odrekli tih linija koje su bile ključni element u njihovim planovima.

Ali pokazalo se da je jedna značajka Vance-Owenova plana, kako je bio izložen, ne samo neizvediva nego i neobično štetna. U siječanjskoj verziji, za razliku od prvobitne verzije predočene u listopadu, kantoni su na zemljovidu dobili "etničke" označnice, a istodobno je stvoren dojam da te granice nisu još konačne. To je izazvalo učinak koji se mogao predvidjeti, a to je da iznova potakne jagmu za teritorije. Najgore je od svega bilo to stoje potaknulo nadmetanje između hrvatskih i muslimanskih snaga za neke dijelove srednje Bosne, gdje je živjelo izmiješano muslimansko i hrvatsko pučanstvo. Nakon embarga na uvoz oružja, ovo je bio drugi veliki doprinos Zapada uništenju Bosne i Hercegovine, jer je izazvalo pravi građanski rat i razbilo hrvatsko-muslimanski savez koji je bio jedina učinkovita barijera srpskom nadiranju.

Vidjeli smo već daje bilo napetosti između vodstava Muslimana i Hrvata u Bosni i Hercegovini. U rujnu 1992. doznalo se da je hrvatski voda Mate Boban zapovjedio postrojbama HVO-a da prestanu pomagati armiji Bosne i Hercegovine u njenim nastojanjima da probije blokadu Sarajeva.[33] U listopadu je došlo do sukoba iz-

[31] Sharp, *Bankrupt in the Balkans,* str. 16-17; Hayden, "Partition of Bosnia", str. 9-10.

32 Međunarodna konferencija o bivšoj Jugoslaviji, "Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina" (šapirografirano), član I. i II.

[33] Prema izvještaju objavljenom u *East European Reporteru,* sv. 5, br. 6 (studeni--

prosinac 1992), str. 64.

---

medu muslimanskih i hrvatskih lokalnih jedinica u Travniku i Prozoru, i do ogorčenih međusobnih optužbi zbog pada Jajea u srpske ruke. Ipak, još nije bilo okršaja većih razmjera medu njima i opći vojni savez bio je i dalje na snazi. Situacija se malo-pomalo pogoršavala pod utjecajem Vance-Owenova plana na početku 1993. godine. U veljači su pripadnici HVO-a opkolili muslimanske snage u Gornjem Vakufu, a na području između Viteza i Kiseljaka (u osporavanoj zoni na zemljovidu Vance-Owenova plana) i muslimanske i hrvatske lokalne jedinice provodile su nešto što je u jednom izvještaju nazvano "etničkim čišćenjem na svoju ruku."[34] Na početku travnja izbile su teške borbe između Muslimana i Hrvata u srednjoj Bosni, na području između Travnika, Viteza i Zenice.[35] Specijalni izvjestitelj UN za ljudska prava Tadeusz Mazowiecki podnio je sljedećeg mjeseca izvještaj u kojem je jasno upozorio da Vance-Owenov plan potiče etničko čišćenje, ali tada je već bilo kasno.[36]

Posljedice embarga na uvoz oružja i Vance-Owenov plan zajedno fatalno su oslabili vojni otpor koji se do tada pružao Srbima. Još u siječnju 1993. javljalo se kako su srpske snage odbačene na više područja, napose u kraju oko Bratunca u dolini Drine.[37] Međutim, pomanjkanje streljiva ozbiljno je ugrožavalo bosanske obrambene snage, pa su u prvim mjesecima 1993. srpske snage prešle u napad na nekoliko muslimanskih enklava koje su se još

održale u istočnoj Bosni na području što su ga osvojili Srbi. Usprkos nekim inicijativama zapovjednika zaštitnih snaga UN generala Morillona, o kojima se uvelike pisalo, i akcijama američkih vojnih zrakoplova koji su bacali pomoć pučanstvu s pomoću padobrana, te enklave nisu mogle odoljeti napadima. Srebrenica, koja je potkraj srednjega vijeka, sa svojim njemačkim rudarima, dubrovačkim trgovcima i franjevcima, bila najbogatiji grad u unutrašnjosti na zapadu Balkana, pretvorila se u golem izbjeglički logor koji je zaudarao po ljudskom izmetu. Kad su pak strani promatrači napokon ušli u Žepu, zatekli su posve pust grad, nalik na napušten brod, jer kad je braniteljima ponestalo

[34] Prema izvještaju Roberta Foxa, *Daily Telegraph, 2.* ožujka 1993.

[35] Moore, "Endgame in Bosnia", str. 20.

[36] Prema izvještaju Michaela Binyona, *Times,* 20. svibnja 1993.

[37] Prema izvještaju Tima Judaha, *Times, 1.* siječnja 1993.

---

municije, ljudi su pobjegli u okolna brda i zavukli se u spilje, a živjeli su od američke pomoći bacane iz zraka.[31]*

Pod tim vojnim pritiskom, bosanska se vlada u ožujku i travnju približila prihvaćanju Vance-Owenova plana. Gotovo da više nije bilo nade da će Zapad ukloniti glavni uzrok njihovoj vojnoj slabosti, embargo na uvoz oružja. I američka i njemačka vlada bile su zakratko pokazale namjeru

da ukinu taj embargo, ali ih je Douglas Hurd uspio energičnim uvjeravanjem odvratiti od tog nauma.[39] Čak ni otvorena intervencija lady Thatcher na britanskoj i američkoj televiziji sredinom travnja nije pokolebala vlade tih zemalja. Posebice je britanska vlada bila opčinjena Vance-Owenovim "mirovnim procesom" pa nije htjela ni čuti za neki potez koji bi ga eventualno mogao ugroziti - premda u to vrijeme više nije trebalo biti vidovit da se ustvrdi kako "i slijepac vidi da se Vance-Owenov plan neće nikad ostvariti".[40]

Jedini način na koji bi Srbi mogli bar simbolično prihvatiti Vance--Owenov plan bio je uvjetovan očitom pretpostavkom da bi to za njih bio tek privremeni predah na putu do potpunog odcjepljenja teritorija koje su osvojili. Na toj je bazi Slobodan Milosevic nagovorio Radovana Karadžića da potpiše Vance-Owenov plan na posebnom sastanku u Ateni 2. svibnja 1993. Osnovu srpskog pristupa objasnio je Dragoslav Rančić, pouzdanik i glasnogovornik nacionalističkog ideologa Dobrice Ćosića (koji je tada bio predsjednik krnje, srpsko-crnogorske Jugoslavije): "To je tek prva faza," rekao je on.

[38] Prema izvještaju Joel Brand, *Times,* 11. svibnja 1993.

[39] Prema izvještaju Robina Gedyea, *Daily Telegraph,* 18. veljače 1993: "G. Hurd je izjavio da je on jasno kazao kako treba uspostaviti ravnotežu između njemačkog gledišta da je opskrba Muslimana oružjem jedini pošteni način da im se dopusti da se brane, i opasnosti da se ratni sukobi pojačaju." G. Hurd nije objasnio kako se zahtjev da se Njemačka pokori drugom od ova dva protuslovna mišljenja može nazvati uspostavljanjem ravnoteže među njima.

[40] Nadam se da mi se može oprostiti što ovdje navodim svoje riječi iz članka koji sam napisao za *Daily Telegraph* (2. travnja 1993). Ministar vanjskih poslova odgovorio mi je pismom objavljenim 5. ožujka u *Daily Telegraphu,* u kojem je skovao izričaj

"ravnopravno polje ubijanja" da bi označio posljedice ukidanja embarga na uvoz oružja. Izraz "polje ubijanja" izmišljen je zapravo da definira situaciju sličnu onoj koja je već nastala na mnogim područjima Bosne zahvaljujući politici koju je podržavao g. Hurd.

"To neće biti duga vijeka. Čak ni lord Owen ne vjeruje u to." Nadodao je da će Muslimanima na kraju ostati "balkanski Lesotho", a da će Srbi dobiti sve što žele.[41] Međutim, mnogi su srpski političari i vojni zapovjednici u Bosni vjerovali da mogu dobiti sve što žele a da se i ne moraju igrati prihvaćanja Vance-Owenova plana. Osobito je snažan otpor prema tom planu bio medu onim srpskim političarima koji su, u stvari, postali osobni gospodari većih lena, pa nisu željeli da im se vlast potkreše bilo kakvim administrativnim mjerama.[42] Oni su odbacili plan koji je Karadžić potpisao u Ateni, i organizirali "referendum" 15. svibnja, pošto su prethodno uspjeli nagovoriti i srpske vojnike i seljake da ga odbace. Njih je u tome podupirao i general Mladić koji se, po svemu sudeći, nikako nije slagao s Miloševićem u taktičkom pogledu. Milosevic je nekoliko dana javno tvrdio da će zatvoriti granicu između Srbije i Bosne, ali je odbio dopustiti međunarodnim promatračima da nadziru granicu, a nakon dva tjedna opet je potekla pomoć iz Srbije u Bosnu.[43]

Konačni je nalog za izvršenje smrtne osude nad Bosnom i Hercegovinom izdan 22. svibnja u Washingtonu, na sastanku ministara vanjskih poslova Velike Britanije, Francuske, Španjolske, Rusije i SAD. Prestalo se govoriti o eventualnim

začnim napadima koji su prije sastanka u Ateni poslužili kao prijetnja Srbima. Napuštena je čak i zamisao o provođenju Vance-Owenova plana u djelo. Umjesto toga, odlučeno je da se ostacima od dva milijuna Muslimana u Bosni i Hercegovini dopusti da se okupe u nekoliko takozvanih "zaštićenih zona", u kojima im sigurnost nije zapravo zajamčena: čuvat će ih zaštitne snage UN koje nemaju pravo uzvratiti vatrom ako Srbi napadnu Muslimane, nego samo ako napadnu njih, vojnike UN.[44] Kad je predsjednik Izetbegović doznao za taj sporazum - vanjski ministri nisu se čak potrudili ni da se posavjetuju s njim - on je izdao ovo priopćenje: "Ako međunarodna zajednica nije spremna braniti načela koja je sama proglasila za svoje temelje, neka onda

[41] Prema izvještaju Tima Judaha, *Times,* 3. svibnja 1993.

[42] Ovaj je argument istaknuo u razgovoru sa mnom Kcmal Kurspahić, urednik *Oslobođenja.*

[43] Prema izvještaju Michaela Montgomeryja, *Daily Telegraph,* 8. svibnja 1993.

[44] Priopćenje Odjela za informacije Foreign Officea.

---

to otvoreno kaže, kako narodima Bosne i Hercegovine tako i svim narodima svijeta! Neka onda proglasi i novi kodeks ponašanja prema kojem će sila biti prvi i posljednji argument."[45] U preostalim ljetnim mjesecima oni koji su se služili tim argumentom - Slobodan Milosevic, Franjo Tuđman i vječito prilagodljivi lord Owen - iznijet će niz sirovijih, neprikrivenih planova

za podjelu Bosne i Hercegovine na tri države. Nije više bilo toliko važno hoće li zajednička bosanska "konfederalna država" biti pokrivena bar smokvinim listom ili neće. Po svakoj verziji tog plana predviđeno je stvaranje nekakvog muslimanskog Bantustana nesposobnog za život, rješenje koje najodlučniji od Muslimana protjeranih sa svojih ognjišta neće nikad prihvatiti. Za takvu projekciju, s dugoročnom nestabilnošću koju će komadanje Bosne izazvati u cijeloj toj regiji, lord Owen je rekao da nije "idealno rješenje". Da budemo točniji, nije to nikakvo rješenje.

Kad se osvrnemo na povijest ovoga rata, vidimo da pravi uzroci uništenja Bosne leže izvan nje same i da su dvojaki: prvo, politička strategija srpskog vodstva, a zatim neshvaćanje i kobno upletanje državnika sa Zapada. Pa ipak, svaki promatrač koji je pratio gotovo nezamisliva zvjerstva počinjena u ovom ratu (zvjerstva počinjena ponajprije i u najvećoj mjeri na Muslimanima i Hrvatima, a poslije i na Srbima), gdjekad se ipak pita ne krije li se nekakva duboka psihoza u pučanstvu Bosne i Hercegovine kao cjeline koja je napokon izbila na površinu. Ne može se zanijekati da ima nekih jezovitih običaja, kao stoje masakriranje leševa, čije se poznavanje prenosilo s koljena na koljeno u nekoj vrsti tradicije iz ranijih ratova i narodna sjećanja - sežući u najmanju ruku do priča o krvoločnim *martolozima* iz 16. stoljeća. Bilo je svakako i staraca koji su još pamtili takve grozote iz Drugog svjetskog rata. Ali misliti da je ovaj rat u Bosni i Hercegovini neka vrsta spontanog nastavka međunacionalnih krvavih sukoba iz Drugog svjetskog rata značilo bi čitati

scenarij koji su priredili Karadžić i Milosevic.

Zvjerstva u Bosni i Hercegovini 1992. godine nisu počinili starci, pa čak ni oni mladi Bosanci koji ne mogu oprostiti ono što se do-

45 Priopćenje Ureda za informacije bosanske vlade.

---

godilo u Drugom svjetskom ratu. Primjer su dali mladi gradski gangsteri iz Srbije, sa skupocjenim tamnim naočalama, pripadnici paravojnih jedinica koje su ustrojili Arkan i drugi. I premda su pojedinci koji su to radili možda nalazili nekakav patološki užitak u tim zvjerstvima, zapravo su oni samo provodili u djelo racionalnu strategiju svojih političkih voda - pomno smišljenu metodu da protjeraju pripadnike dvaju naroda i podbune pripadnike svoga, trećeg naroda. Pošto sam petnaestak godina često putovao po Bosni, i boravio u muslimanskim, hrvatskim i srpskim selima, ne mogu povjerovati u tvrdnju da su u toj zemlji neprestano tinjale nacionalne mržnje. Ali gledajući program Televizije Beograd 1991. i 1992. godine, shvatio sam zašto su obični bosanski Srbi povjerovali da su ugroženi od ustaških hordi, fundamentalističkog džihada ili čega god bilo. Baš kao što je nezavisni beogradski novinar Miloš Vasić rekao američkoj publici: bilo je to isto kao kad bi Ku Klux Klan preuzeo svu televizijsku mrežu u Americi: "Zamislite Sjedinjene Države u kojima bi se svaka, pa i najmanja TV stanica držala navlas iste uređivačke - linije koju bi diktirao David Duke. I vi biste onda za pet godina imali rat".[46]

Ipak, možda je najbolji komentar taktike Miloševića i Karadžića, i onoga što su qni postigli u Bosni i Hercegovini - više od 150 000 mrtvih, više od 2 milijuna ljudi protjeranih sa svojih ognjišta, popaljena i razorena sela i gradovi, i nekoliko stotina džamija i crkava namjerno dignutih u zrak - dao jedan drugi povjesničar govoreći o tome kako je jedna druga zemlja ogrezla u krvi:

Kao i protagonisti u romanu Dostojevskaga Bjesovi, *boljševici su morali prolijevati krv da bi vezali svoje kolebljive pristaše sponom kolektivne krivnje. Stoje nedužnije žrtve boljševička partija imala na savjesti, to su više obični boljševici morali pojmiti da nema uzmaka, da nema kolebanja, da nema kompromisa, da su neraskidi-vo vezani za svoje vođe, i da mogu samo stupati s njima do "konačne pobjede", bez obzira na cijenu...*[1]

46 Prema izvještaju iz *New Yorkera,* 15. ožujka 1993.

47 Richard Pipes, prema citatu u knjizi Lieven, *Nicholas II,* str. 246.

UMJESTO POGOVORA

Knjiga britanskoga historičara i publicista Noela Malcolma *Povijest Bosne* (izvorno: *Bosna-kratkapovijest)* djelo je potpuno jedinstveno u cjelokupnoj dosadašnjoj *bosanistici.* U njemu je, naime, prvi put obuhvaćena cijela epoha bosanske povijesti od prvih spomena imena zemlje u X. stoljeću, pa do 1992. godine, kada seje na nju sručila posljednja u nizu povijesnih katastrofa: velikosrpski osvajački rat.

To bi, ta sveobuhvatnost, bilo već i samo po sebi dovoljnim razlogom za provođenje i "nostrifikaciju" ove knjige. Uz to, čitalac će se brzo uvjeriti kako Malcolmov postupak odlikuju i dodatne vrijednosti: izrazito živ i komunikativan stil, impresivna širina znanja i obaviještenosti, rafinirana intelektualna sposobnost za razumijevanje svih različitosti kojima je Bosna *kuća* kroz cijelo to milenijsko razdoblje, te onaj najrjeđi dar pregledne, skladne i tečne sinteze ogromnoga i raznorodnog materijala, kao i akcentiranja bitnih čvorišta te komplicirane povijesti - sve na tako malomu prostoru.

No, ima povrh toga još nešto što Malcolmovu knjigu preporučuje kao sasvim sigurno nezaobilaznu u svim budućim znanstvenim ali i

političkim raspravama o Bosni. To je onaj novi *idejni obzor* što ga autor demonstrira, a o čijemu fatalnome nedostatku u dosadašnjim pristupima anatomski precizno piše Srećko M. Džaja, prvi među bosanskim povjesničarima koji ga je sustavno i metodološki domi-šljeno primijenio (baveći se osmanskom epohom bosanske povijesti u kapitalnome djelu *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine 1463.-1804. - predemancipatorska faza): Bosna je geopolitički prostor u kojemu se nalaze tri različita civilizacijska sloja, tri različite povijesti, odnosno tri različita gledanja na prošlost ovoga prostora, koje ni povjesničari nisu uspjeli približiti, odnosno dovesti do znanstvenog konsenzusa barem u bitnim pitanjima. Umjesto toga svaka grupa bavi se više-manje samo svojom poviješću, gleda je u idealiziranom ili heroiziranom obliku, a za paralelne povijesti svojih najbližih susjeda jedva zna i u njima vidi više-manje nešto tuđe -u Bosnu uneseno pod sumnjivim okolnostima. Svojatanje Bosne i Her-*

---

cegovine na temelju navodnih povijesnih činjenica prisutno je na vrlo naglaxen način u svim trima bosanskohercegovačkim grupacijama.

Uz novi autorov predgovor, ovo izdanje istovjetno je izvorniku, osim nekih neznatnih prestilizacija i sitnih materijalnih korekcija, te nekih intervencija koje se, u formi zasebnih, zvjezdicama označenih fusnota, izravno naslanjanju na tekst. Te intervencije rezultat su

žive i, slobodno mogu reći, intelektualno vrlo ugodne diskusije između autora te izdavača i urednika knjige. Svaka za se i sve zajedno, one će čitaocu same najbolje predočiti sadržaj i smjer tih razgovora i razmjene argumenata. Do jedne, pak, izmjene došlo je na traženje i po ideji urednika, sa čime se je autor koncilijantno složio, tražeći tek da bude zabilježena. Riječ je o nazivu jezika kako ga u izvorniku autor dosljedno koristi: *hrvatski ili srpski.* Domaćemu čitaocu nepotrebno je obrazlagati potrebu promjene takvoga naziva. Tek, riječ-dvije o načinu promjene u ovoj knjizi: nije se išlo za stvaranjem novoga političko-nacionalnog konstrukta, nego se, naprosto, od mjesta do mjesta tražio ekvivalent najprikladniji konkretnomu povijesnom kontekstu.

Lako je moguće, kao kod svih djela velikoga zahvata i zamaha - a koja se, pak, tako bolno tiču svih naših pojedinačnih i naše zajedničke sudbine - da će čitalac i u ovoj knjizi naći mjesta koja neće izazvati njegovo odobravanje. Tako, odlučujem se (nadajući se da time ne izlazim iz okvira pristojnosti) problematizirati način na koji autor na više mjesta uzima Ivu Andrića kao povijesno-poli-tičku referencu, služeći se njegovom političkom biografijom i tekstom njegove doktorske dizertacije. Primjedba se svodi na ovo: An-drić i njegov opus činjenica su kulturne i umjetničke, književne, a nimalo političke i vrlo sporedno povijesne referentnosti. Zato nije previše produktivno i adekvatno koristiti ga na taj način; zaključci tako izvedeni trpe od male valjanosti.

No, poduhvat Noela Malcolma u globalu tako je

suveren, tako nepogrešiv u punktiranju ključnih toposa, najvažnijih fenomena i najozbiljnijih problema bosanske povijesti, da i kad pronalazimo pojedinačne primjedbe, moramo to činiti s puno skromnosti i zahvalnosti u isti mah.

Urednik U Zagrebu, 29.3.1995.

POJMOVNIK

- *aga* izvorno značenje: gospodar ili stariji janjičarski časnik. Uobičajeno značenje u Bosni: zemljoposjednik, vlastelin čiju su zemlju obrađivali kmetovi; niži plemić (niži u rangu od bega)

- *agaluk* uobičajeno značenje u Bosni: posjed agin (na kojem su vladali tradicionalni feudalni zakoni u odnosima između vlastele i kmetova). Posebno značenje: državni teritorij kojim upravlja aga

- *ahdnama* povelja kojom je sultan odobravao stanovite povlastice *ajan* izabrani mjesni dužnosnik ili poglavar

- *aspra* otomanska novčana jedinica, novčić koji je prvobitno sadržavao tri grama srebra, ali je poslije višeput devalvirao (oko sredine 16. stoljeća bilo je u njemu već manje od dva grama srebra, a od početka 17. stoljeća manje od jednog grama)

- *beg* vlastelin ili zemljoposjednik (viši u rangu od age)

- *beglerbeg* zapovjednik pokrajine, administrator velike oblasti; titula paše od tri tuga (v. *tug);* veliki vezir ili namjesnik sultanov u Bosni

- *begluk* begova zemlja na kojoj nije bilo kmetskih odnosa, nego ju je beg davao u zakup ili sam obrađivao

- *bezistan* natkrivena tržnica na kojoj se prodaje bez (tanko platneno tkanje prošarano svilenim nitima) i druge vrste tekstila

- *bogumil* srednjovjekovni dualistički heretik u Bugarskoj

- *bosančica* pismo koje se rabilo u srednjovjekovnoj a i otomanskoj Bosni, izvedeno iz ćirilice

- *četnik* tradicionalni srpski naziv za gerilskog borca, primijenjen na vojne snage Draže Mihailovića u Drugom svjetskom ratu. Taj je naziv isto tako uobičajen za srpske paravojne postrojbe u ratu u Hrvatskoj i

Bosni od 1992. godine do danas (posebice za srpske paravojne jedinice Vojislava Šešelja)

- *čifiluk* privatni posjed uzet u zakup od spahije

- *defter* popis poreznih obveznika u Otomanskoj Carevini

- *devširma* danak u dječacima, skupljanje kršćanske muške djece koja su se preobraćala na islam i obučavala za janjičare i carske službenike

- *djed* poglavar Crkve bosanske

- *džizja* glavarina koju su plaćali Nemuslimani

- *ejalet* provincija Otomanske Carevine (najveća upravna jedinica koja je

- po svojoj veličini odgovarala jednoj ili više suvremenih država) *gost* viši član hijerarhije Crkve bosanske *Grenzer* (grencer) austro-ugarski graničar ili krajišnik, stanovnik Vojne

-

krajine u Hrvatskoj

- *groš* (Groschen) najmanja austrijska novčana jedinica *hamam* tursko javno kupalište *harač* porez ili namet koji su plaćali Nemuslimani (prvobitno porez na

- zemlju, ali se poslije stopio sa "džizjom" u neku vrstu glavarine) *has* veliki feudalni posjed u Otomanskoj Carevini *hiža* samostanska zgrada Crkve bosanske *imam* islamski svećenik *janjičar* otomanski vojnik, prvobitno unovačen kao sultanov rob preko

- institucije "devširme", ali od sredine 17. stoljeća regrutirali su se

- za tu svrhu obični muslimani *kadija* (kadi) sudac i poglavar "kadiluka" *kadiluk* teritorijalna jedinica kojom upravlja "kadija" *kadizädeler* članovi ultraortodoksne muslimanske sekte u 17. stoljeću *kajmakam* vojno-gradanski načelnik grada ili oblasti *kanun-i rava* tradicionalni otomanski zakonik koji je propisivao kako

- treba da se vlada "raja" *kapetan* prvobitno, u Bosni, vojni administrator u pograničnoj zoni.

- Poslije administrator "kapetanije", teritorijalne jedinice, koji je imao

- široka ovlaštenja i čija je funkcija bila nasljedna *kapetanija* teritorijalna jedinica

pod upravom "kapetana" *Karavlah* ("Crni Vlah") Rom rumunjskog porijekla u Bosni *katar* srednjovjekovni dualistički heretik u Francuskoj, pataren, naziv

se odnosio kadikad i na bogumile *kaza* vidi "kadiluk" *kristian* u otomanskim dokumentima naziv koji se rabio za običnog

pripadnika Crkve bosanske

krstjanin pripadnik Crkve bosanske koji je obitavao u samostanu, "hiži" *mahala* manja gradska četvrt *manihejac* pristaša maniheizma, pogansko-kršćanske sekte, koju je

osnovao Perzijanac Manes (Mani, Manichaeus) u 3. stoljeću. Poslije

se ta riječ rabila i kao opći naziv za dualističke heretike u kršćanstvu *martoloz* naziv kojim su Turci nazivali kršćane (Vlahe ili Srbe) koji su

služili kao vojnici u pograničnim gradovima i bavili se pljačkom *MBO* "Muslimanska bosanska organizacija", stranka Adila Zulfikarpašića

---

medresa muslimanska srednja vjerska škola *mekteb* muslimanska osnovna škola

Morlak ime kojim su (često u pogrdnom smislu) nazivali stanovnike Dalmatinske Zagore, podjednako pripadnike katoličke i pravoslavne vjere

- *muselim* visoki otomanski službenik

- *paša* visoki turski civilni i vojni čin; general; plemićka titula

- *pašaluk* teritorij kojim upravlja paša

- *pataren* naziv kojim su se služili Dubrovčani i Talijani govoreći o pripadnicima Crkve bosanske (u Italiji su ga primjenjivali i na talijanske katare)

- *potur* obični islamizirani slavenski seljak u Bosni (vjerojatno potječe od turske riječi "potur" koja znači vrstu nabranih hlača kakve su nosili seljaci)

- *raja* prvobitno, neotomanski pokoreni narod (muslimani i kršćani). Od 19. stoljeća obično se taj naziv odnosio samo na nemuslimanske podanike

- *reis-ul-ulema* poglavar muslimanske vjerske zajednice

- *sandžak* prvobitno vojni okrug, a zatim upravna jedinica u Otomanskoj Carevini

- *sandžak-beg* predstojnik "sandžaka"

SDA "Stranka demokratske akcije" koju vodi Alija Izetbegović

- *SDS* "Srpska demokratska stranka", osnovana najprije u Kninu, a zatim i u Bosni, gdje je vodi Radovan Karadžić, pod nadzorom Slobodana Miloševića u Beogradu

- *spahija* turski feudalni konjanik; veleposjednik, vlastelin

- *starac* viši član hijerarhije Crkve bosanske

- *strojnih* član hijerarhije Crkve bosanske

- *šerijat* islamski sveti zakon zasnovan na Kur'anu

- *tekija* derviško sjedište

- *timar* feudalno dobro, posjed

- *timariot* vlasnik "timara"

- *tug* konjski rep na stijegu paše kao znak dostojanstva, osobito u ratu

- *vakuf* zaklada koja služi za muslimanske vjerske i humanitarne svrhe

- *vezir* najviši upravni čin u Otomanskoj Carevini

- *vilajet* provincija Otomanske Carevine (ovaj

je naziv službeno zamijenio prijašnji "ejalet" 1864. godine)

- *Vlah* potomak romaniziranih stanovnika Balkana prije dolaska Slavena. Turci su nazivali Vlasima sve kršćane

- *vojnuk* kršćanski (srpski ili vlaški) vojnik i pljačkaš

BIBLIOGRAFIJA

Ova je bibliografija ograničena na popis onih djela koja se spominju u tekstu ili u napomenama ove knjige (izuzev novinskih izvještaja i izjava ili priopćenja, o kojima su potpuni podaci navedeni u napomenama).

Abtheilung für Kriegsgeschichte des k. k. Kriegs-Archivs, *Die Occupation Bosniens und der Hercegovina durch k. k. Truppen im Jahre 1878* (Beč, 1879.)

Der Aufstand in der Hercegovina, Süd-Bosnien und Süd Dalmatien 1881-1882 (Beč, 1883.)

Akademia e shkencave e R.P.S. te Shqiperise: Instituti i gjuhesise dhe i letersise, *Fjalor i gjuhes se sotme Shqipe* (Tirana, 1980.)

AJföldy, G., *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien* (Budimpešta, 1965.)

Algar, H., "Some Notes on the Naqshbandi Tariquat in Bosnia", *Studies in Comparative Religion,* sv. 9 (1975.), str. 69.-96.

Almond, M., *Blundering in the Balkans: the*

European Community and the Yugoslav Crisis (Oxford, 1991.)

Amantos, K., *Scheseis Eilend kai Tourkon apo tou endekatou aionos mechri tou 1821* (Atena, 1955.)

Andersen, D., *Miss Irby and Her Friends* (London, 1966.) Andrić, I., *The Development of Spiritual Life in Bosnia under the Influence of Turkish Rule* (Durham, North Carolina, 1990.) - doktorska teza obranjena u Grazu 1924. pod naslovom *Die Entwicklung des geistlichen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft*

Andelic, P., "Periodi u kulturnoj historiji Bosne i Hercegovine u sređujem vijeku", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu,* sv. 15 (1970.), str. 119.-212. *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine* (Sarajevo, 1970.) *Bobovac i Kraljeva Sutjeska* (Sarajevo, 1973.)

"Barones Regni i državno vijeće srednjovjekovne Bosne", *Prilozi za istoriju,* sv. 11-12 (1975.-6.), str. 29.-4S.

Angelov, D., *Bogomilstvoto v B'lgarija* (Sofija, 1969.) von Asböth, J., *Bosnien und die Hercegowina: Reisebilder und Studien* (Beč, 1888.)

Avakumović, I., *Mihailovićprema nemačkim dokumentima* (London,

1969.)

Baernreither, J. M., *Bosnische Eindrücke* (Beč, 1908.) Balagija, A., *Les Musulmans yougoslaves (etude sociologique)* (Alžir,

1940.) Balić, S., "Der bosnisch-herzegowinische Islam", *Der Islam,* sv. 44

(1968.), str. 115.-137.

Das unbekannte Bosnien: Europas Brücke zur islamischen Welt

(Köln, 1992.)

Banac, L, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca, New York, 1984.)

Baric, H., *Lingvističke studije,* Naučno društvo N. R. Bosne i Hercegovine, Djela, sv. l (Sarajevo, 1954.)

Barkan, 0. L., "Les deportations comme methode de peuplement et de colonisations dans I'Empire ottoman", *Revue de la faculte des sciences economique de I'Universite d'lstanbul,* sv. 11 (1949.-50.), str. 67.-131.

Bartusis, M.C., *The Late Byzantine Army: Arms and Society,* 1204.-1453. (Philadelphia, 1992.)

Batinić, M. V., *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova*

boravka, 3 sveska (Zagreb, 1881.-1887.)

Beldiceanu, N., "Sur les valaques des balkans slaves ä l'epoque Ottomane (1450.-1550.)", *Revue des etudes islamiques,* sv. 34 (1966.), str. 83-132. "Les Valaques de Bosnie ä la fin du XVe siecle et leurs institutions", *Turcica,* sv. 7 (1975.), str. 122.-134.

i I. Beldiceanu-Steinherr, "Quatre actes de Mehmed II concernat les valaques des balkans slaves", *Südostforschungen,* sv. 24 (1965.), str. 103.-118.

Beioff, N., *Tito's Flawed Legacy: Yugoslavia and the West, 1939 to 1984* (London, 1985.)

Benac, A., Čović, B., i dr., *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do početka turske vladavine* (Sarajevo, 1966.)

Birge, J. K., *The Bektashi Order of Dervishes* (London, 1937.)

Blau, O., *Reisen in Bosnien und der Herzegowina: topographische und pflanzengeographische Aufzeichnungen* (Berlin, 1877.)

Bogičević, V., "Emigracija muslimana Bosne i Hercegovine u Tursku u doba Austro-Ugarske vladavine 1878.-1918. godine", *Historijski zbornik,* sv. 3 (1950.), str. 175.-188. *Pismenost u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo 1975.)

Bordeaux, A., *La Bosnie populaire: paysages, moeurs et coutumes, legendes, chants populaires, mines* (Pariz, 1904.)

Borst, A., *Die Katharer* (Stuttgart, 1953.)

Bouchet, P., ur., *Le Livre noir de l'ex-Yougoslavie: purification ethnique et crimes de guerre* (Pariz, 1993.)

Boue, A., *La Turquie d'Europe,* 4 sveska (Pariz 1840.)

Bowen, H., "Ayan", u *The Encyclopaedia of Islam, 2.* izdanje, ur., H. A. R. Gibbs, J. H. Kramers, E. Levi-Provencal i J. Schacht, 6 svezaka (Leiden, I960.), sv. l, str. 778.

Braude, B., "Foundation Myths of the *Millet* System", u B. Braude i B. Lewis, ur., *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society, 2* sveska (New York, 1982.), sv. l, str. 69.-8S.

Braudel, F., *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II,* prev. S. Reynolds, 2 sveska (London 1972.)

Breznik, D., ur., *The Population of Yugoslavia,* izdao Centar za demografska istraživanja, Institut za društvene nauke (Beograd, 1974.)

Buriän, S., *Austria in Dissolution,* prev. B. Lunn

(London, 1925.)

Byrnes, R., ur., *Communal Families in the Balkans: The Zadruga: Essays by Philip Moseley and Essays in his Honor* (Notre Dame, 1976.)

Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commision to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars* (Washington, 1992.)

Chadwick, O., *The Christian Church in the Cold War* (London, 1992.)

Chaumette-des-Fosses, A., *Voyage en Bosnie dans les annees 1807 et 1808* (Berlin, 1812.)

Chopin, J. i A. Urbicini, *Provinces danubiennes et roumaines* (Pariz, 1856.)

Cinnamus (Kinam), *Epitome rerum ab loanne et Alexio Comnenis gestarum,* ur. A. Meinecke (Bonn, 1836.)

Clissold, S., ur., ,4 *Short History of Yugoslavia from Early Times to 1966* (Cambridge, 1968)

Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio* ("O upravljanju carstvom"), ur. G. Moravcsik (Washington, DC, 1967.)

Coquelle, P., *Histoire du Montenegro et de la Bosnie depuis les origines* (Pariz, 1895.)

Croix, Sieur de la, *Memoires* (Pariz, 1684.)

Curtis, W. E., *The Turk and his Lost Provinces* (Chicago, 1903.)

Cabej, E., "The Problem of the Place of Formation of the Albanian Language", u A. Buda. E. Cabej, i dr., *The Albanians and their Territories* (Tirana, 1985.), str. 63.-99.

Čelebi, Evlija, *Putopis, odlomci o jugoslavenskim zemljama,* uredio i preveo H. Šabanović (Sarajevo, 1973.)

Čubrilović, V., "Poreklo muslimanskog plemstva u Bosni i Hercegovini", *Jugoslavenski istoriski časopis,* sv. l (1935.), str. 368.-403. *Bosanski ustanak 1875-1878,* Srpska kraljevska akademija, Posebno izdanje, sv. 83 (Beograd, 1930.)

Čuprić-Amrein, M. M., *Die Opposition gegen die österreichisch-ungarische Herrschaft in Bosnien-Hercegovina (1878-1914)* (Bern, 1987.)

Cirković, S. M., "Die bosnische Kirche", u *L'Oriente cristiano neue sto-ria della civiltä,* Accademia nazionale dei Lincei, quaderno 62 (Rim, 1964.), str. 547.-S75.

Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba, Srpska akademija nauka i umetnosti, sv. 376 (Beograd, 1964.)

Ćorović, V., *Historija Bosne,* Srpska kraljevska

akademija, Posebna

izdanja, sv. 129 (Beograd, 1940.) Dawkins, R. M., "The Crypto-Christians of Turkey", *Byzantion,* sv. 8

(1933.), str. 247.-27S.

Deakin, F. W. D., *The Embattled Mountain* (London, 1971.) Dedijer, V., *The Road to Sarajevo* ("Sarajevo 1914") (London, 1966) Dedijer, V., i A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima, 1941-1945: zbornik dokumenata i svjedočenja* (Sarajevo, 1990.)

Dedijer, V., Božić, J., Cirković, S., i M. Ekmečić, *History of Yugoslavia* ("Istorija Jugoslavije") (New York, 1974.)

Deroc, M., *British Special Operations Explored: Yugoslavia in Turmoil, 1941-1943, and the British Response* (Boulder, Colorado, 1988.)

Desboeufs, Capitaine, *Souvenirs,* ur. C. Deboeufs (Pariz, 1901.)

Dinić, M. J., *Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni,* Srpska akademija nauka, Posebna izdanja, sv. 240 (Beograd, 1955.)

Donia, R. J., *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina 1878-1914* (Boulder, Colorado, 1981.)

Draganović, K., "Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katoličkog naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g.

1623. i 1624.", *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti,* sv. 39 (1938.), str. L-48.

Dragnich, A. N., *The First Yugoslavia: The Search for a Viable Political System* (Stanford, Kalifornija, 1983.)

Dragojlović, D., *Krstjani i jeretička crkva bosanska,* Srpska akademija nauka i umetnosti: Balkanološki institut, Posebna izdanja, sv. 30 (Beograd, 1987.)

Dragomir, S., *Vlahu si Morlacii: studiu din istoria romänismului baleanic* (Cluj, 1924.)
Vlahii din nordulpeninsulei baleanice in evul media (Bukurešt, 1959.)

Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića,* sv. l (Beograd, 1945.)

Du Nay, A., [pseudonim] *The Early History of the Rumanian Language,* Edward Sapir monograph series in Language, Culture and Cognition, sv. 3 (dodatak *Forumu Linguisticumu,* sv. 2, br. l, kolovoz 1977.) (Lake Bluff, Illinois, 1977.)

Durham, M. E., *Twenty Years of Balkan Tangle* (London, 1920.)

Some Tribal Origins, Laws, and Coustoms of the

Balkans (London, 1928.)

Duvernoy, J., *Le Catharisme, 2* sveska (Toulouse, 1976.-1979.) Dvornik, F., *Byzantine Missions among the Slavs* (New Brunswick, New

Jersey, 1970.) Daković, L., *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata,*

sv. l (Zagreb, 1985.)

Dilas, M., *Wartime,* prev. M. B. Petrovich (London, 1977.) *Memoir of a Revolutionary* (New York, 1973.)

Dordević, D., "The Yugoslav Phenomenon", u J. Held, ur., *The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century* (New York, 1992.), str. 306.-344.

Đurdev, B., "Bosna", u *The Encyclopaedia of Islam,* 2. izdanje, ur. H. A. R. Gibbs, J. H. Kramers, E. Levi-Proven9al i J. Schacht, 6 svezaka (Leiden, I960.), sv. l, str. 1261.-1275.

Džaja, S., *Die "bosnische Kirche" und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem zweiten Weltkrieg* (München, 1978.)

"Fineova interpretacija bosanske srednjovjekovne konfesionalne povijesti", u J. Turčinović, ur., *Povijesno-teološ/d simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine*

(Sarajevo, 1979.), str. S2.-59. *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine* (Sarajevo, 1992.) *Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Hercegowina: voremanzipatorische Phase 1463-1804,* Südosteuropäische Arbeiten, sv. 80 (München, 1984.)

Emmert, T. A., "The Battle of Kosovo: Early Reports of Victory and Defeat", uW.S. Vucinich i T. A. Emmert, ur., Kosovo: Legacy of a Medieval Battle (Minneapolis, Minnesota, 1991.), str. 19.-40.

Erignac, L., *La Revolte des Croates de Villefranche-de-Rouergue* (Ville-franche-de-Rouergue, 1980.)

Esposito, J. L., *Islam and Politics,* 3. izdanje (New York, 1984.)

Evans, A. J., *Through Bosnia and Herzegovina on Foot during the Insurrection, August and September 1875, 2.* izdanje (London, 1877.) *Illyrian Letters: A Revised Selection od Correspondence from the II-lyrian Provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dal-matia, Croatia, and Slavonia, addressed to the "Manchester Guardian" during the Year 1877* (London, 1878.)

Evlija Ćelebi, *vidi* pod Čelebi

Fermendžin, E., ur., *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752,* Monumenta spectantia historian! slavorum meridionalium, sv. 23 (Zagreb, 1892.)

Filipescu, T., *Coloniile romane din Bosnia: studiu etnografie £ antropo-geografie* (Bukurešt, 1906.)

Filipović, M., "Struktura i organizacija srednjovekovnog katuna", u Filipović, M., ur., *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961. g.* (Sarajevo, 1963.), str. 45.-108.

Filipović, N., "Napomene o islamizaciji u Bosni i Hercegovini u 15. vijeku", *Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine,* sv. 7 (= Centar za balkanološka ispitivanja, sv. 5) (1970.), str. 141.-167.

Fine, J. V. A., "Aristodios and Rastudije - A Re-examination of the Question", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine,* sv. 16 (1965.), str. 223.-229.

"Was the Bosnian Banate Subjected to Hungary in the Second Half of the Thirteenth Century?" *East European Quarterly,* sv. 3 (1969.), str. 167.-177.

The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and its Place in State and Society from the Thirteenth to the Fifteenth Centuries (Boulder, Colorado, 1975.) *The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the*

Sixth to the Late Twelfth Century (Ann Arbor, Michigan, 1983.)

The Late Medieval Balkans: A Critical Survey.from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest (Ann Arbor, Michigan, 1987.)

Fortis, A., *Travels into Dalmatia* ("Put po Dalmaciji") (London, 1778.)

Fräser, A., *The Gypsies* (London, 1992.)

Frei, M., "The Bully of the Balkans", *The Spectator,* 17. kolovoza 1991.,

str. 11.-13. Freidenreich, H. P., *The Jews of Yugoslavia: A Quest for Community*

(Philadelphia, 1979.)

Gavran, L, *Lucerna lucens? Odnos vrhbosanskog ordinarijata prema bosanskim franjevcima (1881.-1975.)* (Visoko, 1978.)

Gavranović, B., *Bosna i Hercegovina od 1853-1870godine* (Sarajevo, 1956.) *Uspostava redovne katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine* (Beograd, 1935.)

Gazić, L., "Les Collections des manuscrits orientaux ä Sarajevo", *Prilozi za orijentalnu filologiju,* sv 30 (1980.), str. 153.-157.

Gibbons, J., *London to Sarajevo* (London, 1930.)

Gilliat-Smith, B., "The Dialect of the Gypsies of Serbo-Croatia", *Journal of the Gypsy Lore Society,* 3. serija, sv. 27 (1948.), str. 139.-144.

Gimbutas, M., *The Slavs* (London, 1971.)

Glenny, M., *The Fall of Yugoslavia: Tlie Third Balkan War (London,* 1992.)

Glušac, V., "Srednjovekovna 'bosanska' crkva", *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor,* sv. 4 (1924.), str. L-55.

Glück, L., "Zur physischen Anthropologie der Zigeuner in Bosnien und der Hercegovina", *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina,* sv. 5 (1897.), str. 403.-433.

Goldstein, S., ur., *Jews in Yugoslavia* ("Židovi na tlu Jugoslavije") (Zagreb, 1989.)

Gow, J., *Legitimacy and the Military: The Yugoslav Crisis* (London, 1992.) "One Year of War in Bosnia and Herzegovina", *Radio Free Europe/ Radio Liberty Research Report,* sv. 2, br. 23 (4. lipnja 1993.), str. L-13.

Grmek, M., Gjidara, M., i N. Šimac, ur., *Le Nettoyage ethnique: documents historiques sur une ideologic serbe* (Pariz, 1993.)

Guldescu, S. "Political History to 1526", u F. M.

Eterovich i C. Spalatin, ur., *Croatia: Land, People, Culture, 2* sveska (Toronto, 1964.), sv. 1, str. 76.-130.

Gušić, B., "Wer sind die Morlachen im adriatischen Raum?" *Balcanica,* sv. 4 (1973.), str. 4S3.-464.

Györi, M., "La Transhumance des Vlaques balkaniques au moyen age", *Byzantinoslavica,* sv. 12 (1951.), str. 29.-42.

Haarmann, H., *Der lateinische Lehnwortschatz im Albanischen,* Hamburger philologische Studien, sv. 19 (Hamburg, 1972.)

Hadžibegić, H., "Džizja ili harač", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom,* dio l, sv. 3-4 (1952.-3.), str. 55.-135.; dio 2, sv. 5 (1954.-5.), str. 43.-102.

Hadžijahić, M., "Uz prilog profesora Vojislava Bogićevića", *Historijski zbornik,* sv. 3 (1950.), str. 189.-192.

"Udio Hamzevija u atentatu na Mehmed-pašu Sokolovića", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom,* sv. 5 (1954.-5.), str. 325.-330.

"Die privilegierten Städte zur Zeit des

osmanischen Feudalismus", *Südostforschungen,* sv. 20 (1961.), str. 130.-158. "Die Anfänge der nationalen Entwicklung in Bosnien und der Herzegowina", *Südostforschungen,* sv. 21 (1962.), str. 168.-192. "Die Kämpfe der Ajane in Mostar bis zum Jahre 1833", *Südostforschungen,* sv. 28 (1969.), str. 123.-181.

Od tradicije do identiteta: geneza nacionalnog pitanja bosanskih muslimana (Sarajevo, 1974.)

"Sinkretistički elementi u Islamu u Bosni i Hercegovini", *Prilozi za orijentalnu filologiju,* sv. 28-29 (1978.-9.), str. 321.-328. *Porijeklo bosanskih Muslimana* (Sarajevo, 1990.)

Handžić, A., "Bosanski namjesnik Hekim-oglu AJi-paša", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom,* sv. 5 (1954.-5.), str. 135.-180. *Tuzla i njena okolina u 16. vijeku* (Sarajevo, 1975.) "O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI stoljeću", *Prilozi za orijentalnu filologiju,* sv. 28-29 (1978.-9.), str. 247.-2S6. "O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću", *Prilozi za orijentalnu filologiju,* sv. 31 (1981.), str. 169.-178.

Hangi, A., *Die Moslim's in Bosnien-Herzegowina: ihre Lebensweise, Sitten und Gebräuche* (Sarajevo, 1907.)

Hasluck, F. W., *Christianity and Islam under the Sultans,* ur. M. M. Hasluck, 2 sveska (Oxford, 1929.)

Hasluck, M. M., "Firman of A. H. 1013-14 (A.D. 1604-5) Regarding Gypsies in the Western Balkans", *Journal of the Gypsy Lore Society,* 3. serija, sv. 27 (1948.), str. 1.-12.

Hauptmann, F., *Borba muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku vakuf-sko-mearifsku autonomiju* (Sarajevo, 1967.)

Hawkesworth, C., *Ivo Andrić: Bridge between East and West* (London, 1984.)

Hayden, R. M, "The Partition of Bosnia and Herzegovina, 1990-1993", *Radio Free Europe/ Radio Liberty Research Report,* sv. 2, br. 22 (28. svibnja 1993.), str. 1.-14.

Helsinki Watch, *War Crimes in Bosnia-Hercegovina* (New York, 1992.)

Hinsley, F. W., i dr. *British Intelligence in the Second World War, 5* svezaka (London, 1979.-90.)

Höpken, W., "Die jugoslawischen Kommunisten und die bosnischen Muslime", u A. Kappeier, G. Simon i G. Brunner, ur., *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien: Identität, Politik, Widerstand* (Köln, 1989.), str. 181.-210.

Hoptner, J. B, *Yugoslavia in Crisis, 1934-1941* (New York, 1962.)

Hornby, L. G., *Balkan Sketches: An Artist's Wanderings in the Kingdom of the Serbs* (Boston, 1927.)

Hory, L. i M. Broszat, *Der kroatische Ustascha-Staat* (Stuttgart, 1964.) Hottinger, J. H., *Historia orientalis* (Zürich, 1660.) Höttl, W., *The Secret Front* (London, 1953.)

Hrabak, B., "Izvoz plemenitih metala iz Bosne u Dubrovnik u vreme osmanlijske vlasti", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine,* sv. 28-30 (1977.-9.), str. *15.-85.*

Hukić, A., ur., *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1977.) Huković, M., *Alhamadio književnost i njeni stvaraoci* (Sarajevo, 1986.) Huld, M. E., *Basic Albanian Etymologies* (Columbus, Ohio, 1983.)

Hussein, A., "Communist Yugoslavia's Fear of Islam", *Issues in the Islamic Movement,* sv. 4 (1983.-4.), str. 34.-3S.

Ilyes, E., *Ethnic Continuity in the Carpatho-Danubian Area* (Boulder, Colorado, 1988.)

Imamović, M., "O historiji bošnjačkog pokušaja", u A. Purivatra, M. Imamović i R. Mahmutćehajić, *Muslimani i Bošnjaštvo* (Sarajevo, 1991.), str. 31.-70.

Irwin, Z. T., "The Islamic Revival and the Muslims of Bosnia-Herce-govina", *East European*

Quarterly, sv. 17 (1984.), str. 437.-4S8. "Tha Fate of Islam in the Balkans: A Comparison of Four State Policies", u P. Ramet, ur., *Religion and Nationalism in Soviet and East European Politics,* revidirano izdanje (Durham, Sjeverna Karolina, 1989.), str. 378.-407.

Islami, H., *Fshati i Kosoves: kontribut per studimin sociologjiko-demo-*

grafik te evolucionit rural (Priština, 1985.) Ivanović, V., "Reforma vanjske politike", u. V. Ivanović i A. Đilas, ur.,

Demokratske reforme (London, 1982.), str. 40.-50.

Izetbegović, A., *Islam između Istoka i Zapada* (Sarajevo, 1988.)

Islamska deklaracija (Sarajevo, 1990.) Jelavich, B., *History of the Balkans, 2* sveska (Cambridge, 1983.)

i C. Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-*

1920, A History of East Central Europe, ur. P. F. Sugar i D.

Treadgold, sv. 8 (Seattle, Washington, 1977.)

Jelenić, J., *Kultura i bosanski franjevci, 2* sveska (Zagreb, 1912.-15.;

pretisak Sarajevo, 1990.) Jireček, K., *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und*

Bosnien

während des Mittelalters: historisch-geographische Studien (Prag,

1879.)

"Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters", *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: philosophisch-historische Classe;* dio l, sv. 48, br. 3 (1902.); dijelovi 2. i 3, sv. 49, br. l i 2 (1904.) *Istorija Srba,* 4 sveska (Beograd, 1922.-3.)

Jukić, I. F. ("Slavoljub Bošnjak"), *Zemljopis i poviestnica Bosne* (Zagreb, 1851.) *Sabrana djela,* ur. B. Ćorić, 3 sveska (Sarajevo, 1973.)

Kajmaković, Z., *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1971.) *Georgije Mitrofanović* (Sarajevo, 1977.)

Kapidžić, H., "Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini jugosloven-sko pitanje za vrijeme prvog svjetskog rata", *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine,* sv. 9 (1957.), str. 7.-S3. *Hercegovački ustanak 1882. godine* (Sarajevo, 1958.) "Pokret za iseljavanje srpskog seljaštva iz Hercegovine u Srbiju 1902. godine", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine,* sv. 11 (I960.), str. 23.-S4. *

Karapandzic, *The Bloodiest Yugoslav Spring, 1945 - Tito's Katyns and Gulags* (New York, 1980.)

Karchmar, L., *Draža Mihailović and the Rise of the Četnik Movement,*

1941-1942, 2 sveska (New York, 1987.)

Kaulfuss, R. S., *Die Slawen in den ältesten Zeiten bis Samo (623)* (Berlin, 1842.)

Kinam, *vidi* Cinnamus Klaić, V., *Geschichte Bosniens von den ältesten Zeiten bis zum Verfalle*

des Königreiches ("Poviest Bosne do propasti kraljevstva"), prev. I.

von Bojničić (Leipzig, 1885.) Klen, D., "Pokrštavanje 'Turske' djece u Rijeci u XVI i XVII stoljeću",

Historijski zbornik - Šidakov zbornik, sv. 29-30 (1976.-7.); str. 203.-207. Kniewald, D., "Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima",

Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, sv. 270 (1949.),

str. 115.-276.

"Hierarchie und Kultus bosnischer Christen", u *L'Oriente cristiano*

nella storia della civiltä, Accademia nazionale dei Lincei, quaderno

62 (Rim, 1964.), str. 579.-605.

Kočović, B., *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji* (London, 1985.) Konstantin Porfirogenet, *vidi* Constantine Porphyrogenitus Koetschet, *J., Aus Bosniens letzter Türkenzeit,* ur. G. Grassl (Beč, 1905.) *Osman Pascha, der letzte grosse Wesier Bosniens, und seine Nachfolger,* ur. G. Grassl (Sarajevo, 1909.)

Koštunica, V., i K. Čavoški, *Party Pluralism or Monism: Social Movements and the Political System in Yugoslavia, 1944-1949* (Boulder, Colorado, 1985.)

Kovačević, J., *Istorija Crne Gore* (Titograd, 1967.)

Kreševljaković, H., *Kapetanije u Bosni i Hercegovini,* Naučno društvo N.R. Bosne i Hercegovine, Djela, sv. 5 (Sarajevo, 1954.) *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini,* Naučno društvo N. R. Bosne i Hercegovine, Djela, sv. 17 (Sarajevo, 1961.)

Kriss, R., i H. Kriss-Heinrich, *Volksglaube im Bereich des Islams, 2* sv. (Wiesbaden, 1960.-2.)

Krišto, J., *Prešućena povijest: katolička crkva u hrvatskoj politici 1850-1918* (Zagreb, 1994.)

Krizman, B., *Hrvatska u prvom svjetskom ratu i hrvatsko-srpski politički odnosi* (Zagreb, 1989.)

Kulišić, Š., "Razmatranja o porijeklu Muslimana u Bosni i Hercegovini", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu,* sv. 8 (1953.), str. 145.-158.

Kunt, J. M., "Transformation *oiZimmi mto Asketi",* u B. Braude i B. Lewis, ur., *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society, 2* sveska (New York, 1982.), sv. l, str. 5S.-67. *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (New York, 1983.)

Kuripešić, B., *Itinerarium der Botschaftsreise des Josef von Lamberg und Niclas Jurischitz durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Konstinopel 1530,* ur. E. Lamberg-Schwarzenberg (Innsbruck, 1910.)

Lachmann, R., ur. i prev., *Memoiren eines Janitscharen oder Türkische Chronik,* Slavische Geschichtsschreiber, sv. 8 (Graz, 1975.)

Lambert, M. D., *Medieval Heresy: Popular Movements from Bogomil to Hus* (1. izdanje, London, 1977.; 2. izdanje, London, 1992.)

Lapenna, I., "Suverenitet i federalizam u ustavu Jugoslavije", u V. Ivanović i A. Đilas, ur., *Demokratske reforme* (London, 1982.), str. 9.-30.

Lasić, D., *De vita et operibus S. Jacobi de Marchia: Studium et recensio quorundam textuum*

(Ancona, 1974.)

Laštrić, F. ("Philippus ab Occhievia"), *Epitome vetustatum bosnensis provinciae* (Venecija, 1765.)

Le Bouvier, G., *Le Livre de la description des pays* (Pariz, 1908.)

Lees, M., *The Rape of Serbia: The British Role in Tito's Grab for Power 1943-1944* (San Diego, Kalifornija, 1990.)

Lehfeldt, W. *Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum der bosnisch-herce-govinischen Muslime: Transkriptionsprobleme,* Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, sv. 9 (München, 1969.)

Levntal, Z., ur., *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv*

Jevreja u Jugoslaviji (Beograd, 1952.) Levy, M., *Die Sephardim in Bosnien: ein Beitrag zur Geschichte der*

Juden auf der Balkan-Halbinsel (Sarajevo, 1911.) Lewis, B., *The Emergence od Modem Turkey, 2.* izdanje (Oxford, 1968.) Lieu, S. N. C., *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval*

China: A Historical Survey (Manchester, 1985.) Lieven, D., *Nicholas II: Emperor of All the*

Russias (London, 1993.) Lilek, E., "Vjerske starine iz Bosne i Hercegovine", *Glasnik Zemaljskog*

muzeja, sv. 6 (1894.), str. 141.-166., 259.-281., 365.-38S., 631.-674. Lockwood, W. G., *European Muslims: Economy and Ethnicity in Western Bosnia* (New York, 1975.) Loos, M., *Dualist Heresy in the Middle Ages* (Prag, 1974.)

"Les Derniers Cathares de l'occident et leurs relations avec 1'eglise

patarine de Bosnie", *Historijski zbornik - Šidakov zbornik,* sv. 29-30

(1976.,-7.), str. 113.-126. Lord, A. B., "The Battle of Kosovo in Albanian und Serbocroatian

Oral Epic Songs", u A. Pipa i S. Repishti, ur., *Studies on Kosovo*

(Boulder, Colorado, 1984.), s\r. 65.-S3. Lovrich, G. (Lovrić I.), *Osservazioni sopra diversi pezzi del viaggio in*

Dalmazia del signor Alberto Fortis (Venecija, 1776.) Lydall, H., *Yugoslavia in Crisis* (Oxford, 1989.) McFarlane, B., *Yugoslavia: Politics, Economics and Society* (London,

1988.) McGowan, B., "Food Supply and Taxation on the Middle Danube

(1568.-1579.)",y4rc/HVMm *Ottomanicum,* sv. 1

(1969.), str. 138.-196.

Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle

for Land, 1600-1800 (Cambridge, 1981.) MacKenzie, D., *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875-1878* (Ithaca,

New York, 1967.) Maček, V., *In the Struggle for Freedom* ("Memoari"), prev. E. i S. Gazi

(London, 1957.)

Madžar, B., *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu* (Sarajevo, 1982.) Magaš, B., *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-up, 1980-*

1992 (London, 1993.)

Maier, H., *Die deutschen Siedlungen in Bosnien* (Stuttgart, 1924.) Malcolm, N. R., "Waiting for a War", *The Spectator,* 19. listopada 1991,

str. 14.-15. Malingoudis, F., *Slavoi ste mesaiönike Ellada* (Solun, 1991.)

Mandić, D., *Postanak Vlaha prema novim poviesnim iztraživanjima* (Buenos Aires, 1956.)

"The Ethnic and Religious History of Bosnia and

Hercegovina", u F. M. Eterovich i C. Spalatin, ur., *Croatia: Land, People, Culture, 2* sveska (Toronto, 1964.), sv. 2, str. 362.-S93. *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* (Rim, 1967.) *Franjevačka Bosna: razvoj i uprava bosanske vikanje i provincije 1340-1735* (Rim, 1968.)

Mandić, M., *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine (1878)* (Zagreb, 1910.) Marienescu, A. M., "Iliru, macedo-românii ci albanesii: dissertatiune

istorica", *Analele Academiei romane,* serija 2, sv. 26 (1903.-4.), str.

117.-169.

Markotić, V., "Archaeology", u F. M. Eterovich i C. Spalatin, ur., *Croatia: Land, People, Culture, 2* sveska (Toronto, 1964.), sv. l, str. 20.-75.

Martić, G., *Izabrana djela,* ur. B. Letić, 3 sveska (Sarajevo, 1990.)

Martin, D., *The Web of Disinformation: Churchill's Yugoslav Blunder* (San Diego, Kalifornija, 1990.)

Masleša, V., *Mlada Bosna* (Beograd, 1945.)

Matasović, J., "Tri humanista o patarenima", *Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta,* sv. l (1930.), str. 235 .-51.

Maurer, F., *Eine Reise durch Bosnien, die*

Saveländer und Ungarn (Berlin, 1870.)

Mazower, M., *The War in Bosnia: An Analysis* (London, 1992.) Mažuranić, V., *Südslaven im Dienste der Islams (vom X. bis XVI. Jahrhundert): eine Forschungsbericht,* ur. i prev. C. Lucerna (Zagreb, 1928.)

Migne, J.-P., ur., *Patrologiae cursus completus,* serija Latina prima, 221.

svezak (Pariz, 1844.-64.) Milazzo, M. J., *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance*

(Baltimore, 1975.) Miletic, M., *I"Krstjani" di Bosnia alia luce del low monumenti dipietra,*

Orientalia Christiana analecta, sv. 149 (Rim, 1975.) Milivojević, M., *Descent into Chaos: Yugoslavia's Worsening Crisis*

(London, 1989.) Miller, W., *Travels and Politics in the Near East* (London, 1898.)

Essays on the Latin Orient (Cambridge, 1921.) Mirmiroglou, V., *Oi Dervissai* (Atena, 1940.) Moore, P., "The 'Question of all Questions': Internal Borders", *Radio*

Free Europe/ Radio Liberty Report on Eastern Europe, sv. 2, br. 38

(20. rujna 1991.), str. 34.-39.

"Endgame in Bosnia and Herzegovina?" *Radio Free Europe/ Radio Liberty Report on Eastern Europe,* sv. 2, br. 32 (13. kolovoza 1993.), str. 17.-23.

Mraz, G., *Prinz Eugen: sein Leben, sein Wirken, seine Zeit* (Beč, 1985.) Muir Mackenzie, G., i A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Europe,* 3. izdanje, 2 sveska (London, 1877.)

Mujić, M., "Položaj cigana u jugoslovenskim zemljama pod osmanskom vlašću", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom,* sv. 3-4 (1952.-3.), str. 286.-29S. "Prilog proučavanju uživanja alkoholnih pića u Bosni i Hercegovini pod osmanskom vlašću", *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom,* sv. 5 (1954.-5.), str. 286.-198.

Mutafchieva, V., "K'm v'prosa za chiftlicite v osmanskata imperija prez XIV-XVII v'., *Istoričeski pregled,* sv. 14 (1958.), str. 34.-S7.

Nagata, Y., *Materials on the Bosnian Notables,* Studia culturae islami-cae, br. 11 (Tokio, 1979.)

Nandris, J. G., "The Aromäni: Approaches to the Evidence", u R. Rohr, ur., *Die Aromunen: Sprache-Geschichte-Geographie* (Hamburg, 1987.), str. 15.-71.

Nästurel, P. $., "Les Valaques baleaniques aux Xe-

XIIe siecles (mou-vements de population et colonisation dans la Romanic grecque et latine)", *Byzantinische Forschungen,* sv. 7 (1979.), str. 89.-112. ur., *Bibliografie macedo-romđnđ* (Freiburg, 1984.)

Naumov, E., "Balkanskie vlahi i formirovanie drevneserbskoj narodnosti", u. Ivanov, V. V., Koroljuk, V.D., i E. P. Naumov, ur. *Etničeskaja istorija vostočnih romancev: drevnost' i srednie veka* (Moskva, 1979.), str. 18.-61.

Naval Intelligence Division, British Admiralty, *Jugoslavia;* biblioteka Geographical Handbook, B. R. 393, 3 sveska (London, 1944.)

Neubacher, H., *Sonderauftrag Südost 1940-1945, 2.* izdanje (Göttingen, 1957.)

Nezirović, M., *Jevrejsko-španjolska književnost u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1992.)

Niger, D. M., *Geographiae commentariorum libri XI* (Basel, 1557.)

Novaković, S., *Selo* (Beograd, 1965.)

Obolensky, D., *The Bogomils: A Study in Balkan Neo-Manichaeism*

(Cambridge, 1948.)

The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500-1453 (London,

1974.)

d'Ohsson, M., *Tableau general de ['Empire othoman, 1* svezaka (Pariz,

1788.-1824.) Oki?, T., "Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'apres des

documents turcs inedits", *Südostforschungen,* sv. 19 (I960.), str.

108.-133. Orbini, M., *// Regno de gli Slavi hoggi corrotamente detti Schiavoni* (Pe-

saro, 1601.) '

Papoulia, B. D., *Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im osmanischen Reich,* Südosteuropäische Arbeiten, sv. 59 (München, 1963.)

Pašalić, E., i R. Mišević, ur., *Sarajevo* (Sarajevo, 1954.)

Paskaleva, V., "Osmanli balkan eyäletlerinin avrupali devletlerle ti-caretleri tarihine katki (1700.-1850.)", *Istanbul üniversitesi iktisat fakültesi mecmuasi,* sv. 27 (1967.-8.), str. 37.-74.

Pavlovich, P., *The Serbians: The Story of a People* (Toronto, 1983.)

Pavlowitch, S. K., "Society in Serbia, 1791-1830", u R. Clogg, ur., *Balkan Society in the Age of Greek Independence* (London, 1981.), str. 137.-156. *Tito, Yugoslavia's Great Dictator: A Reassesment* (London, 1992.)

Pelagic, V., *Izabrana djela,* ur. S. Mićanović, M. Papić i R. Besarović, 3 sveska (Sarajevo, 1971.)

Pelidija, E., *Bosanski ejalet od karlovačkog do požarevačkog mira 1699-1718* (Sarajevo, 1989.)

Pelletier, R., *Sarajevo et sa region: chez les Yougoslaves de la Save ä iAdriatique* (Pariz, 1934.)

Peroche, G., *Histoire de la Croatie et des nations slaves du sud, 395-1992* (Pariz, 1992.)

Pertusier, C., *La Bosnie consideree dans ses rapports avec ['Empire Ottoman* (Pariz, 1822.)

Petranović, B., *Bogomili, crkva bosanska i krstjani* (Zadar, 1867.)

Petrović, L., *Kršćani bosanske crkve* (Sarajevo, 1953.)

Pisarev, J. A., i M. Ekmečić, *Osvoboditeljnaja borba narodov Bosnu i Gercegovini i Rossija,* 2 sveska (Moskva, 1985.-8.)

Popović, A., *L'Islam balkanique: les musulmans du sud-est europeen dans la periode post-otomane,* Osteuropa-Institut an der freien Universität

Berlin: Balkanologische Veröffentlichungen, sv. 11 (Berlin, 1986.) "Islamische Bewegungen in Jugoslawien", u A. Kappeier, G. Simon i G. Brunner, ur., *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien: Identität, Politik,Widerstand* (Köln, 1989.), str. 273.-2S6.

Popović, L, "Valacho-serbica: der rumänische Spracheinfluss auf das Serbokroatische und dessen Geographie", *Südostforschungen,* sv.

21 (1962.), str. 370.-393.

Porfirogenet, *vidi* Constantine Porphyrogenetus.

Porter, Sir James, *Observations on the Religion, Law, Government, and*

Manners, of the Turks (London, 1768.) Poulton, H., *The Balkans: Minorities and States in Conflict* (London,

1991.)

Puech, H. C., "Catharisme medievale et Bogomilisme", u *Oriente et ocddente nel medio evo* (Rim, 1957.), str. 84.-104.

Purivatra, A., *Nacionalni i politički razvitak muslimana* (Sarajevo, 1972.) Quiclet, Monsieur, *Les Voyages de M. Quiclet ä Constantinople par Tene* (Pariz, 1664.)

Rački, F., *Bogomili i patareni,* Srpska kraljeva akademija, Posebna izdanja, sv. 87 (Beograd, 1931.)

Radojčić, N., *Srpska istorija Mavra Orbinija,* Srpska akademija nauka, Posebna izdanja, sv. 152 (Beograd, 1950.)

Radojčić, S., "Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka", *Letopis Matice Srpske,* godina 137, sv. 287 (1961.), str. L-15.

Radojičić, D., "'Bulgaralbanitoblahos' et 'Serbalbanitobulgaroblahos' - deux caracteristiques ethniques du sud-est europeen des XlVe et XVe siecles. Nicodim de Tismana et Gregoire Camblak", *Roma-noslavica,* sv. 13 (1966.), str. 77.-7Q.

Ramet, P., "Die Muslime Bosniens als Nation", u A. Kappeier, G. Simon i G. Brunner, ur., *Die Muslime in der Sowjetunion und in Jugoslawien: Identität, Politik, Widerstand* (Köln, 1989.), str. 107.-114.

Ramet, S. P., *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962-1991,* 2. izdanje (Bloomington, Indiana, 1992.)

Redžić, E., *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija: autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov treći rajh* (Sarajevo, 1987.)

Rivet, C., *Chez les slaves liberes: en Yougoslavie* (Pariz, 1919.)

Roberts, W. R., *Tito, Mihailović and the Allies,* 1941.-1945., 2. izdanje

(Durham, Sjeverna Karolina, 1987.) Rojo, A., *Yugoslavia, Holocausto en los Balcanes: la agonia de un estado*

y por que se matan entre si sus habitantes (Barcelona, 1992.)

Roskiewicz, J., *Studien über Bosnien und die Herzegowina* (Leipzig,

1868.)

Rostovtseff, M., *Iranians and Greeks in Southern Russia* (Oxford, 1922.) Roth, C., ur., *The Sarajevo Haggadah* (London, 1963.)

Rothenberg, *The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747,* Illinois Studies in the Social Sciences, sv. 48 (Urbana, Illinois, 1960.) *The Military Border in Croatia 1740-1881* (Chicago, 1966)

Runciman, S., *The Medieval Manichee: A study of the Christian Dualist*

Heresy (Cambridge, 1947.) Rusinow, D., *The Yugoslav Experiment, 1948-1974* (Berkeley, Kali-

fornija, 1978.) Russu, I. I., *Illirii: istoria, limba si onomastica, romanizarea* (Bukurešt,

1969.)

Rycaut, P., *The Present State of the Ottoman Empire* (London, 1668.) Schmid, F., *Bosnien und die Herzegovina unter der Verwaltung Österreich-Ungarns* (Leipzig, 1914.)

Schmitt, B., *The Annexation of Bosnia 1908-1909* (Cambridge, 1937.) Scholem, G., *Major Trends in Jewish Mysticism* (London, 1955.)

Sabbatai Sevi: The Mystical Messiah, 1626-1676 (London, 1973.) von Schwandner, J. G., ur., *Scriptores rerum hungaricarum, dalmati-*

carum, croaticarum, et sdavonicarum veteres ac genuini, 3 sveska

(Beč, 1746.-8.) Seton Watson, R. W., *The Role of Bosnia in International Politics (1875-*

1914) (London, 1933.)

Sharp, J. M. O., *Bankrupt in the Balkans: British Policy in Bosnia* (London, 1993.) Shaw, S. J., "The Ottoman View of the Balkans", u C. Jelavich i B.

Jelavich, ur., *The Balkans in Transition: Essays on the Development*

of Balkan Life and Politics since the Eighteenth

Century (Berkeley,

Kalifornija, 1963.)

History of the Ottoman Empire and Modem Turkey, 2 sveska (Cambridge, 1976.-7.)

The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic (London,

1991.) Sicard, E., *La Zadruga sud-slave dans devolution du groupe domestique*

(Pariz, 1943.) Sikirić, S., "Derviskolostorok es szent širok Boszniaban", *Türän,* br.

9-10 (studeni-prosinac 1918.), str. 574.-607. Skarić, V., *Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18. vijeku*

(Sarajevo, 1928.)

"Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine", *Glasnik Zemaljskog*

muzeja, sv. 42 (1930.), str. 1.-99.

Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske

okupacije (Sarajevo, 1937.) Skarić, V., Nuri-Hadžić, O., i N. Stojanović, *Bosna i Hercegovina pod*

austro-ugarskom upravom (Beograd, oko 1918.) Slijepčević, D., *Pitanje Bosne i Hercegovine u*

XIX veku (Köln, 1981.)

Smailović, L, *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1977.)

Solovjev, A., "La Messe cathare", *Cahiers d'éetudes Cathares,* sv. 3, br. 12 (1951.-2.), str. 199.-206.

"Le Témoignage de Paul Rycaut sur les restes des Bogomiles en Bosnie", *Byzantion,* sv. 23 (1953.), str. 73.-S6. "Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine,* sv. 5 (1953.), str. 1.-103.

"Le Symbolisme des monuments funéraires bogomiles", *Cahiers d'études cathares,* sv. 5, br. 18 (1954), str. 92-114. "Le Tatouage symbolique en Bosnie", *Cahiers d'études cathares",* sv. 5, br. 19 (1954.), str. 157.-162.

"Simbolika srednjovekovnih spomenika u Bosni i Hercegovini", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine,* sv. 8 (1956.), str. *5.-65.*

"Bogumilentum und Bogumilengräber in den südslawischen Ländern", u W. Gülich, ur., *Völker und Kulturen Südosteuropas* (München, 1959.), str. 182.-186.

Sorabji, C., *Bosnia's Muslims: Challenging Past*

and Present Misconceptions (London, 1992.)

Soulis, G. C., "The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in

the late Middle Ages", *Dumbarton Oak Papers,* br. 15 (1961.), str.

142.-165. Stadtmüller, G., *Geschichte Südosteuropas* (München, 1950.)

Forschungen zur albanischen Frühgeschichte, 2. izdanje (Wiesbaden, 1966.) Stanojević, G., "Jedan pomen o kristjanima u Dalmaciji iz 1692.

godine", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine,* sv. 11

(I960.), str. 273.-274. Start, L. E., i M. E. Durham, *The Durham Collection of Garments and*

Embroideries from Albania and Yugoslavia (Halifax, 1939.) "Statute délia comunità musulmana della ex Jugoslavia (24 ottobre

1936)", *Oriente moderno,* sv. 22 (1936.), str. 44.-S4. Sterneck, H., *Geografische Verhältnisse, Communicationen und das Reisen*

in Bosnien, der Herzegovina und Nord-Montenegro (Beč, 1877.) Stipčević, A., *The Ilfyrians* ("Iliri"), prev S. Čulić Burton (Park Ridge,

New Jersey, 1977.) Stojadinović, M., M *rat ni pakt: Jugoslavija između dva rata* (Buenos

Aires, 1963.) Stone, N., *Europe Transformed: 1878-1919* (London, 1983.)

Sućeska, A., "Bedeutung und Entwicklung des Begriffes A'yän im Os-manischen Reich", *Südostforschungen,* sv. 25 (1966.), str. 3.-26.
"Osmanli imparatorlugunda Bosna", *Prilozi za orijentalnu filologiju,*

sv. 30 (1980.), str. 431.-447.

Sugar, P. F., *The Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878-1918* (Seattle, Washington, 1963.)

Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804, A History of East Central Europe, ur. P. F. Sugar i D. W. Treadgold, sv. 5 (Seattle, Washington, 1977.)

Sundhaussen, H., "Zur Geschichte der Waffen-SS in Kroatien 1941-1945", *Südostforschungen,* sv. 30 (1971.), str. 176.-196.

Šabanović, H., "Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463. godine", *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine,* sv. 7 (1955.), str. 37.-51.

"Bosansko krajište 1448-1463", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine,* sv. 9 (1957.), str. 177.-219.

Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela, Naučno društvo N. R. Bosne i Hercegovine, Djela, sv. 14 (Sarajevo, 1959.) "Vojno uređenje Bosne od 1463. g. do kraja XVI stoljeća", *Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine,* sv. 11 (I960.), str. 173.-223.

Šamić, M. *Les Voyageurs francais en Bosnie ä la fin du XVIIIe siede et au debut du XIXe et lepays tel qu'ils l'ont vu* (Pariz, 1960.)

Šidak, J., "Problem 'bosanske crkve' u našoj historiografiji od Petra-novića do Glušca", *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti,* sv. 259 (1937.), str. 147.-167. *Studije o "crkvi bosanskoj" i bogomilstvu* (Zagreb, 1975.)

Šišić, F., ur. i prev., *Letopis popa Dukljanina* (Beograd, 1928.)

Bosna i Hercegovina za vezirovanja Omer-paše Latasa (1850-1852) (Subotica, 1938.)

Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350-1416) (Zagreb, 1902.)

Šljivo, G., *Omer-Paša Latas u Bosni i Hercegovini 1850-1852* (Sarajevo,

1977.) Takäcs, M., "Sächsische Bergleute im mittelalterlichen Serbien und die

'sächsische Kirche' von Novo Brdo", *Südostforschungen,* sv. 50 (1991.),

str. 31.-60.

Tandarić, J., "Glagoljska pismenost u srednjevjekovnoj Bosni", u J. Turčinović, ur., *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine* (Sarajevo, 1979.), str. 47.-51.

Thallöczy, L., *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter,* prev. F. Eckhart (München, 1914.)

Thoemmel, G., *Geschichtliche, politische und topographisch-statistische Beschreibung des Vilayet Bosnien das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien* (Beč, 1867.)

Thompson, *M., A Paper House: The Ending of'Yugoslavia* (London, 1992.)

Thomson, H. E., *The Outgoing Turk: Impressions of a Journey through the Western Balkans* (London, 1897.)

Thouzellier, C., *Heresie et heretiques: Vaudois, Cathares, Patarins, Al-bigeois,* Storia e letteratura: raccolta di studi e testi, sv. 116 (Rim, 1969.)

Tomasevich, J., *Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia* (Stanford, Kalifornija,

1955.)

The Chetniks: War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945 ("Četnici") (Stanford, Kalifornija, 1975.)

Tomasevich, G. V., "The Serbian Question in Current Yugoslav Press and Literature", *The South Slav Journal,* sv. 8, br. 3-4 (1985.), str. 32.-41.

de Torquemada, J., *Symbolum pro informatione manichaeorum (El Bo-gomilismo en Bosnia),* ur. N. López Martmez i V. Proano Gil, Pub-licaciones del seminario metropolitana de Burgos, serija B, sv. 3 (Burgos, 1958.)

Trifunovski, J., "Geografske karakteristike srednjovekovnih katuna", u Filipović, M., ur., *Simpozijum o srednjovjekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961.g.* (Sarajevo, 1963.), str. 19.-38.

Trimingham, J. S., *The Sufi Orders in Islam* (Oxford, 1971.)

Truhelka, G, "Bosančica", *Glasnik Zemaljskog muzeja,* sv. l (1889.), str. 65.-S3.

"Die Tatowirung bei der Katholiken Bosniens und der Hercegovina", *Wissenschaftliche Minheilungen aus Bosnien und der Herzegowina,* sv. 4 (1896.), str. 493.-508.

"Das mittelalterliche Staats-und Gerichtswesen in Bosnien", *Wissenschaftlichen Minheilungen aus*

Bosnien und der Herzegowina, sv. 10 (1907.), str. 71.-155.

Turčinović, J., ur., *Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine* (Sarajevo, 1979.)

Uhlik, R., "Serbo-Bosnian Gypsy Folk-Tales, no. 8", prev. F. G. Ac-krley, *Journal of the Gypsy Lore Society,* 3. serija, sv. 25 (1946.), str. 92.-104.

"Serbo-Bosnian Gypsy Folk-Tales, no 9", prev. D. E. Yates, *Journal of the Gypsy Lore Society,* 3. serija, sv. 26 (1947.), str. 116.-127.

Vacalopoulos, C., "Tendances caracteristiques du commerce de la Bosnie et le role economique des commerants grecs au debut du XIXe siecle", *Balkan Studies,* sv. 20 (1979.), str. 91.-110.

Valentini, G., "L'elemento *vlah* nella zona scutarina nel secolo XV", u P.

Bartl i H. Glassl, ur., *Südosteuropa unter dem Halbmond: Untersuchungen über Geschichte und Kultur der Südosteuropäischen*

Völker während der Türkenzeit, Beiträge zur Kenntnis Süosteuropas

und des Nahen Orients, sv. 16 (München, 1975.),

str. 269.-2T4.
Vasić, M., "Etnička kretanja u bosanskoj krajini u XVI vijeku", *Godišnjak fstoriskog društva Bosne i Hercegovine,* sv. 11 (I960.), str. 23S.-249.
Verlinden, C., "Patarins ou Bogomiles reduits en esclavage", u *Studi in onore di Alberto Pincherle,* Studi e materiali di storia delle religioni, sv. 38 (Rim, 1967.), str. 683.-700.
Vidaković Petrov, K., *Kultura španskih Jevreja na jugoslavenskom tlu* (Sarajevo, 1990.)
Vukanović, T. P., "Le Firman du sultan Selim II relatif aux tsiganes, ouvriers dans les mines de Bosnie (1574)", *Etudes tsiganes,* sv. 15, br. 3 (1969.), str. 8.-10.
Wace, A., i M. A. Thompson, *The Nomads of the Balkans: An Account of Life and Customs among the Vlachs of Northern Pindus* (London, 1914.)
Wakefield, W. L., i A. P. Evans, ur., *Heresies of the High Middle Ages* (New York, 1969.)
Weigand, G., *Die Aromunen: ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romänen oder Zinzaren, 2* sveska (Leipzig, 1894.-5.)

"Rumänen und Aromunen in Bosnien", *Jahresbericht des Instituts*

für rumänische Sprache (rumänisches Seminar) zu Leipzig, sv. 14

(1908.), str. 171.-197. Wenzel, G., ur., *Marino Sanuto világkrönikajänak Magyarországot illetö*

tudösitäsai, Magyar törtenelmi tär, sv. 14 (1869.), 24 (1877.), 25

(1878.) Wenzel, M., "A Medieval Mystery Cult in Bosnia and Herzegovina",

Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, sv. 24 (1961), str.

89-107.

"Bosnian Tombstones -who made them and why", *Südostforschungen,* sv. 21 (1962.), str. 102.-143.

Ukrasni motivi na stećcima (Sarajevo, 1965.)
Wheler, G., *A Journey into Greece* (London, 1682.)
Wilkes, J., *Dalmatia (History of the Roman Provinces)* (London, 1969.)

The Illyrians (Oxford, 1992.) Wilson, D., *The Life and Times of Vuk Stefanović Karadžić, 1787-1864:*

Literacy, Literature, and National Indenpendence in Serbia (Oxford,

1970.)

Winnifrith, T. J., *The Vlachs: The History of a Balkan People* (London, 1987.)

Yelavitch, L., "Les Musulmans de Bosnie-Herzegovine", *Revue du monde musulman,* sv. 39 (1920.) str. 119.-133. *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda,* 14 svezaka (Beograd, 1950.-60.)

Zimmermann, *Reformation und Gegenreformation bei den Kroaten im österreichisch-ungarischen Grenzraum* (Eisenstadt, 1950.)

Zirdum, A., *Filip Lastrić Očevac,* 1790-1783: prilog kulturnoj povijesti Bosne i Hercegovine (Zagreb, 1982.)

Zlatar, B., "O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni", *Prilozi Instituta za istoriju,* sv. 14-15 (1978.), str. 81.-139. "Une ville typiquement levantine: Sarajevo au XVIe siecle", u V. Han i M. Adamović, ur., *La Culture urbaine des Balkans (XVe-XIXe siecle): la ville dans les Balkans depuis la fin du moyen agejusqu'au debut du XXe siecle. Recueil d'etudes* (Beograd, 1991.), str. 95.-99.

Zlatar, Z., *Our Kingdom Come: The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the*

Liberation of the Balkan Slavs (Boulder, Colorado, 1992.)

Zulfikarpašić, A., *Bosanski Muslimani: čimbenik mira između Srba i Hrvata* (Zürich, 1986.)

Sarajevski proces: suđenje muslimanskim intelektualeima 1983. godine (Zürich, 1987.)